

STEIN AURÉL

ŐSI ÖSVÉNYEKEN ÁZSIÁBAN

HÁROM KUTATÓ UTAM
ÁZSIA SZÍVÉBEN ÉS KÍNA ÉSZAKNYUGATI TÁJAIN

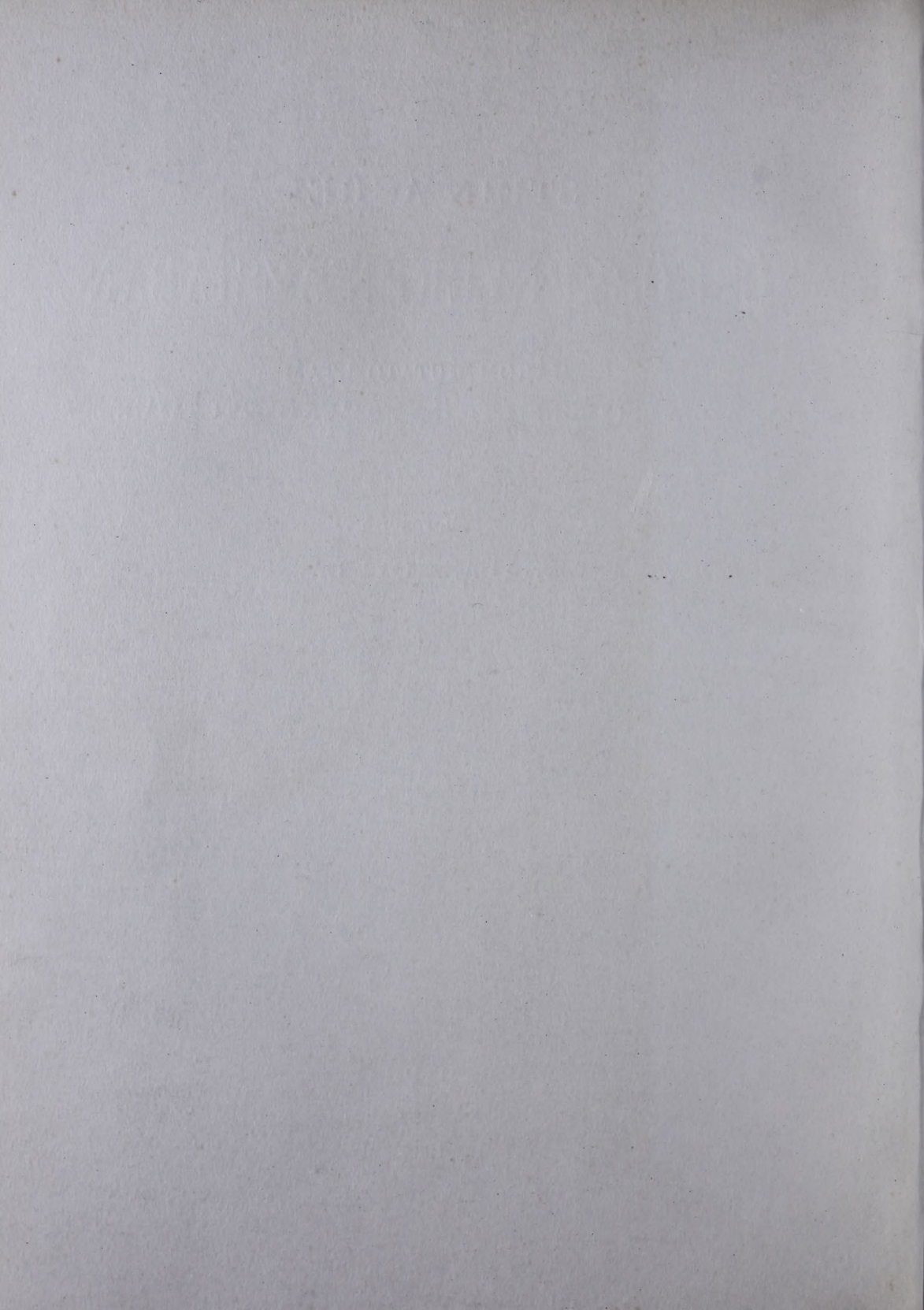
ANGOLBÓL FORDÍTOTTA
HALÁSZ GYULA

148 KÉPPEL ÉS 1 EREDETI FELVÉTELEK ALAPJÁN RAJZOLT TÉRKÉPPEL

25m6!

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1934

ŐSI ÖSVÉNYEKEN ÁZSIÁBAN

(ON ANCIENT CENTRAL-ASIAN TRACKS)

RÉGI BUDDHISTA SELYEMFESTMÉNY: AVALÓKITÉSVÁRA BÓDHISZATTVA
ÁLOMBAN LÁTOTT ALAKJA, AMINT EGY JÁMBOR LELKET VISZ AZ ÉGBE.

Mérték kb. 1: 5. (L.: 164. lap.)

STEIN AURÉL

ŐSI ÖSVÉNYEKEN ÁZSIÁBAN

HÁROM KUTATÓ UTAM
ÁZSIA SZÍVÉBEN ÉS KÍNA ÉSZAKNYUGATI TÁJAIN

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA
HALÁSZ GYULA

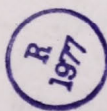
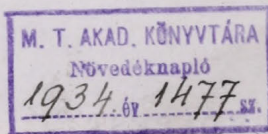
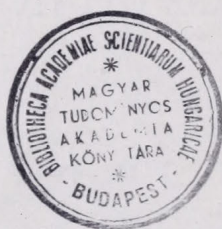
148 KÉPPEL ÉS 1 EREDETI FELVÉTELEK ALAPJÁN RAJZOLT TÉRKÉPPEL

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1934

• 06700

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

AZ ANGOL KIADÁS ELŐSZAVA.

Ez a könyv kínai-turkesztáni és legbelsőbb-ázsiai régészeti és földrajzi kutatásaimat beszéli el, tömör foglatatban. A küzdelmes vándorutakon töltött évek azokon a kevésbé ismert, nehezen hozzáférhető tájakon, a természetadta nehézségek minden megpróbáltatása mellett is életem legboldogabb emlékei maradnak. De még serényebb munkában teltek a három belsőázsiai kutató-út bőséges tudományos eredményeinek feldolgozására fordított hosszú-hosszú esztendők.

Az első két utazás történetét útleírás alakjában írtam meg annak idején.* A három utazás tudományos eredményeit részletesen tárgyaló művek tizenegy vaskos negyedréteg-alakú kötetre terjednek. Úgy érzem, ezekkel a könyvekkel leróttam köteleességemet. De a *Ruins of Desert Cathay* kivételével valamennyi itt említett kiadvány régóta elfogyott már s drága pénzen is nehezen szerezhető meg.

A belső-ázsiai kutatásokkal összefüggő utolsó munkámnak is végére érve, 1928-ban szabad voltam, hogy a régészeti kutatás új munkaterei felé forduljak, Ázsia délibb tájain.

De a Belső-Ázsia sivatagjaiban és hegyei közt átélt gyümölcsöző esztendők emléke elevenen él ma is emlékezetemben s éppoly kedves nekem, mint valaha. Ezért örömetst elfogadtam a Harvard-egyetem

* *Sand-buried Ruins of Khotan.* (London, 1903 ; II. kiadás 1904.)

Ruins of Desert Cathay. 2 kötet. (London, 1912.)

Mind a kettő megjelent magyarul is :

Homokba temetett városok. (Budapest. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára. III. kiadás. Elfogyott.)

Romvárosok Ázsia sivatagjaiban. (Budapest. Természettudományi Könyvkiadó Vállalat. 1913. Elfogyott.)

A harmadik utazás története 1923-ban jelent meg magyarul : *Indiából Kínába.* (Budapest, Athenaeum.) Mind a három könyv *Halász Gyula* fordítása.

elnökének szíves meghívását Amerikába, hogy sorozatos előadásokban ismertessem utazásaimat és felfedezéseimet a bostoni Lowell-intézetben.

Feladatomból az volt, hogy a szélesebbkörű közönség számára megfelelőképpen összevonva adjam elő kutatásaim főbb eredményeit és a velük kapcsolatos élményeket. A kutatások térbeli kiterjedése és sokfélesége megnehezítette, a vetített képek megkönnyítették feladatomból. Amikor utóbb a kellő toldásokkal és módosításokkal könyvbe foglaltam előadásaimat, megint csak éreztem, mennyire nélkülözhetetlenek a képek egy ilyen munkában. Kiadóim előzékenysége lehetővé tette, hogy kutatásaim színtereit és a romhelyeken napvilágra került leleteket elegendő számú képben is bemutassam. Hálás vagyok készségükért. Így született meg ez a könyv.

Mielőtt útnak indulnék az olvasóval Ázsia messze vidékeire, amerre kutatásaim vezértek, szükségesnek látom, hogy nagy körvonalakban vázoljam a beutazott tájak jellegzetes természeti jelenségeit. Ugyancsak igen hasznosnak látszik összefoglalni: miféle történelmi események színhelyei voltak azok a messze földek két évezreden át és miféle földrajzi tényezők szabták meg az ott élő népek történetét. Ezeknek a bevezető fejezeteknek a megírásában sokat merítettem a londoni Royal Geographical Society-ban 1925-ben felolvasott előadásomból: «Innermost Asia: its Geography as a factor in History.»*

Három hosszú vándorútamon messze földet bejártam, olyan földeket, ahol nagy természeti akadályok korlátozzák a járható utakat. Elkerülhetetlen volt, hogy a magam elé tűzött földrajzi megfigyelések és régészeti feladatok többször is vissza ne vezérreljenek ugyanazokra a vidékekre. Egyik-másik útvonalat tehát egynél többször is végig kellett járnom. Ez az oka, hogy ebben a könyvben nem a szoros időrendet követem kutató munkám tömörre fogott elbeszélésében, inkább a *helyeket* veszem sorra, amelyek szemtanúi voltak az eseményeknek.

Összevéve csaknem hét évig voltam távol három kutató utamon. Kezdetől fogva utazásaim közben és az eredmények feldolgozásá-

* Stein Aurél a Magyar Tudományos Akadémiában is tartott előadást erről a tárgyról, 1925. január 3-án. Előadása füzet alakjában is megjelent: *Legbelsőbb Ázsia: földrajzának hatása a történetben.* Budapest, M. Tud. Akadémia, 1925. (Halász Gyula fordítása.)

nak hosszú évekre terjedő munkájában, készséges és hathatós segítséget kaptam sokfelől. Ennek a támogatásnak köszönhetem eredményeimet.

Korábbi kiadványaimban hálásan emlékeztem meg részletesen mindezekekről. Itt most csak röviden ismételhetem meg köszönetemet.

Az indiai kormány széleslátókörű támogatásáért tartozom legnagyobb hálával, hogy állami szolgálatomban — oktatásügyi, majd pedig régészeti hivatalos állásomban — megadta a kellő szabadságot és anyagi eszközöket a magam elé tűzött feladatok megoldására.

A British Museum második kutató utazásom költségeinek egy részét vállalta magára, és szállást adott a kutatásaimból hazahozott gyűjtemények elhelyezésére és tanulmányozására. Ebben a munkában a maga szakértő tudósait is mellém adta segítségül.

Az Indiai Térképező Hivatal (*Survey of India*) kitűnően képzett, buzgó indiai térképezőket rendelt ki mellém kutató útjaimra és tekintélyes áldozatok árán közzétette az irányításommal és közreműködésemmel készült térképfelvételek eredményeit. A térképek egész sorozata látott ilymódon napvilágot.

Hálásan emlékezem meg a *Royal Geographical Society* igazgatótanácsának mindig megértő készséges támogatásáról. Az 1909-ben nekem ítelt *Founder's Gold Medal* adományozásából is jóleső bátorítást merítettem.

A felfedezett sokféle érdekességű régiség — a hajdankori művészetek és mesterségek sok-sok emléke és egy tucatnyi különféle nyelven írt ősi kézirat — nagy tömegének tudományos feldolgozásával teljességgel lehetetlen lett volna megbirkóznom, ha a keleti nyelvek és művészetek-kiváló tudósai oly készségesen fel nem ajánlják szakavatott közreműködésüket. Tudós munkatársaim pusztá neveit sem sorolhatom itt fel. Meg kell elégednem azzal, hogy az egyes fejezetekben utalok azokra a kitűnő munkatársakra, akiknek különösképpen döntő bizonyítékokat nyújtó fontos leletek megfejtése köszönhető.

Meleg köszönetet mondok India kormányának, hogy az utazásaim során felvett fényképeim gyűjteményét szabad rendelkezésemre bocsátotta. India londoni főmegbízottja lekötölezően megengedte, hogy részletes jelentéseim (*Ancient Khotan; Serindia; Innermost Asia*) egyes régiségeket ábrázoló képmellékleteiből átvehessek néhányat ebbe a könyvbe.

A *Royal Geographical Society* titkára szíves készséggel hozzájárult, hogy a *Geographical Journal*-ban megjelent egyik értekezésem térképét mellékelhessem ehhez a kötethez. Könyvem képanyagának gondos kiválogatásával és rendezésével *Fred. H. Andrews* művész-barátom és munkatársam — mint mindannyiszor a multban — igaz hálára kötelezett.

Kutató útjaim eredményeinek feldolgozása az utóbbi három évtized során igen hosszú időszakokra íróasztalomhoz láncolt Európában és Indiában. Hogy ennek a küzdelmes munkának java-részt legkedvesebb barátaim otthonában végezhettem el, soha nem szűnő érdeklődésük bátorító légkörében — abban a vendégszerető hajlékban, ahol ma is írok: igazi jótéteménye életemnek. Mindenkor hálás érzéssel gondolok reá.

Oxford, a *Corpus Christi College* elnökének házában,* 1932. szeptember 18.

* *Dr. P. S. Allen*, az oxfordi *Corpus Christi College* elnöke, Stein Aurél legrégibb és legmeghittebb barátja, félévvel később meghalt. Stein Aurélt Kashmirban érte a hír. Hegyi sáttáborában, a *Mohand Marg* havasán 1933. júniusában beható tanulmányt írt tudós barátjáról. Kegyeletes megemlékezése a *Times*-ban jelent meg. (*H. Gy.*)

TARTALOM.

Előszó	Lap V.
Képek jegyzéke	XI.
 Fejezet	
1. Legbelsőbb Ázsia — madártávlatból	I
2. Kínai terjeszkedés Belső-Ázsiában. — Műveltségek érintkezése ..	12
3. A Hindúkus-on át a Pámírokra és a K'un-lunba	26
4. Az első kutatások egy homokba temetett romhelyen	38
5. Felfedezések a nijai romhelyen	51
6. Viszontlátom a nijai romhelyet. — Endere romjai	67
7. Mirán romjai	76
8. Kutatások az ősi Lou-lanban	90
9. Ősi ösvényeken, a kiszáradt Lop-beltengeren át	102
10. Az ősi határfal felfedezése	116
11. Leletek az ősi kínai határfal mentén	126
12. Az Ezer Buddha barlangtemplomai	137
13. Felfedezések egy titkos kápolnában	145
14. Az Ezer Buddha buddhista festményei	156
15. Kutatások a Nan-san hegységben	171
16. Az Etszin-goltól a T'ien-sanhoz	177
17. Turfán romjai között	184
18. A Kuruk-tághból Kásgarba	195
19. Kásgarból az Álicsur Pámírra	206
20. Az Oxus legfelső szakaszán	218
21. Rósanból Szamarkandba	228
Észrevétel	238
Név- és tárgymutató	239

KÉPEK.

A vastagított *sorszámú* képek egészoldalak vagy nagyobbak; a könyv méreténél nagyobb képek *lapszáma* is vastagított. (A kép címe után *zárjelben* a könyv megfelelő lapjának a száma, ahol a szöveg utal a képre.)

Lap után

Címkép. Régi buddhista selyemfestmény: Avalókitésvara bódhiszattva álomban látott alakja, amint egy jámbor lelket visz az égbe (164). II.

Sorszám

1. A Muz-tágh-ata csúcsa a kis Kara-köl (tó) déli végétől (4) ... XVI.
2. A külső K'un-lun szaggatott hegyláncai, a Jagan-daván (hágó) feletti magaslatról (5) ..... XVI.
3. A Kaskul-jégár és firnmezői (4)..... XVI.
4. Kilátás dél felé a Khazan-gol feletti erdős hegyhátról. Háttérben a Richthofen-hegység főláncának havas csúcsai (6, 174)..... 16
5. Boracse bazárjának bejárata, a khotani oázisban (9) 16
6. A nijai romhely déli részének körképe (8, 73, 74). Alatta a 14. kép 16
7. Karavánom a Taklamakán sivatag magas buckái közt, a Tárimtól délre (8) 16
8. Tevéim a kiszáradt Lop-tó medrében (10) 16
9. Derékszögű kettős fatáblák, kharósthí írással, a nijai romhely titkos irattárából (19, 72) 24
10. Baltit, Hunza székhelye, a mír várkastélyával (27) 24
11. Társaim körében, második kutató utamon, Csirától északra a sivatagban (28) 24
12. A Malakand erőd és a Szvát-völgy. Alul balfelől az a tisztás, ahol a Crater Camp állott 1897-ben, a fellázadt törzsek ellen vívott harcokban (28) 24
13. A Lovárai-hágó délről jövet (28)..... 32
14. A Darkót- és Csatiboi jégár, a Rukang hegysarkantyú lábától (30) Felette a 6. kép 16
15. Az Oxus forrásának jégárai a Vakhdzsír-völgy szájától (33)..... 32
16. Afgán kíséretem a málhával készül átkelni a Bahrak patakon (31) 32
17. Tás-kurghán kínai erődje (33) 40
18. Kiz-kurghán falának és erődjének romja (33) 40
19. P'an ta-dzsén, Akszu tao-tája, régi pártfogóm és barátom (40, 190) 40
20. Csiang szu-je, kínai titkárom második utazásomban (34) 40
21. Khotani száműzöttek és tághlik pásztorok Karangu-tágban (37) 40
22. Pakhpu hegylakók Kők-járban (35) 40
23. Az Otrughul-jégár végső szakasza, a Nissza-völgy fejeénél (36).. 40
24. Kilátás a fő K'un-lun lánc vízválasztójának havas nyergéről, a Kara-kás legfelső völgyétől északra, kb. 6000 m tengerszínfeletti magasságból (37) 40

25.	A Nissza-völgy teteje Tam-öghil legelőiről. Az előtérben lőssz- borította régi morénák (37)	40
26.	Terrakotta szobrocskák és díszített edények cserepei Jótkanból (39)	48
27.	Dandán-uiliki buddhista szentély folyosójának freskó-borította falai (42)	48
28.	Dandán-uilik. Buddhista szentély cellája ; benne sztukko-szobor talapzata (43, 44)	48
29.	Dandán-uilik. Legenda-jelenetet ábrázoló falfestmény és az «Észak őrének» sztukko-szobra egyik buddhista szentélyben (43)	56
30.	Dandán-uilik. Fafestmény a szent patkányok legendás királyának alakjával (44)	56
31.	Dandán-uilik. Fafestmény a kínai «selyemkirálykisasszony» legen- dás jelenetével (44)	
32.	Dandán-uilik. Fafestmény a perzsa Rusztam bódhiszattva alak- jával (45)	56
33a.	Dandán-uilik. Khotani nyelvű buddhista egyházi szöveg lapja (45, 47)	56
33b.	Dandán-uilik. Kurziv bráhmí írású okmány töredéke (45, 47)	56
34.	Dandán-uilik. Kínai feljegyzések 781—2-ből (47)	56
35.	Nija. Ősi lakóház maradványa, ásatás előtt (52, 58)	56
36.	Nija. Ősi szemétdomb, ásatás közben (60)	56
37.	Nija. Lakóház maradványa, ásatás után. Itt találtuk az első írásos fatáblákat (53, 57)	56
38.	Nija. Kharósthí írásos kettős ék-alakú fatáblák (54)	56
39.	Nija. Kharósthí okirat derékszögű kettős fatáblán, a romhely rej- tett irattárából. A kéziratokon meglátszik, hogy kivakart szö- veg fölé írták (56, 62, 72)	56
40.	Nija. Színes gyapjúkendő (59)	64
41.	Nija. Régi szék (59)	64
42.	Nija. Kharósthí bőrokmányok, egy szemétdombból (60)	64
43.	Nija. Faragott kettős párkányok egy ház romjából (66)	64
44.	Nija. Agyapecsét-lenyomatok kharósthí okmányokon (61, 62, 69, 73)	72
45.	Nija. Homokba temetett lakóház maradványa, ásatás előtt. Holt szederfák törzsei (71, 123)	72
46.	Nija. Lakóház maradványa, ásatás közben (71)	72
47.	Régi kínai írásos fatáblák (70, 97, 98)	72
48.	Nija. Egy nagy lakóház romja, ásatás után. Ezen a helyen találtuk a titkos irattárat a padló alatt (71)	72
49.	Nija. Ősi szőlő maradványai, a lugasokat tartó vastag karókkal (74)	72
50.	Endere. Buddhista templom-cella belseje, ásatás után (74)	72
51.	Mírán. Buddhista szentély, ásatás után (78, 82)	72
52.	Mírán. Tibeti erőd romjának belseje, ásatás közben (78)	72
53.	Lou-lan. Ház romja, faragott faoszlopokkal, ásatás után (99)	72
54.	Mírán. Szárnyas alakok freskóképei, egy buddhista szentélyrom folyosójának fallábazatáról (82)	72
55.	Mírán. Buddhista legenda falfestménye, egy buddhista szentély frizéről (84)	80
56.	Mírán. Freskó fallábazat és fríz egy buddhista szentély körfolyosó- jának déli faláról. Balról lányalak, korsóval és kehellyel ; jobbról fiatal férfi ; középpütt szárnyatlan amorett, virágkoszorúval. A frízen négy palástos férfialak és egy quadriga alsó része (86)	80
57.	Mírán. Freskó fríz és fallábazat részlete egy buddhista szentély körfolyosójának déli faláról. Vesszantara herceg, csodatevő fehér elefántjával. Virágkoszorús puttik közt egy indiai herceg alakja (86)	88

58. Szélvájta pusztaság Lou-lantól délkeletre. Az előtérben lakóház maradványa (93, 96)	88
59. Lou-lan. Ősi lakóház és sztúpa romja (95, 105)	88
60. Lou-lan. Régi szövött tárgyak. Kendercipő; díszített papucs; gyapjú szőrszőnyeg; régi selyemtekercs (96)	88
61. Lou-lan. Díszítő fafaragások töredékei. Részben klasszikus motívumúak. Fényezett székkarfa, állatalakkal; festett székkarfa, állatember-alakkal (100)	88
62. Lou-lan. Buddhista szentély gandháriai modorú építészeti fafaragásai (100)	96
63. Lop-sivatag. L. K. erődrom belseje. Lakóház maradványai. Elpusztult épület fatörmeléke. Katonai szállások romja ásatás közben. Szélvájta magaslat: a körfal nyugati sarka (104)	96
64a. Lou-lan. Alakokat ábrázoló sokszínű selyem a lou-lani temetőből. Karmazsin, sárgásbarna, kék	96
64b. Lou-lan. Hellen és kínai mintájú gyapjú faliszőnyeg, a lou-lani temetőből. Sötétbíbor. Világoszöld. Világoskék. Világosbarna. Barnássárga. Karmazsin (107)	96
65. Lou-lan. Hermes-fejet ábrázoló régi gyapjú-faliszőnyeg a lou-lani temetőből (108)	112
66. Lop-sivatag. Halott feje egy <i>mesza</i> tetején levő sírban. A fejet durva vászon-szemfedő borítja; végét csomóra kötötték, benne ephedra-gallyakat találtam (109)	112
67. Lop-sivatag. Halott egy <i>mesza</i> tetején talált sírban. Arcáról félrehúztuk a durva vászon halotti-ruhát (109)	112
68. Felhalmazott sötömbök a kiszáradt Lop-tó medence felszínén (114)	120
69. A befagyott Lovara-forrás a régi tópart lábánál, a sóborította Lop-nór medence déli széle mentén (117)	120
70. Régi őrtorony a tun-huangi határfal nyugati vége közelében. Itt találtuk az első régi kínai írásos fatáblát (119)	120
71. A kínai határfal a T. XIII. őrtorony közelében	120
72. Ősi őrtorony romja, T. IV. C., a tun-huangi határfaltól nyugatra (127)	120
73. Régi kínai erőd, a Jadeit-kapu helyén (134)	120
74. A tun-huangi határfal egyik őrtornyának romja (T. XII.), a hozzátartozó katonai szállás és lépcső maradványával	120
75. Ősi eszközök és felszerelések, nagyobb részt a tun-huangi régi határfal őrállomásainak romjaiból. Kendercipő. Fakulcs. Falakat. Kaptafa. Nádkéve. Pecsétvéset. Bronz-nyílhegy. Faragott fogas. Fatömb 'gyertyák' beleállogatására. Facsésze (129)	128
76. Régi szoghdianai papíros-okmány, a tun-huangi határfal T. XII. A. őrállomásáról (133)	128
77. A Nan-san legdélibb lánc. Előtérben a Szu-lo-ho forrásmedencéje (174)	128
78. Ősi kínai raktár romja a tun-huangi határfal mentén (135)	128
79. Tun-huang. Apró buddhista barlangtemplomok sorai az Ezer Buddha déli csoportjában (138)	128
80. Tun-huang. Buddhista barlangüregek Vang tao-si barlangtemploma mellett (138)	136
81. Tun-huang. Szentély-cella belseje. Talapzaton szobrok. A falon és mennyezeten festmények (139)	136
82. Tun-huang. Tempera-festmény, életnagyságúnál nagyobb bódhiszattva-alakokkal (139)	136
83. Tun-huang. Dzsataka-jeleneteket és istenek gyülekezeteit ábrázoló falfestmények egyik templomcella sarkában (140)	136

84.	Örtorony romja (T. IX.) a kínai határfalon, Tun-huangtól északnyugatra (124)	144
85.	Tun-huang. Vang tao-si, az Ezer Buddha taoista papja (142)...	144
86.	Tun-huang. Vang tao-si templomának cellája és előcsarnoka. Előterben a kihordott irattekercsek. Az emelvényen újkeletű szobrok (145)	144
87, 88.	Tun-huang. Régi buddhista zászlók egy befalazott szentélyből. A fátyolszövetű selyemre festett alakok bódhiszattvák (147, 161)	152
89.	Tun-huang. Régi selyemhímzés: Buddha, tanítványai és bódhiszattvák között. Alul az adományozók térdelő alakjai (149, 166)	152
90.	Tun-huang. Régi hímzés és szőnyeg darabjai (152)	152
91.	Tun-huang. Régi kínai kéziratok és nyomások a befalazott könyvtárból (146, 152)	152
92.	Tun-huang. Régi kéziratok a befalazott barlangi könyvtárból (146, 153, 154, 155)	160
93, 94.	Tun-huang. Régi buddhista selyemzászlók Buddha életének legendás jeleneteivel (158)	160
95, 96.	Tun-huang. Selyemre festett régi buddhista zászlók, Buddha életéből vett jelenetek képeivel (158, 159)	160
97.	Tun-huang. Régi buddhista selyemzászló. A kép Manydzsusi bódhiszattvát ábrázolja (161)	160
98.	Tun-huang. Régi buddhista selyemfestmény, Ksitigarbha bódhiszattva képével (162)	160
99.	Tun-huang. Régi buddhista selyemzászlók, Virúpáksának, a «Dél kormányzójának» képével (163)	160
100.	Tun-huang. Régi buddhista selyemfestmény: Vaisravana, az Észak uralkodója, átkel az óceánon isteni kíséretével (163)...	160
101.	Tun-huang. Régi selyemfestmény: az ezerkarú Avalókitésvara, bódhiszattvával (Kuan-jin) és isteni szolgálóival (164)	168
102.	Cs'ien-fo-tung. Papírfestmény: Avalókitésvara a fűzfaággal (160)	168
103.	Cs'ien-fo-tung. Selyemfestmény: Avalókitésvara bódhiszattva (160)	168
104.	Tun-huang. Buddhista selyemfestmény, K. u. 864-ből: bódhiszattvák csoportjai, alul az adományozók alakjai (165)	168
105.	Tun-huang. Régi selyemfestmény: az ezerkarú bódhiszattva és isteni szolgálói (165)	168
106.	Tun-huang. Régi buddhista festmény: Buddha Amitábha bódhiszattvák között trónol (167)	176
107.	Tun-huang. Fogadalmi ajándék adományozójának alakja egy buddhista festményen (l. 106. kép) (168)	176
108.	Tun-huang. Régi buddhista selyemfestmény: Buddha Bhaisadzsjaguru Paradicsoma (168)	176
109.	Tun-huang. Régi buddhista selyemfestmény baloldali része Buddha Bhaisadzsjaguru Paradicsomával. A befalazott barlangszentélyből (169)	176
110.	Tun-huang. Selyemfestmény részlete: zenészek kísérik a bódhiszattvát (170)	176
111.	Tun-huang. Selyemfestmény részlete: Manydzsusi bódhiszattva és kísérete (170)	176
112.	A «Tízezer Buddha» barlangtemplomai (Van-fu-hszia), a Si-pao-cseng patak partján (172)	176
113.	Van-fu-hszia. Falfestmények a Tízezer Buddha egyik barlangtemplomának előkapolnájában. A bódhiszattvák életnagyságúnál nagyobbak (172)	184
114.	Sztúpa romja, a khara-khoti körfal északnyugati sarkában (179)	184
115.	Buddha és bódhiszattva szobor Ma-ti-szu barlangszentélyében (175)	184
116.	Templom udvara Barkul mellett (182)	184

Sorszám	Lap után
117. Buddhista szentélyromok a Tojuk-szurdok nyugati oldalán (188)	184
118. Kínai templom Nan-kou-cseng előtt (175)	184
119. Buddhista szentély romja a turfáni Szirkip-ben (188)	184
120. Részlet a bezekliki (turfáni) barlangi szentély falfestményéről, New Delhiben való helyreállítása és elhelyezése után (189)	192
121. Lovagló nő festett agyagszobrocskája az asztanai temető egyik sírjából, Turfánban (192)	192
122. Jár-khoto romváros: Turfán egykori fővárosa. Középső főutcája északról. Az előtérben templomrom (194)	208
123. A Jing-p'ánból Korlába vivő ősi kínai út egyik őrtornyának romja (198)	208
124. Halott arcán talált «szaszanida» selyem szemfedő, a turfáni Asztana temetőjéből (193)	208
125. Falfestmény: Buddha életéből vett jelenet. A Ming-ui romhelyen (Kara-sahr) kiásott buddhista szentélyromból (200)	208
126. A turfáni Asztana temetőjének egyik sírjában talált ősi sütemények (192)	216
127. Görög-buddhista hatásra valló sztukko-fejek Ming-ui szentély romjaiból: Kara-sahr (200)	216
128. A Szél-tágh vagy Muz-tágh hegylánc a Tarsz-agar hágóról (213, 233)	216
129. Kilátás a Bosztán-arcse völgyön át a Csakraghil-csúcsok felé. Az előtérben Afrázgul Khán (208)	216
130. Kara-csimi kirgizek. Embertani méréseket végeztem rajtuk (215)	216
131. Rósaní falusi főnökök Szaunábban (215)	216
132. A Bartang folyó szurdoka Szaunáb felett. Eltorlaszolta a földrengés. Az előtérben ujonnan keletkezett tavacská. A folyómedret eltemette a sziklatörmelék (216)	216
133. A szarézi földrengéskor földomlás következtében keletkezett Sedau-tó (216)	216
134. A Viktória-tó a Nagy-Pámíron (219)	216
135. Földrengésokozta sziklaomlás a Bartang-völgyben. Az ujonnan keletkezett Szaréz-tó. Fent: a leomló sziklák porfelhője (216)	216
136. A Nagy Pámíron, a Viktória-tó mellett lőtt Ovis Poli (221)	232
137. Kökan Bég, a Nagy Kara-köl (tó) környékén élő kirgizek főnöke (214)	232
138. Hindúkus-csúcsok Ismarg felett, az Ab-i-Pandzsá völgyön át (223)	232
139. Védőgát és torony, a Zamr-i-atis-paraszt erőd északi végén (223)	232
140. Kilátás a Sitam-hágóról (228)	232
141. Kilátás a Szitargh-hágó alatti morénáról (233)	232
142. Mellvéd és tornyok Kala-i Ká'ká északnyugati homlokzatán (224)	232
143. Hajókázás lefelé, bőrtömlőn, a Bartang folyó szurdokában, Rósanban (229)	232
144. Faizábád falu Hisszárban (236)	232
145. Rósaní család, Kala-i Vámarban (231)	232
146. Régi fafaragás a ming-bási házának kapuján, Kala-i Vámarban (230)	236
147. A Girdan-i-kaftar hágóról leszállóban kelet felé látott jégár (234)	236
Térkép	a kötet végén.

I. A MUZ-TÁGH-ATA CSÚCSA A KIS KARA-KÖL (TÓ) DÉLI VÉGÉTŐL.

Az előtérben : kirgiz nemez-sátor.

2. A KÜLSŐ K'UN-LUN SZAGGATOTT HEGYLÁNCAI, A JAGAN-DAVÁN
(HÁGÓ FELETTI MAGASLATRÓL.

3. A KASKUL-JÉGÁR ÉS FIRNMEZŐI, ÉSZAKKELET FELÉ TEKINTVE, 4600 MÉTERRŐL.

ELSŐ FEJEZET.

Legbelsőbb Ázsia — madártávlatból.

Ebben a könyvben belső-ázsiai kutatásaim jellegzetes mozzanatait igyekszem feleleveníteni. Jószerencsém úgy akarta, hogy az indiai kormány megbízásából három ízben hatolhattam be mélyen Ázsia szívébe. 1900—1901-ben jártam először Kínai-Turkesztánban. Ezt követte harminc hónapig tartó második utazásom, távolabb keletre, 1906-tól 1908-ig. Harmadik utam, 1913-tól 1916-ig, még messzebb vitt kelet felé, Kína belsejébe.

Csaknem hét évre terjedő három kutató utamban idestova negyvenezer kilométert vándoroltam.

Gyalogszerrel és lóháton jártam a világot. Az utazásnak ez az ősi módja a legalkalmasabb — kivált ha rendszeres térképező munkát is végez az ember — hogy valóban színről-színre megismerkedjünk a bejárt messze földekkel. Vándorlásaim színtere, ez az óriási darab föld, fizikai tekintetben és történelmi emlékeinél fogva is kivételes érdekességű. Magában foglalja ez a terület Kínai-Turkesztánt és a vele szomszédos vidékeket, nyugaton az Oxus felé, keleten mélyen be a tulajdonképeni Kína földjére.

Habár jórészt sivatagos ez a föld — akár hegyvidék, akár víztelen homokos síkság — igen fontos történelmi események játszódtak le itt. Századokon át közlekedő ere volt ez a régi India, Kína és a görög kultúrával áthatott Nyugat-Ázsia hajdankori érintkezésének. A művelődéstörténet megragadó fejezete ez.

E letűnt civilizációk sok-sok emlékét, sokféle maradványát megőrizte az a föld a mai napig. A rendkívül száraz éghajlatnak köszönhető ez. Az ősi műveltség emlékeinek feltárása, s azok a kérdések, amelyeket e vidékek mai természeti viszonyai vetnek felszínre, — ezek voltak kutatásaim legnagyobb serkentői.

Mai szemmel ítélve azoknak a területeknek gazdasági és politikai jelentősége ott Ázsia szívében bizony vajmi csekély; természeti «kincseinek» vonzóereje talán még csekélyebb. Éppen ezért kell megismertetni az olvasóval ennek a földnek általános jellemvonásait, hogy így könnyebben megértsük, miféle okokra is vezethető vissza hajdankori jelentősége.

Erre szántam könyvünk bevezető fejezeteit. Tekintsünk végig nagy vonásokban, mintegy madártávlatban, ezen az egész belső-ázsiai területen, hogy azután vázlatosan körvonalazzuk mindazt, amit az itt lejátszódó történeti eseményekről tudunk.

*

Az a terület, amelyre kutatásaim kiterjednek: Ázsia igazi szíve. A Legbelsőbb Ázsia. Nagyjában azt mondhatjuk róla, hogy ez a föld magában foglalja azokat a nagykiterjedésű lefolyástalan, magas fekvésű medencéket, amelyek csaknem feleszélességben végig nyúlnak Ázsia középső övéen keletről nyugatig. Északi pereme a T'ien-sannak, a kínaiak «Mennyei hegy»-ének hatalmas sorompója, déli pereme a hófedte K'un-lun hegyláncolata, amely Tibet felé határolja azokat a medence-területeket. Keleti határszélét a Nan-san — a K'un-lun folytatása — szabja meg: a Csendes-Óceán vízgyűjtő területének elválasztó bástyája. Nyugaton pedig a Pámírok óriási hegytömege, a klasszikus világ *Imaos*-a, határolja. Ez a hegység köti össze a T'ien-sant a Hindúkussal. A Pámír nyugati oldalában erednek az Oxus forrásvizei.

Ha rápillantunk a térképre, azt hihetnők, hogy ezzel a hatalmas kiterjedésű területtel sokkal inkább elválasztó gátat állított a természet a földgömbünkön virágzó nagy civilizációk közé, mintsem hogy e műveltségek keveredését megkönnyítse rajta keresztül. Mert ezen a területen, amelynek hossza egyenes vonalban harmadfélezer kilométer keletről nyugatig, s ahol legszélesebb, megközelíti az ezer kilométert: a művelésre alkalmas föld — csekély kivétellel — szigorúan csak a legtöbbszörre kicsiny oázisok szalagjára korlátozódik. A többi csupa nagykiterjedésű élettelen sivatag. Akár magas hegyláncok, akár a hegyek lábának kopár kavicsos övei, vagy futóhomokba fúló síkságok: mindenütt a víztelenség az uralkodó. Ennek az óriási területnek legnagyobb részét ezzel a meghatározással jellemezhet-

nők legjobban: *merő sivatag*. Hangsúlyozni kívánom a szót: merő sivatag, hogy megvilágítsam vele, hogy ez a terület, amelyen végigvezetem az olvasót, merőben elüt azoktól a sivatagoktól, amelyeket a bibliai történetekből, arab, amerikai és délafrikai tájak leírásaiból és hasonlókból többé-kevésbé ismerünk. Ezek a *szelíd sivatagok* — hogy megkülönböztetésül így nevezzem őket — valóban alkalmasak rá, kivált ha sűrűlakosságú nagy központjainkból vetődik oda, hogy a néptelen magány, nyugalom és tegyük hozzá: béke bővületével ragadják meg a városlakó képzeletét. De az ilyen szelíd sivatagok, melyekben egész néptörzsek vándorolhatnak erre-arra nyájaikkal — legalább bizonyos évszakokban — sivatagok, amelyekben lakóhelyükről elűzött, ellenségtől zaklatott népek biztos menedékre lelhetnek több-kevesebb időre: nem olyanok, mint aminők a T'ien-san és a K'un-lun között elterülő hatalmas medencében táruznak szemünk elé.

E medence legnagyobb részét a homokbuckákkal szántott Taklamakán-sivatag, meg keleti folytatása, a kemény sófedte vagy szélvájta agyagos pusztaság, a Lop, foglalja el 1300 kilométer hosszúságban. E sivatagokban a nedvesség hiánya nemcsak az emberi életet fojtja meg, az állati és növényi életet is. Csaknem ugyanily elriasztók a viszonyok a K'un-lun magas hegyeiben és fennsíkjaiban.

Csak a magasabb fekvésű helyeken, ahol a jégárak közelsége elegendő nedvességet szolgáltat — legalább az év néhány hónapjában, félig sarkvidéki viszonyok között — ütközik ki valamelyest némi növényzet, és azokon a keskeny sávokon, amelyek a gleccsertáplálta folyók mélyen bevájódó szűk szurdokai aljában itt-ott kínálnak. A Tárím-medence és a vele keleten határos medencék mentén elszórt oázisok csakis e folyók vizének köszönhetik létüket. Öntözőcsatornák nélkül ugyanis sehol semminemű földművelés nem lehetséges. A légköri nedvességnak majdnem tökéletes hiánya, amely ily viszonyokat teremt, a medencék földrajzi fekvésének folyománya. Egy pillantás a térképre s tüstént meglátjuk mily óriási távolságok választják el ezeket a területeket a tengerektől s a tengermellék éltető párák légkörétől.

Ahol a természet olyan fukar volt az emberi életre és letelepülésre szükséges adományaival, nyilvánvaló, hogy a talaj, még nagy távlatokban is, kevés tájképi változatosságot nyújthat. Mindamellett főbb földrajzi jellemvonások szerint ez a hatalmas terület is több

jellegetes övre tagozódik. Ezeket vesszük sorra összefoglaló áttekintésünkben.

Leghelyesebb, ha a nyugaton emelkedő hegysorompó felől kezdjük meg áttekintésünket, nemcsak azért, mert erről hatolt be legkorábban a klasszikus világ, meg India és Perzsia kultúrája Ázsia belsejébe és onnan Kínába, hanem mert az a hegybástya jobban magára vonta az érdeklődést, mint a többi. Ez a nagy észak-déli hegylánc: a Pámír. Északon a T'ien-san láncaihoz, délen a jégborította Hindúkus-hoz csatlakozik. A klasszikus világban *Imaos* néven ismerték. Ptolemaeus helyesen írja földrajzában, hogy ez a hegylánc választja el a két Scythiát: *intra* és *extra Imaon*. E meghatározások pontosan megfelelnek Belső- és Külső-Tatárország fogalmának, ahogyan nagyapáink nevezték, avagy Orosz- és Kínai-Turkesztánnak, mai elnevezésük szerint. Ezen a hegyláncon fut az Oxus és a Tárím vízgyűjtő medencéinek vízválasztó vonala. De érdekes megfigyelni, hogy a legnagyobb kiemelkedések vonala, amelyek egymásik csúcsban meghaladják a 7600 métert, keletre vonul el a vízválasztótól. (I. kép.)

A Pámírok magas fennsíkszerű völgyeit, amelyekben az Oxus forrásvizei fakadnak, csak futólag érintem. Későbbi fejezetekben visszatérek még rájuk s megemlékezem azokról az útvonalakról, amelyek ütőerei voltak a Kínát és a Tárím-medencét az Oxus vidékével és azon át Indiával összekötő kereskedelmi forgalomnak és a műveltségek érintkezésének.

Ha kelet felé követjük ezeket az útvonalakat, kanyargó száraz szurdokokon keresztül elérjük a teknőszerű Tárím-medence nyugati szegélyét. Mielőtt ebbe behatolnánk, hogy meglátogassuk a medence nagyobb részét elfoglaló hatalmas futóhomoksivatagot, a Taklamakánt, tartsunk előbb szemlét a medencét körülfogó nagy hegyláncokon. A hegyeket borító jégárak olvadó vizét a Tárím gyűjti össze, mielőtt belevész a Lop-nór mocsaraiba, E jégárak nélkül az egész hatalmas terület merőben élettelen volna.

A medence déli szegélyén nyúlik végig a K'un-lun hatalmas hegybástyája. A Pámír felől kiindulva több magas párhuzamos láncot alkot. (3. kép.) Ezek között van a Kara-koram jégárborította vízválasztója. Túl rajta kezdődik az Indus vízgyűjtő területe. Ezeken a hegyláncokon vágja keresztül magát a Járkand folyó és mellékvizői, a Tárím fő táplálói. Ami kevés kopár legelő akad fenn a legmagasabb völ-

gyekben, azon alig néhány kirghiz sáttortábor nyájai tengődnek. A völgyeken át felfelé vivő útvonalak mind a Kara-koram hágóban futnak össze. Mintegy 5500 méter tengerszínfeletti magasságban vezet át rajta az egyedüli, szállító állatokkal járható útvonal Ladákba és az Indus felső völgyébe. De nincs róla semmi feljegyzés, hogy ősi időkben is jártak volna ezen a hágón keresztül.

Keletre a K'un-lun áthághatatlan gátat emel a forgalom elé. A Khotan-oázist öntöző két folyó, a Kara-kás és a Jurung-kás, a legészakibb hegyláncon tör keresztül, amely innen kezdve 6000 méter körüli magasságú gerincben fut tovább mintegy 500 kilométer hosszúságban. De ezeknek a folyóknak mélyen bevágódó szurdokai nagyobb-részt teljességgel járhatatlanok. Még ahol valamennyire kitágul is a tér, a völgyek kezdeténél, a jégár-borította hegylánc északi lejtőjének szaggatott sziklái mindenkit visszariasztanak, ha csak nem gyakorlott hegyász. Csaknem ugyanily áthághatatlan gátat jelent a hegylánchoz dél felől csatlakozó kietlen, víztelen tibeti fennsík. Sok napi járóföldre terjed ez délnek, csaknem 5000 méter magasságban. Sem legelő, sem tüzelő, sehol. Sok helyütt még csak ivóvízre sem bukkan az ember.

Nagyon eltérő jellegűek, de éppoly meddők és zordonak a K'un-lun külső lejtői, a medence khotani szakasza fölött. Lösszborította széles «félfennsíkok» mellett olyan területeket találunk itt, amelyeken a víz hosszantartó vajú munkája meredek szaggatott hegygerincek és mély szurdokok tökéletes szövevényét hozta létre. (2. kép).

A Jurung-kás forrásvidékének jégárakkal övezett magaslataitól keletre a Tárím-medence fölött fölmeredő hegylánc 600—700 kilométernyi hosszúságban folytatódik északkeletnek. A hegylánc északi lejtőjének lába mentén mindenütt tökéletesen puszta kavicsos sivatag húzódik 60—70 kilométernyi szélességben.

A legkülső K'un-lun északkeleti része megközelítőleg azon a ponton végződik, ahol a Tárím végső szakasza elvész a Lop-nór mocsaraiban. Onnan kezdve a hegysorompó keleti irányba csap és alacsonyabbra száll. Lhásza, Tibet fővárosa, több mint 1100 kilométerre van Csarkhlik kis oázisától, a kínaiak egykori San-sanjától, az egyetlen mai állandóan lakott teleptől a Tárím medencének ebben a részében. De van okunk hinni, hogy az innen alászálló utakon keresztül mégis be-betörték délről a tibetiek és más nomád néptörzsek. Ami életadó nedvességet a Tibet és Caidam felőli magas völgyek és fennsíkok

kapnak, az Indián átvonuló monszum szél révén, vagy a Csendes-óceán felől: ez a nedvesség nem jut el a Tárím-medence végső széléig. Ezekhez csatlakozik északkeletre a hajdani nagy Lop-tenger (vagy pontosabban Lop-tó) már történetelőtti korszakban kiszáradt medre. Erre később még majd visszatérünk.

A Tárím-medence legszélső keleti végén túl a K'un-lun észrevétlenül beleolvad a Nan-sanba, a kínaiak «Déli hegyláncá»-ba. A Nan-san nyugati részén, ahol 300 km-nél hosszabb szakaszon a Szu-lo-ho teknője mentén halad: az északi lejtők szárazsága és szélről való lepusztíttottsága fizikai jelleg dolgában a K'un-lun tájképeire emlékeztet.

Keletre haladva a Szu-lo-ho teknőjétől a Nan-san középső részébe, felötlik a mindinkább nedvesebbé váló éghajlat. Világosan rávall ez arra, hogy közeledünk a Csendes-óceán vízgyűjtő területe felé, amely a Hoang-ho mentén Kanszu tartomány szomszédos részéig és Tibet északkeleti felföldjéig terjed. A nedves tengeri szelek hatása alatt bőséges növényzet díszlik ezekben a völgyekben. A K'un-lun kopárságához szokott szemet fölvidítják a széles völgyek pompás nyári legelői a Szu-csou és a Kan-csou folyók forrásai körül negyedfélezer métert jóval meghaladó magasságokban. Még tovább délkeletnek, ahol a havazás és esőzés növekedik, a Kan-csou felé vezető völgyeket gazdag erdőségek borítják (4. kép).

Itt már közel járunk a Csendes-óceánba ömlő Hoang-ho vízválasztójához s így annak a széles övnek keleti pereméhez, Ázsia szívében, amellyel könyvünk foglalkozik. Szembeszökően mutatja ezt az a megfigyelés, hogy a Kan-csou oázis szélétől kelet felé a Nan-san lába mentén már öntözés nélkül művelik a földet. A csapadék — eső és hó — már elég a termelésre. De ebből a nedvességből semmi sem éri el a tengert.

Innen vissza kell fordulnunk, hogy befejezzük körutunkat a hegyek körül nyugat felé. Az Ecin-gol-tól, amely a Nan-san vizeit vezeti le egy lefolyástalan medencébe, nyugat felé nyúlnak el a Pei-san («Északi hegyek») kopár hegyláncai és fennsíkjai. A Pei-san a Kuruk-tágh (vagyis «Szárak hegyek») turki néven ismert hasonlóképpen teljesen sívár hegyvidékben folytatódik nyugat felé. Ez megint a letelepült, sőt a nomád pásztoréletre sem alkalmas puszta terület széles övében folytatódik további hat-hétszáz kilométerre nyugat felé.

A Pei-san és a Kuruk-tágh együttléve több mint 300 kilométer szélességű torlaszt emel északtól délnek a legközelebbi művelhető területek között. Ennek a «gobi»-nak keleti és nyugati részein itt-ott sósforrások rejtőznek a nagymértékben lekoptatott hegyláncok közötti mélyedésekben. Ez teszi lehetővé, hogy apró csoportok átkeljenek a köves sivatag keleti és nyugati részein. Az egész vidéket gyakorta végigsöprik a még késő tavasz idején is dermesztő hideg északkeleti szelek: rettegett ellenségei a sivatagot átszelő vándoroknak.

A Hámí-oázistól keletre kezdődik a T'ien-san hatalmas lánc: a Tárím-medence északi bástyafala. Megszakítás nélkül messze túl nyúlik nyugat felé a Tárím-medencén. Magasságra, szélességre jelentékenyen változó, de mindenütt erősen szembeötlő éghajlati választóvonal ez a hegység a nagy medence és a T'ien-san-tól északra elterülő vidékek között. De minden egyébben is, ami csak függvénye az éghajlatnak, elhatárolja egymástól ezt a két területet. A T'ien-sanhoz északon csatlakozó területek magukban foglalják Dzungária tágas fennsíkjait, fel egészen Szibéria déli széléig és azokat a nagy, termékeny völgyeket, amelyek közül az Ili, Narin, Julduz és Tekesz völgye a legismertebb. A T'ien-san északi lejtője mentén mindenütt határozottan nedvesebb az éghajlat. A síkokon és a völgyekben található gazdag legelők mindig csábították a pásztorkodó népeket, egymást érték itt a nomád népek hullámai a hunoktól a törökökig és tatárokig.

Jóllehet a T'ien-san hegylánc összefüggő, és szakadatlan bástyaként mered a magasba: ezt a hegybástyát helyről-helyre hágók szelik keresztül s a hágók az év tekintélyes részében lóháton és szállító állatokkal járhatók. E hágókon át járható út nyílt az északon élő nomád törzsek portyázó csapatainak, hogy alkalomadtán le-lecsapjanak a déli oázisokra és kereskedő karavánokra.

Ilyen nyitott kapuja volt mindenkor a nomádok beözönlésének a Julduz hegyi legelőiről — a turfáni mélyedménytől délnyugatra — alászálló széles Kara-sahr völgy. Ezen az átjárón át a Tárím-medence északkeleti sarkát fenyegette az ellenség. Tovább nyugatra ugyanilyen útvonalak veszélyeztették a T'ien-san-on túlról Kucsá és Kászar nagy oázisait.

A Tárím-medencét közrefogó hegysorompókról most már térjünk át magára a medencére. Óriási kiterjedéséről megfelelő fogalmat ad

az a tény, hogy mintegy másfél ezer kilométer hosszúságban nyúlik el nyugattól keletig. Legnagyobb szélessége teljes ötszáz kilométer. Bármily nagyok is ezek az arányok, az uralkodó természeti viszonyok egyformasága megkönnyíti, hogy «madártávlatból» áttekintsük és röviden leírjuk a medencében felismerhető különböző zónákat. A legnagyobb ezek között magában foglalja a kopár homokbuckák központi nagy sivatagát, a Taklamakánt.

A hófedte K'un-lun-ból alászálló számos folyó közül egyik sem tudja elevenen átszelni a Taklamakánt, kivéve a Khotan-folyót é ez is csupán a nyár egy-két hónapjában. Valamennyi többi belevész a homok e tengerébe, kisebb nagyobb távolságra a mai oázisok vagy a hozzájuk csatlakozó sivatagi növényzet vonalától. Pedig még a történelmi időkben e folyók közül nem is egy jóval messzebb északra hordta a vizét. Megdönthetetlenül igazolják ezt azok a romhelyek, amelyeket a Taklamakánban kikutattam.

E kutatások folyamán azt tapasztaltam, hogy a Taklamakán jellege egész óriási kiterjedésében mindvégig egy és ugyanaz. Elmondható, hogy ez a földkerekség legrettentőbb futóhomok-sivataga. Akárhonnan hatoljon is bele az utazó, az oázisok megművelt földjei, vagy a folyómedreket szegélyező ligetek felől, előbb egy olyan zónán kell átvágnia, amelyen még némi sivatagi növényzetet talál, többnyire tamariszkust, vadnyárfát és nádat a futóhomok közepén. Ennek a zónának nagyon sajátos, érdekes jelensége a tamariszkusz-kúp, ezek a kúpalakú és sokszor sűrűn egymás mellé szoruló halmok. (6. kép).

A tamariszkusz körül lassan, de szüntelenül halmozódik a futóhomok. A növény nem akar meghalni, tehát felfelé nő, amíg végre az általa felfogott homok a kezdetben egészen alacsony kidudorodásból, az évszázadok folyamán tizenöt méteres és még nagyobb magasságot elérő dombbá növekedik. Mélyebben benn a sivatagban már csak porladozó, elfehéredett, időtlen idők óta kihalt fatörzsek dugják ki fejüket a futóhomok fölé, meg azok a tamariszkusz növényzetet rejtő homokkúpok, amelyekből az élet merőben elköltözött. Végül ezek is eltűnnek a homok halálos sívárságú tengerében, amelyben a hullámvölgyyszerű mélyedések fölött helyenkint százméternyi magasságba szökő hullámgerincek tarajosodnak. (7. kép). Ezeknek a hatalmas homokhegyeknek az anyagát, az erodált lösszagyagból keletkezett finom és önmagában tökéletesen termőképes port a szél vájó munkája formálta ilyenné. A sivatagi medencén az év jelentékeny

időszakaitan nagy heveességgel dúló főként északkeleti szelek folytonosan pusztítják a puha agyagos talajt, mindenütt, ahol csupasz a talaj s nem védi homokbucka vagy sivatagi növényzet.

Ezen a tájon, csakúgy, mint mindenütt a sivatagban kinyomozott romhelyeken, az egykori lakóházak, sőt az ősi gyümölcsösök és lugasok maradványai is, gyakorta szigetszerűen kimagasló terraszokon találhatók (37. 59. kép). Magasan kiemelkednek ezek a körülöttük elterülő szélszántotta kopár talaj fölé. A falak törmeléke és a kidőlt, kihalt fatörzsek maradványai megvédték itt a talajt az elkopástól és ilymódon megőrződött az eredeti térszín; körülöttük azonban egyre mélyebben és mélyebben kivájódott a talaj.

Az állandó emberi letelepülés lehetősége a Tárím-medencében a hegyek és a sivatag között húzódó gyér oázisok szalagjára korlátozódik. A nagy központi sivataghoz viszonyítva, ez az oázisszalag fölötté kis kiterjedésű. A nagyon is száraz éghajlat következtében a földmívelést csakis az öntözőcsatornák teszik lehetővé.

A csapadék hiánya folytán a legeltetés is csak a folyómenti keskeny, bozotos öveken lehetséges. Ezek pedig a történelmi időkben soha nem adtak módot számottevő nomád népség megélhetésére. Ez magyarázza meg, hogy a Tien-san északi lejtőjén egymást érő vu-szun, szaka, jüe-csi, hún, török, tatár és egyéb vándortörzsek miért elégedtek meg mindig azzal, hogy végigportyázzák és megsarcolják a Tárím-medence oázisait, de soha állandóan meg nem szállották ezeket a hegyentúli területeket.

A megművelhető föld a merő sivatag területéhez viszonyítva, bizonyára mindig elenyésző csekély volt a Tárím-medencében. A térképen látható, hogy a zöld oázisok csupán merő apró pontok és színpontok a sárga és barna szín hatalmas vásznán. Az oázisok fizikai viszonyaiban, a száraz éghajlat következtében, mindenütt ugyanaz a felöltő egyformaság, amerre csak járunk. Ugyanazok az öntözés céljából lépcsőzetesen művelt gabona- és kukoricatáblák vagy gyapotföldek, ugyanazok a fehér nyár- és nyírfákkal szegélyezett kanyargó ösvények (5. kép), enyhe árnyat, európai gyümölcsöt kínáló ligetek és gyümölcsösök.

Látogassuk meg most a Tárím-medence keleti végében a Lop mélysíkságának végződését. Ennek a vidéknek földrajzi tekintetben legmeglepőbb jellegű tájéka az a nagy sókéreg-borította tófenék,

amelyről kutatásaim során kiderült, hogy 260 kilométer hosszúságban terjed délnyugattól északkeletnek. Legnagyobb szélessége megközelíti a 150 kilométert. A történelemelőtti korban hatalmas sóstó terült el itt. A Tárím-medence vizei táplálták a tavat, amikor Belső-Ázsia éghajlata nedvesebb volt. Már azokban a régi időkben, amikor a kínaiak megismerkedtek vele, — több mint kétezer évvel ezelőtt — ugyanilyen sívár pusztaság képét mutatta ez a terület. Nem így az a most ugyancsak élettelen vidék, amely északnyugatra csatlakozik hozzá. Ebben a sivatagban, amelyen csak sekély futóhomok takarja a kopár agyagot és szabadon munkál a szél koptató ereje: jól felismerhető kiszáradt folyómedreket fedeztünk fel. Kutatásaim megmutatták, hogy ezek a folyómedrek a rég kiszáradt Kuruk-darjá («Szár az folyó») egykori deltájához tartoznak. Ez a folyó a Krisztus előtti és utáni évszázadban a Kara-sahr völgyet öntöző Koncse-folyó vizét és a Tárím vizének egy részét az akkor részben lakott ősi Lou-lan-telepig hömpölygette. Egy meglepő vízrajzi változás az utóbbi évek során megint vízzel töltötte meg ezeket a régi medreket a puszta sivatag jelentékeny részében.

Amióta Sven Hedin, mint első, ráakadt ezek egyikére, ásatásaim a Lou-lan-terület számos romhelyén bőséges régészeti anyagot hoztak napvilágra. Teljes bizonyossággal kitűnt, hogy a Kuruk-darjá a Krisztus utáni negyedik század kezdetéig hordta vizét egészen a manapság teljesen száraz, kihalt deltáig. Régészeti leleteimből az is kitűnik, hogy ezen az egykor lakható földön és túl rajta a kiszáradt tómeder nehezen járható, sókéreggel borított síkságán (8. kép) haladt keresztül a Szu-lo-ho-tól a Tárím-medencébe vezető legkorábbi kínai karavánút. Egy későbbi fejezetben megrajzolom majd ennek a ma kimondhatatlanul élettelen tájnak igazán elriasztó képét és elbeszélem, mily fáradalmas kutatások árán sikerült kinyomoznom e rettentő sivatagon átvivő hajdankori út maradványait.

Ez az út átszelte a Lou-lan-tól keletre elterülő sókéregborította tómedencét, aztán egy északkelet felé terjedő öbölszerű mélyedésben haladt északkeletnek. Ezen az úton haladva tovább, még át kell szelnünk egy bámulatos szélvájta agyagtérasszokkal környezett száraz tófeneket, amíg eljutunk a Szu-lo-ho-medence legalsó részébe, ahol a folyó deltája és a mai végső mocsarak terülnek el.

A Szu-lo-ho medencéjében nem időzünk soká, mert habár kelet-

nyugati kiterjedése meghaladja a 350 kilométert, természeti jellege csak olyan egyforma, mint szerepe a történetben. Eltekintve az aránylag jelentékeny Tun-huang oázistól, meg néhány kisebb lakható helységtől, alig találunk egyéb lakott helyet a Szu-lo-ho-medence teknőjében. A magas hegyek és pusztasivatagok közé ékelődő Szu-lo-ho-medence jelentősége abban rejlik, hogy természetes és könnyen védhető átjárót nyit északnyugati Kínából Belső-Ázsiába. Egy későbbi fejezetben elmondom, hogyan fedeztem fel és kutattam ki annak az ősi megerősített kínai határfalnak romjait, amelyet ennek az átjárónak a védelmére építettek.

A Szu-lo-ho-medencén túl a középkori kínai Nagy Fal híres Csia-jü-kuan kapujánál elérjük a legkeletibb lefolyástalan területet, amelylyel e fejtegetésekben foglalkoznunk kell. Ez a terület a Kan-csou-folyó gleccserforrásaitól és a Csendes-óceán vízválasztójától, délkeleten, azokig a mocsaras tómedrekig terjed, amelyekben a Szu-csou-és Kan-csou-folyók egyesült vizét szállító Ecin-gol elenyézik.

Ha leszállunk a legészakibb Nansan-hegységből, elébb kies alpesi völgyekbe érünk, amelyeknek gazdag erdeit már a Csendes-óceán felől jövő eső és hó táplálja. Az erdők alján aztán jól megművelt földek széles öve nyúlik el, a hegylánc lába mentén, ezeröttszáz-ezernyolcszáz méter magasságban.

Ez a termékeny öv a kedvező fizikai viszonyok következtében nagyon fontos «átmeneti terület» lett a történetben Kína és Belső-Ázsia között.

MÁSODIK FEJEZET.

Kínai terjeszkedés Belső-Ázsiában. — Műveltségek érintkezése.

A Nan-santól északra elterülő «átmeneti terület»-tel — ahová az előző fejezet végén eljutottunk — be is fejeztük futó áttekintését annak a hatalmas területnek, amely csaknem egy évezreden át főszíntere volt egy fontos történelmi folyamatnak: a távol keleti, indiai és nyugati művelődések egymásra hatásának és kereszteződésének.

Innen, errőlfelel kezdjük meg az egész területre kiterjedő történelmi szemlénket, hogy a politikai fejlődés főbb korszakainak rövid ismertetésével kellőképpen megvilágítsuk ezt a nevezetes folyamatot. Szerencsére, a legrégebb korszakokról igen megbízható, szabatos forrásból meríthetjük tudásunkat: a kínai uralkodók évkönyveiből.

A kínai birodalom évszázadokon át igyekezett megvédeni határait a Mongolország felől örökké fenyegető szomszédoktól: a húnoktól. Ez a védelmi háborúság a nagy Vu-ti császár uralkodása alatt (140—87. Krisztus előtt) a Nan-san északi lejtőinek elfoglalására vezetett.

A történet, azt mondhatjuk, Csang Cs'ien kalandos belsőázsiai kiküldetésével kezdődik. Ezt a fiatal tisztet a Han-dinasztiához tartozó nagy Vu-ti császár Kr. e. 138-ban kiküldötte a «nagy jüe-csik»-törzshöz Belső-Ázsiába. Ebből a törzsből váltak ki később az északnyugati India ú. n. indo-szkhia uralkodói. Csang Cs'ien feladata volt, hogy megnyerje segítségüket Kína ősi ellenségei, a hszüing-nuk ellen, akik később a húnok néven jelentek meg Európa történetében. Ezek a hatalmas nomád törzsek, tekintélyes szövetségbe tömörülve, évszázadokon át nyugtalanították Mongólia felől a birodalom északi területeit. A jüe-csik törzsét két évtizeddel előbb elűzték a húnok a Nan-san-hegy alján levő régi birtokukból; a kiüldözöttek messze

elvándoroltak nyugat felé és új királyságot alapítottak az Oxus mellett. Csang Cs'ien küldetése kudarcot vallott. A húnok elfogták; tíz évet sínylődött a húnok fogságában. S mikor végre elérte a jücsi törzset, ezek nem vállalkoztak rá, hogy visszaforduljanak kelet felé és bosszút álljanak a húnokon. Jóllehet küldetése voltaképpen megghiúsult, Csang Cs'ien arra volt hivatva, hogy új korszakot nyisson Kínának a külvilággal való gazdasági és politikai kapcsolatai tekintetében.

Csang Cs'ien-nek teljes tizenháromévi távollét után másodmagával végre sikerült visszatérnie Kínába, a Tárím-medencén keresztül. Egyetlen kísérője maradt életben a száz közül, akikkel útjára indult. Részletes fölvilágosítást hozott a belső-ázsiai országokról, amelyeken átutazott: azokról a gazdag területekről, amelyek a mai Ferghána, Szamarkand, Bokhara és Balkh-nak felelnek meg, sőt Perzsia meg India még távolabbi tájairól. Ő volt az első, aki föltárta a kínaiak előtt, hogy azoknak a barbár törzseknek gyűrűjén túl, akik közé országuk a szárazföld felől be volt ékelve, nagy és művelt nemzetek élnek.

Vu-ti császár hamar megértette, mily hasznos lenne, ha Kína közvetlen összeköttetésbe léphetne ezekkel a népekkel. Az ország belső rendje és biztonsága ez alatt az erélyes császár alatt különösen kedvezett a kifelé való terjeszkedésnek.

Ennek a politikának bevallott célja az volt kezdetben, hogy utat nyisson a Tárím-medencén át az Oxus-vidék nagy területei felé. A Nan-san északi lejtője még a húnok kezében volt és ez a körülmény elvágta a természetadta országutat Kínából Nyugat-Ázsia országai felé. Ezért tehát a kínaiak erőfeszítései elsősorban ezek ellen fordultak. A háborús szerencse hamarosan megjutalmazta Vu-ti császár szívós igyekezetét. A győzelmes hadjáratok egész sora után Kr. e. 121-ben felszabadította a húnok uralma alól a mai Liang-csou és Kan-csou vidékét. Akkor a húnoknak végképpen vissza kellett vonulniuk a sivatagtól északra és 115-ben az újonnan biztosított határ őrzésére a kínaiak megszállották Csiu-csuant, vagyis Szu-csou-t.

Ezt a katonai előnyomulást a Belső-Ázsiába vezető nagy útvonal mentén nyomon követte a kínai politikai küldöttségek szervezése a Tárím-medence államaiba és túl rajtuk egészen Baktriáig és Perzsiáig. Így akarták elkápráztatni ezeket az országokat Kína hatalmával és ipari gazdagságával. Semmi kétség, hogy Kína ipari ter-

mékei közt, amelyeket Csang Cs'ien missziója és egyéb küldöttségek magukkal vittek nyugatra, a finom selyemszövetek voltak a legnevezetesebbek. Ezek ettől fogva Parthián és Szírián keresztül eljutottak a Földközi-tenger partjára. E finomművű selymek hamarosan elterjesztették a hírét a «selyemszövő Seres»-nek, szerte a görög és római művelődés nagy központjaiban. A selyemkereskedelem nagy gazdasági fontosságára vall, hogy a selyemtermelés évszázadokon át féltékenyen őrzött monopóliuma maradt Kínának.

Kína nyugati térfoglalásának úttörőjét a császár magas rangra emelte és a «Nagy Utazó» névvel tüntette ki érdemeiért. Csang Cs'ien nem sokkal élte túl kitüntetését. Kínába való visszatérése után körülbelül egy esztendőre — Kr. e. 115-ben — meghalt. De a kapcsolat, amelyet megteremtett, megmaradt, sőt rohamosan élénkült az érintkezés Kína és a nyugati országok között. Kínai történelmi följegyzések tanúskodnak róla, hogy «egymás sarkában jártak» a többszáz főre szaporodó követségek végig az úton.

Kína gazdasági fejlődése érdekében nagyon fontos volt, hogy fölhasználják ezt az újonnan megnyílt útvonalat és közvetlenül elérhető új piacokat hódítsanak Kína ipari termékei s közöttük első sorban a legértékesebbek, a selyemszöttek számára. A kínai följegyzésekből kitűnik, hogy Vu-ti császárnak ezt a nagy nekilendülését nyugat felé alapjában — a politikai törekvések mellett — gazdasági célok mozgatták. Ha nem is óhajtott volna Kína szövetségre lépni a rettegett húnok ellen olyan harcias törzsekkel, mint a jüe-csik és a vu-szunok: a nyugattal való háborítatlan érintkezés biztosítása hamarosan elkerülhetetlenül szükségessé tette volna a politikai és katonai terjeszkedést abban az irányban. A kínai küldöttségek ugyanis rövidesen rosszul jártak a Tárím-medencén keresztülvivő útjukban. Az arrafelé eső területek lakosai és apró fejedelmei egyre másra megsarcolták, sőt meg is támadták őket. Nagyobb baj volt, hogy a húnok hatalmas töretlen maradt a T'ien-san-tól északra. Rettegett híri portyázó lovasaik időről-időre rajtukütöttek a Loulan-, vagy a Lop-vidéken át nyugat felé tartó karavánokon.

Hamarosan nyilvánvalóvá vált a katonai védelem szükségessége túl a Nan-san északi tövében meghódított területeken. Nem is találta készületlenül ez a helyzet a kínaiakat. Mindjárt az első hódítás után, amikor megszállották azt a nagy természetes «korridort», megkezdték a katonai őrállomások telepítését és egy nyugatnak tartó

védőfal építését. Ez a fal összefüggésben volt azzal a Nagy Falnak nevezett védőfallal, amelyet Si Huang-ti, a Han-dinasztia híres elődje, építtetett védelmül a hún portyázók ellen.

Semmi kétség, hogy a régibb Nagy Falnak ez a nyugati meghosszabbítása elsősorban a Belső-Ázsiába vivő újonnan megteremtett útvonal védelmét célozta. Si Huang-ti korábbi Nagy Falának tisztán olyan védelmi jellege volt, amilyen jelleget szoktunk közönségesen tulajdonítani a késő középkorban emelt «kínai falnak». Vu-ti császár fala azonban messzepillantó terven alapuló terjeszkedő politika biztosítására épült. Szembeszökő a párhuzam közte, meg a régi római birodalom határfalrendszere, a *limes* között. Egy későbbi fejezetben leírom ennek az ősi kínai határfalnak nagyon érdekes maradványait. Második és harmadik belsőázsiai utazásomban nyomoztam és kutattam ki ezeket mintegy 650 kilométer hosszúságban (70—74. kép).

Az események rohamosan követték egymást. Mint oly gyakran a történetben, a kereskedelem érdekében megindult és eleinte békés-célú előnyomulás mihamar hathatós politikai befolyás és katonai erő támogatására szorult. A kereskedelmi forgalom megkívánta a lobogó védelmét, mint annyiszor a világtörténelemben. Kína belsőázsiai politikája úgylátszik, kezdettől fogva sokkal inkább Nyugat-Turkesztán nagy, termékeny területeire szegezte szemeit, semmint a Tárím-medence elszórt oázisaira. De Belső-Ázsia ama fontos nyugati országai és Kína között nagy volt a távolság. Ebben bízva, Ferghána lakói egy kis idő múltával a kínai küldöttségeket barátságtalanul fogadták, utóbb meg már arra bátorodtak, hogy kiraboljanak, sőt felkoncoljanak egy ilyen császári küldöttséget, amely telivér lovakért jött ide a távol Keletről.

Kína tekintélye persze gyors megtorlást követelt ekkora sérelemre. Kr. e. 104-ben Kína büntető csapatot küldött Ferghána ellen. A vállalkozás tökéletes kudarcot vallott. A «Sós mocsár»-on, vagyis a Lop-tó kiszáradt sósmedrén (8. kép) átvivő út fáradalmaitól elgyötört haderőnek csak maradványa jutott el Ferghánába. Ott egy város ostromában teljes vereséget szenvedett a sereg. Kínai forrásokban olvassuk, hogy mire a visszatérő csapat Tun-huangig jutott, alig egy-két katona volt már csak életben minden tíz közül. Hogy ezt a siralmas kudarcot helyreüssék, a kínai birodalomnak egész erejét latba kellett vetnie. Így aztán Kr. e. 102-ben Li Kuang-li

kínai tábornok 60,000 főnyi új hadsereggel kelt útra Tun-huangból, nyomában hatalmas élelmiszerszállító karaván.

Ezúttal a természet minden akadályán diadalmaskodott a kínaiak okos szervezőképessége. A kínai tábornok 30,000 emberrel eljutott Ferghána fővárosába, s ez a haderő elegendő volt a győzelem biztosítására. Ferghána népe meghódolt. Kína tekintélyét ez a nagy győzelem annyira megerősítette, hogy a Tárím-medence apró államai sorra elismerték a császári fennhatóságot.

Ettől fogva a kínai fennhatóság a nagy természetes útvonalak mentén, amelyeket a Tárím-medence oázisainak fűzére szolgáltatott, szakadatlanul fennmaradt több mint egy évszázadon át, amíg csak belső zavargások Kínában meg nem döntötték a korábbi Han-dinasztia uralmát, a mi időszámításunk kezdetén.

Ez a hosszú uralom inkább volt köszönhető a kínai politikai kormányzók tapintatának és ügyességének, valamint a kínai műveltség nagy tekintélyének, mintsem a fegyverek erejének. Római szerzők írásaiból tudjuk, hogy a kínai iparművészet legszebb termékei — «Seres szövetei», ahogyan a selymet nevezték — szakadatlan özönlöttek ebben az időben nyugat felé.

Cserében Kína is sok idegen eredetű terméket és árucikket kapott nyugatról, leginkább Írán keleti részéből. Kínai irodalmi feljegyzések tanuskodnak erről. A Belső-Ázsiába vivő «nyitott út» e korszakában ment végbe Kína, Perzsia és India művelődésének első keveredése, amelyről a Tárím-medence romhelyeinek régészeti kutatása oly világosan tanuskodik. Mindvégig jellemző tünet ez a keveredés a mohamedán idöket megelőző kor műveltségében. Igaz, annak a civilizációnak napfényre került legrégebb emlékei nem nyulnak vissza ily régi korba. De minden okunk megvan rá föltételeznünk, hogy a Tárím-medence oázisainak földművelő lakossága már előbb is — a Kínából nyugatnak vivő nagy «országút»-nak megnyilta idején — ahhoz a fajhoz tartozott, amelynek nagyobbbrészt különféle indo-európai nyelveken írott okmányait és irodalmi emlékeit a Kr. utáni harmadik és negyedik század között elhagyott romhelyeken leltük meg.

Azon a rendkívül száraz vidéken az éghajlati viszonyok mostohasága mellett ily népes telepek csakis kitűnően szabályozott öntözőművek segítségével tarthatták fenn magukat. Létük függött a belső rendtől és nyugalomtól. Ez a békés kormányzat alatt élő, állandóan letelepült nép különösen alkalmas volt a távol keletről

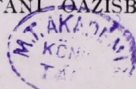

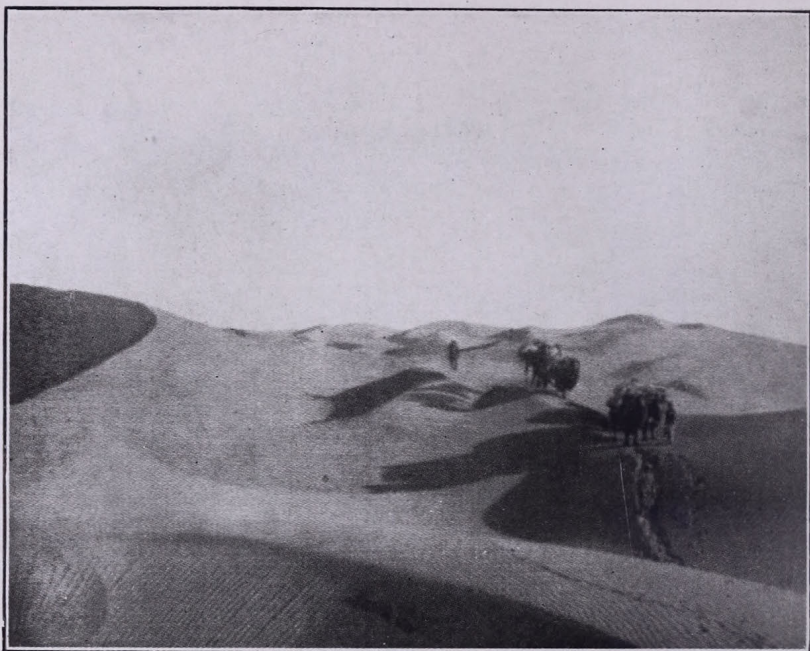
4. KILÁTÁS DÉL FELÉ A KHAZAN-GOL VÖLGYE FELETTI ERDŐS HEGY-
HÁTRÓL.

A háttérben a Richthofen-hegység főláncának havas csúcsai.

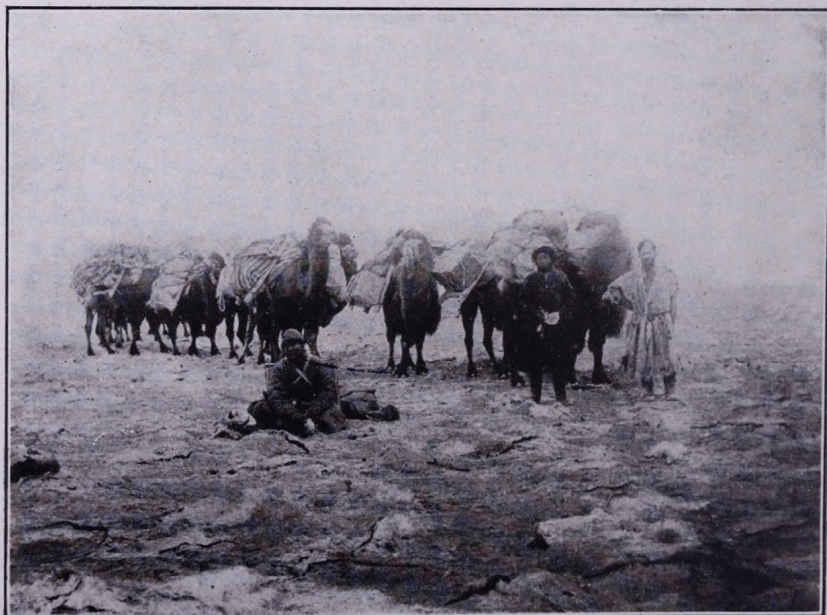

5. BORACSE BAZÁRJÁNAK BEJÁRATA, A KHOTANI QÁZISBAN.

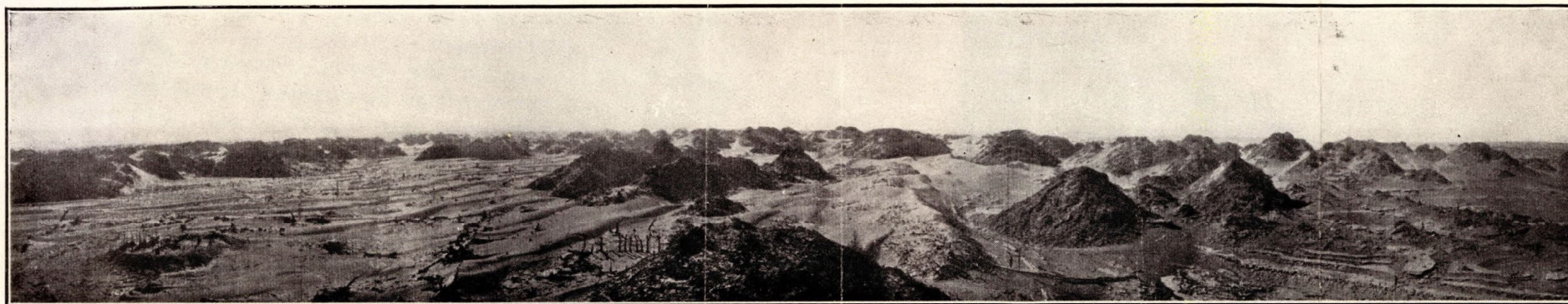

7. KARAVÁNOM A TAKLAMAKÁN-SIVATAG MAGAS BUCKÁI KÖZT,
A TÁRÍMTÓL DÉLRE.

8. TEVÉIM A KISZÁRADT LOP-TÓ MEDRÉBEN.

A

B

C

D

E

6. A NIJAI ROMHELY DÉLI RÉSZÉNEK KÖRKÉPE (L. 8., 73.—74. LAP).

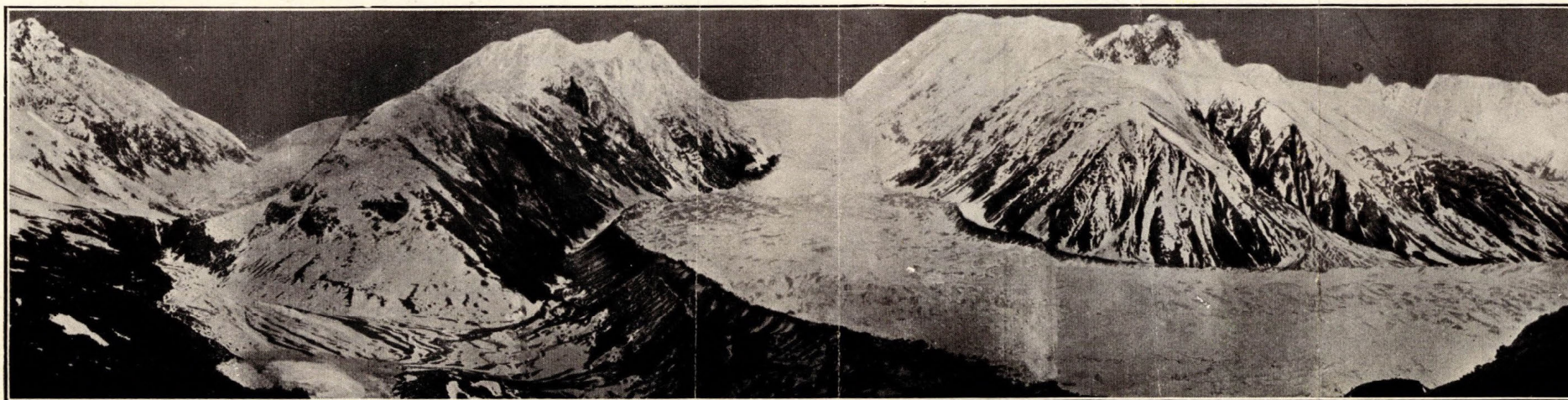
Házromok az ásatás után (A); ősi vízmedence, körülötte fák (B); száraz folyómeder hídja (C); túl rajta: kihalt gyümölcsös (D); egykori szőlő maradványai (E). L. 49. kép.

A

B

C

D

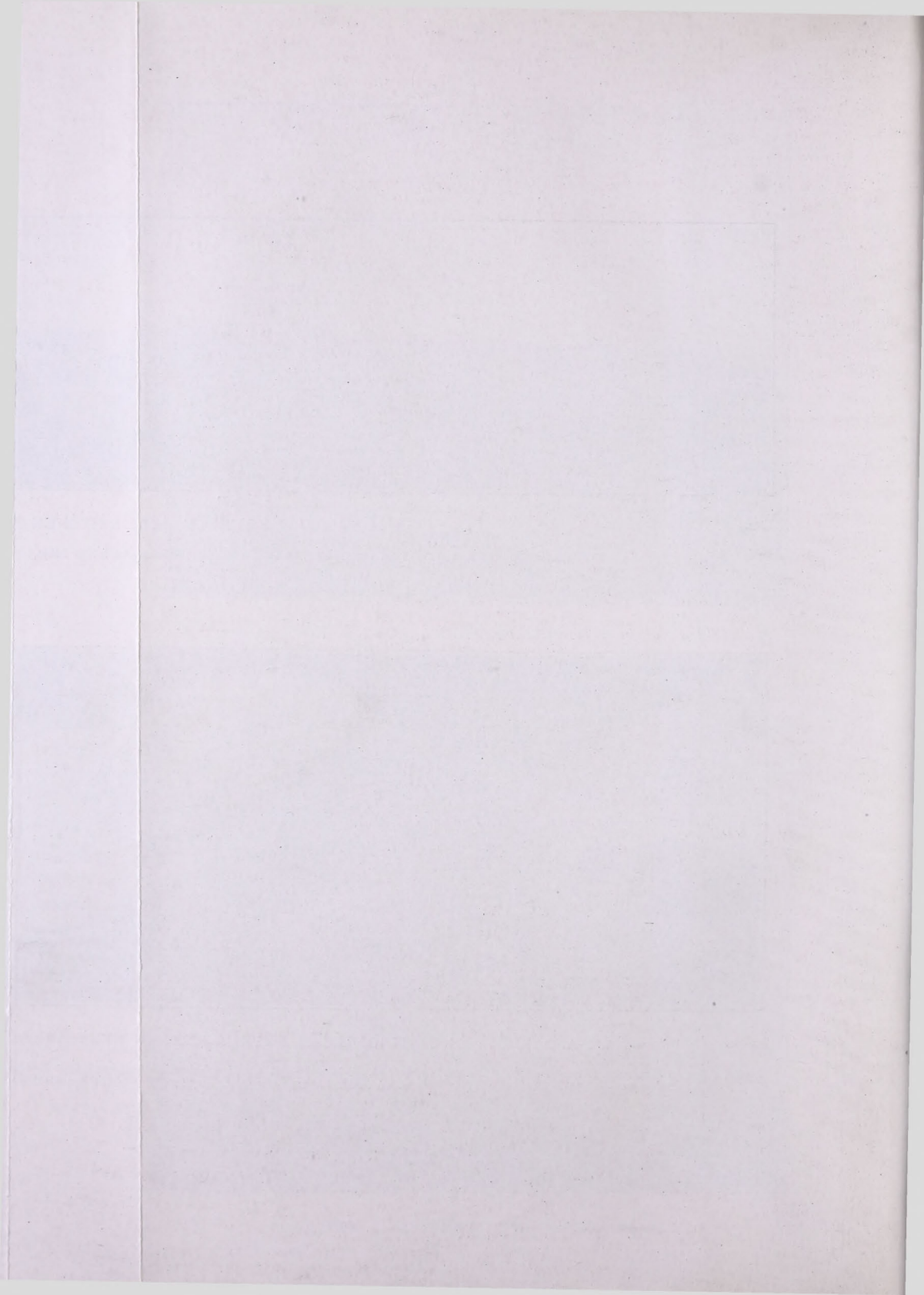

14. A DARKÓT- ÉS CSATIBOI-JÉGÁR KÉPE, A RUKANG HEGYSARKANTYÚ LÁBÁTÓL, DÉLNEK ÉS DÉLKELETNEK. (L. 30. LAP.)

Balról a Darkót-jégár. Azon visz fel az út a Darkót-hágóra (A). A hágó tetejét elrejtí a bal szélső hegynyúlvány. Középpütt a Csatiboi-jégár. Legmagasabb része a Kalandar-ghum (B). A Csatiboi-tól jobbra a Kojo-zum hegyesücsről (6894 m) alászálló magas hegysarkantyúk (C). Jobbról legészlel a Tui-csücs (6677 m) felé nyúló hófedte hegysarkantyúk.

és nyugatról érkező művelődési hatások befogadására és közvetítésére. Ez volt a fő történeti szerepe ennek a földnek. A földrajzi tényezők más tekintetben is valósággal erre a történeti szerepre utalták a Tárím-medencét. A természet, amely megtagadta a legelőterületeket a K'un-lun és T'ien-san közt elterülő roppant medencétől, oltalmazta meg ezt a földet, hogy valaha is nagy népvándorlások színhelyévé ne válhasson. Egyúttal meg is óvta ezt a földet a népvándorlásokat rendesen követő megrázkódtatásoktól.

De a húnok északon továbbra is veszedelmes szomszédok maradtak. Elzárták a T'ien-san északi lába mentén vivő útvonalat. Kr. e. 60-ban azután a kínaiak hatalmukba kerítették a távoleső kis Turfán-medencét is. Jól megművelt oázisai a keleti T'ien-santól délre terülnek el. Velük fontos oldalvédet kapott a Taklamakántól északra levő oázisokat összekötő kereskedelmi út.

A másik közlekedő utat, a medence déli pereme mentén Csarcsanon és Khotanon keresztül, maga a természet védte a nomádok támadása ellen: a K'un-lun hatalmas bástyája s talán még inkább a hozzácsatlakozó tibeti fennsíkok szörnyű kopársága. Csak nyolc évszázaddal később, amikor Tibet félvad törzsek zűrzavarosan egymás mellett élő csoportjaiból egységesen szervezett katonai hatalommá emelkedett, érte az első támadás Kelet-Turkesztánt arrólfelől.

Ha meg akarjuk érteni az okokat, amelyek arra késztették a kínaiakat, hogy szembeszálljanak a Lop-sivatagon át a nyugati vidékekre vivő kereskedelmi út elriasztó természeti akadályaival, jól emlékezetünkbe kell vésnünk a Tárím-medence birtoklásának kivételes fontosságát és értékét; mert hiszen ez az az átjáró, amely a kínaiak politikai és kereskedelmi térfoglalását nyugat felé biztosította. Az 1907. és 1914. év telén megkezdett kutatásaim lehetővé tették, hogy a hatalmas homoksivatagokon, kavicsos és sós pusztaságokon keresztül kinyomozzam azt az útvonalat, amelyen Vu-ti császár küldöttségei és csapatai jártak. A nyolcadik és kilencedik fejezetben elbeszélem majd ezeket a kutatásokat és leírom részletesen érdekes felfedezéseimet azon az igazán elriasztó földön.

A Belső-Ázsián keresztül így megalapozott forgalom első ízben a mi időszámításunk kezdetén zavartatott meg, amikor — a korábbi Han-dinasztia utolsó rövidéletű uralkodói idején (Kr. e. 6.—Kr. u. 5.) — Kína belső rendje rohamos hanyatlásnak indult. A kínaiak hatalma egyre gyöngült a Tárím-medencében. «A nyugati országok fejedelem-

ségei» — írják a későbbi Han-korbeli évkönyvek — «széjjel töredezték és ötvenöt területre bomlottak.» A húnok hatvan éven át szabadon éreztethették hatalmukat a Tárím-medencében, örökké fenyegetve a birodalom északi részeit. Végre a határok hatásos megvédésének a szükségessége kényszerítette Kínát, hogy megújítsa terjeszkedő politikáját Belső-Ázsiában.

Kr. u. 73-ban Ming császár uralkodása alatt mozdult meg a birodalom, a húnok ellen: elvette tőlük a katonailag nagyfontosságú Hámi-oázist. Ez az oázis volt a «kulcsa» a keleti T'ien-san tövében és a Turfán-medencén át vivő északi útnak. Ezt az útvonalat a természet is arra jelölte ki, hogy legkönnyebben járható útja legyen a Tárím-medencének, ha ugyan sikerül megvédeni a T'ien-sanon túlról fenyegető nomád támadások ellen. De a kínaiak első kísérlete kudarcot vallott. Hámit csak tizenhárom évvel később foglalták el újból.

Ezalatt az idő alatt játszódtak le a Tárím-medencében azok az események, amelyek végül elvitatlanul Kína hatalma alá hajtották ezt a nagykiterjedésű átjáróföldet. Pan Cs'ao, a legnagyobb katonai államférfi Kína belső-ázsiai politikájában, újra megteremtette a tényleges császári fennhatóságot az egész Tárím-medencében. A Lop vidékén kezdve, a régi sivatagi úton haladva, fokról-fokra meghódította Khotan, Járkand és Kászar fejedelmeit, nem is annyira a fegyverek erejével, mint inkább fennhéjázó beszéddel, ügyes diplomáciával. Pan Cs'ao jelmondata, mint a császárhoz intézett érdekes emlékirataiból tudjuk, ez volt: «Fölhasználni a barbárokat a barbárok ellen.»

Pan Cs'ao győzelmei nyomán a kínai politikai befolyás egyre terjedt nyugat felé, még a Pámírokon is túl. Diplomáciai összeköttetésbe lépett Kína a parthusokkal és küldöttséget menesztett, hogy közvetlen érintkezésbe jusson velük, a messze Szíriába. A küldöttség alighanem a Perzsa-öbölben érte el 97-ben a tengerpartot. Pan Cs'ao hajlott korában, császári kitüntetésekkel elhalmozva, 102-ben tért vissza Kína fővárosába. Kevésre rá meghalt. Kínatekintélye és hatalma akkoriban emelkedhetett tetőfokára Belső-Ázsiában.

Ebben az időtájban utaztak keresztül *Scythia extra Imaonon*, vagyis a Tárím-medencén Maës Titianus macedóniai kereskedő megbízottai. Ezeknek a tudósításaira támaszkodnak Tyrusi Marinus és az ő nyomán Ptolemaeus, az alexandriai földrajz-író adatai azoknak

a karavánoknak az úttjáról, amelyek a távol Serikéből, vagyis Kínából vitték a selymet a nyugati országokba. De a húnok betörései és helyi forrongások hamarosan felforgatták a békés érintkezésre alkalmas viszonyokat. A császári tekintély hovatovább elhalványodott a nyugati tartományokban a birodalom fokozódó belső gyöngesége következtében. Így tartott ez mintegy száz esztendeig, amíg aztán 220-ban végleg megbukott a Han-dinasztia.

Ekkoriban terelődött a római birodalomba irányuló selyemkereskedelem egyre jobban a tengeri útra, az Indiai-óceánon át a Vörös-tenger felé. A Han uralkodóház bukását a «Három királyság» korszaka követte. Versengő dinasztiák osztoztak meg Kínán. Ezekben a zavaros időkben nem lehetett fönn tartani a tényleges kínai fennhatóságot a Tárím-medence egész területén. Mindamellett vannak rá jelek, hogy ez az átjáró továbbra is nyitva állt még a keletről és nyugatról jövő kereskedelmi forgalomnak és művelődési behatásoknak.

Bőséges régészeti bizonyítékokat szolgáltatott erre két nagyon érdekes romhely feltárása. Az egyik az a régi lakóhely, amelyet a Nija-folyó végén túl ásattam ki a sivatag homokjából; a másik romhely Lou-lan kínai állomása. Az ötödik, hatodik és nyolcadik fejezetben bővebben foglalkozom majd az ott egykor uralkodó élet sok érdekes jelenségével, az onnan kikerült bőséges leletek világában. Keltezett irományok kétségtelenül bizonyítják, hogy mind a két helyet a harmadik század végén hagyták el lakosaik, és azután mind a mai napig lakatlanok maradtak ezek az oázisok.

A nijai romhely emlékeiből különösen könnyű képet alkotni az ott egykor uralkodó életről. A helybeli tisztviselők és birtokosok házainak gondos építése (35., 37., 48. kép), ügyes készítésű bútorok és házieszközök, finom fafaragások (41., 43. kép), és egyéb leletek mind a művelődés magas színvonaláról tanuskodnak. A helyi iparművészet termékei erős hellén hatás jeleit mutatják; Írán keleti részéből és India északnyugati határszéléről szivárgott ez be. Buddhista vallásos tárgyak leletei bizonyítják, hogy a buddhizmus abban az időben már uralkodó szerepet játszott a Tárím-medencében honos népek vallási életében és gondolkodásában.

Az indiai művelődés erős behatása nagyon meglepően tükröződik a házak romjai alól, no meg a mellettük talált szemétdombokból kikerült frott emlékek nagy tömegében is. A nijai romhelyen százával hoztam napfényre a fatáblákra írt okmányokat. Levelezés, főleg

hivatalos iratok, szerződések, számlák, jegyzetek és hasonlóak kerültek így nagy számban kezembe, valamennyi szanszkrit nyelvű és kharósthí írású. Ez a nyelv és ez az írás volt használatos az időszámításunk kezdetét megelőző és követő első századokban India északnyugati határszélén és Afgánisztán szomszédos vidékein.

Csaknem ugyanily világosan magunk elé idézhető az élet fizikai képe ezekben a régi helységekből. A gyümölcsfák és nyírfák tizenhat évszázad óta kihalt, világosan felismerhető törzsei, kerítések, «élősvények» maradványai (6., 45., 49. kép), az épületek anyaga — mind ez arra vall, hogy a gazdasági viszonyok és az éghajlat lényegében mitsem változott. Most is ugyanilyen viszonyokat figyelhetünk meg a Tárím-medence hasonló fekvésű, még lakott oázisaiban. Akárcsak a Tárím-medence jelenlegi vég-oázisaiban, azokon a régi telepeken is teljességgel az öntözéstől függött a földművelés. Akkor is szélsőséges szárazság uralkodott, máskülönben lehetetlen volna megértenünk, hogyan maradhatott fenn annyi, de annyi emlék azokból az időkben még a szabad ég alatt lévő szemétdombokban is. Pontosan ugyanilyen megfigyeléseket szolgáltatnak a régészeti kutatások a Tárím-medence többi romhelyein is. A helységek elnéptelenedését közvetlenül megelőző időkben épp oly száraz kellett hogy legyen az éghajlat, mint azóta mindig, mind a mai napig.

Ez az egyöntetű, fontos megállapítás tereli rá figyelmemet egy nagyfontosságú és sokat vitatott földrajzi kérdésre: a *kiszáradás* kérdésére. Itt éppen csak érintem ezt a problémát. Ha az éghajlat tizenhat évszázaddal ezelőtt épp olyan száraz volt, akárcsak ma, mivel magyarázzuk, hogy a föld művelése azon a két régi helyen s a többieken is, elnéptelenedésük óta teljességgel lehetetlenné vált? Azt hiszem, már ami a Tárím-medencét illeti, hogy a folyók víztömegének megfogyatkozásában kell keresnünk a magyarázatot. Ez tette lehetetlenné a földek művelését. A víz megfogyatkozásának legvalószínűbb oka pedig az, hogy a folyókat tápláló jégárak, fenn a havasi hegyláncokban, összezsugorodtak. A jégárak összezsugorodását Sir Sidney Burrard és von Ficker professzor így magyarázzák: A jégárakban, fent a magas hegyek között tekintélyes jég-tömegek vannak elraktározva. Ezek még az utolsó jégkorszak hagyatécai. Ezek a jégtömegek a mostani interglaciális korszak enyhébb éghajlati viszonyai következtében lassan, de állandóan csökkenőben vannak. Ez a folyamat — azt is mondhatnók: «a fosszilis

jég»-nek ez a felhasználódása — elegendőképpen magyarázhatja az öntöző csatornák táplálására szükséges víz megfogytatkozását a történelmi korokban, jóllehet magának a medencének az éghajlata észrevehetőleg mitsem változott.

Foglaljuk össze ezeketán, bárha csak nagy vonásokban, milyen szerepet játszott földrajzi tényezőként a Tárím-medence, mint a Kelet és Nyugat átjárója, Belső-Ázsia történelmének későbbi korszakaiban.

Több mint három évszázadról nagyon sovány adataink vannak. A kínai uralom megszűntével a megbízható történelmi források ezekről a «nyugati vidékekről» csaknem teljesen elapadnak. Mialatt Kínát versengő dinasztiák — közülük nem egy idegen eredetű — földarabolták egymás között, a húnok a negyedik század folyamán fölkerekedtek nyugat felé, hogy végül a Duna, Rajna és a Pó vizében itassák meg lovaikat. Végül is az egész medence a tőle északra és nyugatra eső hatalmas területekkel együtt, jó egy évszázadra a húnok egyik ágának uralma alá került. Ezt a népet Nyugat-Ázsia népei heftthalitáknak vagy fehér húnoknak nevezték el.

Sem ez az idegen uralom, sem az ezt megelőző hatalmi versengés nem lazította meg a kínai civilizáció gyökereit az oázisokban és nem bénította meg a buddhista tanok és irodalmi befolyás állandó beáramlását ellentétes irányban, Írán keleti széle és India felől. A vallási és szellemi kapcsolatok növekvő megszilárdulására világot vetnek a kínai buddhista zarándokok utazásai, akik ezidőtájtban vándoroltak a Tárím-medencén át a buddhizmus szenthelyeire a távol Indiába.

A hatodik század harmadik negyedében a nomád népvándorlás új hulláma, amely a T'ien-san mentén vonult nyugat felé, egy nagy török törzsi szövetség hatalma alá hajtotta azt a hatalmas belső ázsiai birodalmat, amely addig a fehér húnok uralma alatt állott. A kínaiak *nyugati törököknek* nevezték ezeket a török törzseket. Akárcsak szövetségeseik, az északi törökök, kellemetlen szomszédai voltak a három évszázad multával 589-ben ismét egyesült kínai birodalomnak.

A kínai hatalom fokozatos megszilárdulásával, a nagy T'ang-dinasztia trónralépte után (618-ban), az északnyugati határszéleken a szigorú elzárkózás politikája csakhamar helyt adott a nagyarányú terjeszkedés politikájának. A kínai császári hatalom a T'ang-dinasztia alatt egy évszázadon át nagyobb területekre terjedt Belső-Ázsiában,

mint valaha is azelőtt. A nyugati törökök erejét már meggyöngítették a kínai diplomácia által ügyesen egymásnak uszított törzsek villongásai. Elsőnek Hámít, majd Turfánt ragadták ki a török fennhatóság alól. A nyugati törökök hatalmát 660-ban törte meg végleg Kao-cung császár hadserege. Kína ezzel igényt szerzett az uralomra az Altai-hegységtől az Oxuson és Hindúkuson túl terjedő óriási török birodalom fölött.

Abból, hogy Kína a nyugati törökök uralma alatt álló messze-terjedő birodalom örökébe lépett, csakhamar komoly bajok fakadtak. Az ú. n. «Négy helyőrség»-ben állomásozó kínai haderőknek nemcsak a Tárím-medence oázisait kellett védeniök, hanem a T'ien-santól északra terjedő területeket is. Ezek a földek csábító legelőterületei voltak a nomádoknak, s így örökös zavargásoknak színhelyévé váltak. Az Altái és T'ien-san között, amiként ma is, nem szűnt meg a nyugtalan török törzsek jövés-menése, torzsalkodása. Még komolyabb volt az a veszély, amelyet a tibetiek fenyegető magatartása rejtett magában. Katonai erejük rohamosan emelkedett akkoriban.

A nyolcadik század közepe felé új veszedelem viharfelhői tornyosultak. A tibetiek délről fenyegették a határokat és ugyanakkor nyugaton az Oxus-medencében állandó előnyomulásban volt a hódító arab uralom. A tibetiek törekedtek kezét fogni az arabokkal a közös ellenség, Kína belső-ázsiai fennhatósága ellen. Az Indus-völgye mentén előnyomuló tibetiek a mai Gilgiten és Jaszinon keresztül már átkeltek a Hindúkus jégfedte hegyláncán és így behatoltak az Oxus legfelső völgyébe. A tibetiek és az arabok fenyegető egyesülése abba a veszélybe sodorta a kínaikakat a Tárím-medencében, hogy keletről és nyugatról két tűz közé kerülnek.

E komoly stratégiai veszedelmet mindenáron el kellett hárítaniok. Ez a kényszerhelyzet készítette Kínát arra a nevezetes katonai vállalkozásra, amely Kao Hszien-csi tábornok nevét megörökítette a történelemben. A harmadik és a huszadik fejezetben elmondom ennek a történetét. Kao Hszien-csi egész hadsereggel kelt át «a Világ tetején», a Pámírokon és a Hindúkus jeges hágóján, a Darkót-hágón. Nagyszerű biztonsága ez a haditett, hogy mily rettentő földrajzi akadályok fölött tud diadalmaskodni a kínaiak szervezőképessége.

Kao Hszien-csi expedíciója méltán nagy tekintélyt szerzett a kínai fegyvereknek. De ez a tekintély nem menthette meg a kínai haderőt Belső-Ázsiában egy nagy vereségtől. Két évvel később az

arabok és szövetségeseik, a fellázadt török törzsek, Taskend mellett tökéletesen tönkrevérték Kao Hszien-csi hadseregét. 750 körül a dél felől benyomuló tibetiek elfoglalták Tun-huangot és a környező területeket a Nan-san tövében és így elvágták a Tárím-medencét a kínai birodalommal való minden közvetlen közlekedéstől. A kínai közigazgatás tisztviselői és a helyőrségek elszigeteltségükben is tartottak további négy évtizeden át a Tárím-medencében. Hősies, bár homályos fejezet ez Belső-Ázsia történetében.

A T'ang-dinasztia bukását követő négy évszázad jórészt sötét korszak a Tárím-medence történetében. Tudjuk, hogy a tibeti uralom nem tartott egy évszázadig azon a vidéken és hogy az iszlám ekkoriban szivárgott be a Tárím-medence nyugati részében, a Kásgarban és más oázisokban hatalomra jutott török fejedelmek alatt. A tizedik század közepétől fogva ez a terjeszkedés fokozatosan kiszorította a buddhista tanítást és művelődést erőszakkal is, rábeszéléssel is.

A Tárím-medence északkeleti részében és Turfáni távolabb területén jóval tovább fennmaradt a buddhista vallás, a manichæusok és nesztoriánus keresztények vallása mellett, az ujjgúr fejedelmek pártfogásával. E fejedelmek hatalmának s a török törzsek felszívó képességének, hogy a maguk nemzeti egységébe befogadják a meghódolt nagyobb műveltségű népek idegenfajú elemeit, tulajdoníthatjuk, hogy szerte a Tárím-medencében századok óta és maiglan is mindenütt a keleti török az egyedül uralkodó nyelv. Mindamellett a bennszülött lakosság nagyjában megőrizte a *Homo alpinus* típust jellemző testi vonásokat. Ez a szép rasszjelleg tisztán fennmaradt a Pámír-vidéki iráni nyelvű hegylakók között (133. kép); a Tárím-medence oázisaiban is alig-alig mutat keveredést az igazi török vérrrel.

A kilencedik századtól a tizenkettedikig uralkodó politikai viszonyok között a Tárím-medencében aligha lüktetett már olyan élénken a vérkeringés Nyugat-Ázsia és Kína között. A két művelődés egymásra hatása nagyon megcsappanhatott. Volt egy korszak, amelyben Kína, a T'ang uralkodók gyengülő hatalma idején és később a Szung-dinasztia idejében, tétlen védelmi politikára — ha ugyan nem a rideg elzárkózás politikájára — kényszerült Belső-Ázsiában.

A mongolok vagy tatárok nagyszabású fölkerekedése a nagy Dzsingiz-khán — Ázsia Napoleonja — alatt a tizenharmadik század első negyedében, hatalmas változásokat teremtett egész Ázsia politikai viszonyaiban. Amikor Dzsingiz-khán meghalt Kan-szuban,

1227-ben, csudálatos hódításai már valamennyi országot egyesítették a mongol «Nagy Khán» uralma alatt a Fekete-tengertől a Sárga folyóig. Közvetlen utódai folytatták a hadjáratot s mintegy három évtizeddel később egész Kínát egyesítették ugyanazon mongol uralkodóház uralma alatt, amelynek ágai egész Belső-Ázsiát, Perzsiát és Kelet-Európa jókora részét meghódították. Az egész Ázsián végignyúló birodalom egyesítése közös fennhatóság alatt újra megnyitotta az utat a közvetlen összeköttetés és kereskedelmi forgalom számára Kína, a Közel-Kelet és Európa között.

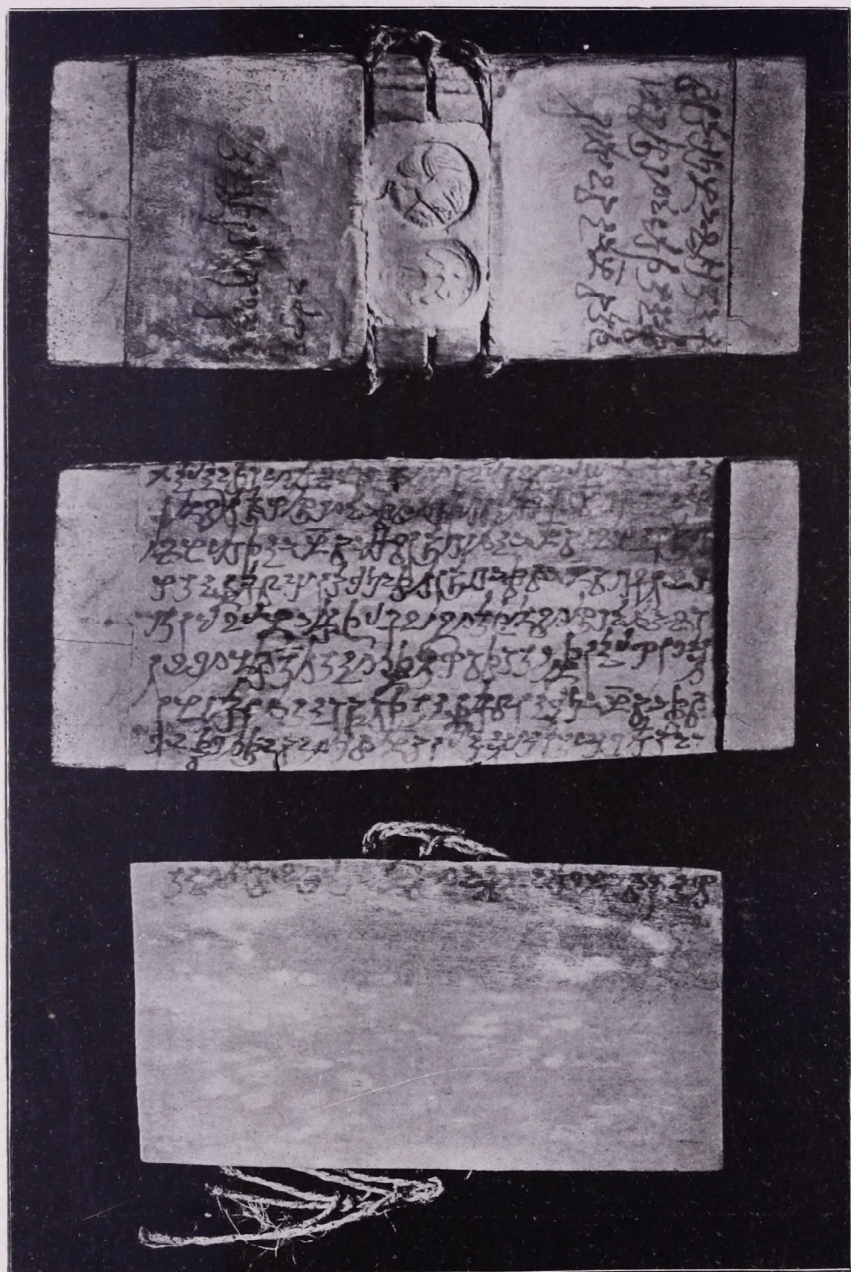
Több mint egy évszázadon át zavartalanul áramlott kelettől nyugatig és nyugattól keletig a forgalom a T'ien-san mindkét hegy-alján átvonuló karavánutakon. A messze «Katháj»-ba igyekvő nyugati küldöttségek, kereskedők és utazók fennmaradt leírásai sok mindent elmondanak nekünk azokról az útvonalakról és messze földekről. A részletek pontosságában, emberi érdekességében valamennyi közül messze kimagaslik Marco Polo, a legnagyobb középkori utazó halhatatlan munkája.

A mongol uralom Kína fölött, amelyet Marco Polo még teljes virágzásában látott Kublai-khán kínai császár alatt, belső hanyatlás következtében Kublai trónralépése után rövid egy évszázaddal összeomlott. A kínai Ming-dinasztia uralma lépett a helyére és ez beérte azzal, hogy szorgos ellenőrzéssel megvédje az északnyugati határokat. A szigorú elzárkózásnak ez a politikája megfojtotta a kereskedelmet. Az arabok idején a tengerre terelődött a forgalom Kína felé. Még nagyobb jelentőségű lett a tengeri út a portugálok első indiai útjai után. A nagy belső-ázsiai «országút» kereskedelmi fontossága lehanyatlott.

Így tartott ez a tizenhetedik század végéig, amikor a T'ien-santól északra letelepült oirat vagy dzungár nevű mongol törzseknek növekvő hatalma a kínaiakat újabb előnyomulásra kényszerítette Belső-Ázsia szívébe. 1755-ben sikerült csak a nagy mandzsu császárnak, Cs'ien-lungnak, közvetlen kínai közigazgatás alatt egyesíteni megint az egész Tárím-medencét és a tőle északra elterülő Dzungáriát. A kínaiak tisztán védelmi célzatú politikája, akárcsak a Han és T'ang uralkodók alatt, íme megint Kína terjeszkedésére vezetett, végig egy óriási belső-ázsiai területen, el a Pámírokig és az Altái hegyekig.

A kínai uralom mind a mai napig fennmaradt ezen a területen, mindamellet, hogy a birodalom belső gyöngülése folyton fokozódott.

9. DERÉKSZÖGŰ KETTŐS FATÁBLÁK, KHARÓSTHÍ ÍRÁSSAL, A NIJAI ROMHELY
TITKOS IRATTÁRÁBÓL.

Mérték 1 : 2.

A Kettős tábla, lekötve és lepecsételve. B Az alsó tábla belső lapja. C A fedőtábla belső lapja.

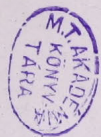

10. BALTIT, HUNZA SZÉKHELYE, A MÍR VÁRKASTÉLYÁVAL.

A távolban jégárborította csúcsok az Ultar-völgy felett.

II. TÁRSAIM KÖRÉBEN, MÁSODIK KUTATÓ UTAMON, CSIRÁTÓL ÉSZAKRA A SIVATAGBAN.

Balról jobbra: Ibráhím Bég; Csiang; én «Des»-sel; Dzsaszvant Szingh, Lál Szingh, Rám-Szingh.

12. A MALAKAND ERŐD ÉS A SZVÁT-VÖLGY ÉSZAK FELÉ.

Alul balfelől látható az a tisztás, ahol a Crater Camp állott 1897-ben, a fellázadt törzsek ellen vívott harcokban.

A tungánok vagy kínai mohamedánok lázadása okozta megrázkód-
tatás a tizenkilencedik század harmadik negyedében sem vetett
véget ennek az uralomnak. Ennek a magyarázatát abban leljük meg,
hogy Kína belső-ázsiai határai a történelem folyamán most első ízben
érintkeztek egy nagy civilizált hatalom határaival, aminő a mult
századbéli orosz császárság volt. Ez a hatalom úrrá tudott lenni határ-
széli népei fölött és fokról-fokra megfékezte őket nomád vándorlásaik-
ban. A mohamedán lázadás a Tárím-medencét egy évtizede zava-
rokba döntötte. A teljes felfordulást a nyugat-turkesztáni Jákúb Bég
erőszakos uralma követte. Oroszország ideiglenesen megszállotta
Kuldzsát és a termékeny Ili-völgyet. Ez könnyítette meg 1877-ben a
kínaiaknak az «Új birodalom» visszafoglalását.

Az oázisok füzére a T'ien-san és a K'un-lun között ma már nem
az a nagyforgalmú nevezetes kereskedelmi vonal, ami valaha volt.
A derék, türelmes tevék, amelyek végigbaktatnak olykor-olykor e
nagy úton, éppoly szívósak és igénytelenek, akár csak a Csang-
Cs'ien vagy Marco Polo tevéi voltak a messze hajdankorban. Amily
kicsi a forgalom, aligha fogja egyhamar a kattogó gépkocsi és a
dübörgő vasút fölváltani őket a legbelsőbb Ázsiában.

Kínának, mint belső-ázsiai hatalomnak, nagy történelmi multja
s e mult hagyományai még oltalmazták e vidék békéjét. A jövő
fogja megmutatni, meglesz-e az ereje e hagyományos tekintélynek
ezután is, hogy elhárítsa tőle azokat a bajokat és szenvedéseket,
amelyekből kevésbé védett szomszédja, Orosz-Turkesztán oly bősé-
gesen kivette a részét a legutóbbi esztendőben.

* *A fordító jegyzete:* Amióta Stein Aurél a fenti sorokat írta, Belső-Ázsia
megint forrongásban van. A föllázadt török törzsek elfoglalták Kásgart, Urum-
csit, Turfánt és több más várost, elűzték vagy fogságba vetették a kínai hely-
tartókat, és Belső-Ázsiát önálló országnak kiáltották ki. 1933 augusztusában,
amikor ezt írjuk, úgylátszik, a lázadók a helyzet urai. A lázadók az európaiakat,
angolokat, oroszokat nagy tisztelettel kezelik.

HARMADIK FEJEZET.

A Hindúkus-on át a Pámírokra és a K'un-lunba.

A sokféle művelődési, vallási, faji és nyelvi behatások közül, amelyek végig a történeti korokon, de különösen a buddhista időkben Kínai-Turkesztánban találkoztak: az indiai hatás tükröződik legvilágosabban a Kínai-Turkesztánban feltárt romok maradványain. Van okunk hinni, hogy ezek a befolyások, közvetlenül vagy közvetve csaknem mindig India északnyugati részéből indultak ki, arról a földről, amely a Krisztus születését megelőző és követő századokban egyik fő székhelye volt a buddhista hitnek és tanításnak. Ez a határszéli vidék India és a legkeletibb Írán között, — ahol India egymást követő régi korbeli meghódítói először vetették meg lábukat — ez a föld bővült meg legjobban ifjúkorom óta.

Mindig úgy éreztem, kegyes volt hozzám a sors, hogy Kasmír csodaszép alpi tájain, ennek a határszélnek legvonzóbb vidékén találtam meg indiai pályafutásom kezdetén, ötödfél évtizeddel ezelőtt, a szilárd talajt az ízlésemnek és képességeimnek legmegfelelőbb tudományos kutatásokra és munkásságra. Ott töltöttem boldog szünidőimet régészeti kutató útjaim után, amelyeken Kasmírnak a régi szanszkrit krónikában feljegyzett történelmével összefüggő régészeti kérdéseket igyekeztem felderíteni. Még hosszabb időszakokat töltöttem ott a későbbi években, hegyi táborhelyemen, 3300 méterre a tenger színe felett, belemerülve a sokkal messzebb északra vivő kutatások eredményeinek feldolgozásába. A békés alpi magányban átéltem évek alatt s azóta is kasmíri sátramat érzem egyetlen igazi otthonnak.

Kasmír földrajzi fekvése és ragaszkodásom ehhez a hegyes-völgyes földhöz, egyaránt részes abban, hogy valamennyi belső-ázsiai kutató-utamnak Kasmír volt kiinduló pontja. Természetesen

gondom volt rá, hogy minden alkalommal más-más utat válasszak az Indus völgyét a Pámíroktól és Kínai-Turkesztán délnyugati határától elválasztó Hindúkuson — a Himálaja legnyugatibb hegybástyáján — keresztül. Mindhárom utazásomban feledhetetlen emlékeket hagyott lelkemben az átkelés a kopárságukban is oly megragadó havasi hegyláncokon át.

Első kutató utamon, 1900-ban, Gilgiten és Hunza nagyszerű hegyi tájain keresztül (10. kép) vándoroltam Kasmírból Kína földje felé. Amióta, a 80-as évek vége felé jó lovagló ösvény épült Gilgitig, hogy az indiai csapatok helyőrséget tarthassanak fenn ott, s 1891-ben Hunza és Nagar hegyi főnökségei brit ellenőrzés alá kerültek: meglehetősen ismertté váltak azok a völgyek. Harmadik utazásomon, 1913-ban olyan vonalat követtem, hogy útba ejthettem két eladdig ki nem kutatott hegyi országot: Darélt és Tangírt. Én voltam ott az első európai. Nehezen járható havas hágókon keltem át azután a Tághdumbás Pámírra a kínai oldalon. De legjobban az az útvonal nyűgözte le érdeklődésemet sokféle földrajzi és néprajzi érdekességével és történelmi vonatkozásaival, amelyen 1906-ban keltem át a hegyeken, második utazásom kezdetén. Ezért hát ezen az úton vezetem el az olvasót belső-ázsiai kutatásaim színterére.

Ez az európai utazó elől politikai okokból rendesen elzárt útvonal Peshawar kerületből, az indiai határszélről Szvát és Dír törzsi területein vezet keresztül Csitrál dard területére. Onnan a Baroghil-hágón át lehet eljutni az Oxus legfelső völgyébe és az afghán Pámírokra. Sir Harold Deane ezredes, azóta elhunyt kedves főnököm, az északnyugati határtartomány akkori főkörménybiztosa, készségesen hozzájárult tervemhez. A véletlenül kedvezően alakult politikai helyzetnek köszönhettem, hogy Afgánisztán akkori királya, Habibulláh, megengedte, hogy átvágjak országának máskülönben féltékenyen őrzött területein. Olyan váratlanul ért ez az engedély, hogy remélni sem mertem.

Kis csapatom már április végén útnak eredt észak felé. Ennél korábbi időben gondolni sem lehet az átkelésre a havasi hágókon.

Mint mindannyiszor belsőázsiai kutató utazásaimban, ezúttal is csak indiai útítársakat vittem magammal. Az indiai térképészeti hivatal — Survey of India Department — kezdettől fogva mindig készséges segítőm térképező feladataimban, ismét mellém adta kísé-
rőül egyik kitűnő bennszülött térképrajzolóját, Rái Rám Szingh-et,

aki már első utamban is útitársam volt. Másik kísérőm Naik Rám Szingh volt, az első bengáli György király utász- és hidász-ezred tizedese. Ezredében egészséges műszaki kiképzésben részesült, úgyhogy igazi ezermesternek bizonyult. Az úti társasághoz tartozott Dzsaszvant Szingh, egy kángrai izmos kis rádvspút (11. kép). Ő volt térképezőmnnek a szakácsa valamennyi útamon. Tapintatos és megbízható ember volt. Ilyen derék indiai kísérőt kívántam mindig magamnak is. Sajnos, Dzsaszvant Szingh olyan előkelő kasztból való volt, hogy európai embert nem szolgálhatott. Így én egy mohamedán indiait fogadtam fel szakácsnak. De erről, úgyis mint szakácsról, úgyis mint emberről, jobb ha hallgatok.

Ennyit is csak azért mondtam el ezekről a személyi dolgokról, mert nagyjában ugyanezzel a szerény kísérettel jártam valamennyi kutató utamon. Természetesen szükség volt még turki lovászokra és tevehajcsárookra, mihelyt kínai földön munkám igazi színterére értem és szállító karavánt kellett szerveznem az ásatásokra. De ott is sikerült állandó hűséges kísérőkre szert tennem az odavaló emberekből. Tekintve, hogy a tudományos műszerek, fényképező gép és lemezek is tekintélyes tömegre szaporodtak, s minden szükséges készletet harmadfél évre kellett számítanom, igazán örülhettem, hogy induláskor tízennégy öszvérre minden málhámat ráakhattam.

Április 27-én elindítottam karavánomat a Malakand-hágó erődjéből (12. kép). Ez az erőd védi a Szvát nagy völgyébe vívő átjárót. Amióta 1895-ben megnyílt a Csitrálba vívő fontos katonai út: a Malakand és a rajta túl nyíló völgy sok heves törzsi háborúság színtere volt.

Utazásom nemcsak messze földre vezetett, hanem vissza régmúlt időkbe is. «Stílusos» volt azokban a völgyekben kezdeni meg vándorlásomat, amelyekben több mint két ezredéve Nagy Sándor és macedónjai vonultak át India határvidékének meghódítására. Tudtam jól, hogy hajdankori művelődés emlékét őrző romok mellett visz el ez az út. Ez az ősi műveltség akkor omlott össze, amikor azoknak az utolsó uralkodóknak, akik görög föliratú pénzeket vertek, megtört a hatalmuk és nem örködhettek többé az ország jóléte s vele együtt a buddhista szenthelyek felett.

Május 3-án a 3100 méter magas, rettegett Lovárai hágó alatt állottunk (13. kép). Hajnalban keltünk át a hágón a hólavínak alá temetett átjárón. A hólavínak egy része egészen új keletű volt s ebből

láttam, hogy csakugyan igazuk volt azoknak a hegylakóknak, akik ellenezték, hogy korábban induljunk észak felé. A hírek nem túlozták a nehézségeket. Ötven természetes embert kellett fogadnom poggyászsunk szállítására. Kisebb csoportokra oszolva indultak útnak, hogy csökkentsük a veszedelmet.

Túlhan kerülve ezen az akadályon, gyors menetben hatoltam felfelé a Csitrál mély völgyében a Dros-erődhez, az indiai brit haderő legészakibb előre tolt állomására. Onnan két hosszú napi menetben jutottunk el, a folyó mentén, Csitrál főhelyére. Útközben mindvégig szememelőtt csillogott a Tirics-mír 8000 méternél magasabb, hatalmas, jéglepte hegytömege.

Csitrál meredek, kopár hegyek közé rejtett kies oázisában néhány napot töltöttem, serény munkában. Embertani méréseket végeztem itt. Csitrál őslakói a dard emberfaj egyik nevezetes ágához tartoznak. A dardok régi népe mind néprajzi, mind pedig nyelvi rokonságánál fogva különös érdeklődésre tarthat számot. Ktesias, az ókori történetíró (Kr. e. 400 körül) tudott róla, hogy az achaemenidák uralma idején a dardok lakóhelye itt volt e hegyek között. De Csitrál hegyi erődeinek védelmébe menekültek ismételtén más néptörzsek töredékei is, ha a maguk mentsváraiból kiszorították őket.

Így aztán a Hindúkuson túlról ide származott iráni nyelvű hegylakóknak és a Káfirisztánból ide szökött vadkülsejű menekült népességnek embertani méreteit is feljegyezhettem. Ezek voltak az utolsó pogány töredékei azoknak a káfir-törzseknek, amelyek hegyi váraikban évszázadokig szívósan ellenállottak az afghán hódításnak és az iszlám erőszakos térítésének.

A régi világ sok-sok emléke maradt itt fenn érintetlenül: szokások, hagyományok, mesterségek, sőt maguk az épületek is. Csitrál és a szomszédos völgyek valóban elbűvölő föld az ősi indiai művelődés bűváranak. De különféle nyomós gyakorlati okok sietve készítették tovább az Oxus és a «Világ teteje» felé.

Gyors menetben igyekeztem felfelé a Járkhun-folyó mentén, Masztudzs felé. Útközben régi buddhista sziklafaragványokat és a mohamedán kort megelőző időkbeli való erődök romjait nyomoztam ki. Különös volt megfigyelni, hogy a helyi hagyomány mily gyakran összefüggést teremt az erődök maradványai és a kínai fennhatóság homályos emléké között. Az ilyen helyi hagyomány szívós fennmaradása ebben az ennyire elszigetelt hegyi világban igen figye-

lemreméltó, ha meggondoljuk, hogy a kínai császári hatalom a T'ang uralkodók korában ideig-óráig átnyúlt a Pámíron túlra, sőt a Hindúkustól délre. Az előző fejezetben volt erről szó.

Még érdekesebb volt utam következő szakasza. A helyszínén jártomban hamarosan meggyőződhettem azoknak a kínai történetíróknak a pontosságáról, akik legfőbb vezetőink Belső-Ázsia régi történelmében és földrajzában. Évekkel előbb tanulmányoztam feljegyzéseiket, természetesen fordításban, Kao Hszien-csi fentebb már említett kínai hadműveletéről, amikor — 747-ben — szerencsésen benyomult az akkor tibeti uralom alatt álló Jaszinba és Gilgitbe. A kínai tábornok tízezer főnyi hadseregének útvonala Kásgarból a Pámírokon át, majd pedig a Baroghil- és Darkót-hágón át vezethetett dél felé. Ez a feltevés alakult ki bennem a kínai történetírók feljegyzései nyomán. A Baroghil-hágó az Oxus legfelső völgyéből visz át a Masztudzs-folyó forrásaihoz ; innen tovább délnek a Darkót fárasztó gleccserhágója az egyedüli járható út a Jaszin-völgybe.

Mohón vágytam rá, hogy magán a helyszínén kinyomozzam ennek a nevezetes hódító hadjáratnak az útvonalát. Ez az egyetlen ismert adat a történelemben, hogy tekintélyes szervezett hadsereg valaha legyőzte azt a rettentő természeti akadályt, amelyet a Pámírok és a Hindúkus hegybástyái állítanak a katonai műveletek elé. Ekkora haderőnek a puszta élelmezése és fenntartása ebben a kopár magashegységi vadonban, ahol sehol semmi segélyforrás nem kínálkozik : akkora feladat, hogy megoldása bármely mai korbeli vezérkart is ugyancsak zavarba ejtene.

Május 17-én, kilencórai fárasztó hegymászás után jutottunk fel a Darkót-hágóra (4700 m). Küzdelmes volt a kapaszkodó, mert a nagyszerű jégárat (14. kép), amelyen felfelé törtettünk észak felől, lágy hó borította, s a hólepel elrejtette a jégár veszedelmes szakadékait. Még edzett masztudzsí és vakhí vezetőim is megmászhatatlannak mondták a gleccserhágót ebben a korai tavaszban. Megfigyeléseim itt és utóbb az Oxushoz átvivő Baroghil-nyergen, tökéletesen igazolták minden földrajzi részletadat pontosságát a kínai sereg átkelésének hivatalos történetében.

Amikor fenn állottam a hágó tetejének csillogó hóborította síkján és letekintettem onnan a Jaszín völgyébe vivő meredek lejtőkre, csaknem kétezer méterrel alább : megértettem, miért húzódoztak eleinte Kao Hszien-csi katonái a további úttól, amikor idáig fel-

kapaszkodtak. A leleményes tábornok előre megérezte ezt a kényes fordulatot. Ügyes cselet eszelt ki, hogy rábírja embereit az előnyomulásra az alant tatóngó mély völgyszakadékba. Jaszín lakói rémületbe estek, amikor ennek a rettentő hegybástyának a legyőzése után felbukkant közöttük a diadalmas sereg. A kínaiak könnyű győzelmet arattak. De ez, meg Kao hadicsele más lapra tartozó történet.

Sajnálkozva gondoltam rá, hogy aligha fognak valaha emlékoszlopot állítani erre a helyre, hogy hirdesse a kínai tábornok dicsőségét. Pedig, a legyőzött nehézségekből ítélve, bátran elmondhatjuk, hogy a kínai csapatok átkelése a Darkót-hágón és a Pámírokon, olyan hadi tett, amely túlszárnyalja az európai történelemből ismert híres hadvezérek — Hannibal, Napoleon és Szuvarov — átkelését az Alpokon.

Két nappal később átkeltünk a Hindúkus főláncán, a hegység legalacsonyabb nyergén, a Baroghil-hágón, mintegy 3800 méter tengerszínfeletti magasságban. A rendkívüli, kivételes havazások ebben az évben mély hóba temették a máskülönben könnyen járható hágót. A lágy hóban aligha boldogulunk súlyos málhánkkal, ha az afghán oldalról segítséget nem kapunk.

Jóleső, izgató érzés volt, hogy eljutottam íme az Oxus forrásvidékére és közel járok a hajdankori Baktria érdekes és vonzó vidékéhez, lejjebb a folyó mentén, ahhoz a földhöz, amely felé kora ifjúságom óta oly sóvárogva vágyódtam. De eljutnom oda mégsem sikerült. A mostoha politikai viszonyok között tilos föld maradt az én számomra mind a mai napig.

De kelet felé, Kína pámíri határszélére, Afghánisztán emírének parancsára minden segítséget megkaptam, ami csak telt Vakhán szegény földjétől és népétől.

Szarhadban, az Oxus-völgy legfelső, nagyon régi telepítésű falujában, a legszivesebb fogadtatás várt rám. Sirín Dil Khán ezredest, az Oxus-menti afghán határszéli helyőrségek parancsnokát már jóideje felküldték ide tekintélyes kísérettel. (16. kép). Ez a derék öreg harcos végigküzdötte az Abdurrahman emír trónralépését megelőző és követő háborús időköt. Kifogyhatatlan volt érdekes tudnivalókban Badakhsánról, Badakhsán népéről és régi romjairól. Mintha csak századokkal szállottam volna vissza a multba, amikor ezt a kedves öreg úriembert hallgattam, amint fiatalkori élményeiről regélt: hogyan rakta halomba a lázadók fejét Íszá Khán felkelése

idején, hogy rendet teremtsen, Belső-Ázsia ősi szokása szerint. Akkoriban Abdurrahman még nem ült olyan biztosan a nyeregben.

Valóságos élő történelem volt ez az öreg afghán ezredes. Szívesen elhallgattam volna akármeddig zengzetes perzsa beszédét. De aztán eszembe jutott, hogy katonai vendéglátóim már eddig is sok kényelmetlenséget szenvedtek a kedvemért. És a békés falusiak is nagyon siránkoztak már, hogy az afghán kíséret mindenüket felfalja, ha még soká marad. Elhatároztam tehát, hogy azonnal indulok tovább.

Első kétnapi útunk felfelé az Oxus mentén nagyon fárasztó volt. A téli utat — a meder mentén — elzárta már a megáradt folyó, a nyári ösvény meg még járhatatlan volt a nagy hó miatt.

Bámulatos volt szemlélni, milyen fürgén kapaszkodtak badakhsí lovaink fel és le a meredek sziklalejtőkön. Nem egyszer csak afghán kíséreink éberségén múlt, hogy poggyászsunk bele nem fordult a zúgó szürke folyóba.

Egy keservesen hideg napot töltöttünk Bozái-gumbáz kirgiz pásztortanyán. Onnan ellovagoltam a Kis Pámír-tóhoz. Ez a tó 4000 méter magasságban van a «Világ tetejé»-re oly jellemző széles pusztá völgyfennsíkok egyikén. Egy még hóborította szerény domb-lánc — ebből a magasságból annak látszott — választott el a Nagy Pámír-tótól. Ezen túl vonul el az az út, amelyet Marco Polo követett híres utazásán a «Világ tetejének» pusztaságán keresztül. Le is írta ezt az útját szemléltetően. Hszüan-cang is, a nagy buddhista zarándok — akit kínai párfogó-szentemmé avattam — arra felé haladt el, századokkal Marco Polo előtt, hosszú kegyeletes vándorútjáról visszatérőben India felől. Marco Polo után 1838-ban járt a nagy tónál az első európai. Én csak harmadik utazásomból hazajövet, 1915-ben, követhettem nyomdokaikat.*

Az Oxusba ömlő Áb-i-Pandzsza legfelső szakaszán, egy régi útvonalon jutottunk el a Vakhdsír-hágó alá. A hágót szegélyező jég-árakban kereste Lord Curzon az Oxus igazi forrásait. És igaza volt. Egynapi fáradalmas menetben feljutottunk a hágóra és átléptük az afghán-kínai határt. Hajnalban háromkor indultunk.

Afghán kíséretünk a hágó tövében tanyát ütött s ottmaradt. Így biztosított minket, hogy vakhí és kirgiz teherhordóink félúton

* Stein Aurél: Indiából Kínába. Budapest, Athenaeum, 1923, 116. lap.

13. A LOVÁRAI-HÁGÓ DÉLRŐL JÖVET.

A nyíl jelzi a hágót és a hozzávivő hólepte szurdokot.

15. AZ OXUS FORRÁSÁNAK JÉGÁRJAI A VAKHDZSÍR-VÖLGY SZÁJÁTÓL.

16. AFGHÁN KÍSÉRETEM A MÁLHÁVAL KÉSZÜL ÁTKELNI A BAHRÁK PATAKON.

Sirin-dil ezredes jobbról a legszélső.

cserben ne hagyjanak. A Vakhdzsirt rettentő tömegű hó borította (15. kép). Az éjjel négy fokra süllyedt a hőmérséklet a fagypont alá, a hó felszíne mégis hamarosan annyira meglágyult, hogy a kirgizek hatalmas jakjainak a hátáról le kellett szednünk a málhát s az állatokat hátrahagynunk. Csak az afghán pártfogóinktól való félelem tartotta a lelket vakhi és kirgiz embereinkben, hogy málháinkat gyalogszerrel átszállítsák a hágón. Éjjél lett, mire olyan pontra értünk a kínai oldalon, ahol tüzelőre leptünk s száraz helyre, hogy megpihenhessünk.

Ott, a Tághdum-bás Pámír fejénél elértem megint azt a pontot, ahol 1900-ban először léptem kínai földre. Ezen a magas völgyön lefelé, az alsó végen lakó szarikólok szerint évente tíz hónapig tart a tél és két hónapig a nyár. Hszüan-cang, a nagy kínai zarándok, 642-ben járt erre, több évig tartó indiai utazásából hazatérőben. Sok buddhista szenthelyre követtem már lábanyomát, most megint nyomába szegődtem, sokkal messzebb keletre vivő utamban.

Ezért nagy meglepődöttséggel töltött el, hogy lefelé vivő utamban sikerült határozottan rátalálnom arra a romdadölt sziklaerődre, amelyhez a zarándokok elbeszélése szerint az a különös ősi monda szövődik, hogy egy császári hercegnőt Kínából Perzsiába utaztában oda zártak be. Az erődítményt a Tághdum-bás folyó komor szurdoka fölé tornyosuló, csaknem teljesen elszigetelt sziklanyúlvány tetején nyomoztam ki. Kíz-kurghán — «a hercegnő tornya» — néven ismerik (18. kép). Már Hszüan-cang idejében régen romokban hevert. Az éghajlat szárazságának köszönhető, hogy ennek a mentsvárnak védőfalai még ma is világosan felismerhetők, pedig csak vályogból épültek, közben-közben boróka-fenyőgallyak szabályos rétegeivel. Messze Keleten ugyanilyen ősi kínai módon épült határfalakkal találkozunk később: a Kr. előtti második századból eredő Han-korbeli *limes* romjaival.

Tás-kurghán Szarikól főhelye. Újra meglátogattam itt a vidék régi fővárosának a maradványait. A puszta faluvá zsugorodott várost, roskatag kínai erődjével, omladozó kőfal övezi (17. kép).

Innen északkeletnek mentem tovább a közvetlen úton, a 4600 m magas Csicsiklik-fennsíkon át, Kásgarba. Utam a Muztágh-ata hatalmas hegytömegének az oldalában és apróbb hágók során át vezetett. A mintegy 290 kilométernyi utat hat nap alatt jártam meg, habár az olvadó hó és a megáradt folyók sok nehézséget okoz-

tak. Gyors menet közben is felismertem kétségtelen földrajzi és régészeti bizonyosságait annak, hogy Hszüan-cang kínai pártfogószentem ugyanezen az útvonalon járt több mint ezerkétszáz évvel előttem.

Kásgarban, régi barátom, Mr. (ma *Sir*) George Macartney vendégszerető házában a karavánom szervezésével járó tömérdek tennivaló, lovak, tevék vásárlása és egyéb feladatok rengeteg dolgot adtak. Házigazdám, az indiai kormány képviselője, mindenben készségesen segítségemre volt s nagy tekintélyével megszerezte a kínai tartományi kormány jóakarátát kutatásaim iránt. Ugyancsak nagybecsű szolgálatot tett azzal, hogy kínai titkáru ajánlotta nekem a kitűnő Csiang Szü-jé-t (20. kép). A keleti turkít, Kínai Turkesztán népének a nyelvét meglehetősen folyékonyan beszéltem már akkor. De a kínai nyelvnek — a kormányzat és a hivatalok nyelvének — komoly tanulmányozására, sajnos, sosem jutott elég szabadidőm. Igazán szerencsésnek mondhatom magamat, hogy Csiang mellém került. Nemcsak kiváló tanítóm volt és titkárom, hanem hűséges segítőtársam, mindig kész arra, hogy tudományos érdekeimért nélkülözés és küzdelmek árán is síkraszálljon.

Attólfogva, hogy némi társalgó készségre tettem szert a kínai nyelvben (sajnálatomra csak a mandarin nyelv zavaros hunani változatát tanulgattam), örökké vidám társasága nagy jótétemény volt a fáradalmas utazás és megerőltető munka hosszú hónapjaiban. Mint mikor a kis kacsát a vízbe dobják s azonnal úszni kezd, a művelt kínai ember veleszületett történeti érzékével ő is egyszerre otthonosan érezte magát a régészeti kutatásban. Kissé vézna, de azért szívóserű volt. *Literátus* emberben, aki világléletében hozzászokott, hogy a já-mén-ek húsosfazekai mellett hivataloskodjék, egészen meglepő volt az a vidor nembánomság, amivel viselte a sivatagi élet nélkülözéseit és kényelmetlenségét. De ha az oázisokban kínai mandarinok vendégszerető asztalához ültünk, nagyon meg tudta becsülni az ott tálalt jó ételeket. Nagyszerű társalgó volt, jóízű beszédje az egész társaságot felderítette. Hányszor nem gondoltam vissza azóta is az én örökké élénk, odaadó kínai utitársamra! Fájdalom, régen elköltözött már túlvilági őseihez.

Amikor június 23-án elindultam Kásgarból, Khotan volt a célom: kéthetes út a karavánúton délkeletnek. Ez az oázis a történelmi idők alatt mindvégig, csakúgy, mint ma, a legfontosabb művelt terület

kellett hogy legyen a Taklamakántól délre. Amikor első utazásom idején megkezdtem kutatásaimat ezen a vidéken, a mai oázistól messze északkeletnek levő, homokba temetett, néptelen romhelyeken tártam fel először a buddhista korszak emlékeit. Nagy bőségben kerültek kezembe a leletek, de tudtam jól, hogy az érdekes régészeti munkának ezek a színterei távolról sincsenek még kimerítve, s ezért vágyva-vágytam vissza újabb, messzebbre terjedő kutatásokra a sivatagba.

Szeptember előtt azonban a síksági nyár forrósága miatt nem is gondolhattam a sivatag homokjába temetett romok ásatására. Addig tehát szabad voltam, hogy földrajzi meg egyéb feladatokra fordítsam figyelmemet.

Néhány napot töltöttem Járkandban. Ezt a virágzó oázist a hegyekből előtörő Tárím-folyó vize bőségesen öntözi. Járkandból délnek folytattam utamat, a K'un-lun-hegylánc előhegyei felé. Első utazásomról írt részletes jelentésemnek, az *Ancient Khotan*-nak nyomdai javítása és a könyv befejezésével járó egyéb írásmunka gondja, sajnos, idáig kísért. Kök-jár békés kis oázisában végeztem be ezeket a munkákat, de a mellett időt kellett szakítanom rá, hogy embertani méreteket és adatokat szerezzek a kevésbé ismert *pakhpo* hegyi törzsről (22. kép). Eleinte rettentően féltek kimozdulni hegyes-völgyes hazájukból, mintha csak fejevételről és nem fejméret vételéről, meg fényképezésről volna szó, ártatlan műszerekkel. Fáradozásom bőségesen megjutalmazta az eredmény.

A gyűjtött adatokból nyilvánvalóan kiderül, hogy ez a kis törzs, jöllehet csak turkí nyelven beszél, mint a lakosság többi része, végtől-végig a Tárím-medencében, magashegységi elszigeteltségében is feltűnően megőrizte annak a *Homo alpinus* rassznak testi sajátságait, amely — a jelek szerint — valamikor a régmúlt időkben Khotanig, és még tovább keletre a Taklamakán déli pereme mentén terjeszkedett.

Eredetileg valami keleti iráni nyelven beszélhettek, mint ma is az Oxus legfelső szakaszán élő közelrokon néptörzsek: a vakhík, sughník és egyebek. A nyelveknek ehhez az ágához tartozik Khotan régi nyelve is. Bizonyítják ezt a Khotan-vidék homokba temetett romjaiból napvilágra került írásemlékek.

Mérőasztallal végzett térképező munkánk befejeztével a kopár hegynyúlványokat átszelő, kevésbé ismert útvonalon július végén

érkeztem meg Khotanba. Boldoggá tett, hogy itt vagyok megint ebben a virágzó nagy oázisban. Szerencsés első kutatásaim óta, öt évvel előbb, úgy emlékeztem vissza erre a helyre, mint belsőázsiai kedves otthonomra. Régi barátaim, odaváló törzsökös turkók és letelepült afghán kereskedők, meg a szeretetreméltók ínai *ambán* — ahogyan a turkói lakosság nevezi rendesen a kínai mandarínokat — jóleső melegséggel fogadtak. Az *ambán* készséges segítsége lehetővé tette, hogy hamarosan útnak indulhassak megint négy hétre tervezett újabb térképező munkámra a K'un-lun havasi láncába, hogy kiegészítsem 1900. évi felvételeinket, Khotantól délre. A Jurungkás forrásvidékére készültem, azokhoz a nagy jégárakhoz, amelyekből ered a folyó.

Egy 1900-ban felfedezett útvonalon, szaggatott hegynyúlványokon keresztül, augusztus közepén értük el a Nissza-völgyet s mindjárt hozzáfogtunk a K'un-lun fővízválasztójáról a völgy felé tololó hatalmas jégárak térképezéséhez (3. kép). Mindenütt szembeötlő a sziklák nagyon előrehaladt mállottsága. Nyilván a nagy hőmérsékleti szélsőségek következménye ez. A felvételek céljából megmászott hegyhátak gerincén széttöredezett, óriási, csupasz sziklarögök hevertek. Mintha óriások keze hajigálta volna egy rakásra őket. Körülbelül 4300 méteren felül azonban már nem volt semmi törmelék rajtuk. A hegygerincekről aláhulló sziklatörmelék óriási tömege csaknem maga alá temette lent a jégárakat. A törmelékkel és fekete morénákkal telehintett jégárak mérföldeken át óriási sötétlő hegyi patakokhoz hasonlítottak, amelyek vad tajtékzásukban hirtelen kővé meredtek. Nagy jégesések, tátongó szakadékok mutatták, hogy a sziklatörmeléknek ez a roppant halmaza ma is állandóan nyomul lefelé, lassan, de fel nem tartóztathatóan. De ott is, ahol felszínre bukkant, szinte feketéllett a jég. Amikor az Otrughul-jégáron (23. kép) felküzdöttem magamat nagy nehézséggel mintegy nyolc kilométerre a gleccser nyelvétől, 5000 méter magasságba: még mindig elérhetetlen messzeségben tűntek fel előttem a 7000 méteres hegy fehérén csillogó jég- és hómezői.

Két évvel később, Északnyugat-Tibet kietlen magas fennsíkjairól jövet, felkapaszkodtam ennek a havas hegycsúcsnak az oldalában hatezer méternél magasabbra. Onnan, a vízválasztó gerincéről szemléltem azokat a firn-gyűjtő medencéket, amelyekből ez a nagy jégár fakad. Egy szakadékos gleccseren felfelé kapaszkodva értem el

a gerinc hóborította magaslatát (24. kép). Akkor vesztettem el jobb-lábam ujjait. De mindez «más lapra tartozik», ne beszéljünk róla.*

A K'un-lun valamennyi jégárját borító sziklatörmelék roppant tömegei könnyebben érthetővé teszik a gleccserek «ásatag» jegének, az utolsó jégkorszakból fennmaradt jégnek fontos szerepét az oázisok életében. Ennek a jégnek fokozatos megfogyatkozása az utolsó néhány évezreden keresztül — az előző fejezetben említett elmélet szerint — közvetlen összefüggésben van a gleccserekből táplálkozó folyók víztömegével s így azzal a vízmennyiséggel, amely a folyókból öntözésre használható az oázisokban.

Nagykiterjedésű régi morénákat nyomoztam ki a Nissza-völgy fejeinél, 4000 méter magasságban (25. kép), mintegy öt kilométerrel a Kaskul-jégár mai végződése alatt. Ezeket a régi végmorénákat finom lösz-por vastag rétegei borították. Hosszú korszakok során rakódott le ez a lepel a kavargó por felhőiből, amint ismételtén láttuk a nagy sivatagi síkságról, északra innen, ha északi szél kerekedett.

Csak ezeken a morénákon, 3800—4000 méteres magasságban, ahol valami kis nedvesség mégis mutatkozik, nem úgy, mint másutt az elriasztó hegyekben: gyönyörködhetett a szem a zöld fű és a gyér alpi virágok látványában. A völgyek sívársága, lejjebb, és a meredek sziklás és törmelékes lejtők kopársága világosan tanúskodott a rohamosan haladó *erózióról*: a szél koptató erejéről. Hogy mily messze előrehaladt ez a folyamat, szemléltetően mutatják a meredeken szaggatott hegyhátak s mélyen bevágódó szurdokok a K'un-lun szélső hegyeiben (2. kép).

Leírtam másutt, mennyi nehézségbe került egy régi útvonal kinyomozása a K'un-lun főláncán keresztül. Az a válságos időkben használatos út volt az, amelyen Ladákba jártak át, a tibeti fennsíkok indiai oldalára. De nemcsak természeti nehézségekkel kellett szembe-szállnunk. Ennek a zordon hegyi tájnak egyedüli lakói félnomád hegy-lakók és khotani száműzött gonosztevők (21. kép). Rájuk voltunk utalva szállítás és vezetés dolgában. Sok bajunk volt velük. Mindent elkövettek, hogy megnehezítsék kutatásainkat. Nemhiába, hogy hegyi vadonuknak ez a neve: Karanghu-tágh — «a vak sötétség hegyei».

* Romvárosok Ázsia sivatagjaiban, 594—599, 605.

NEGYEDIK FEJEZET.

Az első kutatások egy homokba temetett romhelyen.

A Khotantól délre emelkedő komor hegyek között végzett földrajzi kutatások fáradságos hetei után elérkezett az idő, hogy a sivatagban eltemetett romhelyek feltárásának vonzó feladatára vessem magamat. Ebben a munkában 1900 decemberében szereztem az első tapasztalatokat, amikor első utazásomban útra keltem a khotani oázisból a homoksivatagba, észak felé. Megfigyeléseim s az első biztató felfedezések oly tanulságosak voltak és oly elevenen élnek emlékezetemben, hogy ez arra indít, elbeszélésem időrendjében visszafelé tegyek egy lépést és megkérjem az olvasót, kísérjen el erre a kezdő régészeti vállalkozásomra.

A közvetlenül megelőző heteket a khotani oázisban töltöttem. A máskülönben termékeny oázis meglehetősen kopár és pusztaságos volt akkoriban. Az év utolsó porvihara egészen elrejtette szem elől a K'un-lun hegységet, pedig külső hegylánca, ott ahol a Kara-kás és Jurung-kás folyó kilép a hegyekből, közel van az oázishoz. A vihar lesodort minden vidámszínű levelet a gyümölcsfákról és lugasokról. Ködös angliai őszi nap hangulata terjengett a termékeny síkság felett.

Sikerült határozottsággal felismerni minden buddhista szenthelyet, amelyet Hszüan-cang, kínai zarándok vezetőm látott és leírt a khotani oázisban. A századokon át állandóan megmunkált és öntözött földön természetesen misem maradt meg a vályogépületekből, legjobb esetben idomtalan alacsony romhalmok. De éltek még egyes hagyományok, amelyek arra vallottak, hogy az egykor buddhista szenthelyek vallásos tisztelete tovább él. A buddhista szentélyek helyébe mohamedán ziaratokat emeltek: «szentek» sírjait.

Khotan egykori fővárosának a helyét végleges biztonsággal meg

lehetett állapítani a kis Jótkan faluban, körülbelül félúton a két folyó között, mintegy tizenegy kilométerre nyugatra a kerület mai főhelyétől. A «kincskereső» falubeliek harmincöt év óta folyó ásátásai felderítettek egy tökéletesen szétbomlott anyagú «megművelt réteget» a folyólerakódás igen mély rétege alá temetve. Sajátságosképpen ezt a réteget főként az arany kedvéért ásták és mosták. Lemezaranyat kutattak benne. Régebben meglehetősen bőségben találtak is. Ez az arany a szobrok és épületek gazdag aranyozásának a maradványa. Egy régi kínai zarándok feljegyzése szerint a szobrokat és a buddhista vallásos célú épületeket gazdagon aranyozták a fővárosban. Újabb években az arany mellett a jól értékesíthető «melléktermékeket» sem vetették meg: a régiségeket. Díszített cseréptöredékek, terrakotta-figurák, főleg majmok alakjai, vésott kövek, érmek kerültek napvilágra (26. kép).

Érdekes foglalatosság volt ilyen apró emlékeket gyűjtögetnem, és tanulmányoznom a különös módon leleplezett romhelyet, ahol ezek a leletek előkerültek: de őszintén örültem, amikor a készletek és szállítás gondos előkészítése után december 7-én, egy borongós, keservesen hideg téli nap, útra kelhettem első téli táborozásomra a sivatagba.

Három egyhangú napi menetben, lefelé a Jurung-kás mentén, jókora magasságú homokbuckák között kanyarogva, elértük a félre-eső kis Tavakkél-oázist. Turdi, egy tapasztalt, öreg «kincskereső» volt kiszemelve, hogy vezetőm legyen a légvonalban mintegy száz kilométerre északkeletnek fekvő romhelyre. Badruddin Khán, a khotani indiai kereskedők főnöke — készséges barátom — ajánlotta ezt az embert; ő szokta Turdit szolgálatba fogadni, hogy régiségeket gyűjtsön neki. A romhelyet Turdi is, meg a többi khotani «kincskereső» — ezek a kalandos és nem nagyon szerencsés szerencse vadászok — Dandán-uilik néven emlegették. A név jelentése: «az elefántcsontos házak helysége».

Turdi kívül még két edzett tavakkéli vadászt fogadtam fel sivatagi utamra: Ahmad Merghent és Kászim Ákhunt. Ők voltak azok, akik Sven Hedint évekkel előbb elkalauzolták erre a romhelyre és onnan, futó látogatás után, tovább kísérték a Kerija-folyón lefelé vivő útjában. Pompás, derék szál emberek voltak, kóborgó életükben közömbössé váltak a nélkülözés iránt.

Kezdetől fogva jó hasznukat vettem, kivált mikor arra került

a sor, hogy munkásokat toborozzanak a tervezett ásatásokra. Az odavaló földmívelők természetesen vonakodtak kötélnék állni. Írtóztak a szigorú téltől. Babonás rettegésük is elriasztotta őket, hogy olyan messzire bemerészkedjenek a sivatagba. Hiába ajánlottam búsás jutalmat, hiába adott ki P'an Ta-dzsén, Khotan barátságos, tudós ambánja (19. kép) szigorú rendeletet — két vadászom rábeszélése nélkül aligha sikerül bizalmat önteni beléjük és megtörni ellenállásukat. Harminc munkást fogadtam meg.

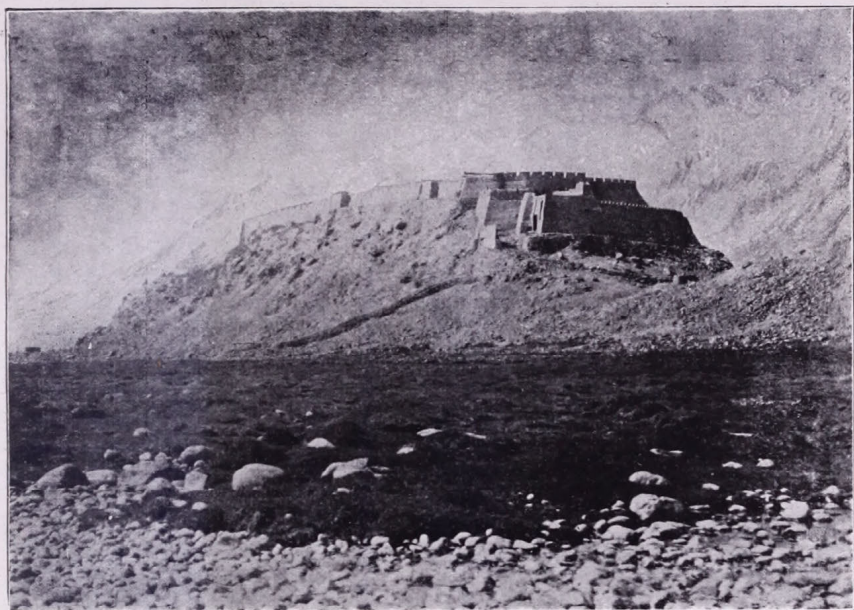
Nekem magamnak hét tevém volt. Ezeken kívül még tizenkét szamarat béreltem. Ennyi elég volt poggyászunk és a négy hétre való eleség szállítására. A szamaraknak az a jó tulajdonságuk, hogy megelégszenek a legszegényesebb takarmánnyal. A tevék számára csak repceolajat vittünk. Másodnaponként egy negyedliter ebből a gyalázatos szagú folyadékból csodálatosan jó erőben tartotta őket a sivatagi vándorlásokban, sokszor napokig víz és legelés nélkül. Háts lovainkat visszaküldtem Khotanba. Valamennyien gyalog jártunk.

Amikor végre, december 12-én, lehető kevésre szorított málhával, szerencsésen összeszedetet munkáscsapatommal útnak eredtem, Tavakkélnek talán fele lakossága összecsozdult, hogy tanuja legyen az eseménynek. Két nappal előbb egy kis előcsapatot indítottam útnak Kászim vezetésével. Kászim volt a fiatalabb a két vadász közül. Az volt a feladata, hogy kutat ásson az alkalmas sátorhelyeken. Lábuk nyoma volt a vezetőknek.

Az első két nap, azután hogy eltávolodtunk a folyótól, alacsony homokbuckák közt vándoroltunk. Azután sem nőttek meg a buckák akkorára, mint későbbi sivatagi átkeléseimben tapasztaltam. De azért bizony lassan haladtunk a futóhomokban. Kímélni is akartam súlyosan megterhelt tevéimet, hogy túl ne erőltessék magukat. Óránkint mindössze két kilométert tétettem velük.

Az eleinte sűrűn mutatkozó tamariszkusz- és nádcserjék már a második nap megritkultak útunkban. A vad nyárfa pedig, az egyetlen más élőfa, teljesen eltűnt. Szerencsére helyenkint apró kúpszerű homokhalmok mutatkoztak s ezeket sűrűn nőtte be a tamariszkusz-cserje. Száraz gyökere kitérő tüzelőnek bizonyult. A dombok tövében gödröt vájt a szél. Ezeket mélyítette ki Kászim az embereivel, míg csak víz nem fakadt bennük. Ott ütöttünk tanyát. Az első két tanyahely kútjában kevéske vizet találtunk jókora csapatunk számára,

17. TÁS-KURGHÁN KÍNAI ERŐDJE, A FOLYÓ BALPARTJA KÖZELÉBŐL.

18. KIZ-KURGHÁN FALÁNAK ÉS ERŐDJÉNEK ROMJA, DÉLNYUGATRÓL.

25. A NISSZA-VÖLGY TETEJE TAM-ÖGHIL LEGELŐIRŐL.

Az előtérben lösszborította régi morénák.

23. AZ OTRUGHUL-JÉGÁR VÉGSŐ SZAKASZA, A NISSZA-VÖLGY FEJÉNÉL, A JÉGÁR NYUGATI OLDALÁVAL SZEMKÖZT HÚZÓDÓ GÖRGETEGES LEJTŐRŐL (4500 M) FELVÉVE.
Az előtérben, középtűt és balról látható, hogy a jégár szélét teljesen beborítja a morénák törmelke. A jeges lejtők, feljebb, szürkék a törmeléktől. Jobb szélén egy meredek sziklás hegy lába. Azon át kapaszkodtunk fel a jégárra.

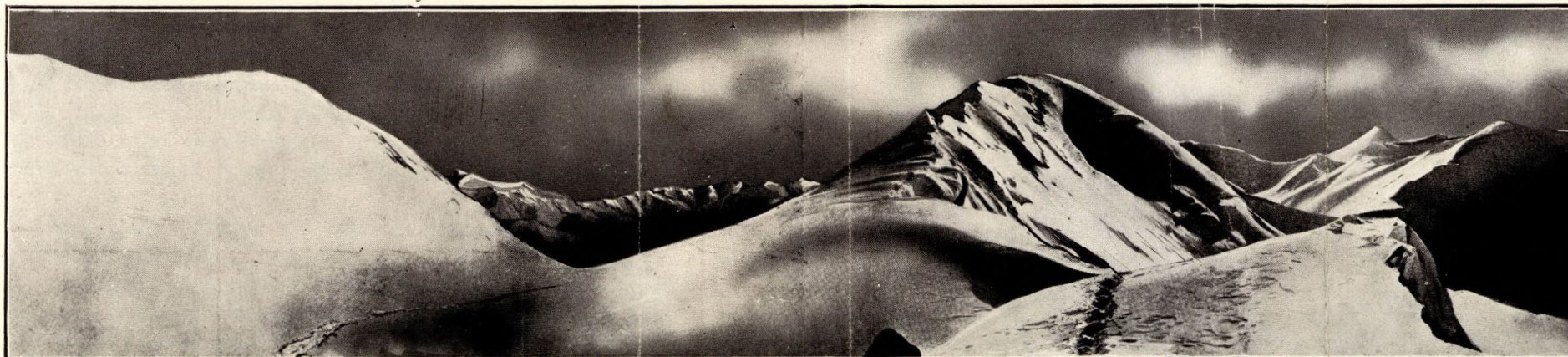
Kelet

Délkelet

Dél

Délnyugat

Nyugat

A

B

C

D

E

F

24. KILÁTÁS A FŐ K'UN-LÜN LÁNC VÍZVÁLASZTÓJÁNAK HAVAS NYERGÉRŐL, A KARA-KÁS LEGFELSŐ VÖLGYÉTŐL ÉSZAKRA, KB. 6000 M TENGERSZÍNEFELETTI MAGASSÁGBÓL.

A körkép a látóhatárnak kb. felét öleli fel. Az *A*-val jelölt hegygerinc legmagasabb csúcsa 7037 m (a csúcs nincs rajta a képen). *B* csúcs 6634 m; az alatta levő völgy alighanem Johnson «Jangi-daván»-jára visz fel. A délebbre levő völgyeken túl (*C*) ellátni a magas tibeti fennsík száraz sósó-tó-medreig. A *D*-vel jelölt völgy felett látható a Kara-kás folyó legfelső szakaszát délről szegélyező hegylánc. Az *E*-vel jelölt s a K'un-lun gerincéhez tartozó havas kupola magassága kb. 6400 m. Alul az előtérben a vízválasztó havas nyerge (*F*).

az is kesernyés volt, alig-alig iható. Sajátságos, mentől jobban távolodtunk a folyótól, annál élvezhetőbb lett a kutak vize.

A sivatag tele beköszöntött egész zordonságában. Nappal, menet közben mégcsak tűrhető volt. Habár a hőmérséklet árnyékban sohasem emelkedett a fagypont fölé, szélcsöndes idő járt és kényelmetlenség nélkül élveztem a sivatag kellemes tiszta levegőjét. Mint mindig, amikor tél idején igazi sivatagban jártam, s csendes volt a lég: felűdített a sivatag semmi élőtlől nem háborgatott nyugalma és tisztasága.

De éjszakánkint, amikor a Fahrenheit-hőmérő higánya leszállt a nulla fokra, sőt tíz fokkal a nulla alá (18—23 Celsius-fok a fagypont alatt): kis sátram — hiába volt külön gyapjúszövet bélése — bizony didergős lakásnak bizonyult. Kis «sarkvidéki» kályhamban még benne parázslott a zsarátnok, a hőmérő már hat fokra (három-négy Celsius fokra) zuhant a fagypont alá. Ilyenkor le kellett mondanom az írásról. Beburkolódtam tábori ágyam meleg takaróiba. *Des*, kis foxterrierem, turki néven *Jolcsi Bé*g («utazó úr») már régen ott keresett védelmet a fagy elől, pedig pompás kasmíri bundában járt.

Sivatagi vándorlásunk negyedik estéjén az előre küldött csoport két embere állított be tanyánkra azzal a hírrel, hogy Kászim eltévedt: nem találja a romokat. Most aztán az öreg Turdin volt a sor, «kincskereső» vezetőmön, hogy megmutassa, mennyire otthon van ebben a sivár pusztaságban, habár csak egyszer járt eddig Dandán-uilik romjainál errőlfelől. Már eddig is többször említette menetelés közben, hogy Kászimék nagyon messze elkanyarodtak észak felé, de vagy társa iránti zsiványbecsületből, vagy pedig büszkeségből nem erőltette rám tanácsát. Most, hogy a tavakkéli vadászok maguk is megvallották tájékozatlanságukat s hogy nem tudják kinyomozni a romokat, Turdi ráncos képén felragyogott az elégedettség. Rövid kérdezősködés után megállapította, meddig jutott el az előcsapat. Reggel aztán visszakülte a két embert Kászimhoz, pontos utasítással, hogy merre menjenek tovább.

Az öreg Turdi harminc évi kóborlás tapasztalatával s talán veleszületett ösztönével — hisz már apja is «kincskereső» volt — mindig pontosan tudta, merre menjen, ott is, ahol a homokbuckák halotti egyformaságában semmi tájékoztató jelet nem vettünk észre. Néhány magas homokbucka tövében elhaladva, másnap este olyan helyre vezérelt bennünket, ahol a mély homokból holt fák törzsei meredeztek ki. Bármily összeszikkadtak és elfehéredettek voltak is,

Turdi és embereink felismerték köztük a fehér nyárfát, fűzfát és más ültetett fákat, kétségtelen bizonyítékait annak, hogy elértük a hajdankori földművelés határát.

Egy meredékpártú mélyedésben, két-három kilométerrel odább délkeletnek, sikerült kutat ásunk. Ott ütöttünk tanyát. Másnap reggel néhány kilométerrel délebbre, Turdi vezetésével romokban heverő épületek közé értünk. Ez volt Dandán-uilik romhelye.

Későbbi felmérések bizonyága szerint az apró csoportokra szétosztott házmaradványok harmadfél kilométer hosszú s félekkora szélességű területet foglalnak el. A romhely hosszabb tengelye észak-déli. Alacsony homokbuckák között találtunk rá az épületek kétségtelenül igen régi korbeli maradványaira. A szalmával kötött vályogfalak, ott ahol a szél elfújta a védő homoktakarót, csaknem a földig le voltak omolva. Másutt is csak arról lehetett rájuk ismerni, hogy a futóhomokból cölöpök sorai dugták ki fejüket. A szabadon maradt épületmaradványokon mindenütt meglátszott a «kincskeresők» turkálásának a nyoma. Sokhelyütt túlságosan is szembeszőkö volt, mennyi kárt okoztak ezek a régiségkutatók «működésükkel».

Turdi jól emlékezett mindenre ezen a helyen; tréfásan az *ő falujának* neveztük el. Útbaigazításával gyorsan átkutattam nagyjából a romokat. Már az első futó vizsgálatra kétségtelenül megállapítható volt a romok természete és megközelítő kora. Turdi és atyafisága (27. kép) amúgy felületesen sok ház romjait kiszabadítgatta már régebben a homokból. Az erősen megrongálódott falakon könnyen felismertem Buddhák és bódhiszattvák alakjait ábrázoló falfestmények maradványait. Semmi kétségem nem volt már ekkor, hogy buddhista szenthelyek romjai közt járok. A falfestmények stílusa az iszlám bevezetését közvetlenül megelőző századokra vallott. Valószínű, hogy akkortájt haltak ki ezek a szentélyek és néptelenedett el a telep. Megerősítették ezt a törmelékkel teleszórt környéken felszedegetett keltezett kínai rézpénzek a 713. és 741. év közötti évekből.

Az öreg Turdi egészen otthonosan érezte magát ebben a pusztai környezetben. Gyakran megfordult itt gyermekkorára óta. Kitűnő emlékezőtehetsége tüstént felismerte azokat a helyeket, amelyeken ő és mások munkálkodtak már annakelőtte. Szerencsére soha nem volt annyi eleségük és szállító állatjuk, hogy hosszabb időre meg szállják a romhelyet és feltárják a mélyebben eltemetett romokat.

Tanyámat ilyen érintetlenül maradt romok közelében ütöttem fel.

A tevéket legelészni küldtem kelet felé, a Kerija-folyó mellé. A szamarakat visszaküldtem Tavakkélbe. Embereimmel pedig hozzáfogtam az ásásokhoz. Két hétig tartott ez a serény munka. Boldog napok, csupa érdekes lelet és növekvő tapasztalatszerzés.

Egy kicsiny négyzetalakú épület romjaival kezdtem meg az ásásokat. Turdi annak idején ezt is kikezdte a maga módján. Ő But-kháná-nak, «bálványház»-nak nevezte. Jó félméteres homoktakaró fedte a romokat. Ennek és más kis szentélyeknek a feltárása hamarosan megismertette velem az ilyenféle szentélyek jellegzetes építésmódját. Az építmény közepe mindig négyszögletű helyiség, a cella. A cellát minden oldalról külső falak övezik, egyenlő távolságra. Ez a körülfutó folyosó (28. kép) a szertartásos körülvonulásra szolgált (*pradaksina*), indiai vallásos szokás szerint.

A szalmás vályogból épült falak mind tempera-festésű képekkel voltak ékesítve. Abból a kevésből ítélve, ami megmaradt belőlük a falak legalsó részén, ezek a képek többnyire életnagyságúnál nagyobb Buddha-alakokat ábrázoltak vagy buddhista szentek apró alakjait, hosszú sorokban egymás alatt, mintegy hálószerűen. Néha legendás jeleneteket (29. kép), vagy a nagy Buddha-alakok lába előtt térdeplő adományozók képét festették rá a falakra. Ezeknek a képeknek persze csak alsó részei élték túl az évszázadokat. A magasabbról lehullt apró sztukko-dombormű maradványokban Buddhák, bódhiszattvák, lebegő gandharvák — afféle buddhista angyalok — képmásait ismertem fel.

A falfestmények és domborművek stílusa félreismerhetetlenül rávallott az India legszélső északnyugati tájain időszámításunk első századaiban virágzott görög-buddhista művészettel való rokonságra. Ennek a művészetnek az alkotásait a hajdankori Gandharában — a mai Peshawar kerületben — és a szomszédos afghán-indiai határszélen feltárt buddhista szentély-romokból nagy számban napvilágra került szoborművek tették ismertté.

A messze Khotan buddhista szentélyeinek ezek a művészi emlékei persze sokkal későbbi időből valók, mint az a hellenisztikus művészeti hatás, amely India nyugati határszélén a buddhisták szent legendáinak első ábrázolásaiban felismerhető. De a hellén művészeti stílus befolyását ezek a khotani emlékek is ugyanily világosan tükrözik.

Nem kísérelhetem meg itt a jobb karban fennmaradt szentélyek

érdekes művészi emlékeinek részletes ismertetését. Csak röviden utalok rájuk.

A belső cellák közepén rendszeren egy sztukkóval gazdagon díszített talapzatot találtunk. Buddha óriás szobra állott rajta valamikor (28. kép). A szobornak csak a lába maradt meg, ebből következtethetünk méreteire.

Egynémelyik szobor talapzatának a tövében festett fatáblákat találtam, odatámogatva, ahogyan fogadalmi ajándéknak állógatták oda őket kegyes zárándokok.

A festett fatáblácskákat később gondosan megtisztogatták a British Museumban. Akkor derült ki némelyikről, hogy igen érdekes legendai jeleneteket ábrázolnak. Egyikük például egy furcsa patkányfejű istenséget (30. kép).

Ezt az alakot bajos lett volna megmagyaráznunk, ha Hszüan-cang khotani feljegyzéseiben meg nem örökíti a szent patkányok és királyuk történetét. A hagyomány szerint ezek a patkányok elpusztították a betörő húnok lovainak szerszámjait s ezzel megmenették az országot az ellenségtől. A húnok vereséget szenvedtek. Sikerült kinyomoznom, hogy ma is él még ez a monda, a mohamedánoknak megfelelő változatban, ugyanott, ahol Hszüan-cang említi: a nyugat felől Khotanba vivő karavánút mentén.

Még különösebb volt talán későbbi felfedezésem, hogy a festett táblácskák egyike azt a kínai hercegnőt ábrázolja, aki — Hszüan-cang elbeszélése szerint — elsőnek honosította meg a selyemtenyésztést Khotanban. A zárándok korában éppoly virágzó ipar volt ez, mint manapság. A hercegnő — a hiedelem szerint — fejdíszébe rejtve lopta be titkon az első selyemhernyó-petéket Kínából, mert szigorúan tilos volt a kivitel. Ezért a kegyes cseléért később istenítették új hazájában és emlékének szentelt híres szentélyt építettek a főváros közelében. A zárándok meg is látogatta ezt a szentélyt.

A hercegnőt ábrázoló festett tábla (31. kép) titka sokáig megfejtetlen maradt. A kép közepén pompásan öltözött nőalak van, fején magas fejdísz, jobbról-balról mellette térdelő lányok. A hosszúkás falemez egyik végén kosár, benne gyümölcsnek látszó tárgyak, másik végén még egy tárgy, amely azonban nagyon elmosódott s eleinte bajos volt megérteni, mi is lehet.

A rejtély akkor oldódott meg, amikor felismertem a baloldali mellékalak kézmozdulatának jelentését. A lány jobbkezevel a hölgy

fejdíszére mutat. Ez alatt a fejék alatt csempészte be a hercegnő a selyemhernyó petéjét Kínából. A gyümölcsre emlékeztető valami a kosárban: a selyemgubók, az elmosódott tárgy a kép másik végén a szövőszék, a legombolyított selyem szövésére.

Tíznél több épületromot nyomoztam ki és tisztítottunk meg nagy gonddal a homoktól. Néhány közülük kis buddhista kolostorhoz tartozó épület volt. Csak legalsó helyiségeik maradtak fenn. Itt találtuk az első papiros kéziratokat, előbb hosszú, egyes lapokat, majd egész kötegbe fogott lapokat (33. kép). Azonnal felismertem, hogy régi indiai bráhmí írású buddhista szövegek. Egy részük szanszkrit nyelvű volt (Indiának ez a klasszikus nyelve volt az északi buddhizmus egyházi irodalmának a nyelve), más részük pedig egy eladdig ismeretlen nyelven volt írva. Ez volt Khotan bennszülötteinnek egykori nyelve, mint később kiderült.

Az írás, a kéziratok alakja és elrendezése Indiából, a buddhizmus ősi honából való eredetre vallott. De a hajdankori Khotan nyelvéről, hivatott tudósok — részben már az odavaló «kincskeresők» korábbi leletei nyomán — megállapították, hogy iráni nyelv, és pedig közel rokon azzal a nyelvvel, amelyet időszámításunk első századaiban beszéltek az ősi Baktriában és egyebütt az Oxus középső tájain. Tudjuk, hogy a buddhista hit és tanítás igen korán behatolt a mai Afgánisztánon át Kelet-Íránnak említett vidékére és semmi kétség, hogy a buddhizmus és a vele összefüggő indiai műveltségi hatások jó-részt azokon a tájakon keresztül szívárogtak el legkorábban a Tárímedencébe. Kimutatható, hogy a buddhista hit és szentábrázolás, terjeszkedése közben, iráni elemeket olvasztott magába.

Ez a folyamat igen szembetűnő módon mutatkozik meg azon a meglehetősen ép állapotban megmaradt érdekes festett fatáblán (32. kép), amely a feltárt templomfülkék egyikében került napfényre. Fogadalmi ajándék volt ez. Egyik oldalán egy hatalmas férfi, egészen perzsa vonású, perzsa viseletű, de nyilvánvalóan buddhista istenséget ábrázoló alakja. Sűrű, fekete szakállas, pirospozsgás arca merőben elüt mindattól, amit addig láttam buddhista szentek ábrázolatain. A tekintélyes, kacskaringós bajusz és bozontos fekete szemöldök fokozza az arc marcona tekintetét. A hosszú fekete fürtű fej fölött magas arany korona emlékeztet Perzsia szaszanída «királyok királyának» fejdíszére. A karcsú derékon, amely a férfi-szépség hagyományos perzsa eszményét testesíti meg, hímezett zeke feszül. A lábon hosszú-

szárú fekete csizma. Derekaról rövid görbe kard fityeg alá. A nyakról lelógó, hullámosan fonódó kendő körülcsavarodik a karon, ahogy rendszeren látjuk a belső-ázsiai bódhiszattva-alakokon. S akárcsak azok a bódhiszattvák, az istenség itt is négykarú. A négy kéz közül három az istenség szokásos «kellékeit» tartja. Közülük kettő határozottan felismerhető. Egyik egy kehely, a másik dárdahegy. Mind a kettő kétségtelenül világi jelkép.

A festett fatábla másik oldala furcsa ellentétül ördögi tekintetű, szembeszökően indiai jellegű háromfejű alakot ábrázol. A test sötét-kék húsa — meztelenségét mindössze derékban fedi el egy lelógó tigrisbőr — a keresztbe vetett lábak alatt elnyúlt két bika és a négy kézben hordott jelvények: mindez valami indiai istenséggel való rokonságra emlékeztet, aminőket az indiai *tantrák* misztikus könyvei vezettek be a hinduizmusba. Tárgy és stílus tekintetében olyan távol áll ez a kép a falemez másik oldalának perzsa bódhiszattvájától, hogy ugyancsak zavarba ejtő volt összefüggést keresni a kettő között.

A két alak és egymás mellé helyezésük magyarázatának a titka másfél évtizeddel később oldódott csak meg, amikor harmadik belső-ázsiai utazásom vége felé kikutattam egy tekintélyes romhelyet Perzsia délkeleti határszélén, a szisztáni Hámún-mocsarak felett emelkedő Kóh-i-Khvádzsa dombon. Ott fedeztem fel, sajnos, nagyon megsérült állapotban, egy későbbi fal mögé rejtett nagy falfestményt. Alsó füzérdíszé hódító jelenetet mutat, amint egy méltóságos testtartásban terpeszkedő, marcona vonású fiatal férfinak fogadalmi ajándékokat mutatnak be. Az alak felemelt jobb kezében ökörfejes görbe buzogányt tart. A buzogány alakja pontosan megfelel annak a híres ökörfejes *gurznak*, amelyet Rusztem a perzsa hősmonda főhőse hordozott elmaradhatatlanul hozzátartozó jelvényként azidőbeli perzsa képmásain.

Semmi kétség, hogy a kóh-i-khvádzsai falfestmény főalakja Rusztemet ábrázolja, akit a perzsa nemzeti hősköltemény, Firdúsi Sáhnámé-ja kifejezetten Szisztánnal hoz kapcsolatba. Ha összehasonlítjuk alakját a dandán-uiliki «perzsa bódhiszattvá»-val, a különös bódhiszattva-alak felső jobbkezeiben tartott tárgyban felismerjük Rusztem buzogányát. Jóllehet a kép nagyjából elmosódott, a tárgy görbe nyelének végén felismerhető a buzogány feje.

A kóh-i-khvádzsai falfestménnyel való összehasonlítás meg-

érteti velünk a dandán-uiliki fatábla másik oldalán ábrázolt három-fejű ördögi alak jelentését is. A freskón ugyanis Rusztem egy mindenben hasonló háromfejű alak felé fordul, amely felemelt kézzel fejezi ki hódolatát. Ez az alak minden valószínűség szerint egyike azoknak az ördögi ellenfeleknek, akiket Rusztem a perzsa hőskölteményekben megénekelt hagyomány szerint súlyos viadal után győzedelmesen kényszerített, hogy királyának meghódoljon. Ez az összefüggés megmagyarázza, hogyan került a két kép ugyanarra a dandán-uiliki festett fatáblára.

Az istenített iráni hős bevonulása Khotan helyi pantheonjába, szemléltető példa arra, hogyan tapadnak újabb és újabb elemek a Belső-Ázsia felé terjeszkedő buddhista kultuszhoz. Még érdekesebb világításba helyezi ezt a példát az, hogy a kóh-i-khvádzsai falfestmény a hetedik században végződő későbbi szaszanidák korából ered s így egyidős a dandán-uiliki szentélyekkel.

Az időpont, amikor Dandán-uilikut lakói átengedték a sivatag homokjának, világi jellegű kéziratmaradványok időadataival is ellenőrizhető. Lakóházak — valószínűleg szerzetesi szállások — romjai közt bráhmí-írású, vékony papírosra írt apró lapok kerültek napvilágra. Későbbi vizsgálatkor kiderült, hogy ezek az okiratok khotani nyelvűek s kisebb helyi ügyletekre, kölcsönökre és rekvirálásokra vonatkoznak (33. kép).

Ezeknek az iratoknak, úgyszintén a vallásos buddhista kéziratoknak írástudományilag megállapítható jellege nagy valószínűséggel a nyolcadik századra utal. Ennek a megközelítő időadatnak megállapítása főként az elhunyt dr. Hoernle tudományos vizsgálatainak köszönhető. Hoernle, egyik legrégebb és legkészségesebb munkatársam, a szerzetesi szállások romjaiból napfényre derített kínai okmányok egész sora alapján (34. kép) jutott erre az eredményre.

Chavannes professzor, a nagy párizsi sinológus, a kínai írás- emlékek elemzésében mindig megbízható útmutatóm, akinek halálát oly mélyen fájlalom, megvizsgálta ezeket az iratokat és megállapította róluk, hogy tartozások behajtására vonatkozó kérvények, apró kölcsönök kötelezvényei, egy kisebbrangú odavaló tiszt jelentései és máseffélék.

A kínaiak fejlett történeti érzékének köszönhető, hogy — amint ez várható volt — a leleteken pontos keltezését találunk. Valamennyi a 781—790. közti évekből ered. A helység kínai nevét is meg

tudjuk az iratokból: *Li-szie*. Az egyik kolostor neve: *Hu-kuo* («országvédő»).

Úgy látszik — bármily különös — hogy egyes szerzetesbarátok szépen összeegyeztették a pénzkölcsönzés mesterségét vallásos foglalkozásukkal. Egyik okmányban meglettük a kolostor felügyelő papjainak névsorát. Ezek a nevek kínai hangzásúak. De már a kölcsönvevők és kezesek kínaira átírt nevei arra vallanak, hogy a nép, amely a monostort fenntartotta, nem kínai volt.

Az iratok igazi értéke a pontos keltezés. Tartalmukból s abból, hogy hol és miképpen akadtunk rájuk, a konyháknak és szállásoknak szolgáló földszínti helyiségekben elszórt szemét között, bizonyossággal következtethetünk arra, hogy legfeljebb néhány évesek lehetnek ezek az iratok akkor, amikor a lakosság végleg elhagyta ezt a helyet. Vagyis, hogy az írások keltezése nagyjából megadja a telep elnéptelenedésének időpontját. Megerősíti ezt az is, hogy a helyszínen lelt kínai rézpénzek között is a legkésőbbi dátum Kr. u. 760-nak felel meg.

A hely elhagyásának így megfejthető időadata szembetűnően megegyezik a kínai történelmi évkönyveknek azzal a megállapításával, hogy a kínai uralom a T'ang uralkodóház idejében, 791 körül végleg megdőlt a Tárím-medencében. A kínai fennhatóság összeomlásával s a tibetiek betörésével súlyos megpróbáltatások szakadtak rá Khotanra. A nagy politikai megrázkódtatások a világnak azon a táján mindig az apró, távoleső oázisokban éreztették legjobban hatásukat, mert ezek teljességgel az öntözésre vannak utalva s az öntöző berendezéseket csak a szilárd és gondos közigazgatás tarthatja fenn.

Ha erre gondolunk, még érdekesebb tanulságot olvashatunk ki a dandán-uiliki régészeti leletekből. Olyan bizonyítékokat adnak a kezünkbe ezek a megfigyelések, hogy segítségükkel talán kinyomozhatjuk az igazi okozati összefüggést: miért néptelenedtek el ezek a sivatagi helyek és miért vált lehetetlenné az újabb letelepülés azóta is. Röviden érintettem ezt a kérdést az előző fejezetben.

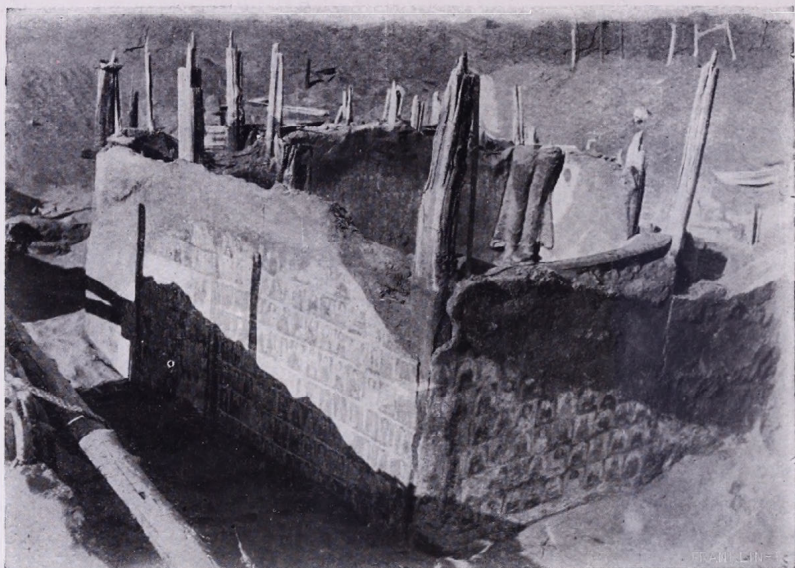
Teljesen függetlenül az ásásaim során napvilágra került leletektől, alkalmam nyílt sok más régészeti megfigyelésre. Érdekes világot vetnek ezek az általános életviszonyokra és életmódra. Így például az alacsony homokbuckák között egykori gyümölcsösök, fasorok, öntöző-csatornák maradványait fedeztem fel s rábukkantam szegé-

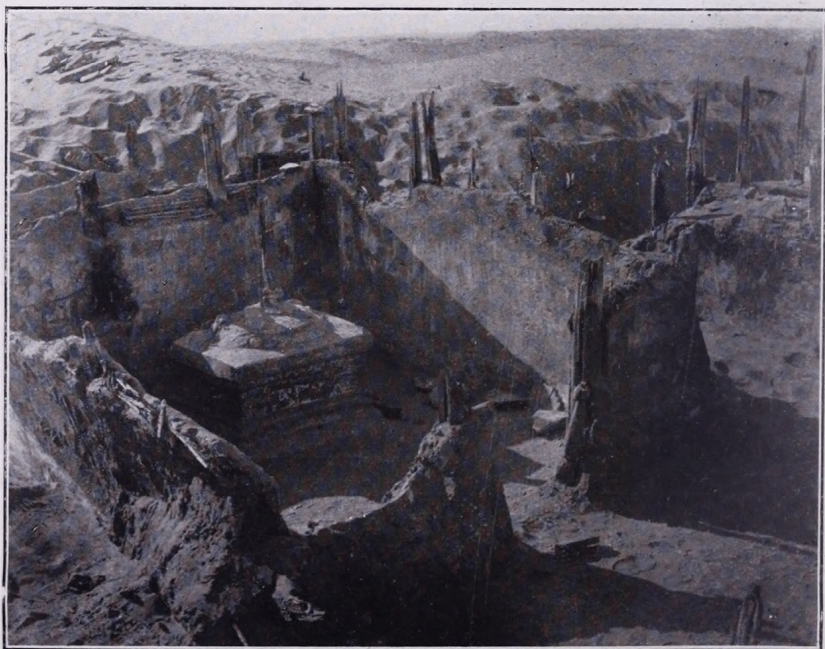

26. TERRAKOTTA SZOBROCSKÁK
ÉS DÍSZÍTETT EDÉNYEK CSEREPEI JÓTKANBÓL.

Mérték kb. 1 : 1.8.

27. DANDÁN-UILIKI BUDDHISTA SZENTÉLY FOLYOSÓJÁNAK FRESKÓ-
BORÍTOTTA FALAI.

28. BUDDHISTA SZENTÉLY CELLÁJA ; BENNE SZTUKKO-SZOBOR
TALAPZATA. DANDÁN-UILIK.

nyebb lakóházak pusztá, törmelékjelölte nyomaira. De még beszédesebben szólnak hozzánk a múltnak ezek a néma tanúi azon a másik érdekes romhelyen, amelyről a következő fejezetben fogok beszélni.

Csak egy általános megfigyelést említek itt fel. Minden jel arra vallott ezen a romhelyen, hogy az elnéptelenedés fokozott ment végbe s nem valami hirtelen elemi csapás következtében, mint ahogy a Taklamakán egykori «homokba temetett városairól» elterjedt mende-mondák alapján hiszik egyes európai utazók. A Tárím-medencében szerte híresztelt Szodoma- és Gomorra-mondák holmi «ősi városokról», amelyeket pillanatok alatt nyelt el a sivatag homokja: régebbiek, mint maguk a dandán-uiliki romladékok. Már Hszüan-cang hallott ilyen, többé-kevésbé ugyanígy elbeszélte történetet.

Ezek a mondák érdekesek mint néphagyományok, de menten szétfoszlanak a nyilvánvaló régészeti bizonyítékok világában. A Dandán-uilik és valamennyi más régi hely feltárásából merített adatok halomra döntik a mende-mondákat. A tudományos kutatásnak nem kell többé ezekkel foglalkoznia. Részletes fölméréseimből és egymást követő kutatóútjaim észleleteiből kiviláglik, hogy Dandán-uilik földjét annak a csatornának továbbnyúló ágával öntözték, amely a Csíra-, Domoko- és Gulakhma patakok vizét még legalább öt évszázadon keresztül odavezette arra a nagykiterjedésű, törmelékborította Uzun-tatira, amelyet hatvan-hetven kilométerrel délebbre nyomoztam ki a sivatagban. Hszüan-cang *Pi-mo* néven emlékezik meg erről a romhelyről, Marco Polo *Pein*-nek nevezi.

A részletes jelentésemben kifejtett megfontolások alapján arra a következtetésre jutottam, hogy mindkét hely — Dandán-uilik és «Pi-mo» — azért néptelenedett el, és pedig fokról-fokra, mert mindegyre küzdelmesebbé vált az eredményes öntözés ezeken a vízfolyástól távolos telepeken.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Fölfedezések a nijai romhelyen.

Dandán-uiliktól délre, de jóval közelebb Gulakhma és Domoko falvak határának még művelés alatt álló területéhez, más régi romhelyek is kikutatásra vártak még a sivatagban. Jártam már ezeknél a romoknál első és második utazásom idejében. Mindegyikről kiderült, hogy ugyanakkortájban néptelenedtek el, amikor Dandán-uilik, vagy néhány évszázaddal később. Valamennyi közül legrégibb, legérdekesebb és mindenképpen legjelentékenyebb az a homokba temetett telep, amelyet a Nija-folyó mai végződésén jóval túl fedeztem fel a sivatagban. Ezért meghívom az olvasót, kísérjen el erre az utamra. Vándorlásunkat 1901. januárjában kezdjük meg, közvetlenül azután, hogy Dandán-uiliknak és első ásatásaim színterének búcsút mondtam.

Homokbucka, homokbucka után. Sorban át kellett kaptatnunk rajtuk keletnek vivő utunkban. Harmadik napon elértük a már szilárdan befagyott Keriját. Ez az egyetlen, a K'un-lunban Khotantól keletre eredő folyók között, amely mélyen behatol a Taklamakán-sivatagba, mielőtt ez is, mint a többi, belevész a homokba a magas dombok között. Tekintélyes jégárok táplálják a folyót. A folyó mentén indultunk tovább, felfelé, most már nem gyalog, hanem lóháton, hála karavánom megérkezésének.

A negyedik napon bevonultunk Kerijába, az oázisba és a városba. A jókedélyű kínai ambán nagyon szívélyesen fogadott a városban.

Jókora város ez a Kerija, székhelye az akkoriban csaknem öt hosszúsági fokra terjedő kerületnek. Mondanom sem kell, hogy csaknem az egész «kerület» sivatag.

Kerija nem régi hely. A «kincskeresés» nem olyan virágzó foglalkozás itt, mint Khotanban. De már a megérkezésemet követő nap

odajött hozzám egy tisztas öreg ember és elmondta, hogy félig eltemetett régi házakat látott, tíz éve, az Imám Dzsá'far Szádik híres zarándokhelyén túl, jó messzire a sivatagban, Nijától északra. Mások is hallottak erről a «régi városról», *kóne sahr*-ról, ahogyan a Tárímedence népei nevezik a legkisebb romokat is.

Január 18-án tehát útra keltem Nija felé. A sivatag peremén vitt az út kelet felé, a K'un-lun lábát szegélyező kopár, kavicsos övezeten. Négy napi menet után megérkeztem a kis oázisba.

Egy napot ott kellett töltenem, embereim kedvéért, hogy illően megünnepelhessek a *ramadánt*, a mohamedán böjti hónap végének ünnepét. Ezalatt az egy nap alatt váratlan bizonyíték került a kezembe, hogy a romhely, ahová készülök, igen tekintélyes korú. Hasszán Ákhún, jóeszü fiatal tevehajcsárom — későbbi útjaimon is — belebotlott egy idevaló emberbe, aki két írásos fatáblát hozott haza a romok közül. Megmutatták nekem. Kellemes meglepetésemre *kharósthí* írást fedeztem fel rajtuk. India északnyugati határszélén volt használatos ez az írás a hajdani időkben. A fatáblák betűinek jellege időszámításunk első századaira vallott.

Az az ember, aki a fatáblákat hozzám hozta, az Imám Dzsá'far Szádik felé vivő úton szedte fel őket. De csakhamar kinyomoztam a megtalálót. Ibráhím, egy fiatal falubeli molnár túrta fel a homokból ezeket a leleteket, «a régi város egyik házában», túl a Dzsá'far Szádik búcsújáró helyén. «Kincset» keresett, de nem talált mást, csak ezt a néhány, az ő számára haszontalan fatáblát. Elhozott belőlük hatot, ebből is elhajított néhányat az úton, a többit odaadta a gyerekeinek játszani. Ez a négy hamarosan tönkre ment a gyerekek kezében. Ibráhím váltig sajnálta most veszteségét, amikor látta, milyen búsásan megjutalmazom a szerencsés megtalálót a másik kettőért.

Tüstént megfogadtam Ibráhímot vezetőül. Boldogan tanulmányoztam akkor este a sokat ígérő leleteket. Az írás nagyon is hevenyészett volt, a tinta is halavány, meg sem próbálhattam, hogy azonnal megfejtsem a szövegüket. De nem volt kétségem, hogy igen korai indiai írású okmányokat tartok a kezemben, régiebbeket, mint bármely Indiában napvilágra került szöveg, kivéve persze a föliratokat. Maga az írás meggyőzőtt, hogy az a romhely, ahova készülök, igen régi korból való. De nem sejtettem akkor még, micsoda gazdag aratás vár rám ottan.

Három napos útat a halódó Nija-folyó mentén, fölélénkítette ez a biztató jóreménység. A derült tiszta ég is felvidámított. Kemény hidegek jártak. Éjjelenként negyven fokra (— 22·2 Celsius fokra) is leszállt a hőmérő a fagypontra alá.

Imám Dzsa'far Szádik szentélye híres búcsújáró hely. Azon a helyen van ez a *mazár*, ahol a népies hiedelem szerint Dzsa'far Szádik, ez a szent moszlim férfiú, sok száz hívével együtt elesett «Csin és Ma-csin» — vagyis Khotan — hitetlenjeivel vívott harcában.

Semmi sem késleltetett ezen a helyen. Néhány zarándok-szállás, egy dűledező *madrasza* — afféle mohamedán iskola — a fákra aggattott ezernyi rongy (a zarándokok fogadalmi ajándékai) — ennyi volt az egész látnivaló, meg egy különös alakú domb, amelyet a kivirágzó sötét elborító köves törmelék épített fel. A folyó végső medrét kis tóvá duzzasztották, mielőtt végleg eltűnik. A tavacskából megtöltöttük vízzel a Calcuttából hozott két, fehérbádógból készült víz-tartónkat. A rögtönzött zsákokat és hálókát pedig jéggel töltöttük meg. Ez kellett, hogy fedezze szűkösen vízszükségletünket, amíg negyvenötven főből álló táborunk kinn tanyázik a sivatagban.

A vadnyárfák és tamariszkuszok buja erdősége a mazár alatt fokokonként alacsony homokkúpok széles térségébe megy át, a kúpokat cserjék borítják, közöttük itt-ott csenevész, kortól meghasogatott kihalt fák törzsei.

Második könnyű napi menetünk vége felé nyiltabb térszínre jutotunk. Sűrűn összecsomózott sásból készült sövényre, gyümölcsfák és ültetett nyárfák elszikkadt törzsökeire találtunk, köztük cseréptörmelékek. Hajdan itt bizonyára tanya volt. Kevéssel utóbb elértük az első két ház romjait, amelyekről vezetőink beszéltek (35. kép).

A házromok első tekintetre terrasznak tetsző magaslatokon voltak. Közelebbi vizsgálatra kitűnt, hogy ezek a magaslatok csak az eredeti lössz-talajnak szélről megkímélt részei. Körülöttük kimarta és elhordta a szél a talajt. Az építés módja nagyjában ugyanaz volt, mint a dandán-uiliki lakóházaké, de sokkal nagyobbak voltak ezek az épületek s a szobákat belepő homok fölé kimagasló falak faváza sokkal kidolgozottabb és szilárdabb. Ezek a romok jóval régebbi korból valók voltak, mint a dandán-uilikiak. Kitűnt ez akkor, amikor az egyik szobában a föld felszínén heverő finom fafaragásokra találtam. A görög-buddhista szobrászat jól ismert díszítőelemeit ismerem föl rajtuk.

Meglehetősen magas homokhalmokon át vándoroltunk észak felé. Három kilométerrel odább egy vályog-építmény romjához érkeztünk. Kis sztúpa volt — buddhista szentségtartó épület — félig eltemetve egy magas, kúpalakú homokdomb lejtője alatt. Ásatások nyomait vettem észre a romhelyen.

Ott ütöttem tanyát, mintegy középpontjában a kikutatásra váró szétszórt romoknak. Ibráhím biztosított róla, hogy itt a közelben van az a rombadólt ház is, ahol az írásos fatáblákat találta.

Amikor este nyugalomra tértem, a messze múlt néma emberi hajlékai között, kétség és remény viaskodott bennem: igaznak bizonyul-e amit Ibráhím beszélt és várnak-e itt rám csakugyan becses írásemlékek s ugyan bizony mennyi maradt meg belőlük.

Másnap reggel Ibráhímmal és embereimmel elsiettem a lakóház romjaihoz. Várákozással és aggodalommal közeledtem a romokhoz. Nem sok időbe telt s a bizonytalanságnak ez a vegyes érzelme a meglepetés örömébe csapott át. Egy-két kilométerre a tanyától megpillantottam a romot, amely felé Ibráhím vezetett. Ez is a szélmarta térszín fölé magasan kiemelkedő kis tetőt foglal el. A magaslat lejtőjén felfelé lépegetve egyszerre három írásos táblát szedtem fel az épület tömör gerendáinak töredékei közül, amelyek az épületnek a szélről teljesen szétmorzsolts részét jelezték (37. kép).

Fenn a tetőn örömömre még sok ilyen elszórt fatáblát találtam az egyik helyiségben. Csak egy éve volt akkor, hogy Ibráhím elhagyta ezeket. A futóhomok rétege olyan vékony volt rajtuk, hogy a legfelsőket már meg sem védte kellőleg a hótól. Mert hó is esett, ha nem is sok, magunk is tapasztaltuk, azután, hogy Keriját elhagytuk. A kemény hidegben a hó itt-ott megmaradt az árnyékos lejtőkön apró foltokban. A hónap, napsütésnek kitett felső táblák írása egy év alatt elhalványodott és részben egészen elmosódott. Áldottam tehát jószerencsém, hogy még jókor vetődtem ide, nem sokkal Ibráhím felfedezése után.

Ibráhím egyszeriben megmutatta nekem azt a helyet, ahol a táblák napvilágra kerültek. Az épület északi szárnyában volt ez a kis szoba, más helyiségek között. Ott találta a táblákat egy rakáson a szoba sarkának beépített kis fülkéjében, egy nagy téglából rakott tűzhely és a szoba nyugati fala között. Kezével túrta el a homokot. A «kins», amit keresett, nem volt ott. Helyette ezekre a hajdankori iratokra bukkant. Bizonyosan úgy halmozták fel azokat,

valamiféle rendben, annakidején. Ibráhím kutatás közben behajigálta az írásokat egyik szomszédos helyiségbe.

Első dolgom volt munkába állítani az embereket abban a szobában, ahol Ibráhím a nagybecsű táblákra ráakadt. A feladat nem volt nehéz. A szoba kicsi volt s a földjét borító homok sehol sem mélyebb százhusz centiméternél. A homok eltakarítása közben huszonnégy fatáblát találtunk a szoba eredeti döngölt padlóján és a tűzhely mellett padkaszerűen meghagyott ülőhelyen. Amikor később magam apróra átkutattam Ibráhím szétszórt zsákmányát, további nyolcvanöt írásos fatáblát találtam. A szomszédos szobákból az épület északi szárnyán, még további leletek kerültek napfényre. Így még első napi munkánk befejezése előtt igazán tekintélyes zsákmányra tettem szert.

A fatáblák közül sok annyira jó állapotban maradt, hogy már a helyszínén könnyen felismerhettem használatuk módját és külső elrendezésüket. Néhány hosszúkás tábla volt az eznap leletek között, a többi azonban mind ékalakú, hosszuk hét és tizenöt hüvelyk között (kb. 17—38 cm). Látszott rajtuk, hogy eredetileg párosával voltak egymáshoz erősítve (38. kép).

Alább elmondom majd, milyen ötletes módon kötözték egybe őket. Szövegük egytől-egyig dült, kharósthí írású, jobbról-balra haladó. A sorokat hosszában írták, a hosszabb oldallal párhuzamosan, és pedig a táblák belső lapjára.

Más fatáblák külső lapján négyszögű mélyedést metszettek be s abba nyomták az agyagpecsétet. Hamarosan kiderült, hogy ezek a táblák voltak, hogy úgy mondjuk, a levélborítékok. A pecsétnek való bemetszés mellett rendszeren egysoros szöveget találtam. Rögtön kiálalta az ember, hogy ez csak a címzés lehetett vagy a küldő neve.

A szét nem hullt, egymást védő kettős táblák belső lapján olyan friss maradt a fekete tinta az íráson, mintha csak tegnap írták volna.

Így könnyű volt felismerni rajtuk, bár más-más kézből eredtek, annak a jellegzetes kharósthí-írásnak sajátos betűit, amely a Kusána királyok köfeliratain található. Ezek az indo-szkítha királyok időszámításunk első három századában uralkodtak a Pandzsábben és az Industól nyugatra. Tüzetesebb vizsgálat nélkül is bizonyossággal tudtam tehát, hogy igen régi korú és kivételes értékű régiségek kerültek kezembe.

És mégis egész napi gyűjtögető munkám közben rám nehezedett

egy gondolat s ez nem engedte, hogy túlságosan elragadjon a diadalmas mámor. Igaz ugyan, hogy már az első napi zsákmány vetekedett az eddig ismert kharósthí-írások egész mennyiségével, ha ugyan túl nem szárnyalta. De vajjon nem derül-e ki — gondoltam — hogy ez a sok különös írásemlék *ugyanannak* a szövegnek egyszerű másolata? Esetleg valami ima, vagy egy buddhista szent szövegnek a kivonata?

Sátramba visszavonulva, izgatottan fogtam hozzá a legjobb állapotban maradt táblák megvizsgálásához. Korábbi tapasztalataim alapján el voltam készülve, hogy nem egykönnyen fogok boldogulni ezekkel a kéziratokkal: a kharósthí írás odavetett futó jegyei s a nyelv bizonytalansága alighanem rendkívül megnehezítik feladatomat.

Minimum-hőmérőm reggelre 41 Fahrenheit-fokot mutatott a fagypont alatt (—22·8 Celsius-fok). Bundába burkolózva dolgozgattam a csikorgó hidegben. Két fontos kérdést sikerült máris tisztáznom. A nyelvészeti megfigyelések egész sora meggyőzött arról, hogy az iratok régi indiai prákrit-nyelvűek. Ugyanilyen határozottsággal megállapítottam, hogy szövegük nagyon is eltérő, habár legtöbbje ugyanazzal a bevezető mondattal kezdődik. Később végleg megfejtettem a nagyrészt egyező bekezdést: *mahánuáva maharájá lihati* («őfensége, a maharádza, írásban rendeli»). Kétségtelen tehát, hogy *ezek* a kéziratok hivatalos rendeletek.

Mindent összevéve, bizonyosnak látszott, hogy a kharósthí-írással az indiai nyelvnek egy korai alakja is átszármazott Belső-Ázsiának erre a messze vidékére. Bizonyára ez volt a közigazgatás nyelve. Ilyen adatok új és merőben váratlan történelmi távlatokba világítanak és fénycsóvát vetnek eddig sötétségbe burkolt földek éjjelére.

Mohó reményemben, hogy több írásos emléket is találok, nem csalódtam. Az épületrom déli szárnyában hamarosan újabb leletek kerültek napvilágra. Egy kis előszobaféléből, amely a szolgák helyisége lehetett, nyílt egy nagyobb, tekintélyesebb szoba. Széle-hossza megközelítette a nyolc métert. Három oldalán agyagpad vonult végig, akárcsak a mai jobbmódú turkesztáni házak előcsarnokában, az *aiván*-ban. Középütt négyzetalakban nyolc oszlop maradványai. Ezek hordták a magasra emelt tetőt, hogy szellős és világos legyen a helyiség, mint a mai nagyobb házakban. Ezek a hajdankori hajlékok — mint hamarosan másutt is tapasztaltam a romhelyen — meg-

lepően emlékeztettek beosztásban, az építés módjában, a mai oázisok lakóházaira.

Az idő és a szél vájó munkája alig hagyott meg többet a favázás falakból, mint néhány töredezett cölöpöt. A homok védőtakarója csak mintegy hatvan centiméter vastag lehetett. Annál inkább örültem, hogy ez a kis védelem is elég volt, hogy többé-kevésbé megóvja az írásemlékek olvashatóságát. A terem déli oldalán végigfutó padon mintegy hatvan fatáblácskát találtunk, itt-ott egész kis kupacokra rakva, láthatólag érintetlenül, ahogyan a ház lakója hagyta őket.

De sok más efféle lelet olyan helyen, vagy helyzetben került szemem elé, hogy már ez elárulta, hogy járt itt valaki az épület elhagyása után, alighanem kevéssel utóbb, és széttúrta az iratokat. Így egyes kéziratok egy sűrűszövésű szalmafonaton heverték. Nyilván a szoba közepét befedő tető takarójának darabja lehetett ez. Más darabokra meg a lehullott szalmafonadék alatt bukkantunk rá, egy kis nyitott tűzhely közelében. Ezek kitűnő állapotban maradtak a biztos takaró alatt.

Az iratok nagy tömege kétségtelenül arra vallott, hogy ez a nagy helyiség valami hivatal lehetett. Megerősítette ezt a leletek helyzete is, már tudniillik azoké, amelyeket későbbi «kinszkeresők» szét nem dúltak. A táblák tüzetesebb vizsgálatakor kiderült, hogy valami helyi tisztviselő irodája volt itt. Feltűnő volt az iratok sokfélesége már alakra és nagyságra is. Itt is felbukkantak megint az ékalakú táblák, de sokkal több volt a hosszúkás négyszögű deszkaforma, bár ezek is sok változatban készültek. Volt köztük néhány tekintélyes nagyságú darab, a leghosszabb csaknem félméteres. Nagyobb részükről első tekintetre kitűnt, hogy nem összefüggő szövegek, hanem valószínűleg apró jegyzetek, számadások, utalványok s más alkalmi följegyzések. Erre vallott az írott sorok szabálytalan elrendezése oszlopokban, a végükön más-más kézből eredő számok, törlések és javítások.

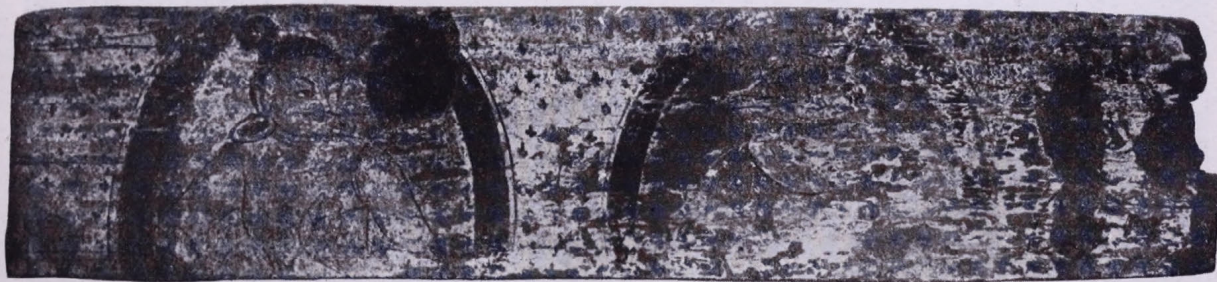
Az itt talált hosszúkás fatáblák két sorozata sokkal szabályosabb és gondosabb írású volt a többinél. Felfedezésükkor rejtélyesnek látszott, miféle iratok is lehetnek.

Az egyik sorozat 10—40 centiméter hosszú derékszögű fatáblákból állt. Két szélükön, az írásos lap keskenyebbik végén — mintegy lapszélként — kiemelkedő szegély volt (39. kép). Az írás kezdősorában prákrit-szavak, utánuk számjegyek. Hamarosan megfejtettem

29. LEGENDA-JELENETET ÁBRÁZOLÓ FALFESTMÉNY ÉS AZ «ÉSZAK ÖRÉNEK» SZTUKKO-SZOBRA
DANDÁN-UILIK EGYIK BUDDHISTA SZENTÉLYÉBŐL.

30. FAFESTMÉNY A SZENT PATKÁNYOK LEGENDÁS KIRÁLYÁNAK ALAKJÁVAL. DANDÁN-ULIK.

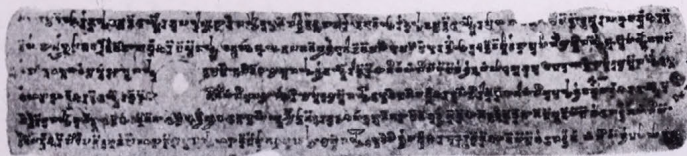
31. FAFESTMÉNY A KÍNAI «SELYEM-KIRÁLYKISASSZONY» LEGENDÁS JELENETÉVEL. DANDÁN-ULIK.

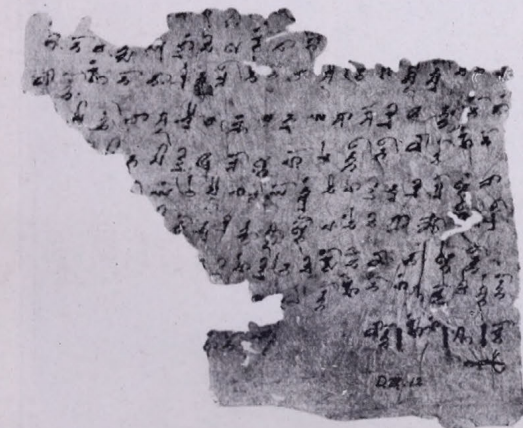
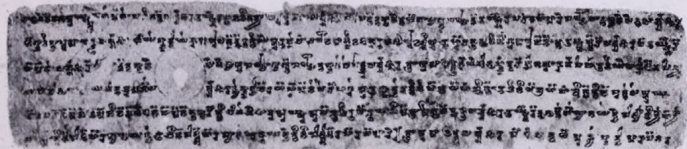

32. FAFESTMÉNY A PERZSA RUSZTAM BÓDHISZATTVA ALAKJÁVAL.

Mérték 1:24.

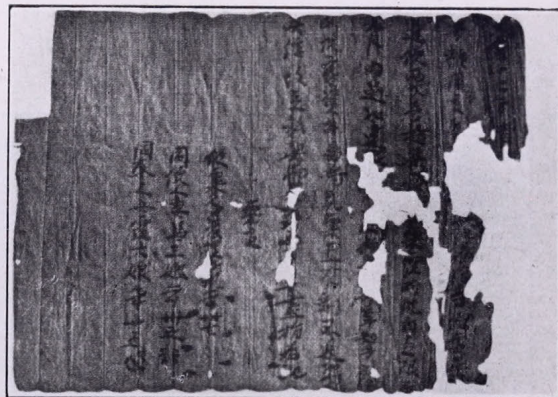

33a. KHOTANI NYELVŰ BUDDHISTA EGYHÁZI SZÖVEG LAPJA.

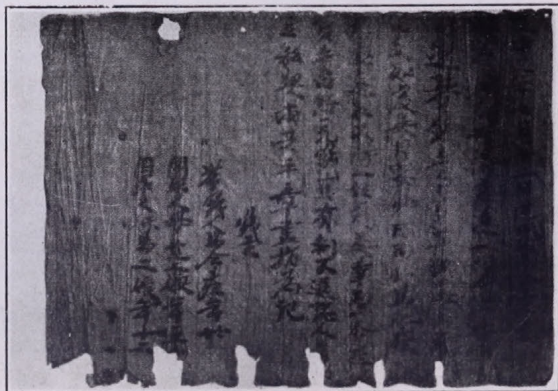
33b. KURZIV BRÁHMÍ ÍRÁSÚ OKMÁNY TÖREDÉKE.
DANDÁN-UILIK.

Mérték 1: 3-3.

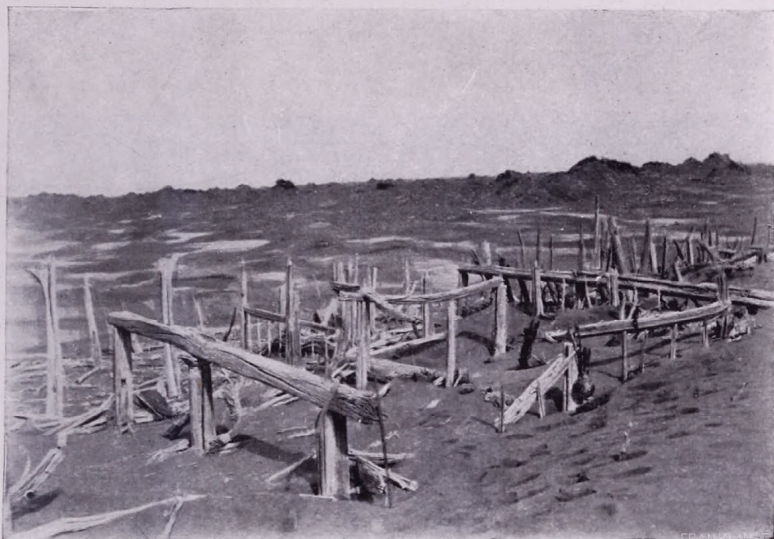

34. KÍNAI FELJEGYZÉSEK 78I—2-BŐL.
DANDÁN-UILIK.

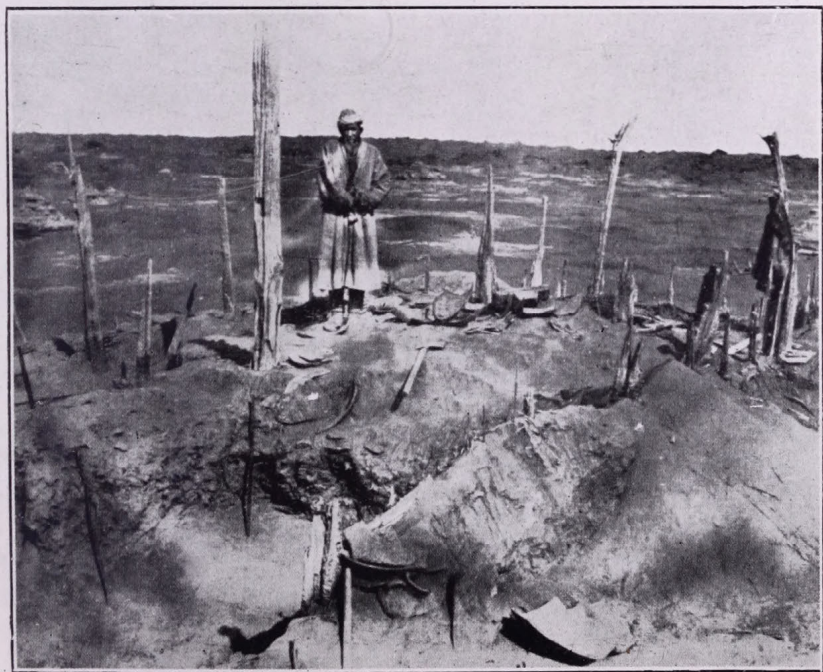
Mérték 1f: 6.

35. ŐSI LAKÓHÁZ MARADVÁNYAI A NIJAI ROMHELYEN, ÁSATÁS ELŐTT.

36. ŐSI SZEMÉTDOMB EGY NIJAI HÁZ ROMJAI KÖZT, ÁSATÁS KÖZBEN.

37. LAKÓHÁZ MARADVÁNYAI A NIJAI ROMHELYEN. ÁSATÁS UTÁN.

Itt találtuk az első írásos fatáblákat.

38. KHARÓSTHÍ ÍRÁSOS KETTŐS ÉK-ALAKÚ FATÁBLÁK A NIJAI ROMHELYRŐL.

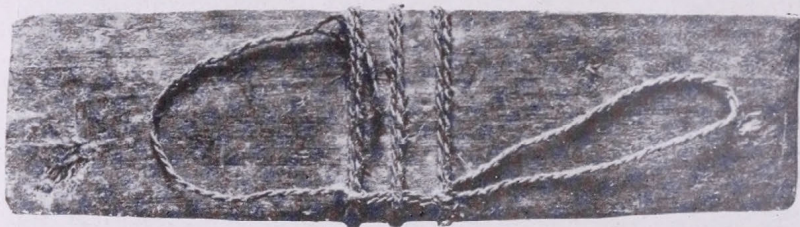
Mértéke 1:2/3.

A Teljes kettős ékalakú tábla hátlapja. A kötelék érintetlen. B Kettős ékalakú tábla nyitva. A pecsét alatt áthúzott zsinég el van vágva. C Kettős ékalakú tábla fedőlapja. A pecsét és kötelék ép.

Kettős tábla fedőlapja, kinyitatlanul

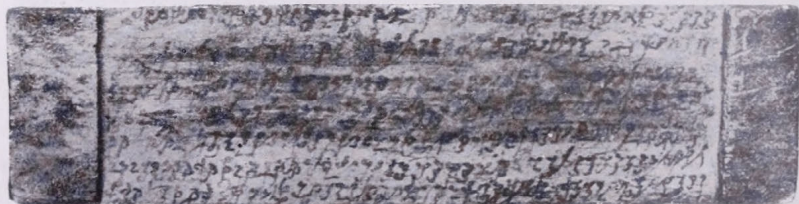
Kettős tábla alsó lapja, kinyitatlanul

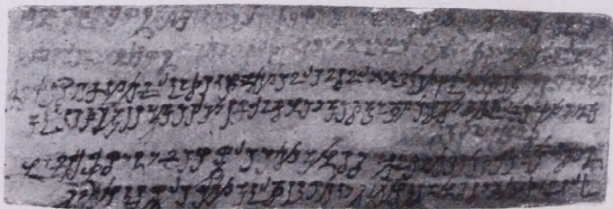
Kettős tábla, oldalról

Alsó tábla belseje

Fedő tábla belseje

39. KHARÓSTHÍ OKIRAT DERÉKSZÖGŰ KETTŐS FATÁBLÁN, A NIJAI ROM-
HELY REJTETT IRATTÁRÁBÓL.

Mérték kb. 1 : 2-1.

A kéziratokon meglátszik, hogy kivakart szöveg fölé írták.

a szavak jelentését: «évben... hónapban... napon». Kétségtelen, hogy szabályosan keltezett okiratok kerültek kezembe.

A másik sorozat szintén csupa derékszögű táblácskából állt, ezek kisebbek voltak, lapos oldalukon alig valami írás, másik lapjuk kiemelkedő középrészén négyzetalakú vagy hosszúkás bemetszés, nyilván a pecsét helye s egy vagy két sor írás keresztben. Csak később derült ki ennek végleges és fölöttébb egyszerű magyarázata, amikor átkutattam egy sok régészeti kincset rejtegető érdekes szemétdombot. Erről alább szólni fogok. A furcsa pecsétetes táblácskák úgyszólván *borítékok* voltak: fedőlapok. Pontosan beleillettek az előbb említett szegélyes fatáblák kétoldalt kiemelkedő szegélye közé. A táblák védett felső lapján volt a szöveg — levél vagy hivatalos irat — s ezt fedték le a pecsétetes fedőlapocskával.

Ez az épület gazdag bányája volt az írásos fatábláknak. De a maradványokat borító homok nem volt elég mély, hogy nagyobb emlékeket is megoltalmazzon. Maga a rom azonban (37. kép) jól szemlélteti a szél pusztító erejét az egész romhelyen.

Az épületem a környező térszínből mintegy négy-öt méterre kiemelkedő kis magaslaton foglal helyet. Ennyire kívájta a talajt a szél. Az a földszalag, amelyet beborít a romladék, a falak alapgerendái és a többi, megtartotta eredeti szintjét. Körülötte a nyílt térszint egyre alacsonyabbra koptatta a szél. A romokkal borított talajt is lassan-lassan aláaknázza, elhordja a szél. A romokról felvett fénykép jól szemlélteti a pusztulásnak ezt a lassú folyamatát. A kép előterében, a domboldalon látható vastag gerendatöredékek eredetileg ugyanehhez az épülethez tartoztak, de a háznak ez a része már teljesen összeomlott a szél munkájától.

A szélkergette homoknak ez a lassú pusztító munkája felfalja a romokat, Hogy milyen sors vár rájuk, szemléletesen elémtárták a közelben kikutatott épületmaradványok. Mintegy ezer lépésre az elsőnek kiásott épülettől északnyugatra eredetileg bizonyára sűrűn egymásmellé épített favázak maradványaival ellepett térség kezdődött. Hossza is, szélessége is meglehetett vagy százötven méter. Alig néhány arasznyi homok borította a szélmarta talajt, így tehát nagyon kevés maradt meg itt a falakból és még kevesebb a szobák berendezéséből. Gondos kutató munkánkat még így is szép siker jutalmazta.

Egyik különálló szobából, amelynek földjét tizenöt-harminc

centiméternyi sekély homok borította, körülbelül ötven fatábla került napfényre. Ugyanitt találtam különféle háztartási eszközöket fából, köztük egy egérfogót, csizma-sámfát és egyebeket. Sajnos, a kellő védettség hiánya következtében a fatáblák jórésze annyira kiszikkadt és elhalványult, hogy az írásnak már-már nyoma sem volt rajtuk. Némelyik fatáblán, ha mégannyira össze-vissza repedezett is, felismerhetők voltak a kharósthí-írás betűi.

Nagyobbrészt névjegyzékek, elszámolások voltak rajtuk, tehát alighanem valami hivatalból kerültek napvilágra.

Hogy milyen élénk munka folyhatott ebben az irodában és olykor-olykor milyen alkalmatlanságot okozhatott a «kéziratpapiros» — már mint a fatáblák — elgondolható abból, hogy egyik nagyon elmosódott írásos tábla hossza meghaladta a két és egynegyed métert.

Az ásatás munkája gyorsan haladt, mert csak sekély homokréteg borította ezt a romterületet. Rövid idő alatt sok apró épületet feltártunk: lakószobákat, marhaistállókat stb. Tanulságos volt megismerkedni ezeknek a beosztásával. Kevés érdekes leletre tettem szert ezen a helyen. Éppen csak futtában érintem, hogy egy udvarházban jégveremre bukkantunk. Ebben semmi kétség nem lehetett, mert még ottmaradtak a hajdankori nyárfalevelek, amelyekkel annak idején a verem falait bélelték.

Változatosabb és érdekesebb leletekre tettünk szert annak a két nagy házromnak a kiásása közben, amelyek mellett a romhelyhez közeledőben elhaladtunk. A keletebbinek (35. kép) a nagyságából s a helyiségek nagy számából következtetve, valami nagy úr lakóháza lehetett. Mélyen homokba volt temetve, s így maga az épület is kevésbé rongálódott meg, mint a többiek. Szembeszökő volt az egykor tizenkét méter hosszú, nyolc méter széles tekintélyes középső terem. A tetőt hordozó tömör nyárfagerendák a terem egész hosszát átfogták valamikor. Ezek is, meg a kiálló gerendavállak, amelyeken a középső gerendák nyugodtak, finom faragásokkal voltak ékesítve. A sztukkóval díszített, még jókora magasságig megmaradt falak gondosan színezett, temperafestésű nagy virágos szalagokkal, koszorúkkal voltak ékesítve.

A nagy termet a ház utolsó lakói vagy a későbbi látogatók teljesen kifosztották. De a vele szomszédos északi szobákban sok érdekes lelet került napvilágra, a rég letűnt kor kéziiparát és művészetét meglevenítő régiségek: apró szövöttek, egy ízlésesen kidolgozott,

művészies mértani mintákkal díszített gyapjútakaró (40. kép) stb. A kellemesen összhangzó színekből szőtt takaró egy kis kefélsre visszakapta eredeti fényét. Csak futtában említtem meg, hogy a konyhában fából faragott főzőszerszámokat, egy raktárféle helyen pedig néhány fegyvert, mint pl. egy íjat és egy fapajzsot is sikerült kiásnunk. Az itt talált díszes fafaragások között legművésziesebb volt a 41. képen látható szék. A külső szobák egyikében találtam meg szétesett darabjait a földön. Faragásának minden díszítő motívuma az India északnyugati határszélein talált görög-buddhista domborművekből kitűnően ismeretese. Ez a felfedezés annál is inkább megörvendeztetett, mert pontosan ugyanerről a korról tanúskodott az innen kikerült keltezett kharósthí írások betűvetése.

A másik nagy lakóház romjaiból, tovább délnyugatnak, ugyancsak sok érdekes régiség került felszínre. Egyik, alighanem irodának használt szobában írott táblákon kívül különféle alakú üres falemezeket is találtunk, tehát, hogy úgy mondjuk: «ürlapokat», tamariszkfából faragott írótollakat és evőpálcikákat, amelyeket ma is használnak a kínaiak. Még érdekesebb volt egy gitár jó állapotban maradt felsőrésze — ezt egyik folyosóban leltük — és egy művészi faragású karosszék maradványa. Lábai álló oroszlánokat, karjai hellén jellegű összetett állatalakokat mutatnak. Élénk eredeti színük is épségben maradt.

Tisztán kinyomozható volt a közeli liget beosztása. A nyárfatörzsek maradványai harmadfél—három méter magasságig meredeztek fel a homokból és ugyanolyan kis négyzet alakú csoportokra és azokat körülvevő ösvényekre oszlottak, mint ahogyan manapság is látjuk minden «bosztán»-ban, vagyis ligetben, Kásgartól Kerijáig. Sajátságos érzés fogott el, — csaknem feledve a kort — amint ott sétálgattam két párhuzamos «élőösvény» között a csaknem ezerhétszáz éve kihalt kertek közt elvonuló ösvényen. A sövény tövében kutatva, nyárfa és gyümölcsfák zizegő holt leveleit túrtam fel botommal. A hajdankori fák ledőlt törzsei közt embereim itt is, ott is könnyen ráismertek az ösvények mentén egykor ültetett fehér nyárfákra és a hazájukból jól ismert különféle gyümölcsfákra: az őszi- és sárgabarackra, szilvára, szederre és az almára.

Az ásatások itt leírt eredményéből kitűnik, hogy a romhely utolsó lakói — vagy akik kevéssel utánuk ide visszatértek — mindent magukkal vittek, aminek csak számottevő értéke volt, vagy

aminek gyakorlatilag hasznát vehették. A hulladékokban, szemétdombokban bizakodtam még: reméltem, hogy ott még találok érdekes leleteket. Ebben a reményemben nem is csalódtam.

Észak felé haladva, egy földérítő-úton további romokra bukkantam. Öt-hat házcsoport maradványait pillantottam meg, akkora területen, hogy hossza — déltől északnak — megközelítette a hat kilométert, szélessége pedig meghaladta a három kilométert. Az egyik nagyon is szétomlott és semmitmondó romhalmazban néhány elhalványult írásos tábla dugta ki fejét a homokból. Alighogy belefogtunk az ásatásba, mintegy harminc írásos fatábla került itt napfényre. Közülük kettő újdonságszámba ment: egy keskeny falemez kínai betűkkel, meg egy kis bőrdarab egy sornyi kharósthí-betűs keltezéssel.

Ezek a leletek valóban sokat ígértek. De sejtelmem sem volt akkor még arról, hogy mily gazdag régiségbányára bukkantam ennek a helyiségnek félig leomlott falai között. Egy szerény lakóház (36. kép) nyugati szárnyán volt ez a helyiség. A rendszeres ásatás során egyre-másra kerültek napvilágra a fatáblák, mindenféle hulladékkal vegyest, egyik sor tábla a másik fölött. Évek során át felhalmozódott hajdankori szemétdomb volt ez; «kortévesztéssel» szólva, azt mondhatnám, hogy ez a rakás a *papírkosarakból* gyűlt halomba.

Egy méternél vastagabb halomban gyűlt itt egybe a szemét és hulladék összesajtolt tömege. Addig-addig szedegettük ki belőle a fáraírt okmányokat, hogy végezetül kétszáznál több fatáblát gyűjtöttünk össze. A táblák a törött cserép, szalma, nemezrongyok és mindenféle szövöttes és bőrhulladék, meg más kevésbbé illatos hulladék közé voltak beágyazva. Nem volt könnyű feladat fagytól dermedt ujjal megjelölgetni és jegyzékbe foglalni minden írásos leletet. Szükségesnek láttam, hogy pontosan feljegyezzem minden egyes darabról, hogy egymáshoz képest milyen helyzetben találtam rájuk. Ilyen módon könnyebben megállapítható a leletek korbeli egymásutánja s esetleg a szétszóródott okmányok belső összefüggése. A csípős északeleti szél felkavarta a megbolygatott szemétdomb porát. Három hosszú munkanapon szíttam magamba az ősi piszoknak és hulladékfoszlánynak évszázadok múltával is orrfacsaró bűzét.

Feltűnő volt az okmányok sokfélesége, alakban és anyagban, és jó állapotuk. Mindjárt az első órákban bőrre írt csonkítatlan kharósthí okmányok kerültek napvilágra (42. kép), összesen vagy két tucatnyi.

A hosszúkás alakú, gondosan kikészített birkabőr-ívek nagyságra eltérőek voltak, de valamennyi csinos kicsi tekercsbe volt göngyölítve. A bőr belső oldalára írt kharósthí szöveg gyakorlott kézre volt. Fekete tintája igen friss maradt. Minden irat elején tisztán olvashatók voltak a már említett bevezető szavak, jelöl annak, hogy hivatalos írások kerültek kezembe. A keltezés, rendszeren csak a hónap és nap, az irat alján volt, különállóan.

Még érdekesebben szemléltetik az akkori idők hivatalos iratait a nagy számban talált kharósthí fatáblák. Soknak közülük még az eredeti agyagpecsétjük és a pecsétet lekötöző zsinégük is érintetlenül maradt (44. kép). Bizonyosra vehetjük, hogy általánosan fára írtak akkoriban. Különös jószerecse volt tehát, hogy most már határozottsággal megállapíthattam ezeknek a fatábláknak a kezelésmódját.

A rövidebb közleményekre, különösen a — hogy úgy mondjuk — félhivatalos közlésekre szívesen használt *ék-alakú* táblácskák (38. kép) mindig pontosan egymásra illő táblapárok voltak. A kettős tábla egyik vége szögletesre volt vágva, másik vége hegyesre. A csúcs közelében mind a két fát átfúrták s ezen a lyukon zsinórt húztak át. A szöveg az alsó tábla síma felén van. Ezt védi, mintegy levélborítékul, a ráborított felső vagy borító tábla.

Ha hosszú volt a szöveg, a borító tábla belső lapján folytatódott. A felső tábla fája a szögletes vége felé vastagabb. Ezt a kiemelkedő részt négyzetalakban csinosan bevésték, hogy helyet csináljanak a pecsétnek.

A kettős kenderzsinórt leleményes módon előbb átfűzték a táblák csúcsán fúrt lyukon, aztán szorosan meghúзва, a szögletes végen átkötötték vele a kettős fatáblát. A pecsét mélyedését a bevájt rovátkák kereszttezték, az ezekbe beleillesztett zsinég szabályos keresztteztést alkotott. A bemetszett mélyedést ezután kitöltötték agyaggal a zsinég fölött. A feladó belenyomta pecsétjét az agyagba. Ettől fogva a kettős tábla nem volt széjjelválasztható s az írást nem olvashatta el senki, hacsak fel nem töri a pecsétet vagy el nem metszi a zsinéget. Így védtek illetéktelen szemek elől az okiratokat.

Nem kevésbé ötletes volt a nagybecsű szemétdombban talált téglalap-alakú táblák «borítékolása». Ezeknek a kettős fatábláknak egyrésze teljesen érintetlenül került napvilágra. Kétségtelen, hogy az alsó tábláknak két szélükön — a rövidebb oldalon — kiemelkedő peremük van. A peremek közé pontosan beleillett a felső, borító tábla.

A boríték kiemelkedő középrészének négyzetalakú vagy hosszúkás kivésésére került rá a pecsét. Az agyagpecsét alatt húzták át itt is a zsinórt s kötötték át vele keresztben mind a két táblát, hogy így megvédjék a táblák belső oldalaira jegyzett írást a kíváncsi szemektől. A 39. képen látunk egy ilyen kettős fatáblát. Ennek a zsinórja levált, de máskülönben sértetlen volt a tábla.

Gyakoribb eset volt, hogy a «borítékokat» külön találtuk. Ezek vagy már előbb, vagy akkor váltak le az alsó táblákról, amikor a «papírkosárba» hajították — hogy így nevezzem ezt a hajdankori szemetesládát.

J. E. Rapson professzor, kitűnő tudós munkatársam, csaknem valamennyi fatáblának megtalálta a párját és egyesítette, amikor később gondosan megvizsgálta valamennyi ilyen leletemet, előbb a British Museum-ban, később a múzeumon kívül.

Nem részletezhetek itt apróra minden különös megfigyelést ezekről a hajdankori irodai szerekről. De hadd említsek meg annyit, hogy későbbi felfedezések, a távol keleti romhelyeken, igazolták ezeknek a leleményes írásos tábláknak kínai eredetét. Kínai találmány, jóval régebbi időből. Igaz, Kínában már Kr. u. 105-ben feltalálták a papirost s ez a találmány a rákövetkező századokban fokról-fokra kiszorította a fát. De bármennyivel célszerűbb anyag volt is a papíros, mint a fa, nyilván hosszú időbe telt, amíg eljutott a messze Belső-Ázsiába. A nijai telepről bebizonyult, hogy csak a harmadik század második felében néptelenedett el s mégsem került napvilágra ott kutatásaim során egyetlen papírlapocsk sem.

Másfelől azonban a fatáblák egyrészén épségben meglelt pecsétlenyomatok meglepő sorozata (44. kép) kezdettől fogva szembeszökően megmutatta, hogy a nyugati hatások, a klasszikus művészet alkotásai révén, mily messzire terjeszkedtek Kelet felé, el egészen a Tárímedencéig. Mekkora meglepetéssel és örömmel ismertem fel az első sértetlenül napfényre került pecsétlenyomaton, tisztogatás közben, Pallas Athene alakját, a paizzsal és villámmal, a korai görög mód szerint ábrázolva. Más agyagpecséteken más görög alakokat fedeztem fel: álló és ülő Erost, Heraklest, meg egy másik Athene-alakot. Azok a köpecsétek, amelyekről ezek a lenyomatok készültek valamikor, élénken emlékeztetnek művészi felfogás dolgában az időszámításunk első századainak hellén és római munkáira.

Mintha csak jelképezni akarná a Távol Nyugat és a Távol Kelet be-

folyásának különös keveredését, az egyik itt talált fedőtáblán két pecsétlenyomat volt egymás mellett. Az egyikén kínai betűk : ez San-san — a mai Lop-vidék — kormánybiztosának pecsétje volt ; a másik pecsét félreismerhetetlenül nyugati minták nyomán vésett fejet ábrázolt.

Az okiratok tekintélyes része olyan kitűnő állapotban került napvilágra ezen az érdekes romhelyen, hogy már első ottjártom idején aránylag könnyű volt szinte azonnal megtalálni a választ minden lényegesebb régészeti kérdésre : milyenféle írások is ezek s mi a «nyitjuk» a fáraírt okiratoknak. Hamarosan kiderült azonban, hogy ezeknek a kharósthí írásemlékeknek teljes lefordítása nagyon nehéz feladatnak mutatkozik. Megnehezítette a feladatot a kharósthí írásnak általában nagyon is «kiírt» jellege és az iratok nyelvének — ennek a régi indiai nyelvjárásnak — bonyolult hangtana és egyéb sajátosságai. A szövegek teljes megfejtése ugyancsak próbára tette tudós szakmunkatársaim triumvirátusának éleslátását, tudományos lelkesedését. E. J. Rapson, a cambridgei egyetem tanára, E. Senart és Péré Boyer, S. J. (Páris) voltak szívesek 1902-ben az iratok megfejtésére vállalkozni.

A kharósthí okiratok száma később itt is, más keletibb romhelyeken is, tetemesen megnövekedett második és harmadik kutató útamban. Ez is egyik ok, meg a háborúokozta késedelem, hogy a szövegek kiadása sokáig elhúzódott. A kiadvány végső füzeté 1928-ban jelent meg. A szövegek ilyképpen hozzáférhetővé váltak más indológus tudósoknak is. Teljes magyarázatuk még évekig tartó munkába kerül.

Csak ha majd jóval tovább jutott ez a fejtegető munka, válik lehetővé, hogy minden adatot egyesítve, mintegy gyűjtőpontba gyűjtjük mindazt a fénysugarat, amelyet ezek az írásemlékek vetnek Belső-Ázsia népeinek gazdasági életére, közigazgatására, néptudományi és művelődési viszonyaira. De már is tisztázódott annyi kérdés belőlük, hogy egyes eredményeket röviden áttekinthessünk itt.

Az írások nagy tömegéből határozottan kitűnik, hogy — amint kezdettől fogva sejtettem — különféle hivatalos levelezést tartalmaznak. Jórészt a helyi tisztviselőknek szánt jelentések és rendeletek helyi közigazgatási és rendőri dolgokról, panaszok, idézések, elővezetésre, bebörtönzésre vonatkozó parancsok és más efféle közlemények. Az iratok közt igen sok a szabálytalan alakú egyes-tábla, hogy úgy mondjuk : *cédula*. Ezeken gyakran oszlopokba foglalt s számban végződő jegyzetek vannak. Fizetési jegyzékek, kényszerbehajtási listák, számadások, munkásjegyzékek és a többi.

A kettős derékszögű táblák tekintélyes része szerződés vagy kötelezvény. Végleg bebizonyult ez, amikor második ottjártomkor egy titkos rejtkehelyen ilyesfajta gondosan lepecsételt felszakítatlan okmányok kerültek napfényre. Erről a következő fejezetben szólok. Ismét más négyszögletes táblapárokról pedig az derült ki, hogy olyan magánügyeket tartalmazó levelek voltak, amelyeket írójuk pecséttel zárt le, hogy a címzetten kívül senkise olvashassa el. Szanszkrit nyelvű buddhista szövegrészek is akadnak egyik-másik írásos táblán. Ezek különösen érdekesek nyelvészeti szempontból.

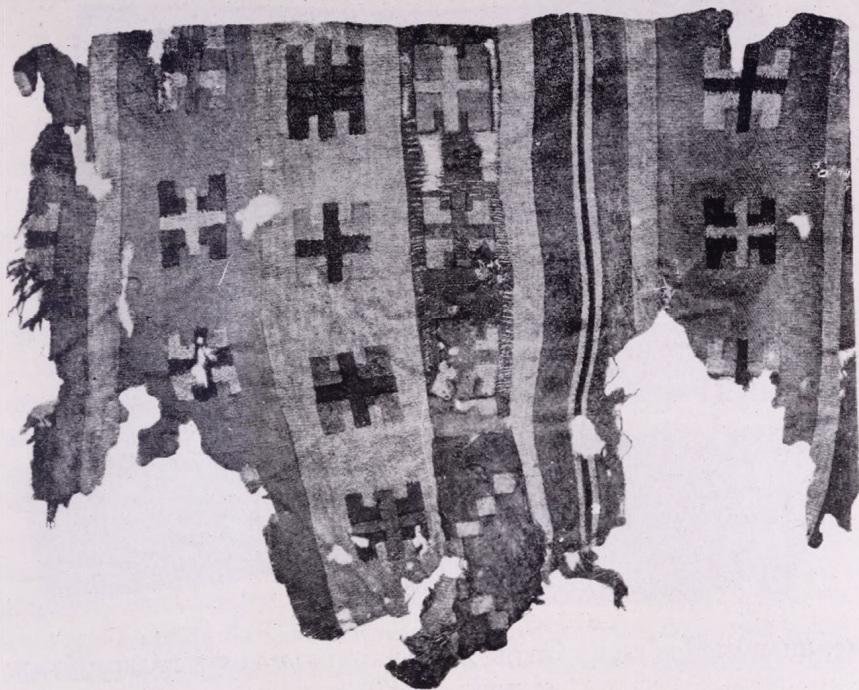
Valamennyi kharósthí írásemlék korai indiai prákrit nyelvű, keverve sok szanszkrit kifejezéssel. Alapos okunk van föltételezni, hogy nemcsak az írás, hanem ez a nyelv is a Pandzsáb északnyugati határvidékéről s az Indus-folyón túli szomszédos területről eredt. Indiában nem maradt fenn ilyen régi keletű, a mindennapi élettel, kormányzattal foglalkozó írásemlék. Ez a körülmény még figyelemreméltóbbá teszi ezeket a Himáljától messze északra talált leleteket. Felfedezésük ezen a vidéken érdekesen egybevág a Hszüan-cang irataiban és tibeti szövegekben is feljegyzett régi helyi hagyománnyal, hogy Khotan területét Taksasilából, a görögök Taxilájából bevándorlott indiaiak hódították meg és gyarmatosították, időszámításunk előtt mintegy két évszázaddal. Ez a Taxila a Pandzsáb északnyugati szögletében fekvő város.

Az uralkodók címei, akikre a rendeletek s a szabatosabb keltezésű okiratok hivatkoznak — *Mahárádza, dévaputra* («az istenek fia») és más efféle címek — tisztára indiaiak. Feltűnően megegyeznek ezek az India északnyugati határvidékén és Afgánisztánban időszámításunk első századaiban uralkodó Kusána vagy indo-szkítha fejedelmek hivatalos címzéseivel.

Az okiratokban említett személyek nevei csaknem mind indiaiak, némelyik az indo-szkítha uralommal való összefüggésre mutat. De a régi indiai használatból ismert hivatalos megjelölések mellett felbukkannak olyan nevek is az iratokban, amelyek határozottan *nem-indiaiak*, és még megfejtésre várnak.

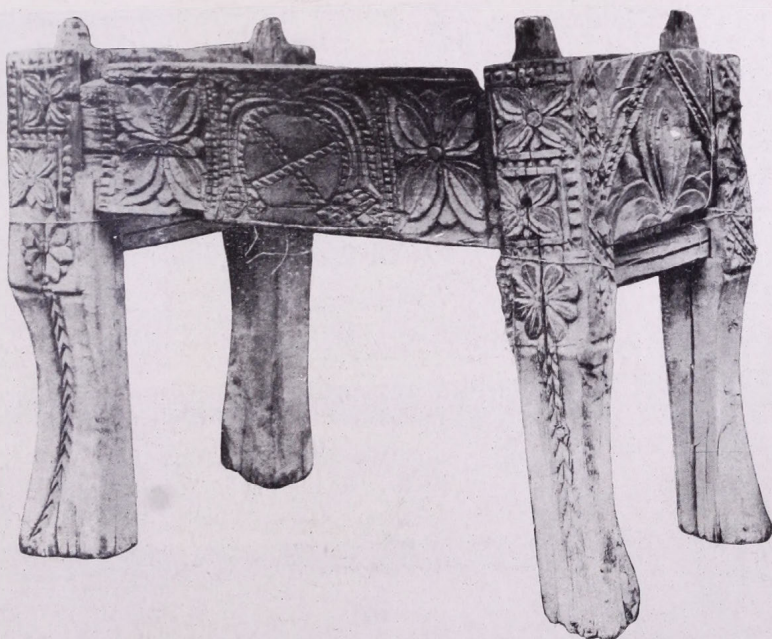
Gyakran előfordul *Khotan* neve, csaknem ugyanabban az alakban, ahogyan ma használatos. Másik formája: *Kusztána*, «a föld keble». Ez a magyarázat valószínűleg az ú. n. tudományos népszerű szófejtés műve. Már Hszüan-cang is feljegyzi. Más helyneveket is találunk a fennmaradt iratokon — hiszen sok közöttük a levél —

40. SZÍNES GYAPJÚKENDŐ A NIJAI ROMHELY EGYIK HÁZROMJÁBÓL.

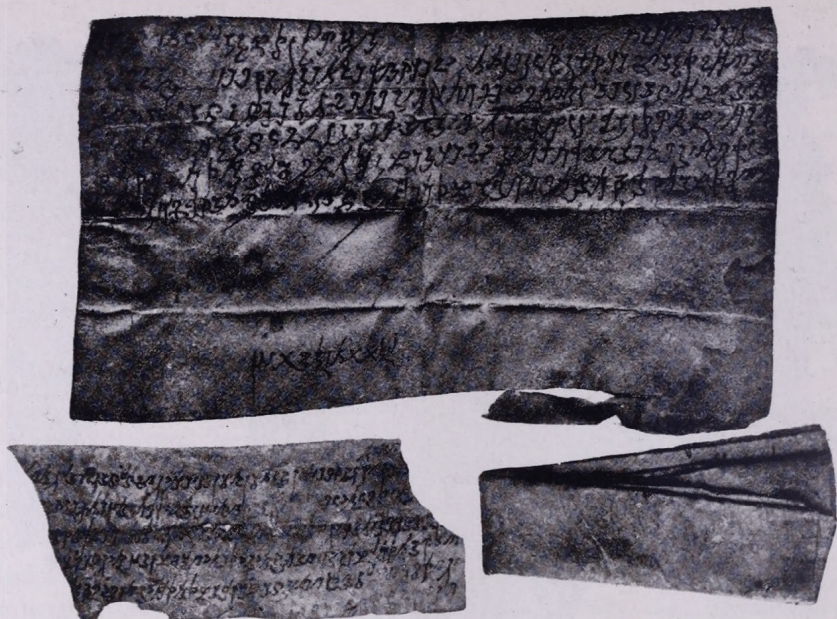
Mérték kb. 1:4-6.

41. RÉGI SZÉK A NIJAI ROMHELYRŐL.

Mérték 1:8.

42. KHARÓSTHÍ BŐR-OKMÁNYOK, A NIJAI ROMHELY EGYIK HÁZROMJÁNAK SZEMÉTDOMBJÁRÓL.

Mérték 1 : 24.

43. FARAGOTT KETTŐS PÁRKÁNYOK A NIJAI ROMHELY EGYIK HÁZROMJÁBÓL.

Mérték kb. 1 : 21

így például előfordul a Nija-oázis és Csarcsan neve, de természetesen nem a mai név, hanem a hajdankori. A helynevek közül, amelyek előfordulnak az okiratokon, később sikerült azonosítanom a *Csadota* nevet. Ez magának ennek a romhelynek hajdankori neve. Az iratokon kínai átírásban szerepel: *Csing-csüe*, mint megjelölése annak a kis területnek, amelyet a Han-uralkodók évkönyvei említenek, Khotantól keletre, megközelítőleg ugyanazon a helyen, ahol valósággal van.

Rapson professzornak már első kibetűzése is sok érdekes adatot tártak fel. Csak futólag említem ezek közül, hogy a fa-írószerek minden egyes fajtájának megvolt a maga elismert hivatalos neve. Így például az ékalakú fatáblákat a szöveg mindig így emlegeti: *kilamudra*, vagyis betűszerint «lepecsételt ékek». Sokkal fontosabb ennél, hogy fáradalmas kutatások árán újabban sikerült meghatározni azoknak az uralkodóknak egymásutánját, akiknek a neve és uralkodásuk évei — mint kormegjelölés — előfordulnak a keltezett okiratokon. Úgyszintén azt is kimutatta a kiváló tudós, hogy ezeknek a fejedelmeknek a székhelye nem Khotan volt, hanem a San-san terület, a mai Lop-vidék.

Különös csakugyan, hogy ezek a «homok tengerével» elborított romok — ahogyan a hindu mondák emlegetik bizonytalanul a sivatagot — ott a messze északon, sokkal régibb indiai nyelvű írásemlékeket őriztek meg számunkra a mindennapos életről, mint mindazok az iratok, amelyek eddig magában Indiában kerültek napvilágra. Kezdetől fogva sok írástudományi megfigyelés és bizonyíték vezetett erre a következtetésre. Mint már említettük, az okmányok kharósthí írása apróra megegyezik a Kusána-királyok kharósthí felirataival, márpedig ezek a fejedelmek időszámításunk második és harmadik századában uralkodtak Északnyugat-Indiában.

Ezeknek a feliratoknak a tanúságát erősíti meg egy másik épületromban talált szerencsés lelet: egyetlen fatábla, amelyen a kharósthí írás mellett néhány sornyi indiai bráhmí-betűs írás is van, a Kusána vagy indo-szkítha korszakra jellegzetes betűkkel.

Ugyancsak ékesen szóló az érvek bizonyossága, mert az ottlétem alatt felszínre került kínai rézpénzek egytől-egyig a késő Han-uralkodók kibocsátásai, tehát nem lehetnek későbbiek, mint K. u. 220-ból valók.

De a végleges, ellentmondást nem tűrő bizonyítékot a telep korára a kínai betűs apró fatáblák egyike adta kezembe. Negyvennél több ilyen irat (47. kép) került napfényre a régesrég szemétdombból.

Amint várható is volt : ezek a hivatalos kézből eredő szabatos írású okiratok csakugyan sok igen hasznos adatot szolgáltatnak. Chavannes fejtette meg őket. Nagyobb részük rövid utalásokat tartalmazott bizonyos megnevezett kínai hatóságok parancsaira, vagy arról szólt, hogy ezt vagy azt az embert tartóztassák le, vagy ne tartóztassák fel útjában. A Tárím-medence és Kína egyes hajdankori helységeire való hivatkozás különös történeti érdekességű.

De valamennyinél jobban megörvendeztetett néhai dr. Bushell sinológus barátom felfedezése a Londonba került gyűjtemény tanulmányozása közben. Ő állapította meg elsőnek, hogy e kis írásos táblák egyikének pontos és teljes keltezése — Vu-ti császár uralkodásának bizonyos éve — Krisztus után 269-nek felel meg. Történelmi feljegyzésekből tudjuk, hogy ez az uralkodó állította helyre és tartotta fenn a kínai uralmat a «nyugati országokban». Vu-ti 265-től 289-ig uralkodott. Alig hihető, hogy ez a telep Vu-ti császár halála után soká fennmaradhatott volna. Nagy politikai és gazdasági zavarok kísérhették a kínai uralom visszavonulását erről a tájról s erős a kísértés, hogy ezekkel hozza összefüggésbe az ember az ittlakók végleges elvándorlását.

Feltártunk még néhány más házromot, északra innen, de ezekben nem sok újat leltünk. Néhány finom építészeti fafaragás került közöttük : párkányok stb. (43. kép). Így könnyebben elszántam magamat, hogy megváljak ettől a vonzó halotti világtól. Tizenhat napi szakadatlan kemény munka s a csikorgó hideg éjjelek és reggelek megviselték embereimet. Így aztán nem csoda, hogy a felderítésre kiküldött emberek azzal a hírrel jöttek meg, hogy nem találtak semmit. Valószínűnek tartottam ugyan, hogy a homokbuckák alatt más lakóházak maradványai is rejtőzködnek még, de gondolnom kellett a még kikutatásra váró többi romhelyekre, amelyekről hírt kaptam innen keletre és nyugatra s a homokviharok közelgő időszakára, amely véget vet az ásásoknak ezeken a messze helyeken a sivatag belsejében.

Így hát nehéz szívvel elszántam magamat, hogy február 13-án hátat fordítok hálás és kecsegtető munkánk színterének. A Nija-folyó vége felé vándorolva, új útvonalon, valósággal belebotlottunk a magas homokbuckák közt eddig észrevétlen maradt házak romjaiba. Ez a felfedezés még jobban megszilárdította elhatározásomat, hogy búcsúzásom nem örök időkre szól.

HATODIK FEJEZET.

Viszontlátom a nijai romhelyet. — Endere romjai.

Amikor 1901 februárjában elhagytam azt a vonzó romhelyet, amely túl van a homokbavesző Nija-folyón, szilárd szándékom volt és reméltem is, hogy visszatérhetek még oda további kutatásokra. Így történt, hogy 1906 nyárutóján, amikor másodszor léptem Khotan földjére — amint ezt a harmadik fejezetben elbeszéltem —, készen volt a tervem és fel is készültem már erre a látogatásra. A két utazás között lepergett években gyakran eszembe ötlött, mily nagy könnyebbség lenne, ha a *levegőből* lehetne felkutatni a homokbuckák közt még ott rejtőző épületromokat. De sem a keleti országokban jól ismert emberemelő repülő sárkányra, sem léggömbre, nyilvánvaló gyakorlati okból nem gondolhattam, s a repülőgépre sem, mégha fel is találták volna már akkoriban. Így hát megint csak az én «kincskereső» régi vezetőmet, Ibráhímot bízam meg, menjen ki a romhelyre a nyári hőség elmúltával és nyomozza ki ami rom öt évvel előbb elkerülte figyelmünket.

Amikor a Domoko környékén, Khotan és Kerija között végzett sokáig elhuzódó ásatások után 1906 október 15-én megérkeztem megint Nija oázisába, örömmel hallottam Ibráhímtól a hírt, hogy kutatása eredménnyel járt. Az is nagyon biztató volt s jól esett, hogy régi nijai embereim ismét mily örömet csatlakoztak hozzám.

Elhatároztam, hogy ezúttal annyi embert viszek magammal az ásatásokra, amennyit csak vízzel elláthatok. Egyetlen nap alatt ötven embert toboroztunk és megfelelő számú tevét szedtünk össze a négy hétre számított készletek szállítására. A toborzásnak és előkészületnek munkájában nagy segítségemre volt régi vezetőm, Ibráhím és egy másik Ibráhím, a tekintélyes kerijai Ibráhím Bég.

Három napig vándoroltunk az elhaló Nija-folyót szegélyző

bozótosban, míg gyors menetben kijutottunk az erdőövből. Ebben az évszakban a vadnyárfák és a nádasok az ősz ragyogó színeiben pompáztak. A hallgatag erdei tájat csak még megkapóbbá tette, hogy festői zarándok-csoportokkal találkoztunk. A magányos Imám Dzsá'far Szádik szent sírjától voltak visszatérőben. Néhány mér-földdel a szent harcos és vértanú állítólagos nyugvóhelyén túl megálltunk, hogy megtöltsük vízzel víztartóinkat és kecskebőrtömlőinket. Itt búcsúztunk el az utolsó emberi tanyától, az éltet-adó víz mai végső határán. Két napra rá, öröömre, már mélyen benn jártunk a kopár homokbuckák világában. Ott ütöttünk táborot, nem messzire a homokba temetett, hosszan elnyúló romhely közepétől. Későbbi mérésekből kitűnt, hogy a szétszórt házromok mintegy 22—23 kilométer hosszúságú területet borítanak. A telep szélessége — legszélesebb helyén — meghaladja a hat kilométert.

Útunk iránya eltér kissé az öt év előttitől, amikor a romhelyet felfedeztük. Már utolsó napi menetünk közben romokra bukkantunk : teljesen elporladt lakóházak és egykori gyümölcsösök kerítéseinek maradványaira. Boldog érzés fogott el, hogy ott járok megint az összeszikkadt gyümölcsfák és nyárfák elfehéredett törzsei között, amelyek a római császárság idejében virágzottak.

Éppen csak kísérletképen elhánytuk a homokot egy szélpusztította kis helyiség egyik sarkából s máris kezembe került néhány régi írásemlék. Kharósthí-betűs fatáblák voltak, olvasható írásúak. Bízató kezdet s egyúttal döntő bizonyosság, hogy ezek a maradványok is ugyanabból a régi korszakból valók, mint az 1901-ben hat kilométerrel északabbra felfedezett telep első romjai.

Az esti szürkületben csatangolva a magas homokhalmok között egy épület romjaira bukkantam. Rögtön felismertem, hogy 1901-ben már láttam ezt a romot, de akkor kénytelen-kelletlen le kellett mondanom átkutatásáról. Az ismerős rom láttára szinte úgy éreztem, mintha el sem hagytam volna ezt a romhelyet. A futóhomok azóta kissé eltakarodott, s egy finoman faragott gerenda-gyám felszínre került. Hálás voltam jó sorsomnak, hogy visszatérhettem ide, bár álmodni sem mertem még akkor a közelemben rám váró gazdag régészeti zsákmányról.

Másnap reggel hat-hét kilométerrel tovább vándorolva a kopár buckák között, elértük az első házromot azok közül, amelyeket Ibráhím fedezett fel mintegy három kilométerre a korábban kiku-

tatott területtől. Ez a rombadőlt lakóház volt a legészakibb. A romok egyvonalon elszórtan követték egymást. 1901-ben nem láttuk ezeket a magas halmok miatt. Nyilván ez volt a legészaknyugatibb sarka annak a területnek, amelyet még elért valamikor a Nija-folyó végső szakaszából idevezetett csatorna.

Az elsőnek feltárt rom aránylag kicsiny lakóház volt, mindössze úgy egy méternyi homoktakaró alá rejtve, éppen megfelelő jellegű arra, hogy «ezermesterem»-nek, a derék Naik Rám Szinghnek és az embereknek tanulságos például szolgáljon. Az épület viszonylag magasan állott, mert körülte a szél kivájta a talajt. Ez a keskeny földnyelvnek látszó magaslat egy kis öntöző-csatorna meghosszabbításában emelkedett. A szegélyező nyárfák kidőlt törzsei ma is megmutatják, merre haladt a csatorna.

A végső nyugati szobában kharósthí-betűs fatáblák tünedeztek fel a homok alól. Az első ilyen *takhta* felfedezőjét mindjárt megjutalmaztam néhány kínai ezüstpénzzel. A ház mindhárom lakószobájában egyik régi írás a másik után került kezünkbe, csupa indiai nyelvű és írású feljegyzés és levél. Alighanem a ház utolsó lakója — talán valami irnokféle ember — selejtezte ki ezeket a «papírkosárba» szánt táblácskákat *ezerhétszáz évvel ezelőtt!*

Örömmel láttam, hogy a derékszögű és ékalakú kettős fatáblák egy részén az eredeti zsinag' is rajtuk volt, sőt némelyiken még az agyagpecsét is érintetlen maradt. Mily felvidítő volt felfedeznem Herakles alakját s a *Genius populi romani* jelképi ábrázolását a klasszikus pecsétnyomók lenyomatain! (44. kép.) Amikor itt a messzemessze sivatagi romok között Ázsia szívében, ily kézzelfogható kapcsolatba jutottam megint Görögország és Róma művészetével, úgy éreztem, mintha csak eltűnt volna minden tér- és időbeli távolság.

Ugyanily ismerősek voltak az itt talált háztartási és mezőgazdasági faeszközök. Egy görög-buddhista faragásokkal díszített szék maradványai, szövőszerszámok, egy kaptafa, egy nagy tálca, egérfogó, stb. csupa olyan tárgy került napvilágra, hogy korábbi tapasztalataim alapján valamennyit első tekintetre felismertem. Az ügyes vesszőfonásos, gerendavázás vályogfalak különféle építésmódját ugyancsak jól ismertem már korábbról.

Munkánk végeztével egy sokkal nagyobb épület kitisztításához fogtunk hozzá tanyánk közelében. Itt a falakat és mindent, ami annak idején a szobákban maradhatott, tökéletesen elpusztította a

szélfuvás, csak a megfehéredett és széthasadozott szilárdabb cölöpök jelezték még a favázás falak egykori helyzetét. Mikor azonban az egyik melléképület vagy istálló alatt lévő talajt megvizsgáltam, hamarosan megállapítottam, hogy itt volt az épület hatalmas szemétdombja. Régi tapasztalatból tudtam, hogy ezt a «bányát» nem szabad kiaknáztatlanul hagynom, ha mégoly kevésbé csábító is turkálni benne. A tizenhét évszázados temetőjéből fölzavart hulladék és szemét gyalázatos büzt árasztott. Az élénk keleti szélben rengeteg port, láthatatlan csirát, miegyebet nyeltünk, szemünk, orrunk tele lett vele.

Kitartó türelemmel ástuk bele magunkat ennek az istálló-i hulladéknak mélyebb és mélyebb rétegeibe. A jutalom nem is maradt el. Két méter mélységben egy kis deszka-rekesztékre bukkantunk. Szeméttartó lehetett egy régebbi lakó idejében. Mindenféle furcsa kisöprött lim-lom volt benne: selyemgyapot- és nemezrongyok, bronz- és csontpecsétnyomók, hímzéses bőrdarabok, fából faragott tollak, laktárgyak töredékei, törött faeszközök és a többi.

Hálásabb lelet volt ezeknél egy tucatnyi kínai írásos falemez (47. kép). A választékos szépírással írt szójegyekből Chavannes kiderítette később, hogy ezek a kis falemezek az odaváló főnök családjának szánt ajándékokra kötözött címkék voltak. Az egyik ilyen címkén utalás van a főnök egyik feleségének lakóhelyére. Megállapítható ebből, hogy ez a hely Csing-csü-hez tartozott, azon a területen, amely a kínai Han-uralkodók évkönyvei szerint Csarcsan és Kerija közt van valahol. A szemetes rekesz legalján kévébe kötött gabonát találtunk tökéletes épségben s közelében két egér kiaszott tetemét.

Ez a, sajnos, nagyon is megrongálódott nagy épület, valamikor, legalább egy időre, tekintélyes ember otthona lehetett. Erre mutat egy hatalmas, tizenkét méter hosszú, tíz méternél szélesebb terme s még egy másik, későbbi felfedezés is. A romtól délnyugat felé mintegy nyolcszáz méterre terjedő területet — ahol homokbuckák nem lepik el — vastagon borítják a cserepek s más kemény törmelékek. Nyilvánvaló, hogy ezen a helyen is házak állottak, sűrűn egymás közelében, de csak vályogból vagy szárított agyagból épült házak — ma is így épülnek a közönséges lakóházak ezen a vidéken — s ezek az épületek nem élték túl az évszázadokat, mint a jómódúak szalmával kötött, favázás házai.

Meg sem kísérelhetem, hogy részletesen beszámoljak a következő napok lázas munkájáról. Délnek haladva a házak egész sorát kutattuk

fel (46. kép). Egy részüket súlyosan megrongálta, felfalta a szél, másokat annyira-amennyire megvédelmezte a homok. De itt meg az volt a baj, hogy a helyiségeket ellepő homok eltakarítása nagy munkába került. Csaknem valamennyi házban találtunk fára írt kharósthí irományokat, leveleket, számadásokat, utalványokat, feljegyzéseket. Építészeti fafaragások, háztartási tárgyak és eszközök is bukkantak fel. Fényt vetnek mindezek a leletek a mindennapos életre és a házi iparágakra. Habár semmi igazán értékes tárgyat nem hagytak hátra ennek a szerény Pompeinek utolsó lakói, mindaz, ami itt szemem elé tárult — a sok szoba, tűzhelyek, kényelmes padkák, pohárszékek stb. — eléggé tanúskodnak róla, hogy jólétben, kényelemben élhettek.

A házak mellett csaknem mindig felfedeztük a bekerített kertek nyomait, gyümölcs- és nyárfa-sorok maradványait (45. kép). A gyümölcsösök vékony elfehéredett fatörzsei, többnyire szederfák, még három-négy méter magasságra nyúltak, ott ahol homokbuckák védték a pusztulástól.

De ami kezdettől fogva legjobban elbűvölt: a sivatag tökéletes meddősege és végtelen szemhatára köröskörül. A telepnek ezen a végén lévő romok túlestek az élő tamariszkusz-cserjék övéen. A sárga homokbuckák mint a végtelen tenger hullámai sorakoztak. A hullámvölgyek és hegyek egyformaságát körülöttem nem törte meg semmi, csak a rég elhalt fák fehér törzsei, vagy a homokgerincek fölé itt-ott kinyuló meghasadozott cölöpök sorai: hányódó hajóroncsok a tengeren. Még az élénk szél sem hiányzott s az Óceán mélységes csön-
dessége.

Két hétig tartott fáradalmas, de gyümölcsöző munkánk ezen a helyen. Eredményéről nem számolhatok be apróra, de meg kell említenem egy gazdag zsákmányunkat, már csak azért is, hogy elmondjam, hogyan bukkantunk rá leletünkre.

Egy nagy lakóház romjait (48. kép) tártuk fel a romhely nyugati szélén levő romok csoportjában. 1901-ben olyan későn fedeztük fel ezt a romot, hogy tüzetesen nem kutathattam át. Azóta mindig számon tartottam és sokat vártam tőle. Nem is csalódtam. Egy nagy központi csarnoka közelében díszes fafaragások kerültek napfényre, jeléül annak, hogy a ház jómódú ember otthona lehetett. Éspedig alighanem magasrangú tisztviselőé. Erre vallottak az előcsarnokban talált tekintélyes nagyságú kharósthí írásemlékek, köztük egy méteres fatábla.

Reményemet, hogy a ház hivatali helyiségében még sok ilyen leletre bukkanok, már az első kapavágások igazolták. Garmada számra kerültek ki a homok alól az írásemlékek a középső csarnokkal szomszédos keskeny szobában. Számuk csakhamar száznál többre szaporodott. Legtöbbje ékalakú tábla volt. Ilyenekre írták a rendeleteket. A hosszúkás táblák számadások voltak, névsorok és különféle hivatalos irományok. Kétségtelen, hogy valami hivatal idehajigált «iratcsomóira» bukkantunk. A másfél-két méteres homoktakaró kitűnően megőrizte őket.

A szoba döngölt padlóját is megkapáltuk, egyes elszóródott írsokat kutatva. Még javában folyt a munka, amikor régi csapatom legügyesebb embere, a derék Rusztem érdekes fölfedezést tett.

Már az ásatás kezdetén észrevettem a fal tövében egy nagy agyag göröngyöt — talán lehullott vakolat volt — ott, ahol a fatáblakötegek a legsűrűbben voltak. Elrendeltem, hogy ne nyúljanak hozzá, habár nem nagyon hittem, hogy másképp is kerülhetett oda az a jókora rög, mint véletlenül. Rusztem, alighogy kiszedett a göröngy és a fal közül egy jó állapotban maradt kettős ékalakú táblát, a tíz körmével kezdte vájni a földet, akárcsak fox-terrier kutyám, Des, amikor patkánylyukat kaparász. Mielőtt bármit is kérdezhettem, látom ám, hogy diadalmasan előszed mintegy arasznyi mélységből a szoba földje alól egy teljes derékszögű fatáblát. Kettős agyagpecsétje, borítóklapja is érintetlen. Kibővítette a nyílást, akkor láttuk, hogy a falig terjedő tér s a fal talpgerendája alatti hely is tele van sűrűn egymás mellé rakott ilyenféle iratokkal.

Világos volt, hogy egy kis titkos levéltárra bukkantunk. Egészen új tapasztalás volt ez. Nagyon megörültem neki. A jól olvasható, pompás állapotban megőrződött okiratok érdekességéről mitsem szólva, maga az, hogy ilyen helyen s elrejtve találtuk őket, igen értékes következtetésekre utalt.

Kevés kivétellel csupa derékszögű irat volt (9. és 39. kép), teljes három tucat, zsineggel gondosan lekötözve, a borítólapra rajta a pecsét. Kézzel foghatóan megerősítette ez a felfedezés néhány korábbi ilyen leletről megkockáztatott feltevésemet, hogy tudni illik ezek szerződések vagy kötvények s azért tartották eredeti zsinegzárjuk alatt, lepecsételve, hogy szükség esetén hitelességük bizonyítható legyen.

Csak két nyitott irat volt köztük. Mind a kettő levél, illendő-

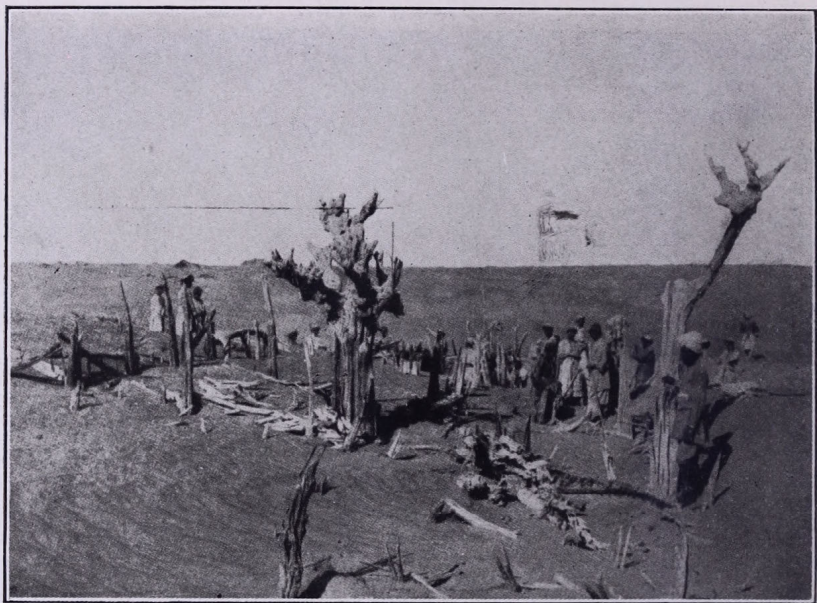

44. AGYAGPECSÉT-LENYOMATOK A NIJAI ROMHELY KHARÓSTHÍ OKMÁNYAIN.

(A valóságban széle-hossza másfélszer ekkora.)

- 1., 2., 4. Klasszikus pecsétek Pallas, Athena, Eros, Zeus alakjával és egy szakállas arccal.
3., 5. Klasszikus hatásra valló keleti pecsétek. 6. Egy sar-sani kínai parancsnok pecsétje kínai rovás-írással.

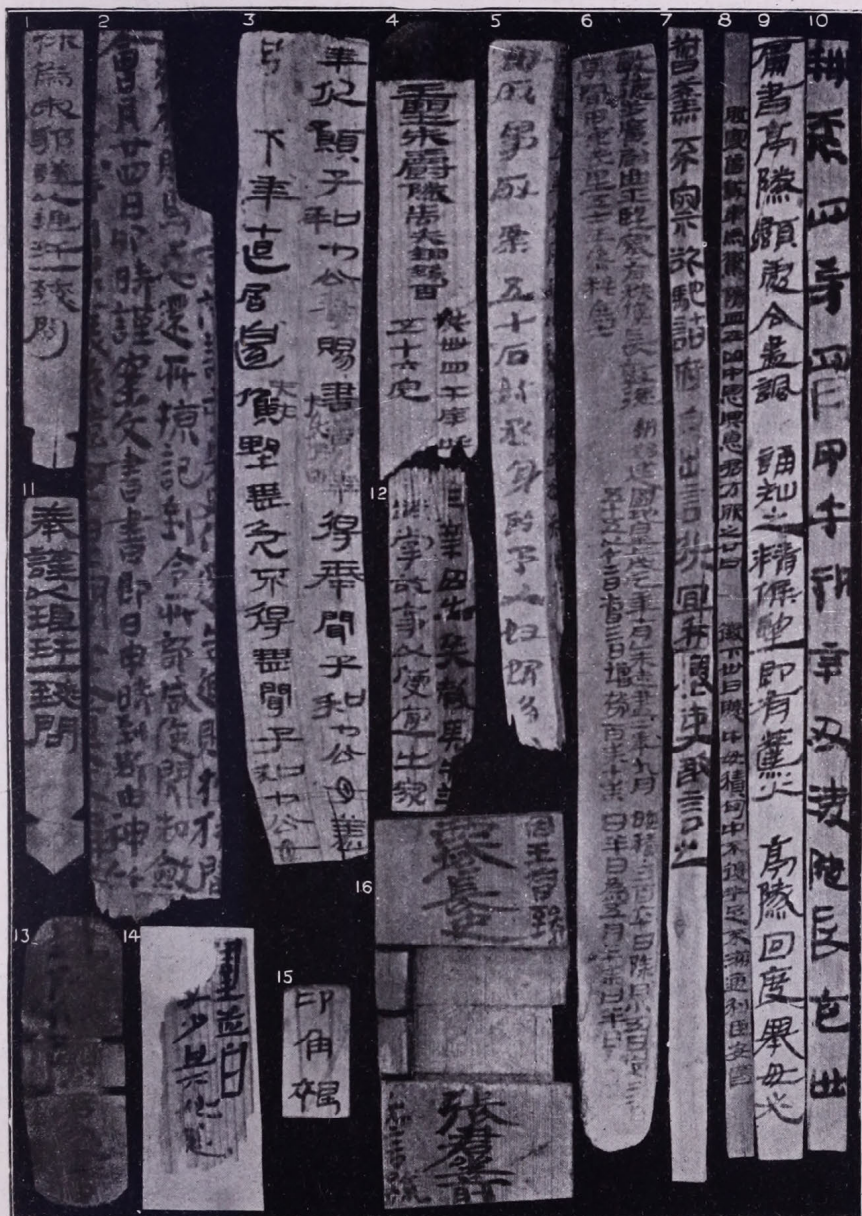
45. HOMOKBA TEMETETT LAKÓHÁZ MARADVÁNYA, ÁSATÁS ELŐTT. NIJA.

Holt szederfák törzsei az előtérben.

46. A NIJAI ROMHELY EGYIK LAKÓHÁZA, ÁSATÁS KÖZBEN.

47. RÉGI KÍNAI ÍRÁSOS FATÁBLÁK.

A valóságban másfélszerre hosszabbak.

- 1., 11 a nijai romhelyről; 2., 13., 16. Lou-lan; 3–10., 12., 14., 15. az ősi kínai határral öröklömásairól;
1., 3., 16. fedőlapok pecsétbevéséssel; 14. faforgács.

A

48. EGY NAGY LAKÓHÁZ ROMJA A NIJAI ROMHELYEN, ÁSATÁS UTÁN.

A ház középső csarnoka és hivatai szobája. A Ezen a helyen találtuk a titkos irattárat a padló alatt; jobbról Rusztam.

49. "ŐSI SZŐLLŐ" MARADVÁNYAI, A LUGASOKAT TARTÓ VASTAG KARÓKKAL, A NIJAI ROMHELYEN.

50. BUDDHISTA TEMPLOM-CELLA BELSEJE, AZ ENDEREI ROMHELYEN, ÁSATÁS UTÁN.

51. BUDDHISTA SZENTÉLY A MÍRÁNI ROMHELYEN, ÉSZAKKELET FELŐL, ÁSATÁS UTÁN.

52. TIBETI ERŐD ROMJÁNAK BELSEJE ÁSATÁS KÖZBEN. MÍRÁN.

53. HÁZ ROMJA LOU-LAN NYUGATI ROMHELYÉN, FARAGOTT FAOSZLOPOK-
KAL, ÁSATÁS UTÁN.

54. SZÁRNYAS ALAKOK FRESKÓKÉPEI A MÍRÁNI ROMOK KÖZT KIÁSOTT
BUDDHISTA SZENTÉLYROM FOLYÓSÓJÁNAK FALLÁBAZATÁRÓL.

Mérték 1 : 5-5.

képpen megcímezve «az isteneknek és embereknek kedves nagyságos Csodszhbo Szódzsakának». Ezt a címet és nevet már előbb is sok hivatalos feljegyzésen olvastam a homokból kiásott iratcsomókon.

Az a gondosság, ahogyan az iratokat elrejtették, de egyúttal meg is jelölték a helyüket (mert kétségtelenül ez volt a célja az agyag-göröngynek, Ruztem helyesen gyanította), — arra vall, hogy a ház lakója hirtelen baj elől, de abban a reményben hagyta el ezt a helyet, hogy visszatérhet.

Nagy gonddal kellett kiszedegetni az iratokat rejtkehelyükről, hogy az agyagpecsétek meg ne sérüljenek. Néhányon közülük két-három vésett pecsét lenyomata is volt (44. kép). Óvatosságomért bőségesen megjutalmazottnak éreztem magamat, amikor este sátram-ban megtisztogattam a pecséteket és felfedeztem, hogy olyan frissek, akárcsak most nyomták volna bele az agyagba.

Legnagyobb részük görög-római munka volt és archaikus-Zeust, Heraklest oroszlánbőrrel és buzogánnyal, Erost, Pallas Promachost, sisakos mellképmásokat ábrázolnak. Különös volt elgondolkoznom rajta, mily diadalmas utat tett meg a görög érmevéső művésze, hogy itt e messze tájakon találkozom műveinek nyomaival. S az is sajátságos érzés volt, hogy *de facto* birtokomban voltak Szódzsaka okmányai, amelyek alighanem a földek és egyéb javak tulajdon-jogára vonatkoznak. Mindezek a birtokok hosszú századok óta néma homokbuckák temetőjében nyugosznak. Hol van vajjon az a törvény-szék, amely «beleültetne» engem — birtokaimba?

Ahogyan munkánkkal dél felé haladtunk a romhelytől, a környezet — ha lehetséges — még komorabbá, gyászosabbá vált, jól-lehet még élő cserjék is voltak láthatók. A romokat tíz-tizenöt méte-res, élő és holt tamariszkkal borított homokkúpok között kellett ku-tatnunk. A homokhalmok tövében éppen kibuvó romok s a tulsó oldalon mélyen kivájódott szélmarta talaj a magány és elhagyottság kísérteties érzését keltette. A hideg északkeleti szél felkavarta por-köd csak még jellegzetesebb színbe öltöztette a tájat.

Csaknem a szabadulás érzetével hatott rám, amikor a romhely déli vége felé nyitottabb térszínre jutottunk. A házromok itt aprók voltak, de környékük vizsgálata érdekes leleteket ígért.

Hatvan-hetven lépésre attól a romtól, amelyikben az első írott táblákat találtuk, holt szederfák törzsei meredtek három-négy méter-nyire, négyszög alakban. Valamikor arra a vízmedencére vetettek

árnyéket, amelynek helyét ma már csak egy mélyedés árulja el (6. kép). A medencét tápláló csatorna egy patakából kapta a vizét. A patakot sem kellett soká keresni. A tamariszkusz-benőtte homokkúpok szomszédos gerince mögött egy 25—30 méter hosszú gyaloghídra találtam. Kiszáradt patakmedret hidalt át a бүрү, nem lehetett félreismerni. A híd kecskelábú cölöpeiből kettő ma is fennáll még. A balparton túl egykori lugasok összeszikkadt maradványait fedeztem fel. Kétszáz lépésnél messzebbre nyúltak el ezek.

Az ősi patakmeder nyomait három kilométernél messzebbre követtem északnyugat felé. Helyenkint teljesen betemette már a futóhomok, de megint csak rábukkantam odább az alacsonyabb buckák és holt erdőfoltok között. Az egész vidék beszédesen magán viselte a kiszáradás bélyegét.

Különösen megragadó tanúságára bukkantam az itt végbement nagy változásnak a gyaloghíd közelében. Egy magas tamariszk-kúpokkal szegélyezett s alighanem szélvájta mélyedményen túl jókora gyümölcsös maradványai tűntek szemembe (49. kép). A különféle gyümölcsfák és a lécrácozatra kapaszkodó szőlő szabályos sorai, bár másfél ezer éve kihaltak már, szinte kísérteti pontossággal rajzolódtak elém.

*

1906 novemberében hat-hétszáz kilométeres sivatagi utat jártam meg a nijai romhelytől északkelet felé Csarcsanon át Csarkhlikba. Útközben sok helyütt érdekes földrajzi és régészeti megfigyeléseket tehettem. Itt be kell érnem annak a megemlékezésével, hogy az Endere-folyótól keletre egy romhelyen talált szerencsés leletek segítségével sikerült tisztáznom egy különösen érdekes régészeti kérdést.

Imám Dzsá'far Szádiktól útrakelve, fárasztóan magas homokhalmok sorain keresztül vitt nehéz útunk a romhelyre. Ezek a magas dűnák a Nija és a Jar-tungaz elhaló folyómedreit választják el az Endere-folyó medrétől, mielőtt ez is belevész a Taklamakán-sivatag homokjába.

1901-ben jártam először az Endere romhelyen. Egy köralakú mellvéddel körülvett kis erődöt s benne egy kis buddhista szentélyt (50. kép) ásattam ki akkor. A szentély mindenben hasonló volt a Dandán-uilikban felfedezett szentélyekhez. Az Enderében talált érdekes leletek közt voltak tibeti buddhista kéziratok, a legrégebb

eddig ismert ilyen nyelvű és betűvetésű írott emlékek. A templomcella falába karcolt kínai felirat egy kínai tisztviselő látogatásának évét örökíti meg. A keltezés a 719. évnek felel meg. Ebből és a tibeti szövegekből határozottan megállapítható, hogy az erőd a nyolcadik században lakott volt, vagyis abban a században, amelynek vége felé a Tárím-medence egy időre tibeti uralom alá került.

Különös volt ezek után, hogy Hszüan-cang, a nagy kínai zarándok, 645-ben Nijából Csarcsanba vivő tíznapos sivatagi útjában egyetlen lakott helyre sem talált ugyanezen az útvonalon. Megemlékezik azonban elhagyatott telepek romjairól pontosan az Endere romhely fekvésének megfelelő helyen. A romokról azt hallotta a zarándok, hogy ott volt a Belső-Ázsia történelmében híres «tukháriai nép régi fészke».

A második látogatásom alkalmával felfedezett leletek bizonyossága szerint íme azzal a történelmi esettel állunk itt szemben, hogy a sivatagnak átengedett régi telepre századokkal később megint lakók telepnek.

Az alacsony futóhomokbuckák továbbmozdulása az erőd közelében néhány régi lakóház romjait kiszabadította a homok alól. Ezeket előző alkalommal nem vettem észre. A maradványokat szilárd szemértétegek védték meg a teljes pusztulástól. Gondosan átkutattam a hulladékot. Néhány kharósthí-betűs fatábla került napfényre belőle, kétségtelenül időszámításunk első századaiból, tehát pontosan abból az időből valók, amikor a tukhárak, vagyis az indo-szkiták uralomra jutottak.

Zarándokvezetőm gyakran bebizonyult pontosságának újabb megkapó bizonyossága volt az a felfedezés, hogy a köralakú erőd bástyafala — amely nyilván az ő ottjárta után épült — egy helyütt valóssággal annak a csaknem kétezer éves hulladéknak tömör alapja felett emelkedett. A hulladék kora egy ott talált kharósthí okiratból pontosan meg volt állapítható!

Figyelemreméltó, hogy az a kor, amelyben az erőd épült, s ismét élet költözött a Hszüan-cang idejében néptelen romok közé, egybeesik a békét és biztonságot teremtő kínai uralom újraéledésével a Tárím-medencében. Hozzáfűzhetem még, hogy későbbi látogatásom alkalmával az Endere romhelyen további maradványait is sikerült kinyomoznom annak a régebbi telepnek, amelynek Hszüan-cang már csak élettelen és pusztá romjairól hallott.

HETEDIK FEJEZET.

Mírán romjai.

1906. december elején Csarkhlik kis oázisába érkeztem. Jóllehet ma csak szerény falu : főhelye és közigazgatási székhelye egy kelet-től nyugatig öt hosszúsági fokra terjedő területnek. Az egész területben nem él több ötszáz családnál, a félnomád ú. n. loplik pásztorokkal és halászokkal együtt. Ez is mutatja, mily sivatagi jellegű ez a föld. A csarkhliki terület kelet felé magában foglalja azt az elriasztó kiszáradt sóstómedret, amelyről az első fejezetben szóltam és a Lop-nór mocsarait, e történelemelőtti beltengernek utolsó maradványát. Ezekben a mocsarakban vész el a Tárím-folyó : a róla elnevezett hatalmas medence vízgyűjtőjének minden még megmaradt vize.

A terület neve ma is *Lop*, ahogyan már Marco Polo nevezi a tizenharmadik század vége felé. A velencei utazó Cathay-ba — Kína legnyugatibb részébe — vivő útján járt erre, mielőtt átszelte a «nagy Lop-sivatagot». Bizonyosan mindig nagyon szegény volt ez a vidék a föld termékeiben, mert hiszen csak elenyésző része művelhető, de annál fontosabb volt a kínaiak számára, mint átjáró : errefelé vezetett legrégebbi előnyomulásuk útvonala Belső-Ázsiába. Ezért emlegetik gyakran a Lop-vidéket a korábbi Han-uralkodók és az őket követő uralkodó családok kínai évkönyvei. Eleinte Lou-lan néven szerepel a történelemben, utóbb meg ezen a néven : San-san.

Határozott bizonyítékok erősítik meg, hogy Csarkhlik kis oázisa már akkor főhelye volt a Lop-vidéknek, amikor Hszüan-cang vándorolt arra felé hazatérőben, a 645. esztendő körül. Évszázadok óta így volt ez már akkor. Régészeti maradványok csak csekély számban kerültek elő, amint várható is volt olyan földön, amely hosszú időn át művelés alatt állt vagy amelyet az elnéptelenedés után megint új települők foglaltak el, mint Csarkhlikot is mostanában.

Akárhogy is, Csarkhlik fontos hely volt nekem, mert ez volt az utolsó lakott helység, ahol felkészülhetek a hajdani Lou-lan romhely régóta tervezett kikutatására. Ez a romhely északra van a Lop-nórtól, benn a sivatagban. Sven Hedin fedezte fel elsőnek 1900-ban.

A következő fejezetekben leírom második és harmadik kutatóutam fárasztó, de gyümölcsöző és érdekes munkáját abban az elrettentő és ma tökéletesen víztelen sivatagban.

De mielőtt ennek sorát ejtem, szeretnék beszámolni Mirán romjainak feltárásáról és az ásatások nyomán tett felfedezésekről.

Akkor jártam ott elsőízben, amikor Csarkhlikból 1906. december 7-én elindultam a Lop-sivatag felé. Másnap megérkeztem a romokhoz. Néhány sebtiben megkezdett próbaásás meggyőzőtt a romok jelentőségéről. Január végén tehát visszatértem, hogy a romhelyet alaposan kiássam.

Roppant elhagyatott, pusztá hely, nyolcvan kilométerre Csarkhliktól északkeletnek, a K'un-lun hegységtől a legnyugatibb Lop-nór mocsarak felé elnyúló, teljességgel kopár kavicsos öv lábánál. A mocsarak, valószínűleg a történelmi idők óta, jelentékenyen visszahúzódtak északra a mai romoktól.

Egy kis patak vízből öntözték hajdan a vidéket. Ez még ma is ott folydogál néhány kilométerre a romoktól. Dzsahán-szái a neve. A Tárím-menti Abdal-falu lakói egy kis telepet alapítottak a patak mellett. Búzáat természetnek, de azért nem hagyták abba régi mesteriségüket, a halászatot a nagyobbik folyóban.

Amikor ott jártam, nem volt lakója a telepnek, de a vízmenti keskeny bozótban tevéink és lovaink találtak legelni valót: száraz sásfélét, vadnyárfák lehullt leveleit és valami tüskés cserjéket. Így egy időre nem volt gondunk a víz-szállításra. De senki közülünk el nem felejtí egyhamar ezt a szakadatlan kemény munkában töltött három hetet: az alig-alig szűnő fagyos szélviharok keserveit. Voltak napok, hogy valamennyi segítőtársam betegsorba került, mindig eleven és derült kínai titkárom, Csiang Szü-je kivételével.

Egy teljesen romhalmazzá vált, egykor szilárdan épült vályogfalakat rejtő halom tetejéről pillantottam meg először a romhelyet. Kincskeresők alagutat vájtak már ebbe a halomba. Egykor kétségtelenül buddhista sztúpa — szentségtartó épület — volt. Tetejéről kitűnő kilátás nyílt a többi romokra kelet felé. Alacsony szigetek módjára emelkedtek ki a messzeterjedő kavicsos síkság tengeré-

ből. A régi erőd, amelyről Tokhta Ákhún, edzett loplik vezetőm a legtöbbet beszélt, messziről csakugyan igen tekintélyesen festett (52. kép). De amikor közelébe értem és nyugati homlokzatának csunyául megrepedezett falain mohó türelmetlenséggel felfelé kapaszkodtam, mindjárt meglepett az erőd építésmódjának silánysága. Arra vallott ez, hogy viszonylag új az építkezés.

A keleti fal belső oldalán megkezdett próbaásatás hamarosan megerősítette feltevésemet. Kiderült, hogy régészeti kikutatásra érdemes gazdag «bánya» tárult fel előttem.

A durva építésű, félig földalatti odúk színültig voltak szeméthulladékkal. Az ásatás kezdetétől fogva egymásra szedegettük ki belőlük a papirosra és fára írt tibeti írású szövegeket. A mindenfajta hulladék rétegei fenéig tele voltak ilyen írásemlékekkel. Némelyik töredékes volt, mások teljeseek. Első napi munkánk befejeztével már kétszázra szaporodott a számuk. Egyéb leletek is bőven kerültek napvilágra: mindenfajta elhajított szerszám, rongyos ruhák foszlányai, fegyverek töredékei és sok egyéb. Minden jel arra vallott, hogy ez a régészeti maradványokban gazdag, mély szemétbánya a tibeti hódítás hosszantartó korszakában halmozódott itt fel rétegről-rétegre. A T'ang-uralkodók kínai évkönyveinek tanúsága szerint a tibetiek a nyolcadik vagy kilencedik században tartózkodtak itt, amint a leletekből is gyanítottam.

Reggelre kelve harmadfél kilométerrel tovább vonultam észak-keletnek, egy másik romhoz, amelyikről Tokhta Ákhún azt beszélte, hogy ott szobrok maradványait látta. Buddhista-szentélynek bizonyult (51. kép). Csak alépitménye maradt meg. A falak tövét ellepő törmelék felett kilátszottak az egykor építészeti díszítményként elhelyezett szép sztukko-domborművek maradványai. A keleti oldalon a fal egy részét szabaddá téve, nagyméretű sztukko-szobrok darabjaira bukkantam. Ekkor már meg voltam győződve, hogy ez a templom jóval régibb korból való, mint a tibeti erődítmény. Több megfigyelés összegezéséből már eleve nagyon valószínűnek látszott, hogy itt is olyan igen-igen régi korból van szó, amelyet elhagyása után később mások foglaltak el újból, akárcsak — mint már előbb megfigyeltem — Enderét, Nija és Csarcsan között.

Nehezemre esett, ha csak egy időre is, itt hagyni kiaknázatlanul egy ilyen sokat ígérő romhelyet. De — főként az éghajlati viszonyokkal összefüggő — gyakorlati megfontolások, parancsolóan követelték,

hogy halasszam el a romhely kikutatását. És itt rá akarok mutatni, hogy a rendkívül szélsőséges éghajlati viszonyokhoz való gondosan megfontolt alkalmazkodás nélkül lehetetlen lett volna földrajzi és régészeti kutatásaimat a második és harmadik belsőázsiai utamban bejárt óriási földre kiterjesztenem.

Ez a megfontolás vezetett, amikor annak az elhagyott tibeti erődtámasznak végleges feltárását is a «merő» sivatagból való visszatérésemig elodáztam.

1907. január 23-án ütöttem tanyát az erőd fala alatt. Azt reméltem, hogy a falak megvédenek kissé a sivatagos hegyalján örökké zúgó fagyos szelek rohamaitól. Ebben a reményben megcsalódtam. A viharok csak mindig ránk találtak ott is a fal tövében. Néha még el is kanyarodtak, hogy utólrhessenek.

Az erődtrom teljesen beváltotta az első kísérleti ásatáskor ébresztett reményeket. A szobák és félig földalatti odúk, amelyekben a nyolcadik és kilencedik század idején a tibeti helyőrség tanyázott, meglehetősen kezdetleges terv szerint, durván épültek ugyan, de a bennük felhalmozódott hulladékok annál gazdagabb lelőhelynek bizonyultak. Sosem tártam még fel ilyen tartalmas szemétdombokat.

A leírhatatlan piszokban, a tűzhely kotradékában, szétszórt szalma közt, rongyos ruhafoszlányok, törött szerszámok lim-lomjai közül fára és papirosra írt tibeti írások kerültek felszínre garmadaszámba, sértetlenek és töredékesek. Egyetlen kis helyiségből, amelynek még megvolt füstfogta vakolata, száznál több ilyen darabot zsákmányoltunk. A szeméthalom mélysége néhol meghaladta a harmadfél métert.

Többféle és gyakran meglehetősen rossz illatú bizonyosság szól a mellett, hogy az őrszobákul szolgáló helyiségekben, mialatt egyre magasabbra halmozódott bennük a szennyes hulladék, mindvégig benne laktak lakóik. Csak a piszok iránt való tökéletes közömbösség vihette rá őket, hogy zsúfolt szállásaikat valóságos mocsokdombbá engedték válni, amely néha már a tetőt fojtogatta.

Volt már alkalmam meglehetősen kiterjedt tapasztalatot szerezni a hajdankori hulladékrakások feltárásában és tudom, hogyan kell minéműségüket — kiszimatolni. De a merő rondaság és a korok felett diadalmaskodó bűz tekintetében mindig a tibeti harcosok szemetéé lesz az elsőség. Több, mint egy évvel később, amikor egy kis erőd romjának maradványait tártam fel a Mazár-tágh-dombon, Khotantól

északra, több, mint nyolcszáz kilométerre innen : az orrom már a hulladék pusztá szagáról megjósolta, hogy tibetiek éltek azon a telepen. A régészeti bizonyság igazolta szimatomat.

A Mírán erődjében talált sok különös lelet közül hadd említsem itt csak a védelmi vértézet nagyszámú maradványát : a lakkozott börpikkelyeket. Nyilván több különálló pikkelyes börpáncélöltözet darabjai voltak ezek ; nagyságra és díszítésre elütöttek egymástól.

Ott a helyszínén bajos volt időt lelni ilyenféle részletkérdések tanulmányozására a csaknem szüntelenül dühöngő fagyos szélviharokban. Többnyire odafent tartózkodtam a keleti mellvéd tetején, onnan mindenüvé legjobban elláthattam, hogy figyeljem a többhelyütt folyó ásatásokat. A szél ott süvöltött a legkeservesebben. Ha megleszálltam a magasból a munka színhelyére, a felkavart pizsok vakító porfelhőjét élveztem. Legkényelmetlenebb volt az erőd délkeleti sarka, ahol a védőfalba hasadékot vajt a szél pusztítása. És éppen ott két meglehetősen tágas szobára akadtunk, színültig tele hulladékkal. Az írásemlékek valóságos bányája volt ez a hely.

A fára és papirosra írt tibeti írásokból végül ezernél több gyűlt egybe. Hivatott tudósok, F. W. Thomas és A. H. Francke tanárok vizsgálatából kiderült, hogy csupa hivatali írás, többnyire aprócseprő jelentések, kérvények, szegődtetések és más effélék. Nyelvük a hétköznapi élet nyelvét tükrözi.

A tibeti irodalom bővelkedik a vallásos buddhista szövegekben, ellenben rendkívül kevés a régi kor világi nyelvén írt írásemlék. Ezért is különösen érdekes már magában véve is ez a sokféle irat, mitsem szólva arról, hogy tartalmuk sokoldalú bepillantást enged annak a kornak helyi életviszonyaiba, amikor a Tárím-medence egy évszázadra tibeti uralom alá került. Az iratok közt sok a katonai jellegű : segítséget, készleteket kérő határállomásokról, csapatmozdulatokról van bennük szó.

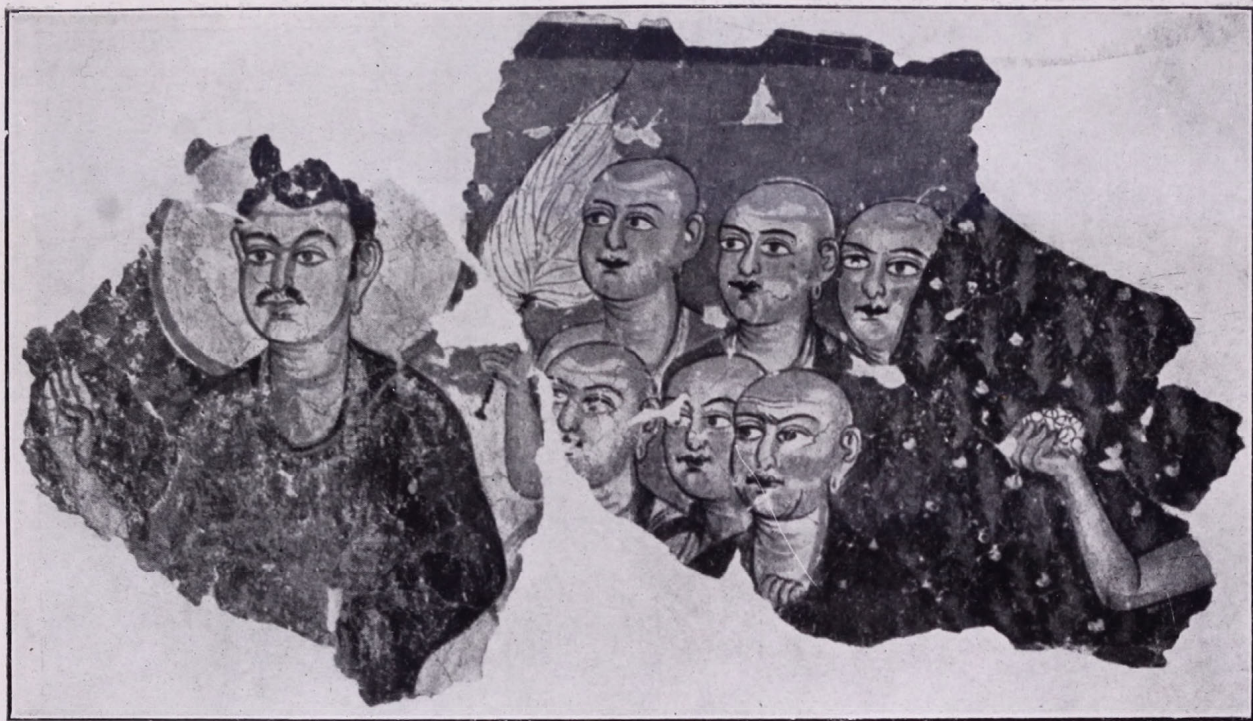
A sok helységnév közül sikerült megállapítanom, hogy «a nagy Nob vára» Csarkhlikot jelenti, «a kis Nob vára» pedig magát Míránt. A *Nob* név, mint Hszüan-cang *Na-fu-po*-ja, nyilván a középkori és mai *Lop*-nak felel meg s az egész területre vonatkozik.

Az írásemlékekből az is kiderült, hogy Mírán jóval régebbi romjai *Jü-ni* maradványait jelölik, azt a régi helyet, amelyet a kínai évkönyvek San-san «régi keleti városa» néven emlegetnek.

Kínai írás egyetlen sornyi sem volt a temérdek lelet között.

55. BUDDHISTA LEGENDA FALFESTMÉNYE, A MÍRÁNBAN KIÁSOTT BUDDHISTA SZENTÉLY ROMJÁNAK
EGYIK FRÍZÉRŐL.

Mérték kb. 1 : 6.

56. FRESKÓ FALLÁBAZAT ÉS FRÍZ EGY MÍRÁNI BUDDHISTA SZENTÉLY KÖRFOLYOSÓJÁNAK DÉLI FALÁRÓL.

A fallábazat körképén balról lányalak, korsóval és kehellyel; jobbról fiatal férfi; középtűt szárnyatlan amorett, virágkoszorúval. A frizen négy palástos férñalak és egy quadriga alsó része látható.]

Nevezetes bizonyossága ez annak, hogy a kínai befolyás és hatalom teljességgel megdőlt a Tárím-medencében a nyolcadik század harmadik harmadától kezdve. Másfelől meg egy turki rovásírással összeírt papírcsomó arról tanúskodott, hogy a Tárím-medencének ebbe a távoli zugába is eljutottak azok a harcias nyugati-török törzsek, amelyeknek — akár szövetségesei voltak a tibetieknek, akár versenytársaik — oly nagy részük volt a kínaiak belső-ázsiai uralmának megdöntésében.

Thomsen tanár, a legrégebb ismert töröknyelvű írások, az orkhoni (mongoliai) rovásfeliratok megfejtője, közzétette ezeknek a miráni írásemlékeknek a szövegét. Kimutatta, hogy körülbelül ugyanabból a korból valók, mint az Orkhon-vidékiek. A szöveg hosszú névsort foglal magában, nyilván török katonák neveit, akik parancsokat vagy útlevelet kaptak.

Semmi kétség, hogy a tibetiek erődjének az volt a célja, hogy védje a Tárím-medence déli oázisaiból Tun-huangba, a tulajdonképpen Kína nyugati határszélére vivő közvetlen déli útvonalat. Ez az út a Lop-nórtól délre halad el. Ez is csakúgy, mint a másik, az északi (amelyik a tótól északra visz el), fő közlekedő vonal volt Kína felé a Han-uralkodók korától fogva.

Hszüan-cang és évszázadokkal később Marco Polo, ezen a déli útvonalon szelte át a sivatagot. Így sok történeti érdekesség szövődik ehhez a fásasztó sivatagi karaván-ösvényhez. De mielőtt magam is elindultam rajta Miránból, váratlan jutalomban részesültem a romokon végzett munkámért.

A tibeti megszálláskorabeli emlékeknél sokkal régibb korból eredő és sokkal megragadóbb művészi emlékeket fedeztem fel.

Az erőd közelében volt néhány romhalom, a szél pusztítását túlélő buddhista szentélyek szétszórt maradványai. A régészeti bizonyítékok világában kiderült, hogy ezek a szentélyek már a tibeti hódítást megelőző időkben régen romokban heverték, amikor nyoma sem volt még az erődnek. Már első ottjártamkor megragadta figyelmemet egyik szentélynek a romja. Tisztán felismerhető volt, hogy emeletes épület maradványa. Az emeletsort a szél vajú munkája tökéletesen megfosztotta sztukko-diszítésétől. De amikor földszinti részét kiszabadítottuk a mindent elföldelő törmelékből, meglepően persepólisi jellegű féloszlopok és életnagyságú szobrok ritka maradványai bontakoztak ki. A szobrok az oszlopközök fülkéiben állottak

valamikor (51. kép). A hosszúkás szentélyt folyosó fogta körül. A vas-kos törmelék elhányása után egy sztukkóból készült óriási Buddha-főre bukkantunk. A halántékok közti távolság teljes tizenhét angol hüvelyk volt, vagyis körülbelül 43 centiméter. Anyaga durva agyag volt, szalmával vegyest és így a törékeny, súlyos szobrot nem volt könnyű sértetlenül elmozdítani és elszállítani.

Ez is s a később kiásott többi óriási fej határozottan görög-buddhista jellegű volt. A folyosó feltárása után derült ki, honnan estek le ezek a fejek. A külső falat hat nagy szoboralak torzója szegélyezte. Ülő alakok voltak, maguk alá vont lábakkal. Térdtől térdig két méternél nagyobb volt a távolság. Az óriási ülő Buddha-alakok ruházatának megmaradt része tanúskodott arról, hogy a messze Lop-nór vidék szobrásza mily szolgailag utánozta a redőzet bonyolult elrendezésében Gandhárának klasszikus mintákból eredő görög-buddhista művészeti modorát.

A szentélyt bizonyára századokkal a tibeti megszállás előtt hagyta el a lakosság. Erre vallott az a bráhmí-betűs jókora szanszkrit kézirat-töredék, amelyet egyik szobor talapzata közelében fedeztem fel. Pálmalevélre volt írva. Már anyaga is azt mutatta, hogy Indiából került ide. A bráhmí-betűk alakja pedig azt bizonyította, hogy az írás legkésőbb a negyedik századból ered.

Még szembeszökőbbé vált előttem a klasszikus ókor művészeti hatása, amikor az erődtől nyugatra talált omladékhalmok kutatásához fogtam. Sztúpáknak látszottak. A legkisebbiket tártam fel elsőnek. Szilárd építmény volt, kívülről négyzetalakú, belül kerek. Valamikor kupola borult föléje. Belsejében egy kis sztúpa maradványára bukkantam. A boltozatról és a körhelyiség felső részeiről lehulladozott súlyos törmelékek tömege elrekesztette a sztúpa alapzatát körül-fogó kerek folyosót. Festett sztukko-töredékeket szedegettünk itt fel. Nyilvánvaló volt, hogy a körhelyiség belső falai egykor freskókkal voltak díszítve. Mindamellet rendkívül meglepett, amikor az ásatás során a padlósínt felett mintegy százhusz centiméterre szárnyas angyalok (54. kép) gyönyörűen festett sora tünedezett fel a fallábazaton. Hogyan is várhattam, hogy a Lop-nór elhagyatott partjain, Legbelsőbb Ázsia szívében, a Kherubimnak ilyen klasszikus ábrázolá-saira akadjak!?

Ahogy mohó izgalommal egyik fejet a másik után kiszabadítottam a törmelék alól, — pusztá kézzel dolgozva — hamarosan meg-

győződtem, hogy a tiszta klasszikus rajzot és színkezelést ezek a fal-festmények jobban megközelítették, mint a hajdankori festőművészetnek a K'un-luntól északra vagy délre eddig látott bármely más alkotása. A tágranyitott nagy szemek élénk tekintete, a kicsiny gödröcskés ajkak kifejezése azokat a finom görög lány- és fiú-arc-másokat juttatta eszembe, amelyeket az Egyiptomban talált ptolemaeusi és római-kori múmiák fára festett ábrázolásaiából ismerünk.

Javában találgattam még, miképpen is magyarázzam e szárnyas angyalképeknek szembeszökően klasszikus modorát és a keresztény képírás nyilvánvaló hatását: amikor a körfolyosóban érdekes felfedezést tettünk s ez a képek korát végleg eldöntötte. Színes selyem-szalagok maradványaira bukkantunk. Kétségtelenül fogadalmi ajándékok voltak. A rajtuk talált kharósthí-betűs feliratok írásmodora pontosan emlékeztetett a nijai romhelyen kiásott fa- és bőrokmányok írására. A selymek írása feltűnően élénk és fekete volt, a fogadalmi ajándékokat tehát bizonyára nem sokkal előbb helyezték itt el, mint amikor a szentélyt elhagyták. Ebből pedig az következik, hogy Mírán is, mint a nijai telep, a harmadik század vége felé vagy hamarosan ezután néptelenedett el.

Más apróbb leletek is támogatják ezt a következtetést. Ezekre nem térhetek ki. De meg kell emlékezni röviden a folyosó délkeleti sarkában talált freskódíszes vakolatdarabokról. Valamikor a falak felsőbb felét díszítették, később leváltak és lecsúsztak a már felhalmozódott törmelékre, majd betemetődtek és a homok megvédte őket a pusztulástól. Kényes feladat volt kiszabadítani és megtisztogatni ezeket a rettentő törékeny vályogvakolat-lemezekéket. Temperafestésű vékony sztukko-felületüket féltetni kellett, hogy szétmorzszálódik a kezünkben.

Nem szükség leírnom, hogyan oldottuk meg ezt a feladatot a munkára annyira kedvezőtlen viszonyok között és hogyan csomagoltuk el őket mégis biztonságosan a rögtönzött szegényes csomagoló-holmival. Nagy volt az örömöm, amikor több, mint két évvel később a kicsomagoláskor tapasztaltam, hogy gondos fáradozásunk nem volt hiábavaló: a festett vályogvakolat-maradványok épségben érték el a British Museum-ot. Odaadó barátom és segítőtársam, F. H. Andrews, leleményes módszerrel biztosította a kényes művészi emlékek végleges megóvását. Hátlapjukat alumínium-lemezre felvont gipsszel támogatta.

Néhány egymáshoz tartozó töredéket gondosan egybeillesztetünk s így a körfal magasabb részét egykor díszítő festett képszalag jelentékeny darabját sikerült összeállítanunk.

A megmaradt freskótöredékek mind a buddhista képírás jólismert jeleneteit ábrázolják. Így például az 55. képen látható részlet egy a koldulóbarátok vörösesbarna csuháját viselő Buddha. Jobbkezét a jólismert «védelmet nyújtó mozdulattal» emeli fel. Mellette hat tanítványa. Fejük kopaszra nyírva, mint a barátoké. Annyit látunk, hogy kerti jelenetről van szó, de az már nem ismerhető fel, hogy Buddha életének melyik legendájából merítették.

A míráni szentélyek freskomaradványainak különös érdekessége és nagy értéke a kompozíció, rajz és színezés művészetében gyökerezik s nem a szent eseményekben, amelyeket ábrázolnak. Buddhista tárgyúak a képek, de a művészi ábrázolás minden részlete hellénisztikus befolyásra vall. Nézzük csak meg a mester és a tanítványok szemét. Nagy, egyenesenfutó szemek ezek, nem olyan hosszúkásak és ferdehajlásúak, mint a Belső-Ázsiában és a Távol Keleten későbbi korban festett alakoké. Ugyancsak jellemző a redőzet és a görbülő ujjak ábrázolása, amelyek mintha csak egy római tóga alól nyúlnának ki. A festés technikáját illetően pedig szembeötlő a «fény és árnyék» szabályos használata mindenütt a meztelen hús ábrázolásában. A klasszikus művészetben olyannyira jólismert *chiaroscuro* mind-ekkoráig sehol nem volt megfigyelhető India, Belső-Ázsia és a Távol Kelet festőművészetében.

Változatosak és tanulságosak ennek a freskósorozatnak fennmaradt töredékei. De kezdettől fogva a fallábazat finom szárnyas angyalai ragadták meg legjobban képzeletemet. Hét maradt meg belőlük. Valamennyit épen hoztam haza. Egyrésztük a British Museumba került, a többi az Új Delhiben (New Delhi) elhelyezett gyűjteményembe. Habár a külső vonásokban nyilvánvaló az a törekvés, hogy egységes hatású legyen a kép, ahogyan várható is ezeknek az égi alakoknak testvéri együttesétől: az arcok kifejezésébe ügyesen sok egyéni vonást vitt bele a művész. Így például a szemek kifejezése, a fej mozdulata, ahány, annyiféle. Ezek az apró részletek csak az eredeti képeken vagy a *Serindia* című munkámban közölt hű sokszorosításokon tanulmányozhatók kellőképpen. De érinteni akartam itt is ezt a kérdést és rámutatni a míráni díszítő művészek ügyességének egyik bizonyítására. A díszítések különleges elhelyezéséhez alkal-

mazkodva, a körfolyosó fallábazatának szárnyas alakjait úgy festették meg, hogy tekintetük *felfelé* néz, egyenesen bele a sztúpát a szertartásszerű körmenetben körüljáró ájtatoskodónak a szemébe. Ezt is alighanem a nyugati művészetből tanulták.

Ha a görög-buddhista domborműveken előforduló szárnyas ifjak alakjaira gondolunk, felettébb valószínűnek látszik, hogy a míráni fallábazat alakjainak őse végső soron a görög hitrege ifjú szárnyas Erosa. De Erostól a míráni angyalokig közbeeső állomásokon át vezetett az út, a keleti felfogás hatása alatt. Hogy még világosabban fejezzem ki : a míráni fallábazat alakjai a korai keresztény templomok angyalait juttatják eszünkbe. De ne feledjük, hogy az angyalok fogalma, mint szárnyas égi hírnököké, régibb, mint a kereszténység. Nyugat-Ázsia nem is egy vallása már a kereszténység keletkezése előtt «ismerte» az angyalokat.

Sehol a hellenizált Közel Keleten nem maradtak fenn angyalábrázolások, elég régi korból arra, hogy világot vessenek kérdésünkre : hol és mikor alakult át a klasszikus hitrege Cupidója azzá a szárnyas alakká, amelyet a míráni fallábazat festményeiről ismerünk. De arra a kérdésre, hogy azok az angyalok miképpen kerültek a tulajdonképi Kína határszélére, egy buddhista szentély díszéül : könnyű megfelelni. A gandhárái görög-buddhista szobrászat azt mutatja, hogy Gandharában a szárnyas Erosról másolt alakokkal ábrázolták a gandharvákat, ezeket a régi hindu hagyományból a buddhista hitregébe átszármazott égi lényeket. Ha tehát a míráni szentély látogatójának eszébe jutott volna valamikor megkérdezni a szentély őreitől, mit is jelentenek ezek a szárnyas lények, amelyek oly sajátságosan emlékeztetnek a messze Szíriában, Mezopotámiában vagy Nyugat-Perzsiában egykor talán már látott alakokra : a templom őrzője tüstént készen lett volna a válasszal, hogy ezek gandharvák.

De kérdés, van-e szükség erre a képmagyarázatra. Ettől a sztúpától hetven lépésre felfedeztem egy másik, ugyancsak ilyen kupolás jellegű szentélyt. Az épület folyosójának fallábazata teljesen világi és határozottan nyugati jellegű alakok festményeivel van díszítve.

A kupola közepében itt is körfolyosóval körülvett sztúpát találtam. A sztúpa is, a folyosó is nagyobb volt, mint az első szentélyé. Mindjárt kezdetben kitűnt, hogy a két szentély körülbelül ugyanegy korból való. Erre vallott a külső négyzetalakú folyosó kissé megmaradt falán felfedezett hasonló angyal mellképe. A sztúpa belsejét csúnyául

megrongálták a kincskeresők vájkálásai, de a körfolyosóba hullott kupola törmeléke közt szép aranyozott fafaragások töredékeire bukkantunk. A törmelék eltakarítása után a folyosó keleti bejárata mellett napvilágra került a megmaradt folyosófal freskófríze, s alatta festett lábazat. A fríz két alakja mellett hamarosan észrevettük az indiai nyelvű kharósthí-betűs rövid feliratokat. Végleges bizonyítéka volt ez annak, hogy ezek a szentélyek és falfestmények időszámításunk első századaiból valók.

A nyugati oldalon, a bejáratnál szemközt, a körfal egy darabját a régi kincskeresők a föld színéig lerombolták. Ez a pusztítás a megmaradt freskókat két különálló félkörre szakította egymástól. Az északi félkörben akkora volt a pusztulás, hogy a felső frízből alig maradt valami. De az alatta levő lábazon, bár a színek megfakultak, könnyen felismertem egy klasszikus rajzú különösen kecses kompozíciót (56., 57. kép). Az egész lábazon átvonult egy széles koszorú- és virágfűzér, amelyet ifjú alakok hordoztak; valóságos *puttók*. Közöttük szárnyatlan Cupidók váltakoztak frigiai sapkát viselő alakokkal. Félreismerhetetlen volt, hogy ezeket Mithra perzsa istenségről másolták, akinek vallási tisztelete általánosan elterjedt volt az egész római császárságban.

A hullámzó fűzér hagyta felső üres félkörökben váltakozva férfi- és női fejek és mellképek emelkedtek ki. Az arcok tekintete, a viselet és a kézben tartott tárgyak mind leplezetlen életörömet tükröztek. Sem ezeknek az alakoknak, sem a még jobb állapotban maradt déli fallábazat virágfűzéres puttói közt látható alakoknak semmi közülük sem volt a buddhista istentisztelethez és hitregéhez. Voltak közöttük virágokkal gazdagon ékesített kecses lányalakok, kezükben korsó és kehely, mások gitáron játszottak, és a többi (56. kép). Arcukon a görög jelleg levantei vagy cserkesz szépségekre emlékeztető vonásokkal elegyedett. Gondosan kidolgozott hajviseletük a közel Keletre vagy Íránra utalt.

Még figyelemreméltóbb talán a férfi mellképek meglepően változatos sora. Némelyik ifjú feje egészen római tekintetű. Jobb kezüket fölemelik, néhány ujjuk kinyújtva, a többi behajlítva, mintha csak a klasszikus *mora*-játékot játszaná. Más képeken felöltő a sűrű szakáll és hosszú hajviselet s a ruházat gazdagsága. Ezek félreismerhetetlenül északi vagy keleti barbárokat ábrázoltak. A szem kifejezése, széles ajak, alacsony homlok egyaránt a világi örömöknek hódoló

emberre vall. Még jobban hangsúlyozta ezt az a mozdulat, ahogyan a maga elé emelt áttetsző serleget tartja.

Szembeszökő ellentétben van a nyugati és északi férfiasságnak ezekkel az ábrázolataival egy borotvált állú, ékszerekkel gazdagon teleaggatott fiatal indiai herceg képmása (57. kép). Arckifejezésén és álmodozó szemében a lágyságnak valami félreismerhetetlen vonása tükröződik. Jellegzetes kúpos turbánja is hozzájárul, hogy eszembe juttassa azt a görög-buddhista szobrokról jólismert típust, amilyennek Gautama herceget ábrázolják Buddhává válása előtt.

A derűs alakok hatását csak még jobban fokozta a körülöttem terpeszkedő halott pusztaság ellentéte. Az élet kiapadhatatlan örömeinek jelképét éreztem bennük. És arra gondoltam: mennyire elűtő a boldog örömök e légkörétől az a küzdelmes, gondokkal terhes élet, amit itt élünk verejtékes munkával, a mult emlékeit nyomozva, ebben a síri pusztaságban!

Ezeknek az ifjúi alakoknak láttára szinte az volt a káprázatom, hogy valahol Szíriában járok vagy a római birodalom más keleti tartományában egy nyárilak romjai közt s nem egy buddhista szentély romladékai közt, Kína határszélén.

De elég volt egyetlen pillantás az északkeleti falrészlet öt-hat méter hosszú festett frízére, hogy minden kétségemet eloszlassa. A kép igazi pompeii vörössel festett alapján fölvonul a híres Vesszantara herceg «dzsátaka»-mondájának sorozatos ábrázolása, a Buddha «előző életeiből» jól ismert történetek egyike. A bejárattól balra a jámbor királyfi alakjával kezdődik a képsorozat: lóháton vonul ki a palotából. Mértéktelen jótekonysága miatt száműzte őt királyi atyja. A lovas előtt klasszikus quadrigán ül a hozzá hasonlóan jámbor hercegasszony két fiával. A jelenetek sora az erdőrengetegben folytatódik: itt már gyalogosan látjuk a királyfit, amint minden kívánságot teljesítő, csodatevő fehér elefántját odaajándékozza az alamizsnát kéregető négy bráhman koldulóbarátnak (57. kép). A kép folytatása lemállott a falról, így nem tudtam végig követni a mesét. De az északi félkör alsó fallábazata felett megmaradt freskótöredékekből kitűnik, hogy a királyfi és neje erdei remeteéletét ábrázolhatta ott a kép s végül boldog visszatérésüket a királyi otthonba.

A frízt is, a fallábazatot is ugyanaz a kéz festette. A frízen a festő láthatólag a hagyományos módon oldotta meg feladatát, vagyis azokat a mintákat követte, amelyek ennek a mondának az ábrázolá-

sában régóta meghonosultak a görög-buddhista művészetben. A fal-lábazat freskójának félig világi jellege azonban felszabadította a művész képzeletét s itt már a római kelet azidőbeli művészetéből merített.

Megerősítette ezt a vélekedésemet a festményen talált rövid kharósthí-betűs felirat. A fehér elefánt combjára írt betűkből megtudunk valamit a freskók festőjéről. Abbé Boyer, a kiváló francia tudós, kharósthí írásemlékeim egyik megfejtője, kibetűzte a felirattól, hogy a festő neve *Tita* volt, s azt is megállapította a művészről, hogy mennyi tiszteletdíjat kapott a freskókért.

A számjegyek olvasásában felmerülhet némi kétség, de a név világosan olvasható. Minthogy pedig a *Tita* névalak nem származtatható semmiféle indiai vagy iráni nyelvből: nem ingadozom, hogy benne a római *Titus* nevet ismerjem fel. A szanszkritban és prákritban a *Titus* nevet szükségképpen *Tita*-alakban írnák át.

A *Titus* név szélteben el volt terjedve a római Keleten időszámításunk első századaiban. Így nincsen benne semmi meglepő, hogy a festő és díszítőművész, akit hivatása ily messze keletre sodort Kína felé, ezt a nevet viselte.

A tyrusi Marinusnak Ptolemaeus «Földrajz»-ában ránkmaradt egyik feljegyzéséből tudjuk, hogy ugyanilyen eredetű emberek, tehát hogy úgy mondjuk római euráziaiak, gyakran elvetődtek «Seres országába», vagyis a tulajdonképi Kínába. A selyemkereskedelemmel kapcsolatban jutottak el oda, már jóval előbb is, mint amikor Mírán szentélyei — nagy valószínűséggel — épültek.

A fríz két rövid kharósthí feliratát elég könnyű volt kibetűzni áttetsző papírra átrajzolt pontos másolatokból. A képen alattuk látható Vesszantara királyfira vonatkozik a másik fölirat. De teljességgel lehetetlen volt a freskókat művészi jelentőségükhöz méltó fényképekben megörökíteni. A rossz időjárás és más nehézségek akadályoztak meg ebben akkoriban.

Hamarosan meggyőződtem, hogy a vakolat, amelyre ezeket a freskókat festették, sokkal törékenyebb, hogysem nagyobb darabokban leválaszthassam a falról. Ez a kísérlet a freskók biztos pusztulását jelentette volna, hacsak magát a mögöttük lévő falat lassankint el nem vagdossuk rendszeresen, hogy a biztos leválasztás lehetővé váljék. Ez a küzdelmes munka legalább egy hónapba került volna, ha nem többre. Nem áldozhattam rá időt, nem akartam megkockáztatni,

57. FRESKÓ FRÍZ ÉS FALLÁBAZAT RÉSZLETE EGY BUDDHISTA SZENTÉLY
KÖRFOLYOSÓJÁNAK DÉLI FALÁRÓL, MÍRÁNBAN.

A fríz Vessantara herceget ábrázolja, amint csodatevő fehér elefántját odaajándékozza az alamizsnát kérő koldusoknak. A fallábazat festményén a virágkoszorús putti-k között egy indiai herceg alakja

58. SZÉLVÁJTA PUSZTASÁG LOU-LANTÓL DÉLKELETRE.

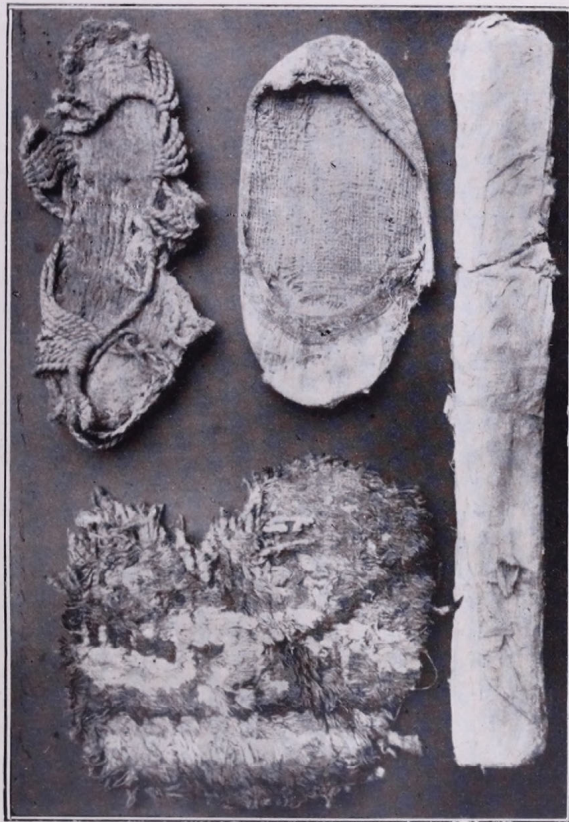
Az előtérben egy lakóház maradványa.

59. ŐSI LAKÓHÁZ ÉS SZTÚPA ROMJA LOU-LANBAN, DÉLRŐL NÉZVE.

Az alul látható emberalakról megítélhető, milyen mélyre kivájódott a térszín az eredeti szint alá.

60. RÉGI SZÖVÖTT TÁRGYAK A LOU-LAN
ROMHELYRŐL.

Mérték 1 : 5.

Fent : kender-cipő, díszített papírcs. Lent : gyapjú szőrszőnyeg darabja.
Jobbról : régi selyemtekercs.

61. DÍSZÍTŐ FAFARAGÁSOK TÖREDÉKEI (RÉSZBEN
KLASSZIKUS MOTIVUMÚAK), A LOU-LAN ROMHELYRŐL.

Mérték kb. 1 : 5.

Balról : fényezett szék-karfa, fürcsa állatalakkal. Jobbról : festett szék-karfa,
görögstílusú összetett állatember-alakkal.

hogy a Lop-sivatagon át Tun-huangba vivő utam a tavasz előhaladtával lehetetlenné váljék. Az a veszély fenyegetett ugyanis, hogy a befagyott sós források jege megolvad s nem lesz ivóvizünk a hosszú út egyes szakaszain. Így hát sajnálkozva bár, e bonyodalmas feladat megoldását későbbre kellett halasztanom.

Utóbb tűnt ki, hogy nagy okom volt sajnálkozni a kénytelen haladékon. Amikor 1908 márciusában Naik Rám Szinghet Khotan mellől visszaküldhettem Míránba a freskókért, ügyes és mindig készséges ezermesterem megbetegedett, alighogy megérkezett a romhelyre. Még meg sem kezdhetette a freskók leválasztását, hályog borította el a szemét. Hősiesen belefogott a munkába s akkor sem hagyta abba, amikor előbb félszemére, majd teljesen megvakult. Tragikus történet ez, túlságos hosszú és szomorú ahhoz, hogy részletesen elbeszélhessem.

Amikor hét évvel később 1914. januárjában magam is visszatérhettem a romhelyre, megütközéssel láttam, hogy én is s utóbb Naik Rám Szingh hiába fáradoztunk azon, hogy a szentély belsejét gondosan megint betemessük, hogy a homok és törmelék megvédje a pusztulástól. Nem tudtuk megmenteni.

Évekkel azután, hogy felfedezéseimnek híre ment, egy japáni utazó járt a romoknál. Neki esett a freskóknak, hogy majd leválasztja és haza hozza őket. Sajnos, régészeti lelkesületével nem állott arányban készülsége, ügyessége és tapasztalata. A festett vakolat szanaszéjjel heverő töredékeit ott találtam a folyosóban a déli félkör alatt, szomorú tanuságául a balsikerű kísérletnek. Szerencsére menten abbahagyta az utazó a szerencsétlen vállalkozást s az északi félkör maradványai megmenekültek. Ennek a fallábazatnak a festményeit hosszas, óvatos munkával sikerült épségben leválasztani és elszállítani. De a festmények nagyobb részéről, amelyek itt napvilágra kerültek, sajnos csak fényképeim (ha tökéletlenek is), és jegyzeteim beszélnek.

NYOLCADIK FEJEZET.

Kutatások az ősi Lou-lanban.

Csarkhlik kis oázisában készülődtem 1906. decemberének első napjaiban régóta tervezett kutató utamra, a Lop-nórtól északra elterülő teljesen víztelen sivatagba. Azokat a romokat készültem felkeresni ott, amelyeket Sven Hedin fedezett fel 1900. évi emlékezetes utazásában.

A romok feltárása után Marco Polo «Lop-sivatagán» akartam végigvándorolni karavánommal Tun-huangba, azon a hajdankori már századok óta feledésbe merült útvonalon, amelyet a velencei utazó követett. Minden jel arra vallott, hogy gondosan elő kell készítenem az eleség, készletek és a szállítás dolgát, ha el akarom kerülni a súlyos kockázatot. Ugyancsak fontos volt, hogy szigorúan gazdálkodjam az idővel, mert hiszen tudtam, hogy csak a tél néhány hónapját tölthetem a víztelen sivatagban, amikor a víz jégalakjában szállítható.

Csarkhlik rendkívül szegényes fészek, puszta falu csak, amint illik is egy csaknem teljesen sivatagos terület főhelyéhez. Három nap alatt ötven főnyi csapatot kellett összeszednem a tervezett ásatásokra. Élelmet pedig annyit, hogy öt hétig eléljünk rajta valamennyien. Tevét annyit kellett szereznem, amennyit csak lehetett, hogy megbirkózzanak a hétnapos sivatagi útra, a romoknál való hosszabb tartózkodásra és végül a visszatérő útra valamennyiünknek szükségeltető víz vagy inkább jég szállításával.

Ijesztő feladat valóban, hiszen összevéve huszonegy tevéig sikerült felvinnem a magaméival és a Csarcsanból bérelt állatokkal együtt. Még bajosabb lett volna a megoldás, ha nem számíthattam volna rá, hogy Abdalban, a Tárím melletti kis halászfaluban, ott, ahol a folyó a Lop mocsaraiba önti vizét, minden egyelőre nélkülöz-

hető holmimat, készletemet hátrahagyhatom addig, amíg elérkezik az idő, hogy elinduljunk a sivatagon át Tun-huangba.

Szerencsémre Liao Ta-lo-je, ennek a félreeső területnek kínai előjárója, készségesen támogatott. Csakhamar más segítséget is kaptam: két edzett vadász jelentkezett Abdalból: Mulla, egy csupa-in, vékony, korosabb ember, és a köpcös Tokhta Ákhún. Mind a ketten kísérői voltak már Sven Hedinnek is s így nem ijedtek meg a maguk árnyékától, mint a sivatagi vándorlás veszedelmeitől rémülődő többi embereink. Bizonyos, hogy egyikük sem ismerte még azt az utat, amelyik Abdal felől visz a romhelyre s így nem számíthattam arra, hogy vezetőim legyenek azon a ponton túl, ahol elhagyjuk a mocsarakat. De jól ismerték a térszín természetét, amelyen át kellett kelniük és mint afféle tapasztalt vadászok, hozzá voltak edzve a küzdelmekhez és férfiasan szembeszálltak a téli sivataggal. Hirtelen megjelenésük a színen némi bátorságot öntött az ásatásokra kiválogatott szántó-vetőkbe, akiknek a lábuk inába szállt a bátorságuk arra a gondolatra, hogy tél derekán elhagyják otthonukat és messze, ismeretlen útra induljanak a víztelen sivatagba, északkeletnek. Hozzá tartozóik máris úgy elsiratták őket, mint a halálraítélteket.

Küzdelmes erőfeszítések után végre december 6-án reggel útnak indulhattunk. Amint végignézttem az utolsó szántóföldek szélén rám váró munkáscsapatomon, meglepett a loplikok arcának nagyon is mongol jellege. Leszármazói ezek az őslakó félnomád halászok törzsének, ezért különböznek szembetűnően a távoli nyugati oázisokról idetelepített turki gyarmatosoktól.

Embereim atyafisága itt elbúcsúzott tőlünk.

— *Jol bolszun!* (Legyen arra *út!*) — kiáltották búcsúzóul. Ritkán csengett ily sokatmondóan fülembre ez a turki istenhozzád.

Egyhangú kopár, kavicsos vidéken meneteltünk kelet felé s másodnap estére megérkeztünk Míránba. Elbeszéltem már kétnapos próbaásatásaimat a míráni romok között. December 10-én elértük Abdalt, az utolsó kis halászfalucskát a Tárím mellett. Lovainkat és minden nélkülözhető holminkat és készletünket Tila Báira, legmegbízhatóbb turki emberemre bízam, vigyázzon rájuk, amíg el nem indulunk Tun-huangba. Hűséges kínai titkárom, Csiang Szü-je, is itt kellett hogy maradjon, bármennyire búsult is, hogy nem viszem magammal. Kényes lábának túlságosan megerőltető lett volna a hosszú vándorlás ezen a nehéz úton. Tevém amúgyis kevés volt, így hát

arra nem ültethettem, bármily csekély megterhelésnek tetszett is ez, hisz könnyű termetű volt és motyója sem nyomott valami sokat.

Másnap reggel elindítottam sivatagi csapatomat Abdalból. Átkeltünk a még be nem fagyott Tárím mély vizén. Első nap a Lop-nór kezdődő mocsarai mentén haladtunk kelet felé. Szerencsére a haldokló folyó egyik frissvizű öblében már jócskán befagyott. Minden szabad tevéet megraktunk hatalmas jeges zsákokkal. Egy-egy teher többet nyomott 200 kilónál. Négy fehér bádogból készült tartályra való víz volt a tartalék végső szükség esetére. Ez is hamarosan megfagyott. A tevéken kívül még vagy harminc szamarunkat is megterheltük kisebb jeges zsákokkal. Az volt a számításom, hogy azon a ponton túl, ahol az utolsó iható vizet vagy jeget találjuk, még két napi járóföldre jönnek velünk a szamarak és ott a jeget lerakatom, hogy ott, mintegy feleúton, elraktározzuk. Persze, a szamaraknak maguknak is kell víz. De két napi szomjazás után, terhüktől megszabadítva, bízni lehetett abban, hogy sietni fognak, hogy mennél hamarabb visszaérjenek a Tárímhoz.

A tevéket bőségesen megittattuk. Hat-hét vödörre valót ittak egyenkint. Ezzel aztán, tudtuk jól, hetekig meg kell érniök; de be is érik, mert a fagyos téli időben nem is annyira a víz hiánya a keserves, mint inkább a legelőé. Mihelyt magunk mögött hagyjuk az utolsó élő növényzetet, nem jutnak legelőhöz, míg csak el nem érjük a sós források nádasait a romhelytől északra. De Hasszan Ákhún annyi utazásomon kipróbált, kitűnő tevegondozóm, nem mulasztotta el, hogy fel ne rakasson néhány tömlő repceolajat, hogy időről-időre megkínálhassa őket, legalább a magunk tevéit, ezzel a gyalázatosan büzlő itallal. Ez a tevék teája a tél hidegében, — mondogatta. És csakugyan nagyon jó eleségpótlónak bizonyult a fényűző teve-tea, a koplalás hosszú heteiben, amíg a legelőt nélkülözték.

Újabb egy napi menet után, sívár szíkes pusztaságban, két másik emberemet hagytam hátra egy víztócsa mellett, a Csainut-kől nádas közelében. A vékony jégborította tavacskában valamelyest iható volt a víz. Ez a hely afféle előretolt állomásunk lett, tartalék-eleséget hagytunk itt hátra embereim számára.

Az út innen kezdve észak-északkelet felé szükségképpen annak az útvonalnak a közelében vitt tovább, amelyen Sven Hedin járt 1900-ban, visszatérőben. Hedin vázlatos térképe és az iránytű volt egyedüli vezetőm a romokhoz. Hedin észak felől jövet szelte át ezt

az elriasztó vidéket. A szerencsétlen táj képe nagyot változott azóta. A Tárím vize Hedin ottjárta évében a kivételes tavaszi áradáskor messze kiöntött észak felé. Az akkor keletkezett víztócsák azóta teljesen kiszáradtak. A száraz sóborította medrekben itt-ott csillogó apró tócsák vize annyira sós volt, hogy ebben a kemény hidegben sem fagyott még be.

December 14-én elhagytuk az utolsó ilyen leülepedést is, kihalt nyárfáival és tamariszkuszaival.

Estére elszürkült tamariszkkal benőtt magas homokkúpok között ütöttünk tanyát. A legmagasabb homokkúp északi oldalán gondosan halomba raktuk a számarháton idáig hozott jeget, a szamarakat pedig két emberrel visszaküldtük. Ezek azután Csainut-köl-ből elszállították ide később az ott hagyott eleségtartalékot.

Alighogy útra keltünk, hamarosan belejutottunk a szélvájta sivatagba. Amerre csak nézünk, a Lop-sivatag északi részére jellegzetes kép tárul elénk: meredek agyagteraszok és martok szakadatlan sora, közben-közben élesen bemetsződő árkok (58. kép). Ezek az agyagmartok a *járdangok*, ahogyan a loplikok nevezik, találó névvel. (*Jár* az árok, *járdang* a kiemelkedő pad). A járdangokat a szél faragta ki a talajból, véső szerszáma a homok volt: a szélkergette homok csiszolta simára őket. Valamennyi kelet-északkelettől nyugat-délnyugatnak csap s így világosan megmutatja a leghevesebb és legállandóbb szelek uralkodó irányát. Ezek az év nagyobb részében dúló szelek a mongol fennsíkról szállnak alá a Tárím-medencének ebbe a legmélyebb részébe, annak a hatalmas légköri jelenségnek engedelmeskedve, amelynek neve: *aspiráció*.

Utunk keresztnben metszette ezeket a borzasztó kemény barázdákat és agyagpadokat. Emberre, állatra fárasztó volt a járás ilyen gonosz térszínen. A tevék szenvedtek legtöbbet, lágy talpukat meghasogatta, gyötörte a kemény talaj. Ahányszor tábort ütöttünk, meg kellett «talpalnunk» néhányat közülök. Fájdalmas, de hatásos műtét: a tevék sérült talpára, az eleven bőrre rávarrtunk egy-egy darabka marhabőrt, védelmül. Megfoltoztuk a csizmájukat. Nagy ügyességet kívánó művelet, mert a teve persze kapálódzik ellene. Szerencsére Hasszan Ákhún nagy mestere volt ennek az eleven talpalásnak és készséggel taníttatta a többieket is, ha nem is valami nagy türelemmel és szelídséggel, inkább pofonokkal és rugásokkal.

Ezen az elriasztó szélvájta területen jártunkban olykor csekély

mélyedéseken vitt át az utunk. Az ilyen helyekre rendszeren messziről ráismertünk a kidőlt fatörzsek sorairól. A holt vadnyárfa-törzsek kanyargó sorai, mint valami sivatagba fulladó folyó-ágak, a homokos síkság messzeségében vesztek el szem elől.

És csakugyan, a Lop-sivatagnak ezen a részén átvivő útjaimon, másutt is, arra a meggyőződésre jutottam, — s ezt a gondos térképezés is megerősítette — hogy ezek a mélyedések s az azokat szegélyező holt erdőszalagok a Kuruk-darjá — vagyis «Szár az folyó» — medrének végződését jelölik. A Lou-lan romhely környékét egykor öntöző Kuruk-darjá különböző korszakokban a nagy kiszáradt Lop-tavat szegélyező mocsarakban halt el. Ezt a gondolatomat és az ezt támogató földrajzi és régészeti okokat részletesen kifejtettem *Serindia* című könyvemben és a magyarul is megjelent *Legbelsőbb Ázsiában*. Itt éppen csak megemlítem, hogy kínai történelmi feljegyzésekben érdekes utalásokat találunk erre a hajdankori deltavidékre és a tőle keletre levő száraz tómederre. Ezek a kínai történelmi adatok is feltevésem mellett szólnak.

Alighogy belejutottunk ebbe a sivár vidékbe, a szélsőpörte puszta talajon kőkori leletekre bukkantam. Kőnyílhegyek, kőcések és más apró szerszámok kerültek útunkba, sűrű egymásutánban. Itt-ott igen kezdetleges durva cserépedények töredékeit szedegettük össze. Később megint, többször is megismétlődött ez a meglepetés. Útunkban, amennyire csak lehetett, egyenes irányt kellett követnünk, sem jobbra, sem balra el nem barkácsolhattunk. Hogy mégis ilyen sűrűn belebotlottunk ezekbe a leletekbe, ez nyilvánvalóan bizonyosága annak, hogy itt a késő történelem előtti korszakban emberek éltek.

A térszín roppant nehézsége miatt csak lassan haladtunk. Naponta legfeljebb 22 kilométerrel jutottunk tovább, pedig kora reggeltől sötét estig útban volt a karaván. Ilyen szaggatott felszínen bajosan tarthattuk be az iránytű-megszabta helyes irányt. Gondom volt rá, hogy a tájékozás megkönnyítésére helyenkint szembeszökő útjelzőket állítsunk. A kihalt fákból faragott póznákkal és halomba rakott agyagtömbökkel jelöltük meg az utat. Ezek útmutatásként szolgáltak az utánunk jövőknek, akik jég- és egyéb tartalék-készleteinket szállították nyomunkba.

Második napi fáradalmas menetünk vége felé, a szélmarta kemény agyagsivatagon, apró fémtárgyakra bukkantunk a földön. Voltak köztük a Han-időkből való kínai rézpénzek is. Cseréptöre-

dékeket is találtunk nagy számban, de ezek már sokkal finomabb művűek voltak az előzőknél.

Ezek a már történelmi korból eredő emlékek arról tanuskodtak, hogy útvonalunk a történeti időkben lakott vidéket szelt keresztül. Legalább is helyenkint emberi telepeknek kellett erre lenniök. Pedig térképfelvételeink szerint még vagy húsz kilométerre voltunk délre azoktól a romoktól, amelyeket Hedin nyomozott ki erre felé!

Akkor már karmai közé ragadott az a fagyos északkeleti szél, amely azután a rákövetkező éjjel majdhogy rám nem döntötte sátrammat. Ez a kegyetlen szél rövid szünetekkel mindvégig dühöngött, amíg csak ezen a tájékon tartózkodtunk. A Fahrenheit-hőmérőn rohamosan leesett a hőmérséklet a nulla fok (-17.8 Celsius-fok) alá.

Keserves napok következtek. Szerencsére a régi folyómedrek mentén sok elhalt fatörzsre találtunk, így tüzelőnk volt bővében. Embereink még így is eleget szenvedtek a fagytól. Hiába védtem fejemet vastag kucsmával s vettem fel legmelegebb kesztyűmet, a metsző szél — napsütéskor is — kegyetlenül átsüvített rajtuk.

December 17-én mindegyre sűrűbben szedegettük fel útunk közben a Han-kori kínai rézpénzeket, bronz nyílhegyeket és egyéb apró leleteket. Délután végül megpillantottuk az első romhalmot a távolban. Közeledtünk a romhelyhez, pontosan azon a tájékon, ahol Sven Hedin térképvázlata nyomán számítottam rá. Embereinket boldog izgalommal töltötte el a látvány, mert már-már roppantul nyugtalanította őket, hogy talán bizony meg se találjuk a romokat. Még vagy 12—13 kilométeres út várt ránk, meredek agyagmartokon és élesen bemetsződő árkokon keresztül. Sötétedett, amikor végre felüthettük sátortáborunkat a nyomasztó sivár tájból kimeredő sztúpa romjának tövében. Ez volt az a messziről megpillantott halom: a romok fő csoportjának mintegy mérföldköve (59. kép).

Másnap reggel megkezdtük az ásatásokat. Nagyszámú emberrel teljes tizenegy napig tartott ez a szakadatlan munka. Ezalatt a több csoportban elszórt romok minden kinyomozható maradványát sikerült feltárnom.

Első dolgunk volt — még munkánk megkezdése előtt — hogy elküldjük a tevéket. Nagyobb részüket északnak küldtük, a kopár Kuruk-tágh hegy lábához. Tokhta Ákhún tudott arra valami sós forrást. Reméltük, hogy majd csak lesz ott valami legelhető nádas

a közelben. A többi tevét délnek küldtük vissza, hogy szállítsák ide a félúton hagyott jég- és egyéb készleteket.

Amint akkor reggel a sztúpa magas talapzatáról körültekintettem, jövődő munkám színtere sajátságosan ismerősnek és egyúttal meglepően újnak is tűnt fel előttem. Délnek és délnyugatnak favázak vályogházak maradványait fedeztem fel. A jól ismert nijai romokra emlékeztettek ezek, habár itt a dühöngő szelek sokkal kevésbé kegyelmeztek meg a romokat védő homoktakarónak.

A romokon túl egyebet se látott itt a szem, mint a kemény agyagból élesen kimetszett *járdangok* és mélyen kivésott árkok végtelen sorait. Valamennyi ugyanabban az irányban haladt, ahogyan a könnyörtelen északkeleti szelek kifaragták az agyagtalajból (58. kép). A tenger képéhez hasonlított ez a táj: csak hogy itt a *megfagyott* tenger tárult szemem elé, az összetorlódó jégtáblák megmerevedett hullámaival.

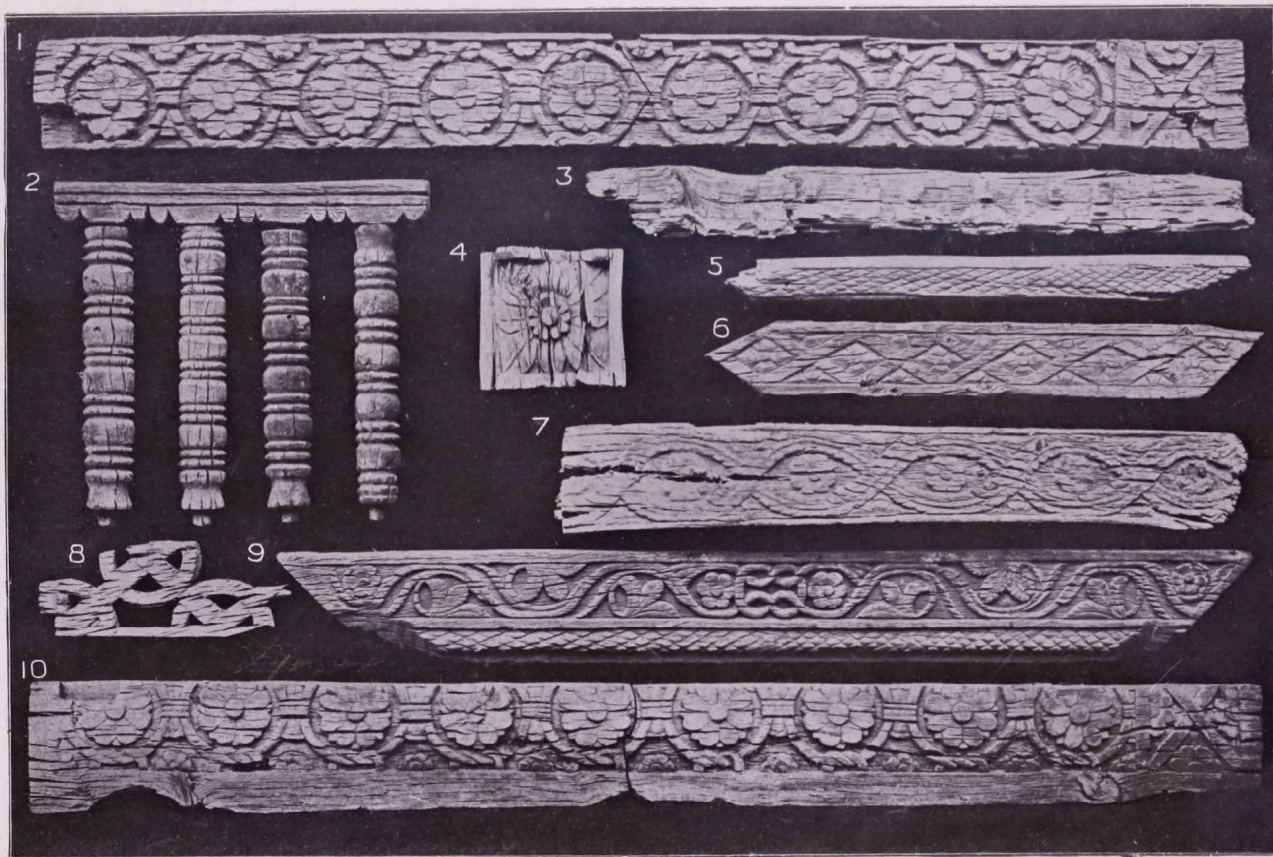
Az ásatást a sztúpától délre eső közeli lakóház romjával kezdtük meg. A szélvájta síkból öt-hat méterre kiemelkedő agyagmárt tetején volt ez a rom: egy jól megépített lakóház szegényes maradványa. A lejtőket belepő súlyos faváz omladéka megmutatta, hol voltak egykor a ma már teljesen eltűnt szobák. A talajt ezek alól teljességgel kisöpörte a szél.

A megmaradt helyiségek roncsai közt kutatva kezembe került néhány kínai írásemlék: keskeny falemezekékre és papirosra írt íratok. Kharósthí-betűs fatáblákat is találtunk, tisztára olyanokat, mint a nijai romhelyen. Papirosszeletek is voltak köztük.

Így kezdettől fogva bizonyosság volt rá, hogy a nijai romhelyen talált írásemlékek régi indiai nyelve e távoli Lop-vidék helyi közigazgatásának és kereskedelmének is általánosan használt nyelve lehetett. Ha meggondoljuk, milyen messze van ez a Lop-vidék Khotantól: ennek az indiai írásnak és nyelvnek ily egységes elterjedtsége a Tárím-medence legkeletibb végéig nevezetes történelmi érdekességű felfedezés.

Az első romból kikerült egyéb különös leletek közül csak néhányat említek: egy színes gyapjú csomózott szőnyegdarabkáit, az eddig ismert legrégebbi ilyen emléket, és egy meglehetősen jókarban maradt kis sárgás selyemtekercset (60. kép). Később találtunk mérőleceket és egy feliratos selyemszegélyt. Ezek segítségével megállapíthattam, hogy a kínaiak híres selymeinek szabályos szélessége kb.

62. LOU-LAN ROMHELY BUDDHISTA SZENTÉLYÉNEK GANDHÁRAI MODORÚ ÉPÍTÉSZETI FAFARAGÁSAI.

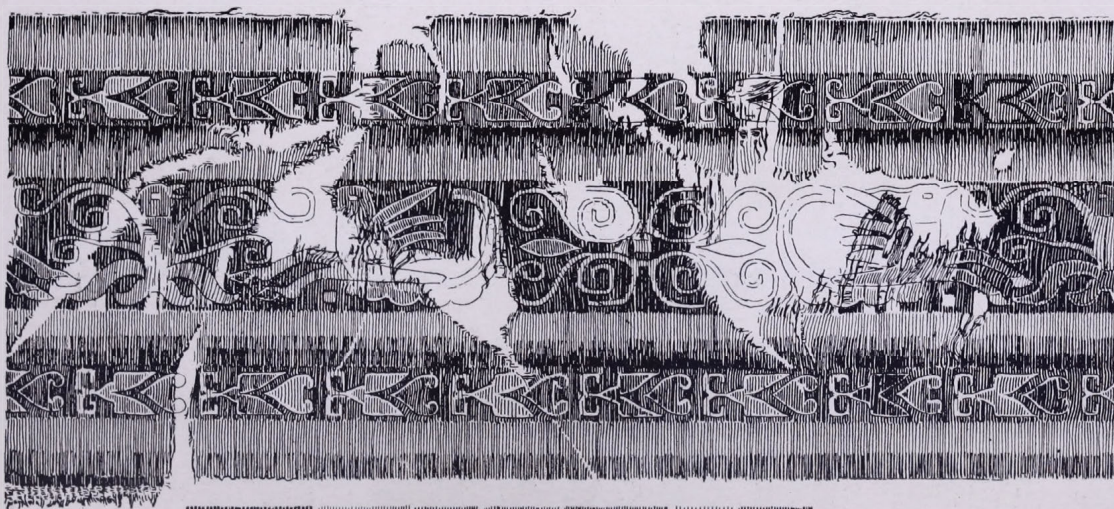
Mérték 1:13.

1., 2., 5., 6., 7., 10. Díszíteses oszlopok és gerendák. 3. Falemez ülő Buddha-alakok domborművével. 4. Rozetta lőtusszal. 8. Mértani ábrájú rácszat töredékei. 9. Díszített ajtófélfá.

Karmazsin. Sárgásbarna. Kék. 64a. ALAKOKAT ÁBRÁZOLÓ SOKSZÍNŰ SELYEM A LOU-LANI TEMETŐBŐL.

Sötét-bíbor. Vil.-zöld. Zöld. Vil.-kék. Vil.-barna Barnássárga. Karmazsin.

64b. HELLÉN ÉS KÍNAI MINTÁJÚ GYAPJÚ FALISZÖNYEG, A LOU-LANI TEMETŐBŐL.

Mérték kb. 1:2.

II

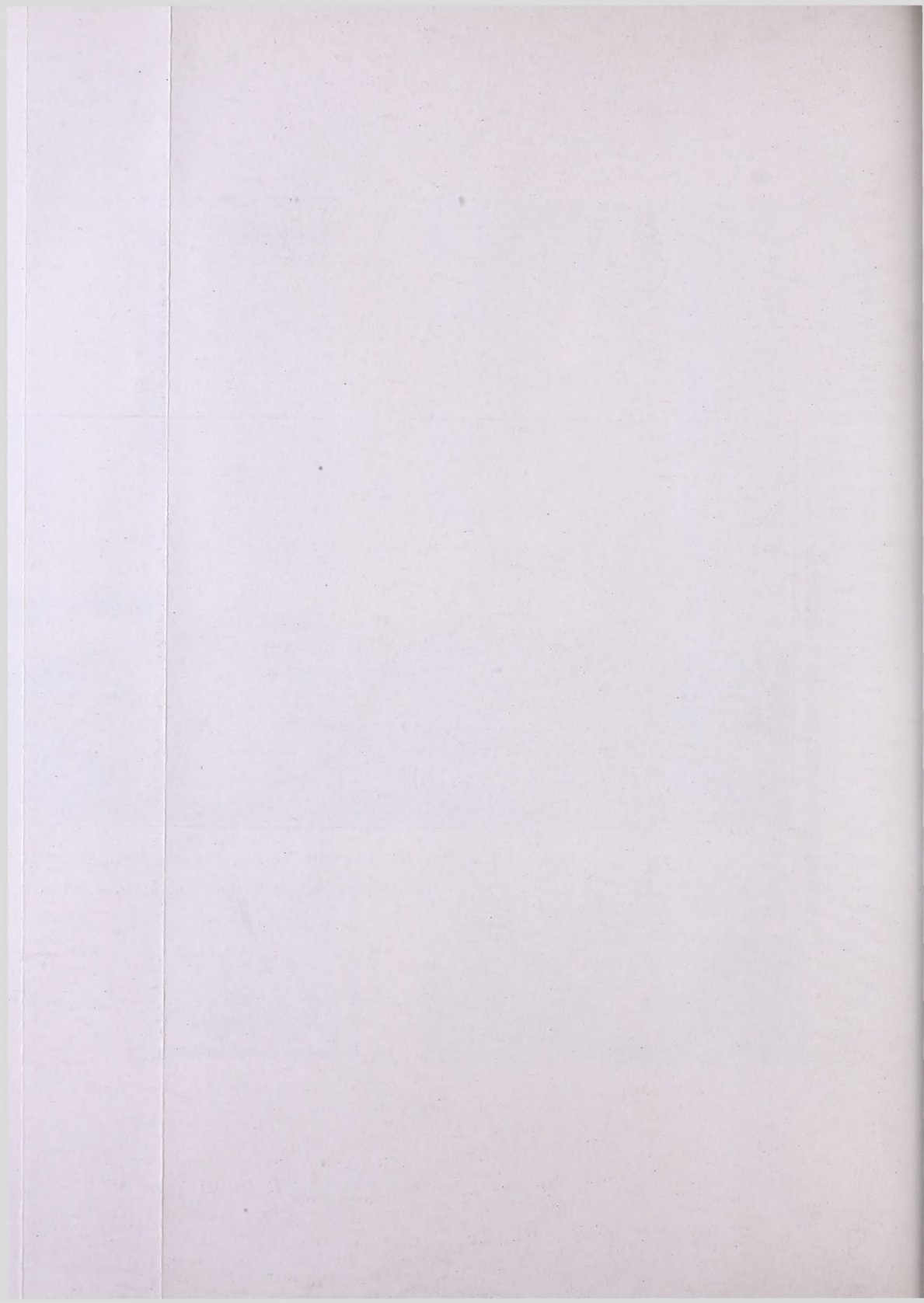
I

III

63. L. K. ERŐDROM BELSEJE, A LOP-SIVATAGBAN, A ROMOK ÉSZAKI SZÖGLETÉBŐL FELVÉVE. (L. 104. LAP.)

(I) Lakóház maradványai, középtűt. — (III) az előtérben teljesen elpusztult nagy épület fatörmeke. — (II) balról katonai szállások romja ásatás közben; jobbról szelvény magaslát (terasz): a körfal nyugati sarka.

48 centiméter volt, pontosan akkora és olyan alakú, mint az a sárga selyemtekercs. Ilyen selymeket szállítottak a klasszikus Nyugat felé Kína selyemkaravánjai.

A házromok közelében, a szélmarta pusztta földön kezdettől fogva sok apró fém-, üveg- és kőtárgyat zsákmányoltunk. Voltak közöttük nagy számban bronztükrök töredékei, hátlapjukon gyakran szép domborművű díszítéssel, fémkapcsok, pecsétnyomó kövek s máseffélék. Temérdek üveg-, agyag- és kőgyöngyöt szedtünk össze. Még jelentősebb volt a négyszögletesen lyukasztott Han-korbeli rézpénzek nagy sokasága. Arra vall ez, hogy sűrűn foroghattak ezek az aprópénzek és élénk lehetett a forgalom erre felé.

Egy részben vályogból épült nagy épület elpusztult romjában — az előbbi romtól délnyugatra — egy *ja-mén* (kínai hivatali épület) maradványára ismertem rá, bármily kevés maradt is meg belőle.

Itt találtam rá arra a valamikor alighanem börtönnek szolgáló fülkeszerű helyiségre, amelyben Sven Hedin kínai iratokra talált. A fára és papirosra írt írások egyike-másika keltezve volt, a 264—270. évből. Gondosan átkutattam az egész épületet és még sok ilyen írás- emlékre bukkantam. Voltak közöttük vékony, kunkorodott forgácsok. Nyilván a szabályszerű fatáblákról gyalulták le ezeket, hogy a megtisztított fát megint írásra használják.

A közeli kisebb házak a nijai romhely lakóházai módjára épültek, de jóval durvábban. Alighanem az idevaló nemkínai közigazgatás tisztviselőinek a szállásai voltak ezek. Abból gondolom ezt, hogy a nijai okmányokra emlékeztető szokott alakú kharósthí táblák nagy számban kerültek napvilágra itt. De a leggazdagabb zsákmányra, egy nagy, harminc méter átmérőjű szemétdombban tettünk szert, a *ja-mén*-től nyugatra. Ebből a még ma is átható bűzű bányából, a trágya és egyéb hulladék rétegei közül egyre-másra kapirgáltuk ki a kínai iratokat, fára és papirosra írott feljegyzéseket (47. kép). Nyilván az irodák «papírkosaraiból» kerültek ki a szemétkbe. A papírdarabokat gyakran darabokra tépték, a fatáblák egy részén pedig látszott, hogy gerjesztőnek használták őket, tűzgyújtásra.

Kharósthí okmányok, fa, papiros és selyem is keveredett közéjük, de kisebb számban. Nagyon érdekes, akkoriban még egyedülálló lelet volt egy «ismeretlen» írású tépett papírszelet. Betűi az arameus írásra emlékeztettek. Azóta kiderült, hogy egy régen kiveszett nyelv és írás emléke ez. Az egykori Szoghdianában beszélték ezt a nyelvet,

időszámításunk első századaiban: a mai Szamarkand és Bokhara vidékén.

A kínai írásemlékeket régi kedves barátom, Chavannes, a kínai nyelv nagy tudósa, fejtette meg és adta ki magyarázatos kiadásban. Az oxfordi egyetemi nyomda kiadásában megjelent tudós munka második gyűjteményem valamennyi kínai okiratát magában foglalja. Az okmányok tartalmából kétségtelenül megállapítható, — éppúgy mint Sven Hedin korábbi leleteiből — hogy ezen a helyen volt az ősi nevén Lou-Lan-nak nevezett terület egyik ugyanilyen nevű katonai állomása. Ez, hogy úgy mondjuk, nyugati hídfője volt annak a legrégibb karavánútnak, amelyet a kínaiak a Kr. sz. előtti második évszázad vége felé a Tárím-medence felé megnyitottak.

A keltezett okmányok nagy többsége a 263. évtől a 270. évig terjedő időből ered, vagyis a Csin uralkodóházból való Vu-ti császár idejéből. Vu-ti volt az, aki a későbbi Han uralkodó-család bukása után újra megszilárdította a kínai fennhatóságot a «Nyugati országokban». A legújabb írásemlék a 330. évből való. Az irat keltezése egy tizennégy évvel előbb lezárult uralkodói korszak évszámát jelöli meg. Kitűnik ebből, hogy ez a kis állomás teljesen el lehetett vágva a birodalom központi hatóságaival való érintkezéstől. A 330. év után nagyon kevés idő telhetett el a hely végső elnéptelenedéséig, amikor persze ezen a sivatagi útvonalon is megszűnt minden élet. Lou-lan végső állomása volt ennek az útnak.

Bármily kicsiny volt is ez az őrhely, környéke pedig termékekben szegény, a kínai okiratokban (47. kép) sok adatot találunk arra, hogy élénk forgalmú útvonal mentén volt ez a telep. Vannak köztük töredékesen megmaradt jelentések, amelyek közvetlenül a «nyugati vidékek főparancsnokától» erednek, vagy hozzá intéztetnek. Egyes katonai műveletekre vonatkozó jelentések nyilvánvalóan nagy területre szólnak. De az iratok többsége mégis helyiérdekű, apró közigazgatási részletkérdésekre vonatkozik: a kis kínai katonai telep termőföldjeire, az embereknek és állatoknak kijáró eleségkészletekre és ezek szállítására. A kis osztag nem tudta magát fenntartani a maga erejéből. Kitűnik ez a tisztek és katonák eleségadagjainak leszállítását sürgető többszöri rendeletekből.

A kharósthí okmányok szövegét Rapson tanár és tudós francia munkatársai adták ki Oxfordban. Az írások jellege, nyelve és más megfigyelések közel rokonságra vallanak a nijai romhelyről kikerült

írásemlékekkel. A szövegek kivonatos fordításaiból megállapítottam, hogy az odavalók *Krorainának* nevezték ezt a helyet. Ennek a névnek átírása a Lou-lan, már amennyire a kínai kiejtés és írás megközelítheti a szót.*

A nagy szemétdombban és a környező lakóházak romjai közt kezembe került sok és sokféle leletről nem emlékezhetem meg részletesen. De szólanom kell egy sajátságos jelenségről, amely jól szemlélteti, mily romboló erők hagyták hátra pusztító nyomukat ezen a helyen. A romokkal ellepett területtől délre és északra itt-ott keskeny agyagterraszok omladécai láthatók. Közelebbi vizsgálatra kiderült, hogy ezek egy védőfal maradványai. A bástya dögölt agyagból épült, közbe-közbe rakott tamariszk-cserje rétegekkel. A régi kínai mérnökök így szokták építeni védő műveiket ezen a vidéken. Az így épített falak a legjobban ellenállanak a szél vájó munkájának.

És mégis ebből az egész bástyanégyyszögből, amelynek egy-egy oldala 365 méter hosszú volt valamikor, alig maradt itt-ott egy-egy töredék, ezek is csak a négyszögnek abból a két falából, amelyik párhuzamos volt az uralkodó kelet-északkeleti szél irányával s így legkevésbé volt kitéve a szél pusztító erejének. A másik két fal, amelyet szemben értek a szelek, a pusztta földig le voltak rombolva, a szó szoros értelmében elhordta őket a szél.

Csak amikor már messzebb keleten több romhelyen is tapasztaltam a szélnek ezt a mindent felfaló pusztítását, akkor értettem meg igazán, mit műveltek a szelek ezzel a Lou-lannal. S csak, amikor másodszor visszatértem ide, 1914-ben, ismertem fel a keletnek és nyugatnak néző falak csekély nyomait, ahol itt-ott mégis maradt belőlük valami.

December 22-én estére befejeztük munkánkat a hajdani megerősített állomás romjai közt. Most már a romoknak az a csoportja került sorra, amelyik mintegy 12—13 kilométerre volt innen nyugat felé (53. kép). Ezeket Sven Hedin fedezte fel elsőnek. De ő csak egyszer rándult ki ide a Lou-lan-telepről, mindössze öt emberrel, s még aznap visszafordult. Így hát nyilvánvaló volt, hogy ezek a romok még meg fogják hálálni a rendszeres ásatásokat. Azon fordult meg minden, jut-e rá kellő időnk. Jégkészletünk rohamosan fogyott.

Nyugtalanúságot fokozta, amikor Tokhta Ákhún azzal a hír-

* A kínai nem tudja kiejteni az *r* betűt. (*A fordító.*)

rel érkezett vissza a Kuruk-tágh tövéből, hogy az ottani forrásnak a vize máig sem fagyott be, annyira sós. Pedig minimum-hőmérőnk, amióta a romoknál vagyunk, 45 Fahrenheit-fokra szállt a fagyponthoz alá (— 25° Celsius). Még Tokhta Ákhún tevői sem itták a források vizét.

Szerencsére a tartalékkészletekért visszaküldött tevék éppen idejében megérkeztek a félúton hátra hagyott raktártól, és így december 23-án áttelepítettük tanyánkat a nyugati romokhoz.

Harminc emberrel öt nap egyfolytában tartottak az ásatások ezen a helyen. Több emberem is volt, de egyesek betegsorba kerültek. Bőséges zsákmányra bukkantunk. Be kell érnem azzal, hogy csak a különösen érdekes leletekről és megfigyelésekről szóljak ezúttal. Egy kis buddhista szentély gondos feltárásakor finom művű fafaragások kerültek napvilágra, köztük két méternél hosszabb gerendák. Díszítésük szembetűnően hellenisztikus vagy görög-buddhista jellegű volt (62. kép).

A szél marása rettentő pusztítást végzett itt és néhány nagyobb lakóház romjain, egy-két kilométerre kelet felé. De azért sok érdekes emléket találtunk a házak omladékai közt: finom faragású lakkozott bútorok darabjait, csaknem római stílusú mintákkal ékes faragott deszkalapok töredékeit (61. kép), díszített szövöttmunkákat, mint pl. egy jó állapotban maradt papucsot, rajta félreismerhetetlenül nyugati mintájú díszítések gobelin-öltésben.

Egy másik kis buddhista szentély mellett fennmaradtak egy hajdankori bekerített gyümölcsös kihalt gyümölcsfái, egyetlen kinyomozható bizonyága az egykori földművelésnek ezen a romhelyen. Más jelek is arra vallottak, hogy e megerősített állomás körül egykor keletkezett telep sokkal inkább a Kínába vivő karavánút forgalmának köszönhetette jelentőségét, mintsem helyi termékeinek.

Bármennyire vágytam is kinyomozni ennek a forgalomnak az útvonalatát a ki nem kutatott sivatag óriási térségein át tovább kelet felé, ezt a nagyon nehéz feladatot akkor meg sem kísérelhettem. Jégkészletünk a végét járta már. A folytonos jéghideg szelek nagyon megviselték embereinket. Egyre sűrűbben ütötte fel fejét a betegség közöttük. Így azután, amikor december 29-én (1906-ban) a nyugati romhely valamennyi épületmaradványának kikutatását befejeztük, munkásseregem főcsapatát a régészeti zsákmánnyal együtt, Rai Rám Szingh térképezőm vezetésével visszaküldtem Abdalba. Rám Szinghet

úgyis régóta kínozza már a csúz. A fagyos szelek annyira beteggé tették, hogy voltaképpen már a romhelyre érkezésünk előtt «harc-képtelenné» vált.

Magam egy kisebb csoporttal elindultam a ki nem kutatott sivatagon át délnyugat felé. Hét napos küzdelmes baktatás után elértük a befagyott Tárím-folyót. Útunk most sokkal fáradalmasabb volt, mint a Lop-nórtól jövet. Az egyre növekvő magasságú futóhomok halmai megnehezítették vándorlásunkat. Romokra nem találtunk, de itt-ott kőkori emlékekre bukkantunk. Még a régi folyómedreket jelölő kihalt fák sorai is hamarosan eltűntek szemünk elől. A tüzelő hiányát ezért keservesen megszenvedtük. A hőmérséklet 48 Fahrenheit-fokra zuhant a fagypontra alá (—27 Celsius fok).

Érdekes földrajzi megfigyeléseket tettem ebben az útban, de ezekről e helyen nem számolhatok be. Végül is Míránon át megérkeztem Csarkhlikba.

KILENCEDIK FEJEZET.

Ősi ösvényeken, a kiszáradt Lop-beltengeren át.

A következő fejezetben hosszú sivatagi utamról fogok szólni, Lopból Tun-huangba, 1907. február és márciusában. Marco Polo nyomdokain járva akkor fedeztem fel az ősi kínai határfalat a tulajdonképpeni Kína e legnyugatibb oázisa közelében. Vándorutamon sikerült egész bizonyossággal meghatározni a Kínából Lou-lanba vivő hajdankori sivatagi út keleti kiinduló pontját. Azon az elriasztó sivatagi útvonalon át érintkezett legkorábban Kína Belső-Ázsiával és a Nyugattal, századokon át. De én csak Lou-lan felől keletnek haladva kísérelhettem meg az út kinyomozását, végtől-végig. Ez is óriási feladatnak mutatkozott akkor. Csak hét évvel később, harmadik utazásomban vállalkozhattam a feladat megoldására.

1914. január 8-án érkeztem meg Csarkhlikba. Megint ez a kis oázis lett a Lop-sivatagban tervezett kutatásaim kiinduló állomása.

Nehézségeimet azonban még jobban megnövelte egy esemény, amelyet, mint a turkesztáni kínai lázadás okozta zavarok egy kicsiny, de jelentős eredményét, meg kell itt említenem.

Mielőtt elindultam újév estéjén Csarcsanból Csarkhlikba, hallottam, hogy kínai «forradalmárok» — más szóval kalandorok és szerencsevadászok — útban vannak Csarkhlik felé és hír szerint foglyul ejtették Csarkhlik kerületi előljáróját (ambán). Csarcsan kínai helytartója nem tudta megakadályozni a felkelést. Előrelátó megfontoltságból ajánló leveleket adott nekem, egyiket a szerencsétlen ambánhoz, abban a reményben, hogy majd csak kiszabadul és visszakapja hatalmát, a másikat a «forradalmárok» vezetőjéhez, akit hívei azóta — ravaszul így számított — alighanem az ambán helyébe ültettek.

Tíz napos útunkban, Csarkhlikba, leginkább a Csarcsan-folyó mentén, nem találkoztunk egyetlen lélekkel. Ezt nagyon furcsállot-

tam akkoriban. Megérkezésemkor kiderült, hogy egyik ajánlólevelem sem mutathatom be. A felkelők nemcsak elfogták, kegyetlenül meg is gyilkolták védtelen foglyukat. Vezetőjük csakugyan elfoglalta a helyét. A mohamedán lakosság közömbösen szemlélte az eseményeket. Igen ám, de egy hétre rá egy kis tungán csapat-különítmény bukkant fel a messze Kara-sahr-ból. A mindenre kapható helyi főnökök lopva csempészték be a fegyvereseket az oázisba. A tungánok álmukban ütöttek rajtuk a felkelőkön, s valamennyit elfogták vagy megölték.

A zavargás nem hagyott semmiféle kínai hatóságot az oázisban. A lomha loplikoktól és nemtörődöm főnökeiktől nem várhattam kézfelfogható segítséget a tervezett kutatásokra.

Nagyon bántott a kényszerű késedelem.

Nagy üggyel-bajjal sikerült csak karavánomat összeállítani: tevéket, munkásokat toboroznom és eleséget szerezni. Valójában azonban ez a forradalmi zavargás jótéteményt rejtegetett számomra. Csarkhlikból való indulásom után kénytelen voltam csaknem két hetet kemény munkának szentelni a míráni romhelyen, hogy megmentsem ami megmaradt a két körfolyosó romjai közt felfedezett pompás falfestményekből. (A hetedik fejezetben volt ezekről szó.)

Javában el voltam még foglalva ezzel a munkával, amikor értesítést kaptam Sir George Macartneytől, a kásgari brit főkonzultól, hogy a kínai tartományi főváros tiltórendeletet bocsátott ki a kerületi hatóságokhoz: akadályozzák meg a térképezést s állják útját minden tervezett kutatásomnak. Örökké résen levő barátom haladéktalanul fölkerlte a pekingi brit minisztert, lépjen közbe érdekemben. Addig azonban ki lettem volna szolgáltatva, ha nem is erőszakos beavatkozásnak, de a kínaiak tétlen ellenállásának s erre bizony könnyű módot lelniük az én helyzetemben.

Jó szerencsémre a Csarkhlikból várt tiltó rendelet nem érkezett meg. Később tudtam meg, hogy az alkalmas pillanatban kitört zavargásoknak köszönhetem a szerencsés kibúvót. A régi kerületi főnököt elzavarták, mielőtt bármit is tehetett volna ellenem. Lázadó utódának meg, aki a ja-ménben hatalomra jutott s ott megtalálta a rendeletet, fontosabb és hasznosabb dolga akadt, amíg őt magát is utol nem érte végzete. A katonai parancsnok pedig, a kínai hivatali szabályok szigorú tiszteletbentartásával óvakodott attól, hogy beleavatkozzék a polgári ügyekbe. A ja-mén iratait lepecsételve őrizte

mindaddig, amíg Urumcsiból, a messze székhelyről meg nem érkezett az új ambán és át nem vette a hivatal pecsétjét.

Mekkora megkönnyebbüléssel lélekzettem fel, amikor a miráni leleteket becsomagoltam, minden szükséges készlet, felszerelés és szállító eszköz együtt volt és útrakelhettem végre a víztelen sivatagba, ahol az emberi beavatkozás nem fenyegetett többé!

Feladataim közé tartozott mindazoknak a romoknak a feltárása, amelyekre csak rábukkanok a Kuruk-darjá kiszáradt deltájában tervezett új kutatások és a Lou-lantól kelet felé vívó hajdani kínai út nyomozása közben. Hogy erre az utóbbi meglehetősen kockázatos vállalkozásra elegendő időm jusson, szükségképpen gyorsan kellett végeznem az ásatásokat. E végből tehát annyi munkást kellett vinnem magammal, amennyit csak vízzel — vagyis inkább jéggel — elláthattam.

A harmincöt emberre és legalább egy hónapra számított jég- és eleségekészlet — hozzávéve ehhez a magunk embereinek még egy második hónapra való szükségleteit és a nélkülözhetetlen felszerelést, bundát, takarót a téli sivatag fagyos szelei ellen — mindez együttvéve olyan tekintélyes szállítmányra szaporodott, hogy a harminc tevé, amelyre szert tennem sikerült (a magunk tizenöt tevéjével együtt volt ennyi) egyáltalában nem bizonyult soknak. Mondanom sem kell, hogy mindenki gyalog járt.

1914. február első napján szerencsésen útnak indítottam jókora karavánomat Míránból. Másnap vettük magunkhoz a Tárím végső víztócsájából a szükséges jeget, zsákokba gyümöszölve. Onnan négy napi útban értük el első célunkat, egy nagy romba dőlt erődöt. Tokhta Ákhún, hűséges régi loplik kísérőm volt az első, aki megpillantotta ezt a romot, évekkel előbb. A szél mélyen kimarta kívül a talajt és helyenkint teljesen rést ütött az erődöt körülfogó szilárd bástyafalon. (63. kép). A fal rőzszenyalábok és döngölt agyag váltakozó rétegeiből épült, olyan módon, mint a Tun-huangtól nyugatra látott ősi kínai határfal.

A romok feltárasakor sok régiség került napvilágra a lakószobák belsejében: faragott gerendák, eszközök, pénzek, stb. Mindezek arra vallottak, hogy ugyanakkor-tájban néptelenedett el ez az erőd, amikor a lou-lani romhely.

Az erőd mellett könnyen kinyomozható volt egy száraz folyóág. A partjait egykor szegélyező kihalt fák törzsei ott heverték még egy-

sorjában. A meder iránya arra mutatott, hogy a Lou-lant hajdan öntöző Kuruk-darjának — «száraz folyó» — egy déli ága volt ez a patak.

A folyóág mentén felfelé tartva egy második, kisebb erődítményre bukkantunk, és északra tőle egy nagy kiterjedésű telep elszórt maradványait fedeztük fel. Favázas vályog lakóházait jócskán kivájta, elhordta már a szél. Mindamellett, ahol a szilárdra összetömődött hulladékrakások annyira-mennyire segítettek megvédeni az eredeti padlószintet, régi írásemlékeket találtunk, fára és papirosra írt írásokat. Kétféle korai indiai betűs szövegek kerültek kezünkbe : kharósthí és bráhmí írások, úgyszintén kínai és régi szoghd nyelvű iratok. Más érdekes emlékeket is találtunk : egy szép lakkozott ládikát, mintázott selyem- és gyapjúszőttesek, fából készült földmívelő eszközök és egyebek maradványait. Ezt a telepet is bizonyosan legkésőbb a negyedik század kezdetén hagyták oda lakói, akárcsak Lou-lant.

Az itt talált pontos régészeti adatok különösen értékesek, mert hozzásegítenek, hogy a romok közvetlen környékén megfigyelt fizikai jelenségekről megmondjuk, milyen korszakban mentek végbe. Világot vetnek ezek a Lop-vidék e tájának vízrajzára és hajdani településére, a történelmi korban és az ezt közvetlenül megelőző időben. Az utóbb említett időbe tartozó sok-sok kőeszközt : nyílhegyeket az újabb kőkorszakból, jadeit baltákat stb. szedtünk fel ott a környéken, a szél-marta talaj felszínéről.

A Lou-lan romhelyre vivő kétnapos utunkban megint régi folyómedrekre bukkantunk. Kihalt vadnyárfák (toghrak) sorai szegélyzik a medreket. A kidőlt fák sorai messze felismerhetően jelölték a Kuruk-darjá — «száraz folyó» — hajdani deltájának folyómedreit. A szélvájta földön itt-ott Han-kori kínai pénzek, apró fém- és cseréptöredékek, kőkori eszközök heverték. Most más útvonalat követtünk, mint 1906-ban, első ottjártamkor, de a leletek és megfigyelések teljességgel megerősítették akkori következtetéseimet.

Tevéink küzdelmesen baktattak a meredek partú járdangok végtelen sorain keresztül. Február 10-én sötét este értük el Lou-lant, a romokban heverő kínai telepet. A már ismerős sztúpa romja alatt (59. kép) ütöttünk tábort. Onnan keletre és északkeletre felderítő csoportokat küldtem ki az ismeretlen sivatagba. Magam ezalatt néhány távolabb eső romot ásattam ki a környéken jó eredmény-

nyel és egyes hulladékrakások mélyebb rétegeit, amelyekre 1906-ban az idő rövidsége miatt nem kerülhetett sor. Most is sok fára és papirosra írt okmányt ástunk ki. Kínai és kharósthí iratok voltak és azon az iráni nyelven írt írások, amelyről 1906—7. évi felfedezéseim óta tudjuk, hogy korai szoghd nyelvemlékek.

Ugyancsak érdekes volt a térszín magassága és a lekoptatás és szél-erozió pusztításai között való összefüggés apróra menő megfigyelése a romhely közvetlen környékén. A kínai telep elnéptelenedése után időről-időre elérte még a nedvesség ezt a helyet s bizonyos térszíni magasságig lehetővé tette valami sivatagi növényzet kisarjadását. A növényzet megvédte az agyagos talajt a szél és a homok koptatásától. Ezek a megfigyelések világosan megmutatták, hogy a szél vájó munkája — bármily szembeszökő is mindenütt a hatása — nem volt állandó a telep elnéptelenedése óta lepergett tizenhat évszázadban. A mélyedésekben itt-ott felbukkanó, bár azóta megint elhalt, szegényes tamariszk-cserjék és sások arra vallanak, hogy a nedvesség néha eljutott idáig. Ez a víz csakis a «Szár az folyó» vize lehetett.

Csakugyan, amikor 1915-ben visszatértem a Kuruk-darjához a sivatagban, távolabb nyugatra, ahol világosan követhető a medre, a roppant kopár Kuruk-tágh («szár az hegyek») lába mentén, tapasztaltam, hogy egyes gödrökben sekély mélységben víz fakadt ásonk nyomán. Ezért nem is nagyon lepett meg, amikor negyedik utazásom idején a Tárím-medencében (1930—31), meghallottam, hogy rövid idővel azelőtt vízrajzi változás esett a Tárím folyón. A változás következtében a Tárím vizének nagyobb része a nyári áradás idején sokkal messzebb északon éri el a Koncse-darját, mint ennekelőtte, s így a két folyó egyesült vize megint belejut a «Szár az folyó»-ba és a hajdani Lou-lan vidékére. Reméltem, hogy ennek a vízrajzi változásnak a hatását tanulmányozhatom a Lop-medencében. Sajnos, a kínaiak akadékoskodása miatt ez nem volt lehetséges.

Izgalmasabb munkára nyílt alkalom, amikor február közepén hozzáfoghattam fő feladatomban megoldásához, amely visszavonzott ide Lou-lan sivatagába. Előzetes terepszemle, főként Afrásgul Khán, fiatal, buzgó és tehetséges pathán térképrajzolóm segítségével, megfélemlítőképpen előkészítette munkámat. Afrásgul valamikor mint a khaiber vadászrezred közkatona csatlakozott hozzám; azóta érdemeinek elismerésül magasra emelkedett az Indiai Térképészeti Hivatal szolgálatában.

Ezek a felderítő utak itt, ebben az évszázadok óta emberi láb által nem érintett lakatlan pusztaságban a romok egész sorát nyomozták ki északkeletnek. Világos bizonyosságai ezek annak, hogy az ősi kínai kereskedelmi és katonai út ebben az irányban haladt, legalább is kezdő szakaszán. Ezt az útvonalat készültem kinyomozni Tun-huang felé a sivatagon keresztül.

A maradványok közül egy hajdankori temető volt az első, mintegy hat-hét kilométernyire Lou-lan teleptől, a szélmarta térszín fölé tíz méterre kiemelkedő, elszigetelt agyagmart (*mesza*) tetején. A mesza oldalát kivájta a szél, aláaknáztta, úgy hogy le is omlott. A részben védtelenül maradt sírokat elpusztította a szél. De a mesza tetejét nem koptatta le és ott rövid ásás után egész sor nagy sírgödörre buk-kantunk. Gazdag régészeti zsákmány tárult elém, zavarbaejtő össze-visszaságban.

Embercsontok és koporsók töredékei, halottak mellé temetett mindenféle sírtárgyak kerültek napvilágra: díszített bronztükrök, fegyverek és háztartási eszközök famintái, fára és papirosra írt kínai okmányok és mindenekfelett szőttesek, szemet gyönyörködtető változatosságban. Voltak közöttük szép színes, mintázott selymek, gazdag gobelinek, hímezések, csomózott szőnyegek darabjai, vegyest, durva gyajú- és nemezzövetekkel. Hamarosan nyilvánvaló lett, hogy a holttesteket bugyolálták ezekbe a ruhákba. Kívánva sem kívánhattam szemléltetőbb kiállítást a hajdankori selyemkereskedelemtől. Ez a kereskedelem volt a főtenyező abban, hogy ez a legrégebb közvetlen útvonal megnyílt Kína, Belső-Ázsia és a távol Nyugat között.

Különféle jelenségekből hamarosan felismertem, hogy ezek a sírgödrök voltaképpen tömegsírok voltak. Tartalmukat régi sírokból hordták át ide, amikor a szél vagy más valami ok kihantolta, vagy teljes pusztulással fenyegette őket. A sírokban talált ereklyék tehát — amelyeket a kínaiak körében ma is élő kegyeletes szokásnak hódolva mentettek meg — bizonyára a Han-uralkodóknak abból a korából valók, amely a kínai kereskedelemnek és hatalomnak Belső-Ázsiában való első térfoglalását, a Krisztus előtti második század vége felé, követte.

Az itt talált gyönyörűen mintázott sokszínű és takácsszövésű selymek (64. kép) tömege valósággal kinyilatkoztatásképp hatott a művésziesség és műszaki tökéletesség dolgában, különösen ha meg-

fontoljuk, hogy a kínai selyemszövésnek ezek a termékei mikor jutottak el Lou-lan-on át a Nyugatra.

Ezek a Krisztus-korabeli és még régibb kínai szövöttések különös érdeklődésre tarthatnak számot, merthogy éppen a legkorábbi selyemkereskedés útvonalán kerültek napvilágra. Hasonlóképpen fontos a távol Kelet és Nyugat korai kapcsolatainak kutatója előtt az a megfigyelés, hogy a díszített gyártmányok között vannak félreismerhetetlenül hellenisztikus stílusban készült kiválóan finom munkájú gyapjúgobelinek darabjai. Akár ott helyben készültek ezek, akár Belső-Ázsiának nyugatabbi területeiről jutottak el oda, szembeszökő bizonyosságai annak a művelődési befolyásnak, amelynek szintén terjesztője volt ez a sivatagi út, századokon keresztül, de megfordított irányban.

Ezek a leletek a legrégibb eddig ismert kínai szövöttések. A közelebbi vizsgálat sok érdekes részletet derített ki készítmódjuk, anyaguk és mintáik tekintetében. Behatóan ismerteti ezeket *Innermost Asia* című könyvem. De a klasszikus befolyásról tanuskodó gobelinmunkák közül legalább egy egészen klasszikus rajzú Hermes-fej finom darabjára fel kell hívnom a figyelmet (65. kép). Egy másik gobelin darab különösen tükrözi a kínai és a nyugati művészet keveredését. Ez kétségtelenül belsőázsiai készítmény. A Han-korbeli kínai domborművekről jól ismert szárnyas ló-alak van rajta. Szegélyének díszítő mintája pedig félreismerhetetlenül klasszikus (64. kép).

Folytatva útunkat északkelet felé, további húsz kilométerre, hamarosan elhagytuk az utolsó száraz folyómedret, amelyet egykor a Kuruk-darjá táplált. Ma vadnyárfák és tamariszkuszok évszázadok óta kihalt fatörzsei jelzik a meder szegélyét. Azután egy kis fallal övezett *castrum* romjaihoz értünk. Közelebbi vizsgálatra kitűnt, hogy valamikor előretolt támaszpontul szolgált ez a táborhely kínai küldöttségek és csapatok számára, ott, ahol Tun-huangból jövet Lou-lan lakott földjére értek.

Gondosan megerősített rözszenyalábokból és döngölt agyag változó rétegeiből épült falai feltűnően jó állapotban éltek túl két évezred viharait. Minden építési részlet dolgában olyannyira megegyeztek a hajdani Han-korbeli határfal legnyugatibb részével, a Tun-huang-sivatagban, hogy semmi kétségem nem maradt az építés időpontja tekintetében. Az is, ez is a kínaiaknak a Tárím-medencébe való első katonai előnyomulása idejéből származik. Ez a megerősített

táborhely képviseli mintegy a nyugati hídfőt azon az útvonalon, amelyen az az előnyomulás lehetővé vált.

A *castrum* fala ugyanazzal a módszeres ügyességgel épült, mint a hajdankori tun-huangi határfal és éppúgy ellenállott e vidék legfélelmetesebb ellenségének: a szél romboló erejének. Kétezer éve tépi és marja a szél és nem sikerült komolyan rést ütnie ezekben a szilárd falakban. A falgyűrűn belül annál rettentőbb pusztítást vitt végbe a szél: hat méternél mélyebbre hatoló üregeket vájt a térszín alá. Mindamellet az északi fal tövében védve maradt hulladékrakásban keltezett kínai írások kerültek felszínre. A Kr. utáni harmadik század végéről maradtak fenn ezek, abból a korból, amelyből a lou-lani-telepen talált írásemlékek legnagyobb része. Az útvonal végleges elhagyását megelőző idők ezek.

Ezen a nagy megerősített állomáson túl más maradványokat is kinyomoztam. Különösen érdekes volt egy kis erőd romja öt kilométerre északkeletre, egy harminc méter magas, meredek *mesza* tetején. Uralkodó kilátás nyílt innen messze-messze, köröskörül a sivatagi pusztaságban.

Az erődítmény nyilván bennszüllött lou-laniak őrtornya lehetett. Az épületen kívüli sírokban férfi- és nő-tetemeteket találtunk. Bámulatosán ép állapotban voltak. Kétségtelenül a védett magaslatnak s az éghajlat tökéletes szárazságának tulajdonítható ez. Egyik-másik holttest csodálatos épségben maradt meg, a melljük temetett sirtárgyakkal együtt (66., 67. kép). A nagy tollakkal és egyéb vadászati diadaljelvényekkel díszített csúcsos nemez-süvegek, a tetemek mellett talált nyílveszők, durva, de erős gyapjúruhák, csinosan fonott kosarak a halott számára elhelyezett eleséggel, és egyebek — mindez rávallott arra a félnomád pásztor- és vadásznépre, aminek a Han-évkönyvek írják le a lou-lani népet abban a korban, amelyben a kínaiak rájuk találtak a sivatagi út megnyílt idejében.

Mintha csak alvó embereket látnék magam előtt, heverték ott a tetemek. Mindössze kiaszott bőrük emlékeztetett rá, hogy életelenek. Különös érzés volt úgyszólván szemtől-szemben állanom emberekkel, akik kétezer évvel ezelőtt éltek itt és pedig kétségtelenül elégedetten, a Lop-nór sívár vidékén. Fejük alakja a *Homo alpinus* jelleggel való közel rokonságra vallott. Ez a jelleg, embertani méréseim tanúsága szerint, ma is uralkodó a Tárím-medence ősi honosságú lakóinak faji alkotásában.

Erről az emelt magaslatról messze kilátás nyílt a környékre. Abból, amit láttam, bizonyosnak látszott, hogy keleti szélén járunk annak a területnek, amelyet elért egykor a folyó éltetadó vize. Távobbb keletre kezdődött a határtalan sóborította csillogó síkság: a kiszáradt Lop-tenger medencéje.

A röviden megemlített felfedezések magukban véve is érdekesek voltak. De különös jelentőséget adott nekik az, hogy biztos kiindulásul szolgáltak és némi tájékozást meríthettem belőlük az előttem álló nehéz feladat megoldására: arra, hogy kinyomozzam a hajdankori kínai utat ezen az elriasztó sivatagon át kelet felé.

De lehetetlen volt azonnal útnak indulnom. Loplik munkásaimat, bármily kemény fából voltak is faragva, a szakadatlan munka a víztelen sivatagban és a fagyos, kegyetlen sivatagi szelek nagyon megviselték. Amikor az utolsó távoli romok ásátását befejeztük, északkeletre, vissza kellett vezérelnem őket lou-lani kiinduló szállásunkra. Onnan azután biztonságban visszatérhettek — az élők világába.

Nagy megkönnyebbülésemre Rái Bahádur Lál Szingh-et, derék régi útítársamat ott találtam már tanyahelyemen. Míránból küldtem volt őt el térképezésre a halódó Tárím mentén a Koncse-darjához és onnan lefelé, a «Száráz-folyó» medrén Lou-lanba. Vele érkezett meg edzett vadászom, Abdurráhim, a Kuruk-tághból, pompás tevéivel. Ő maga is, tevéi is nagy segítségünkre voltak. Úgyszólván egész életét a sivatagban töltötte, tapasztalatainak nagy hasznát vehettük. Tevéinek szívósságára jellemzésül elég megemlítenem, hogy egyikük ott ellett meg a lou-lani romhelyen s a kis teveborjú később a maga lábán tette meg az utat minden baj nélkül karavánunkkal a só és kavics víztelen sivatagain keresztül.

A sorra felfedezett maradványok helyzetéből arra a helyrajzi következtetésre jutottam, hogy a hajdani út északkeletre haladt. De ez az útirány derékszögben térített volna el minket attól a vonaltól, amelyen — megelőző térképezésünk tanúsága szerint — rá kellett bukkannunk a közvetlen útra, arra, amelyik az út keleti kiinduló pontjához vezet, túl a régi kínai fal végződésén. Ez a megfigyelés bizony nem volt nagyon bátorító, hogy tovább nyomozzam a hajdani utat, annál is kevésbé, mert bizonyos volt, hogy olyan vidéket kell átszelnünk, amelyen sem víz, sem más segélyforrás nem kínálkozik.

Gondos előkészületre volt szükség, hogy bátorságosan neki-

vághassunk ennek az utazásnak a tökéletes pusztaságon keresztül. Úgy becsültük, hogy legalább tíznapi menetről van szó. Tudtam jól, hogy ekkora út szigorú próbára tenné az előző hetek munkájában máris elcsigázott tevéink kitartását. Ezért szükségesnek láttam, hogy csapatomat előbb elvigyem a Kuruk-tágh lábánál levő Áltmis-bulak sós forrásaihoz.

Ez a háromnapos út érdekes felfedezésekre vezetett. A régi folyómeder partja fölé kiemelkedő kavicsos övön kis kínai sírhelyek maradványaira bukkantam.

Áltmis-bulakban néhány napi pihenőt tartottunk, hogy tevéink erőre kapjanak a sásos legelőn s háromheti szomjazás után vízhez jussanak. Nekünk magunknak is jólesett megint ezt a kis foltnyi élő növényzetet látni magunk körül.

Jéggel és tüzelővel újból gondosan ellátván magunkat, február 24-én útrakeltünk, mindegyikünk a maga célja felé. Lál Szingh feladata volt a nagy sós medence — az egykori Lop-nór — északkeleti ismeretlen partjainak térképezése. Magam, Afrázgul kíséretében az ősi kínai útvonalnak azt a pontját igyekeztem felkutatni, ahol az út elhagyja Lou-lan egykor lakott területét. Ezt az utat szándékoztam kinyomozni, bármilyen térszínen visz is keresztül, Tun-huang felé.

Ez a földrajzi és történelmi szempontból egyaránt izgató feladat igen kedvemre való volt, habár tisztán láttam a velejáró komoly nehézségeket és kockázatot.

Abból, amit az előttünk álló terület általános jellegéről tudtam, biztosra vehettem, hogy sem vizet, sem az út nagy részén tüzelőt nem fogunk találni, — amivel jegünket felolvasszuk — míg csak el nem érjük a Csarkhlikből Tun-huangba vivő karavánutat, ami pedig jó tíznapi járóföld. Derék tevéink szívósságának is megvolt a maga határa, hiszen máris roppantul le voltak zsarolva az előző hetek munkájától a merő sivatagban. Nem tudhattuk, miféle fizikai akadályok fognak késleltetni ebben a sívár, terméketlen pusztaságban. Semmiféle segítségre sem számíthattunk itt.

Megoldásra várt az a kérdés is, miképpen bukkanunk rá a hajdani útvonalra és miképpen követjük nyomon olyan területen, amely a történelmi idők óta mindvégig kopárabb volt, mint bármely más ugyanekkora darabja ennek a földgömbnek. Az egykori forgalom esetleg fennmaradt emlékeinek gondos felkutatására nem volt idő. Majd minden céloamat a jószerencsére kellett bíznom, azt is, hogy

korábbi megfigyeléseimet kamatoztassam. A szerencse jobban kedvezett, mintsem remélni mertem.

A természet nehézségei hamarosan mutatkozni kezdtek, mihelyt délnek fordultunk. Kétnapos küzdelmes út várt itt ránk, kemény sókéreggel borított meredek agyagmartok és halmok valóságos szövevényén keresztül. Február 25-én elértünk annak a messzeeső kis erődnek a közelébe. Jószerencsémre további maradványokat fedeztem itt fel s ezek megerősítették korábbi következtetésemet, hogy az út kezdetének iránya északkeletnek tartott.

Annak a területnek legszélén, amelyen még nyomai mutatkoznak valamelyes kihalt növényzetnek, egy magasba tornyosuló *mesza* (agyaghalom) tetején régi őrtorony szélmarta maradványait fedeztem fel. A torony olyan jellegű volt, amilyeneket Tun-huangon túl láttam a kínai határfal mentén. Nyilván elértük ezen a helyen a Kuruk-darjá által egykor öntözött terület legszélső keleti határát. Ezen túl semmi rom nem volt már, amely irányítson. Az innen keletnek elterülő sivatag a történelmi idők óta mindvégig ugyanolyan kihalt volt, állati és növényi élet nélkül való, akárcsak ma. Magunk mögött hagyván a sós talajon heverő utolsó holt tamariszk-törzs elfehéredett és összeszikkadt maradványait, éreztem, hogy a holtak birodalmából olyan földre léptem, amely *soha* életet nem látott, kivéve azon a karavánösvényen, amelyet most készültünk kinyomozni.

Elindultunk tehát északkelet felé. Iránytű segítségével kormányoztuk magunkat az agyagos törmelék vagy kemény sókéreg tökéletesen sívár pusztaságában, de a véletlen segítségünkre jött, olyannyira, hogy néha szinte döbbenetes volt. Ősi kínai rézpénzek, apró fémtárgyak, gyöngyök s más efféle leletek mintha csak meg akartak volna nyugtatni ismét és ismét, hogy a régi út nyomán járunk, amelyen a kínai küldöttségek, csapatok és kalmárok bandukoltak négy évszázadon keresztül ebben az élettelen sivatagban.

Ezek a leletek mutatták, mennyire igazam volt, amikor rábízтам magamat azoknak a régi kínaiaknak helyszínrajzi érzékére s feltételeztem róluk, hogy megvolt az okuk, miért választották ezt az útirányt, bármily zavarbaejtőnek tetszett is akkoriban.

Hadd említsem itt meg a legmeglepőbb és legszívesebben fogadott leletet a sok közül. A hajdankori delta végződését jelző kihalt növényzet utolsó nyoma is régen elmaradt mögöttünk, amikor hirtelen rábukkantunk az ősi út irányára: mintegy negyven lépésnyi

65. HERMES-FEJET ÁBRÁZOLÓ RÉGI GYAPJÚ-FALISZÖNYEG DARABJA,
A LOU-LANI ROMHELY EGYIK SÍRGÖDRÉBŐL.

Mérték 1 : 1'2.

66. HALOTT FEJE EGY MESZA TETEJÉN LEVŐ SÍRBAN,
A LOP-SIVATAGBAN.

A fejet durva vászon szemfedő borította; végét csomóra kötötték, benne ephedra-gallyakat találtam.

67. HALOTT EGY MESZA TETEJÉN TALÁLT SÍRBAN.
(LOP-SIVATAG.)

Arcáról félrehúztuk a durva vászon halotti-ruhát. A fej felett látható kis kosár nem volt benne a ruhában.

darabon jó 200 kínai rézpénz volt elszórva, egyik a másik után a sóborította agyagtalajon. Világosan felismerhető vonalban, északkelet-délnyugati irányban heverték. Középpüth négyzetalakú lyukkal átluggatott Han-korbeli pénzek voltak, olyan épek, mintha csak most kerültek volna ki a pénzverőből. Nyilván föloldódzott az érméket egybefűző zsineg és így potyogtak ki lassankint a zsák vagy láda nyílásán. Valami errejáró utazótársaság hullathatta el.

Mintegy hatvan lépésnyire, ugyanebben az irányban elszóródott bronznyílhegyekre találtunk. Láthatólag használatlanok voltak. Alakra és súlyra teljesen megegyeztek a Han-kori nyílhegyekkel. Jól ismertem ezeket a tun-huangi határfal mentén talált leletekből. Alig kétséges, hogy a pénzeket is, nyílhegyeket is valami Lou-lanba igyekvő Han-korbeli szállító csapat potyogatta el. A szállítmány éjnek idején kissé letérhetett a fő útvonalról, bár a helyes irányban haladt, így történhetett, hogy senki nem vette észre és nem szedte fel, ami elszóródott.

Nagy agyagteraszok messze terjedő sorai mentén haladtunk tovább. Szélkoptatta, meseszerű alakjuk rombadólt tornyokra, házakra, templomokra emlékeztetett. Könnyű volt felismerni bennük azokat a szélmarta falakat, amelyeket egy régi kínai szöveg emleget egy bizonyos P'u-cs'ang («sós mocsár»), vagyis a hajdani Lop-meder északnyugati széle közelében. A kínaiak szeme ezekben a természetes alakulatokban egy regebeli város — «a Sárkány Városa» — romjait látta.

Másnap is északkeletnek folytattuk utunkat csupasz agyag- és gipsztörmeléken s napi menetünk végén sóborította, szélvájta martok sorainak elriasztó vidékére érkeztünk.

Kétségtelenül ezekről a martokról szólnak a Lou-lanba vivő régi útról fennmaradt kínai feljegyzések. Ezek a szemléltető leírások a «Fehér Sárkány Halmái» néven emlegetik őket. Szegény tevéink lábát megkínózta ez a térszín. Már is fel volt hasadozva a lábuk, úgy-hogy estéről-estére újra kellett «talpálnunk» őket. Még rosszabb volt, hogy szembe kellett szállnunk a holt Lop-nór medrével. Tudtam jól, hogy most már ez következik.

Éppen megmászni készültem egy kimagasló *meszá-t*, — amely irányító pontul szolgált idáig — hogy körülnézzek a tetejéről, amikor a magaslat lejtőjén jószerecsémre újabb érdekes leletek kerültek szemem elé: kínai pénzek, fémtárgyak, köztük egy épségben maradt

vastör és zabla. Nyilvánvaló, hogy ez a magaslat rendszeres pihenőhely lehetett a régi út mentén. Az ezután következő terep megvizsgálása megerősített abban a feltevésemben, hogy csakugyan pihenő volt itt: a sófedte tengerfenék fáradságos átlábolása után itt, ennek a halomnak a lábánál újra tűrhetően síma s most már sótól mentes sík területre ért az utazó.

Tüstént elhatároztam tehát, hogy egyenesen keletnek fordulok s nekivágok a tengerfenéknek. Másnap átszeltük a medret. Bebizonyult, hogy leleteim helyes irányba tereltek. Utunk a kővémeredt tófenéken keresztül (68. kép) keservesen megerőltető volt állatra, emberre egyaránt. A kemény sókéreg nagy eltolódott lepényekké ráncosodott, közöttük kis turolások púposodtak. De amikor harminc kilométernél hosszabb kínos vergődés után szerencsésen elértük az első puha sósfoltot, a túlparti sókéreggel bevont martsoron, s egy éjszakára megpihentünk: volt okom örülni választásomnak és hálás voltam a véletlen leletekért, amelyek erre az elhatározásra bírtak.

A későbbi térképezés megmutatta, hogy éppen legkeskenyebb pontján szeltük keresztül az elriasztó tófeneket s ennek köszönhattük, hogy egyszer sem kellett olyan térszínen ütnünk fel éjszakai tanyánkat, ahol sem állat, sem ember nem lelt volna akkora foltnyi helyet sem, hogy békében kinyujtsa tagjait.

Semmi kétség, hogy a régi kínaiak első úttörői is ezért választották ezt az útirányt. Régészeti bizonyságok is igazolták megint, hogy ez volt a régi forgalom útja. Amikor a «Fehér sárkány sáncai»-nak túlparti szegélyén átkaptatva elértük a régi sós mocsár keleti partját: pénzeket és más apró régiségeket szedegettünk fel. Három nap meneteltünk a part mentén, könnyen járható, de teljességgel kihalt térszínen. Sem élő, sem holt növényzetnek nyomára sem leltünk. Negyednapra elértük végre utolsó elágazását annak az alacsony sivatagi láncnak, amely észak felől tekint alá a hajdani kiszáradt tengerfenék legkeletibb végződésének nagy öblére. A part mentén haladva tovább, meredek szirtek aljában — amelyek mintha ma is csillogó vizű tengert szegélyeznének — örömmre rábukkantam ismét a hajdani kínai útra. Világosan felismerhető volt a széles, egyenes útnyom. Szállító állatok és valószínűleg szekerek is vészték századokon át a sókéreg-borította talajba, éppen ott, ahol keresztülvágja a «tenger» egyik kis öblét.

Nagy megkönnyebbülést éreztem, amikor Áltmis-bulakból való

indulásunk után kilencednapra elértük a kiszáradt tengerfenék partján, homokos talajban tengődő első szegényes cserjét és nádat. Másnap egy hosszú napi menetben átszeltük, délkelet felé, a sókéregborította széles öblöt. E helyütt ma is sós mocsarak mutatkoznak kis foltokban. Ezen a helyen, a Kum-kuduk kútjánál, jutottam ki a Tun-huangba élő elhagyatott karavánösvényre.

Mintegy kétszáz kilométeren át rettentő sívár tájat szel át ez az út. Ilyen volt ez már hajdanta is. A kínai évkönyvekből tudjuk, hogy hatalmas forgalom volt errefelé a régmúlt évszázadokban. Hogy miképpen szervezték meg és bonyolították ezt le ezen az útvonalon, ahol sem víz, sem tüzelő, sem legelő nem kínálkozott — ezzel a kérdéssel itt most nem foglalkozhatok. Bizonyos, hogy ez a bámulatoltéltető sikerük a civilizációk egymással való érintkezését nagyjelentőségű eredménnyel szolgálta. Mély jelentősége van annak a ténynek, hogy ez a siker sokkal inkább a kínai tekintélynek, gazdasági erőforrásoknak és szervezőtehetségnek köszönhető, semmint akár a nép, akár az uralkodók katonai erényeinek. Méltán tekinthetjük ezt a szellem diadalának az anyag felett.

TIZEDIK FEJEZET.

Az ősi határfal felfedezése.

A mírání ásatások befejezése és a régészeti zsákmány elcsomagolása után 1907. február 27-én elindultam hosszú sivatagi utamra, a sívár Lop-nór-mocsarak vidékéről egyenesen Tun-huangba, Kanszu és a tulajdonképi Kína nyugati határára. Ugyanaz az útvonal volt ez, amelyen Marco Polo vándorolt «Lop sivatagán» keresztül. Hatszáz évvel előtte járt erre egy másik, aligha kisebb utazó, Hszüancang, a kegyesemlékü zarándok, amikor a «nyugati vidékeken» való sokévi vándorlása után buddhista ereklyékkel és szent könyvekkel megrakodva visszatérőben volt Kína felé.

Ha nem volt is olyannyira fontos és közvetlen ez a Lop-nórtól délnek vivő 600 kilométeres sivatagi út, mint a hajdankori lou-lani útvonal, koronkint sűrűn járhatták a karavánok, s csak akkor merült feledésbe, amikor a kínai hatalom meggyöngült nyugat felé, vagy a rideg elzárkózás politikája megfojtotta a kereskedelmet. Amikor a Tárím-medencét legutóbb megint visszafoglalták a kínaiak, úgy kellett újból felfedezni. Azóta megint járnak ezen az úton khotani és járkandi kereskedők, de csak a téli hónapokban, amikor a víz jég alakjában szállítható. Az állomások egész során át ugyanis annyira keserű a víz a kutakban, hogy azokból inni nem lehet.

Tizenhét nap alatt tettük meg az utat a sivatagon keresztül. Rendesen huszonnyolc napi menetre osztják a távolságot, akárcsak Marco Polo idejében. Nem kellett annyi nehézséggel szembeszállnunk, mint Lou-lan körüli kutatásainkban. De nyomasztó a magány ezen az élettelen sivatagi úton. Egyetlen emberi lénnel nem találkoztunk egész utunkban. Nem volt nehéz megértenem a régi vándorok babonás rettegését.

Ezek az érzelmek tükröződnek a kínai buddhista zarándokok

jelentéseiben és a kínai történetírók feljegyzéseiben. De legérzékletesebben fejeződnek ki a derék Marco Polo leírásában. Halhatatlan könyvéből idézek néhány részletet, abból, amit a Lop-sivatagról ír.*

«Olyan hosszú ez a sivatag, hogy lóháton — így mondatik — egy esztendőbe vagy még többbe kerülne az út egyik végéről a másikra. És itt, ahol szélessége legkisebb, egy holdig tart az átkelés. Az egész csupa homokból való hegy és völgy és nincsen benne semmi ennivaló. De egynapi és egy éjszakai lovaglásnak utána friss vizet találhatsz, elegendőt, talántán ötven, avagy száz ember és oktan barmaik részére, de nem többet...

«Barom itt nem találhatik; mert semmi sincsen, amit egyenek. De csudálatos dolgot beszélnek erről a sivatagról, tudnivalóan azt, hogy ha utasok éjnek idején haladnak benne és valamelyikük hátramarad, avagy elalszik, avagy másefféle és megest megkísérli, hogy utolérje az ő társait, akkor lelkeket hall megszólalni s azt hiszi, hogy az ő társai azok. Néha nevén szólítják őt a szellemek, és illetéknéppen gyakorta téves útra vezetetik az utas, úgyhogy soha rá nem talál többé az ő csapatára. És ilyen módon már sokan elvesztek. Néha az eltévedt utazó, mintha nagy lovascsapat vágató dobogását és zsváját hallaná, távol az igazi útvonaltól, és azt vélvén, hogy ez az ő csapata, követi a hangot; és minekutána megvirrad a nappal, azt találják, hogy csalódás esett meg velük és keserves vészbe jutottak. Sőt még nappal idején is hallani azoknak a szellemeknek a szavát. És néha különféle hangszereknek zengését fogod hallani és még közönségesebben a doboknak pergését. Éppen ezért ezen az utazáson az a szokás, hogy az utasok szorosan egymás közelében maradnak. Valamennyi állatnak is a nyakán csengő lóg, avégből, hogy így ne egykönnyen tévedhessenek el. És lefekvés idején egy mutatójelet raknak, hogy az irányt a következő nap menetében mutassa. Ezen a módon kelnek át a sivatagon.»

*

De nem is annyira ezek a régi néphiedelmek foglalkoztatták gondolataimat, hosszú napimeneink közben, a nagy, kiszáradt tengerfenék sókéreg-borította partja mentén (69. kép), majd pedig felfelé azon a széles sivatagos völgyön, amely a keleti Kuruk-tágh lábát

* Sir Henry Yule angol fordítása nyomán.

elválasztja a Kum-tágh hegyalját borító magas homokháaktól, délre tőle. Érdekes földrajzi megfigyelések kötötték le érdeklődésemet, különösen azután, hogy kijutottunk abból a sivatagi völgyből. Első tekintetre meglepő tájakra jutottunk odafenn.

Tágas medence. Északról a Kuruk-tágh komor, tökéletesen meddő lejtői, délen százméteres homokhalmok. A medencében száraz tómedrek sorát fedeztük fel, közöttük és körülöttük rendkívül meredek magas agyagmartok egész szövevénye.

Ezekben a tómedrekben végződött egykor a Szu-lo-ho folyó. Ma huszonöt kilométerrel délebbre, nagy sós mocsarakban vész el a folyó. A Khara-nór tó — amelyről régebben azt hitték, hogy abba veszti bele vizét a folyó — több mint egy hosszúsági fokkal keletebbre van a valóságban, mint ahol a térképek ábrázolják.

Annak a korábbi s ma már kiszáradt medencének a felfedezése földrajzi tekintetben igen érdekes. Tanulságos példa a folyómedrek végződésének változásaira a történelmi időkben, amint ez a Tárímon és a Kuruk-darján kimutatható. Azt a gondolatot ébreszti ez, hogy valamikor régebben a Nan-san hegylánc havasainak nagy részéből táplálkozó folyó a nagy Lop-tengerbe öntötte vizét, s így ennek vízgyűjtő medencéje a Pámíroktól egészen a Csendes-óceán választó-jáig terjedt, végesvégig legbelsőbb Ázsián.

Gondolataim rá-ráterelődtek a «nyugati országok»-ba vivő legrégibb kínai út hajdankori forgalmára, hogy mi mindent látott s mennyi küzdelemnek és szenvedésnek volt tanúja ez az ősi országút, Csang-Cs'ien kora óta, aki Kína belsőázsiai terjeszkedésének úttörője volt. A Han-uralkodók császári évkönyveinek rövid feljegyzéseiből tudtam, hogy a lou-lani út, ahogyan röviden nevezhetjük, keleten egy megerősített határállomásnál, végvárnál kezdődött. A korai kínai történelmi feljegyzések *Jü-mén-kuan*-nak — «a Jadeit Kapu Végvárának» — nevezik ezt a híres erődöt.

Kifejező nevét a nagybecsű khotani jadeitről (*jü*) kapta, a Tárím-medencének ősidők óta maiglan nevezetes kiviteli cikkéről. Kínába viszik a jadeitot. Sem a kínai, sem a nyugati tudomány nem tudta még eddig pontosan megállapítani, hol is volt ez a híres «Jadeitkapu».

Csarkhlikban és Abdalban is hiába kérdezősködtem, senki nem tudott olyan romokról, amelyek a valószínűség szerint oda vezetnének. De ismertem a francia külügyi képviselőt szolgálatában álló

C. E. Bonin-nek rövid jelentését 1899. évi sikertelen kísérletéről, hogy a Tun-huang-ból Csarkhlikba vezető sivatagi utat kövesse, s emlékeztem rá, hogy Bonin rombadőlt őrtornyokra, sőt a tornyok mentén vivő fal maradványaira bukkant. A Khara-nór tótól nyugatra mocsarakra talált s onnan vissza kellett fordulnia. Bonin futó megjegyzéséből arra következtettem, hogy azok a romok igen régi korból valók lehetnek. De térkép, sőt útvázlat híján a francia utazó adatai nem vezettek nyomra.

Szerencsére az öreg abdali Mullá, ez a kitűnő megfigyelő, ennek az útvonalnak igazi modern úttörője, jóelőre figyelmeztetett rá, hogy az agyagmagaslatok útvesztőjéből kijutva már az első nap rábukkanhatok a kínai utakon szokásos útjelző tornyocskákra. Ő *pao-t'ai*-nak nevezte ezeket. Reményemben nem csalatkoztam. Azon az estén — március 7-e volt — kopár kavics-fennsíkon vándoroltunk a karavánok ösvényén. Egyszerre csak szemembe tűnt egy oldalvást fekvő alacsony halom, az úttól egy-két kilométerre. Odaérve örömmel láttam, hogy viszonylag jó állapotban maradt őrtorony. A kemény vályogtéglából épült szilárd építmény magassága megvolt vagy hét méter.

Mihelyt megláttam a téglák sorai közé szabályos közökkel beágyazott jól ismert tamariszk-gallyakat, semmi kétségem sem volt többé, hogy az őrtorony igen régi eredetű. Mélyen bevágódó, száraz folyómeder szélén emelkedett, könnyen védhető helyen, közvetlenül a part felett. Mellette egy teljesen romokban heverő kis épületet fedeztem fel. Az őrség szállása lehetett. Hamarosan igazolta ezt a feltevésemet az, hogy vasszerszámok, faragott fatöredékek és egy vastag gyapjúszőttes darabjára leltem a romok között. A későbbi rendszeres térfölvételből kiderült, hogy ez az őrtorony az egykori védett határvonal legnyugatibb részének előretolt állása volt.

A lovaink számára magunkkal hozott takarmány fogyatékán volt s így kénytelenek voltunk késedelem nélkül folytatni utunkat a még ötnapi járásra levő Tun-huang oázisba. Másnap reggel alig öt kilométerrel hagytuk el azt a helyet, amely, mint fentebb mondtam, a Szu-lo-ho folyó végződő ágyának bizonyult, amikor észrevettem egy másik őrtornyot, egy délkelet felé levő kavicsshalmon. A karaván a jól látszó ösvényen, magam meg a toronyhoz siettem (70. kép). Szakasztott mása volt az előbbinek. A körülötte elterülő kavicsos síkon eleinte semmi más építmény nyomát nem fedeztem fel. Közelebbi vizsgáldásra azután mégis észrevettem valamit a torony

közelében. A kavicsos térszínből nádkötegek sorai ütköztek ki. A nádkötegek nyomán haladva a magaslat szélén, nagy örömömre csakhamar kitűnt, hogy a vonal nyílegyenesen folytatódik egy másik torony irányában, kelet felé, amely mintegy öt kilométerre lehetett. Ott, ahol valamivel odább egy mélyedést szel át a vonal, határozottan felismerhető fal alakját ölti fel.

Egy kis szemlélődés után kétségtelenné vált, hogy csakugyan fal maradványaira bukkantam. A futóhomok sekély rétegét eltakarítva egyszeriben kibontakozott előttem a döngölt agyagból és szabályos közökben vízszintesen közéje rakott nádkötegekből épült fal. A falon átítatódott só megszilárdította az egész építményt (71. kép). A fal közé rétegezett nádkötegeket kívülről merőlegesen rakott nádkötegekkel támogatták meg, rőzszenyalábok módjára csomózva s ily képpen mintegy külső burkolatot adva az egész falnak.

A nádkötegek vagy rőzszenyalábok mind arasznyi vastagok voltak, hosszúságuk egyformán körülbelül harmadfél méter. Az építés gondossága, szilárdsága egymagában nem segített hozzá, hogy határozott választ kapjak arra a kérdésre, mely korból való lehet ez a különös fal. De egy szerencsés lelet azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy meg fogom találni a szükséges időadatbeli bizonyítékot.

Elég volt megkaparnunk kissé a fal tetejét, hogy a föltünedező nádkötegek között máris rábukkanjunk néhány fatábla töredékére, egy címkeszerű kis falemezre, színes selymek rongyaira s más effélékre. A nagyon réginek tetsző címkén feltűnően tisztán olvasható a kínai betűs írás, mindössze ennyi: *Lu Ting-si ruhás zsákja*. Keltezés nem volt rajta.

Kitűnő kínai titkárom tudóshoz illő szerénységgel csak annyit mondott az írásról, hogy betűi régebbieknek látszanak, mint a tizedik század óta használatos betűk. Én azonban, a kínai írástudományban való járatlanságom mellett is megkockáztattam azt a feltevést, hogy alighanem a Han-korból való ez az írás.

Hogy miképpen keveredtek ezek a láthatólag igen régi korból eredő emlékek a fal építésére használt anyag közé, ezen a kérdésen most nem törtem a fejemet. Jobban izgatott akkor az a felfedezés, hogy délnyugatnak is, északkeletnek is további tornyok mutatják az irányt, amerre a fal folytatódik. Karavánom Tun-huang felé igyekezett, így hát én is kelet felé fordultam s nem volt okom megbánni ezt az elhatározásomat. Toronyról toronyra haladva több

68. FELHALMOZOTT SÓTÖMBÖK A KISZÁRADT LOP-TÓMEDENCE FELSZÍNÉN.

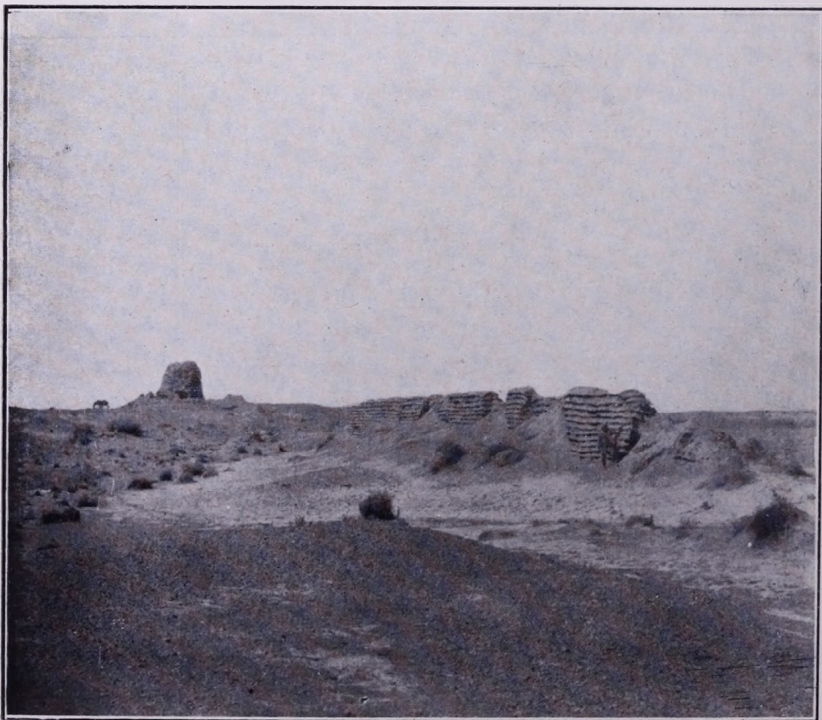

69. A BEFAGYOTT LOVARA-FORRÁS A RÉGI TÓPART LÁBÁNÁL, A SÓ-
BORÍTOTTA LOP-NÓR MEDENCE DÉLI SZÉLE MENTÉN.

70. RÉGI ŐRTORONY A TUN-HUANGI HATÁRFAL NYUGATI VÉGE KÖZELÉBEN.

A két alak az előtérben azon a helyen áll, ahol az első régi kínai írásos fatáblát találtuk.

71. A KÍNAI HATÁRFAL A T. XIII. ŐRTORONY KÖZELÉBEN.

72. ŐSI ŐRTORONY ROMJA, T. IV. C., A TUN-HUANGI HATÁRFALTÓL
NYUGATRA.

Kilátás északra.

73. RÉGI KÍNAI ERŐD, A JADEIT-KAPU HELYÉN, ÉSZAK-KELETRŐL.

74. A TUN-HUAŃGI HATÁRFAL EGYIK ŐRTORNYÁNAK ROMJA (T. XII.) A HOZZÁTARTOZÓ KATONAI SZÁLLÁS ÉS LÉPCSŐ MARADVÁNYÁVAL.

helyütt is hosszú darabokon nyomon követhettem a ki-kibukkanó különös fal vonalát (71. kép).

Helyenkint másfél, sőt két méter magasságban megmaradt a fal, másutt (ahol a szélfúvás lepusztította) alig felismerhető kidudorodás árulta el a fal irányát a sík kavicsos térszínen. De ilyen helyeken is elég volt megkaparni a felszínt, hogy kibukkanjanak a nád és rözse nyalábjai. Még tanyát sem ütöttünk aznap este, máris kétségtelen bizonyosságot szereztem arról, hogy az őrtornyokat egy összefüggő fal védelmére építették. Első pillantásra emlékeztetett azokra a *limes*-ekre, amelyekkel a római birodalom védte határait mindenütt, ahol a barbárok beözönlése fenyegetett: Hadrianus falától — a mai Northumberland-ben — le egészen a szíriai és arab mocsarakig.

Megragadó felfedezés volt ez. Csábított a gondolat, hogy tovább nyomozzam, mere is halad ez a kínai fal. A két rákövetkező nap nyolcvan kilométernél nagyobb távolságra követtem a fal vonalát őrtornyról őrtornyra. A tornyok itt néhol magán a karavánösvényen emelkedtek, vagy legalábbis világosan láthatók voltak onnan kisebb-nagyobb távolságra észak felé. Más, tekintélyesebb romokkal is találkoztunk ezalatt, míg csak a Tun-huangba vivő ösvény el nem térített minket délkelet felé, a kopár kavicsos fennsíkon.

A Tun-huangtól nyugatra elterülő sivatag mind e maradványainak rendszeres kikutatásához nem foghattam hozzá mindaddig, amíg az ásatásokhoz szükséges munkásokat össze nem toboroztam s a készletekről nem gondoskodtam. Ezért tehát délnek kellett fordulnom Tun-huangba vagy Sa-csou-ba — a «Homok Városába», ahogyan későbbi eredetű másik nevén nevezik találóan.

Tun-huang fallal körülvett kis városának környékén nagyon meglátszottak még az utolsó nagy mohamedán lázadás idejének rettentő pusztításai. Az oázis csekélyszámú, nemtörődöm lakosságából ügyel-bajjal tudtam csak néhány munkást toborozni az ásatásokra, pedig a város két mandarinja: a tudós polgári előljáró és a katonai parancsnok, ez a derék öreg harcos, barátságos érdeklődést tanúsított törekvéseim iránt. Mindent megtettek, ami hatalmukban volt, hogy segítségemre legyenek.

Így azután március 24-én elindulhattam megint a sivatagba. Egy tucatnyi ópiumot pófékelő kuli volt csak velem. Többet vagy jobbat nem sikerült összeszednem.

Hogy megbizonyosodjam, vajjon a régi határfal keletnek foly-

tatódik-e s hogy ott is — amint gyanítottam — többé-kevésbé a Szu-lo-ho és tócsáinak déli partja mentén halad-e : először északnak indultam. Két napig kutattam, de csak nem leltem nyomára a hajdani kínai határfal remélt maradványainak. Későbbi vizsgálatokból kiderült, hogy a Szu-lo-ho és nagy mellékfolyója, a Tun-huang folyama, hatalmas területeket elárasztott, s az árvíz, amellyel egyszer magunk is találkoztunk, mosta el a fal nyomát arrafelé. Amidőn azonban folytattam kutatásomat kelet felé, megint rábukkantam a fal és az őrtorony vonalára. Nagyon megörültem a szerencsés felfedezésnek, és méltán, mert több mint huszonöt kilométeres szakadatlan vonalban követhettem ezután a falat.

Ott, ahol az alacsony fennsík kopár kavicsos felszíne, — amelyre a falat húzták, jókora magasságban az árvíz színvonala felett — helyenkint alacsony homokbuckáknak ad helyet, feltűnően jó állapotban maradt falrészlethez értünk. Vastagsága harmadfél méter, oldalai teljességgel sértetlenek és két méternél nagyobb magasságig is állott még a fal. Könnyű volt tanulmányozni sajátos építését. A rőzse és a döngölt agyag váltakozó rétegei a talaj só- és víztartalmától csaknem kőszilárdságúakká váltak.

Ilyen vidéken, mint ez, ember és természet alig árthatott a falnak. A rőzsényalábok rugalmassága és egyúttal összetartóereje minden más anyagnál ellenállóbbá tette a szél szakadatlan morzsoló munkája ellen.

A szilárd, csaknem függőleges homlokzatú fal láttára önkéntelenül elfogott a csodálat a régi kínai mérnökök iránt. A messzeterjedő sivatagban, ahol semmi segélyforrás nem kínálkozik és jórészt még a víz is hiányzik, rettentően nehéz feladat lehetett ennek a tömör falnak a megépítése. És aránylag rövid idő alatt készült el a nagy mű — mint végül kiderült, — mintegy hatszázötven kilométer hosszúságban, el egészen az Etszin-golig.

Még nagyobb elégtétellel töltött el, amikor a legtöbb őrtorony közelében kinyomozható hulladékrétegekből és a szomszédos kis szállások maradványaiból egyre-másra kerültek napvilágra a fára írt kínai írásemlékek. Az írásos keskeny falemezekék közül sok keltezett is akadt. Valósággal izgalomba ejtett, amikor kínai titkárom kibetűzte őket és kiderült, hogy valamennyi keltezett írás az első századból való. Így bizonyossá vált, hogy ez a határfal megvolt már a korábbi Han-uralkodók idejében s hogy a legrégebb eddig ismert kínai írott okmányok kerültek kezembe.

Az iratok tartalmával is meg lehettem elégedve. Csiang futólagos vizsgálatából kitűnt, hogy különféle jellegű írásokkal van dolgunk. Voltak közöttük rövid jelentések és rendeletek katonai ügyekről, elismervények fölszerelési tárgyak és készletek átvételéről, magánközlemények. Iskolai magyarázatok és írásgyakorlatok is akadtak közöttük. Nyilvánvaló volt, hogy az anyag teljes megfejtése hosszas tanulmányozást kíván. Egyes írástudományi és egyéb szövegmagyarázati rejtély megoldását Chavannes professzornak, a nagy sinológusnak köszönhetjük.

Könnyebb volt azonban már ott helyben megismerkedni a «vegyes iratsomók»-nak — hogy kissé időszerűtlenül mondjam — az «ürlapjai»-val. Legtöbbje vékony szelet volt csak (45. kép), hosszúságuk körülbelül 24 centiméter, szélességük 6—12 milliméter. Egyetlen függőleges sorban gyakran harminc kínai szójel is volt, vagyis szó. Ez mutatja, milyen finom kézzel írták. A gondosan simított fa- vagy bambusz-szeletek mellett tamariszkfát is használtak. Erre a durvább, de a helyszínén könnyebben megszerezhető anyagra írták a kevésbé kényes közleményeket. Játékos alakokra farigcsálták és úgy másolgattak rájuk. Az elhagyatott telepeken állomásozó katonák nyilván ilyesféle szórakozásokkal ütötték agyon az időt.

Legyalult faforgácsok tanuskodtak arról, hogy a finom «levél-papirost» megbecsülték és többszörösen is írtak rája. Sok más beszédes emlékre is bukkantunk a hulladék között, ami arra vall, hogy milyen nyomorult, keserves életet élhettek ezeknek a félreeső sivatagi állomásoknak az őrzői. Nem is igen lehetett ez másképp, hiszen a kibetűzött írásokból nagy valószínűséggel kitűnik, hogy ezekbe a vigasztalan végvárakba főként az elítélt bűnösöket terelték össze a birodalom távoli részeiből. Katonai szolgálatuk száműzetés volt.

*

Április elsején egyelőre befejeztük valamennyi őrállomás kikutatását, már amennyire a meg-megújuló fagyos homokviharok kavargó porfelhőjében folytathattuk a nyomozást kelet felé. Az ásatásokra magammal vitt kínai munkások kis csapatát annyira elcsigázta a küzdelmes munka, hogy mindenképpen vissza kellett térnem velük kiindulópontunkra, Tun-huangba. Egy napig maradtam csak ott s akkor új munkáscsapattal, friss készletekkel útrakeltem megint hosszabb időre a sivatagi határszélre nyugat felé.

Elsőbb is a távoleső kis Nan-hu oázisba mentünk. Ebben a

mindössze néhány házból álló falucskában felkutattam a hajdani «Jang-sánc» romjait, amelyet a Han-kori évkönyvek együtt emlegetnek a «Jadeit-kapu» sáncával. Katonai állomás volt ez a Tárímedencébe vivő, szükség esetére használt déli út védelmére. Ez az út a K'un-lun legkeletibb, rettentő kopár, magas lejtői mentén halad. Manapság is járnak még rajta néha-néha, ha a Tun-huangból Csarkhlikba vivő sivatagi út az ivóvíz hiánya miatt járhatatlan. Tavasz végétől télig ugyanis nem lehet jeget szállítani és a hajdani kiszáradt tómeder mentén levő kutakban mindig ihatatlanul sós a víz.

A békés kis Nan-hu környékén kínálkozó régészeti megfigyelések sem tartóztattak néhány napnál tovább. Április 11-én elindultunk a cserjékkel borított sivatagba észak felé. Második nap elértük a *limes* vonalát, közel ahhoz a helyhez, ahol első ízben táboroztunk. Fellianyozott a gondolat, hogy itt vagyok megint a hajdankori határfal tövében, s még inkább az a tudat, hogy most tüzetesebben kikutathatom maradványait. Eddigi felfedezéseink ugyanis — Tun-huangtól északkeletre — végleg meggyőztek a fal régi eredetéről. Tudtam jól, hogy a tekintélyes hosszúságú fal kinyomozása, gondos felmérése és kikutatása kemény munkába fog kerülni, annál is inkább, mert a tavasz előhaladtával egyre növekvő szárazság, a lakott helyektől és segélyforrásoktól való távolság csak még jobban megnehezíti feladatunkat. De érdekes és vonzó volt ez a munka, s jutalma túlhaladta azt, amit vártam és reméltem.

Meg sem kísérem, hogy ebben a könyvben rendszeresen beszámoljak egy hónapig tartó kutatómunkánk haladásáról és eredményeiről. Nem beszélhetem itt el, ami lassankint egészen megvilágosodott előttem: miképpen őrizték azt a Nagy Falat és milyen élet is uralkodott ott a kézezer éves határfal állomásain az évszázadokon keresztül. A helyszínről hozott leleteket, megfigyeléseket s a száz meg száz írásemlék magyarázatát *Serindia* című munkámban részletesen ismertettem. Itt mindössze futó pillantást vethetek a jellegzetesebb romokra s éppen csak röviden utalok a régészeti leletekre.

A régi fal legnyugatibb szakasza kopár kavicsos fennsík mentén nyúlik el. Ott a fennsík peremén emelkednek az őrtornyok, többkevesebb távolságra egymástól. Ezek éppen a legjobb állapotban megmaradt tornyok közül valók (84. kép). Valamennyi szilárdan épült, akár téglából, akár döngölt agyagból. Alapzatuk hossza-széle hat-hét méter. Felfelé karcsúsodnak. Tetejükön egykor kis őrszoba

volt, vagy mellvéddel körülvett kilátó. A legtöbb esetben csak úgy tudtunk följutni a tetőre, hogy kötélén kapaszkodtunk, miközben lábunkat a falban még látható, lépcsőfoknak szolgáló lyukakba tettük. A tornyok egymástól való távolsága a szerint változott, hogy milyen messzire lehetett ellátni a tetejükről. A cél az volt, hogy a toronyból meg lehessen figyelni a falat. A térszín alakulásától függött ez. A mellett a tornyok helyét úgy választották meg, hogy alkalmas kilátó pontjaik legyenek fény- és füstjelek leadására. Éjjel lángokat gyújtottak, nappal a füstről olvasták le a híreket s így továbbították mondanivalójukat toronyról-toronyra. Jól megbeszélt rendszerük volt erre. A napfényre került okmányok és még kézzelfoghatóbb leletek tanuskodnak a «fény-távírás» leleményes módjairól.

Ha meggondolom, hogy kétezer év pergett le a tornyok építése óta, méltán csodálkozhattam volna ezeknek az anyagi emlékeknek feltűnő fennmaradásán, ha más szembeszökő jelek ott a helyszínen nem figyelmeztetnek rá, hogy a szél — a régi emlékek legnagyobb ellensége a majdnem teljesen esőtlen vidékeken — mily kevésbé éreztette pusztító erejét ezen a sík kavicsos térszínen. Lovam lábanyoma, jóllehet már egy hónapja elmúlt, hogy erre lovagoltam, tökéletesen frissnek mutatkozott. De még így is meglepett, amikor hét évvel később harmadik kutató utazásomban visszatérve ide, ráismertem lábam nyomára s olykor, még örökké fürge fox-terrier kutyám — a kis *Des* — nyomaira is.

Ennek az ősi védelmi vonalnak a tervezésében szemmel láthatólag döntő szerep jutott a terep jellegéhez való alkalmazkodásnak és a természetadta kedvező helyzet gondos mérlegelésének. Kivált ottan tapasztaltam ezt az erődtítmény nyomozása közben, ahol a fal, legnyugatibb szakaszán, hirtelen véget ér.

A Lopba vivő út megvédésére és őrzésére épített fal vonala az út mentén halad tova célja felé. Azon a ponton azonban, ahol átmetszi a Szu-lo-ho medrét, hirtelen kanyarulattal délnyugatnak fordul és mintegy negyven kilométerrel odább mocsaras földön véget ér.

Magyarázata ennek az, hogy a *limes* azon a fordulópontra elért a Szu-lo-ho nagy végső medencéjének legszélső északkeleti sarkát. Ez a medence körülbelül 750 négyzetkilométernyi tavas-mocsaras vidéket foglal magában s ez a terület az év nagyobb részében járhatatlan. Így tehát a *limes* bátran nyitva maradhatott ezen a darabon: a járhatatlan föld maga megvédte az országot a lovas portyázók betörése ellen.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Leletek az ősi kínai határfal mentén.

Mielőtt hozzáfognék a kínai *limes* romjai között talált különösen érdekes leletek leírásához, helyénvaló, hogy megemlékezzem itt azokról a történelmi eseményekről, amelyek világot vetnek e határfal építésére és fő rendeltetésére. (Röviden szólottam már ezekről a második fejezetben.)

Amikor Vu-ti, a nagy császár 121-ben Kr. e. elűzte a húnokat a Nan-san északi tövében elterülő legelő-területeikről, tüstént katonai telepeket alapított azon az átjáró földön, belsőázsiai terjeszkedő politikája érdekében.

A Han-évkönyvekből tudjuk, hogy ugyanakkor megkezdte egy fal építését, a korábbi «Kínai Nagy Fal» meghosszabbítását nyugat felé. A fal főcélja kétségtelenül az volt, hogy megvédje a Tárímedencébe vivő s a kereskedelmi és politikai terjeszkedés számára megnyílt nagy országutat.

Minthogy a húnok még ott portyáztak északra a sivatagi területeken, nyilvánvalóan fontos volt, hogy a közlekedésnek ezt a hosszú útvonalát biztosítsák a kereskedelem és a csapatszállítás számára. Vu-ti császár fala, Kína nyugati terjeszkedésének ez a biztosítóka, ilyenképpen meglepő párhuzamba állítható a római birodalom régebbi *limes*-einek rendszerével. Ma már tudjuk, hogy a római *limes*-ek eredetileg szerves részei voltak a birodalom hatalmas katonai úthálózatának mindenütt, ahol a határokat megközelítették. A *limes* elnevezés, mint szakkifejezés, a határszéli hadművelleti állomásokról «előretolt» római katonai utakat jelentette. Így tehát jogosult, hogy így nevezzük régibb kínai hasonmásukat is.

A Han-évkönyvek megírják, hogy a kínaiak Kr. e. 108-ban az állomások és kis végvárok összefüggő vonalát építették ki a mai

Szu-csou várostól a Jadeit-kapuig. Ez a kapu valahol Tun-huangtól keletre volt. Kr. e. 102-ben Vu-ti császár újabb katonai vállalkozásba bocsátkozott a Tárím-medencében. Ennek a sikere után (Kr. e. 101) — mint olvassuk — «katonai őrhelyeket létesítettek helyel-közzel Tun-huangtól nyugatra a Sós mocsárig». Ezek az őrállomások a politikai küldöttségek és kereskedő-karavánok sértetlen átvonulását és ellátását voltak hivatva biztosítani. Semmi kétség nem lehet, hogy «a kínai történelem atyjá»-nak, a híres Szü-ma-csiennek egykorú följegyzésére támaszkodó kínai történelmi adat annak a falnak és azoknak az őrállomásoknak a vonalára vonatkozik, amelyeket én nyomoztam ki.

Tudjuk, hogy Vu-ti császárt a rettentő fizikai nehézségek sem riasztották vissza, hogy rendületlen erélyességgel folytassa a kereskedelmi és katonai terjeszkedés politikáját Belső-Ázsiában. Bízvást következtethettem tehát arra, hogy a fal nyugati meghosszabbítása a Kr. e.-i 101. esztendő követő rövid néhány év alatt elérhette az előző fejezet végén említett végpontot. Mindamellett nagyon megörültem neki, amikor a *limes* nyugati végpontját őrző egyik torony mellett, a katonák nyomorúságos szállásának romjai közül egy nagy írásos fatáblát ástunk ki a homokból, rajta a Kr. e. 94. esztendőnek megfelelő keltezéssel. Az írás a fal e legnyugatibb szakaszának a nevét is megemlíti: *Ta-csien-tu*. Ugyanezt a nevet másutt lelt okmányokról már ismerjük. Egyiküknek a keltezése: Kr. e. 96. Bizonyosága ez annak, hogy a nyugat felé továbbépített *limes* ebben az időben összefüggően végig készen volt már legvégső pontjáig.

Ezt a következtetésemet teljességgel megerősítette azoknak az őrállomásoknak a kikutatása, amelyek a fal végpontjáról folytatódtak délnyugat felé a nagy mocsaras medence széle mentén (72. kép). Egymástól való távolságuk világosan mutatta, hogy ezek főként mint jeladó állomások szolgáltak. A vonalnak ezt a szakaszát járhatatlan mocsarak védték, védőfalra nem volt szükség itt.

Mint a kéz ujjai nyúltak be itt magas, külön álló agyaghalmok a kavicsos fennsíkról a széles mocsármedencébe. Megannyi pompás szembeszökő pont a jeladó állomásoknak. A kínai mérnökök nem is hagyták kihasználatlanul: ezekre építették tornyaikat mintegy negyven kilométeres, szinte nyílegyenes vonalban, akárcsak irányzó-készülékkel dolgoztak volna.

Csaknem valamennyi toronyban érdekes régészeti maradványo-

kat tártunk fel. De egyikben sem volt oly bőséges a zsákmány, mint azon a kis állomáson, amely körülbelül három kilométerre volt a vonal mögött és nyilván a vonal egy szakaszának afféle főhadiszállása lehetett. A szerény katonai szállás beosztását világosan megértjük a romok helyzetéből. A bejárat ajtógerendái még helyükön álltak; a vékony, pirosra égett agyagkemencében még ott volt a hamu. A tiszti szobának látszó helyiségből napfényre került fatáblák egyikén kibetűztük a kelteztést. Kétezer éves írás volt. Keltezése Kr. e. 68. május 10-ének felelt meg.

De sokkal fontosabb volt a kínai iratok garmadája. A rom alatti kavicslepte lejtőn alig hogy hozzáfogtunk a felgyülemlett hulladékhalom feltúráshoz, halomszámra halásztuk ki az iratokat. Egy asztalnyi területről háromszáznál többet szedtünk össze. Nyilván egy kis hivatali levéltárat döntöttek itt egy rakásra. Sok volt a keltezett írás. Ezek arra vallottak, hogy a katonai iroda «papírkosarának» a tartalma a Kr. e-i 65—56. évekből való. Csak néhány iratot említek itt meg a történelmi és régészeti szempontból legbecsesebbek közül. Világot vetnek ezek a végek katonai szervezetére és a vonal mentén uralkodó életre.

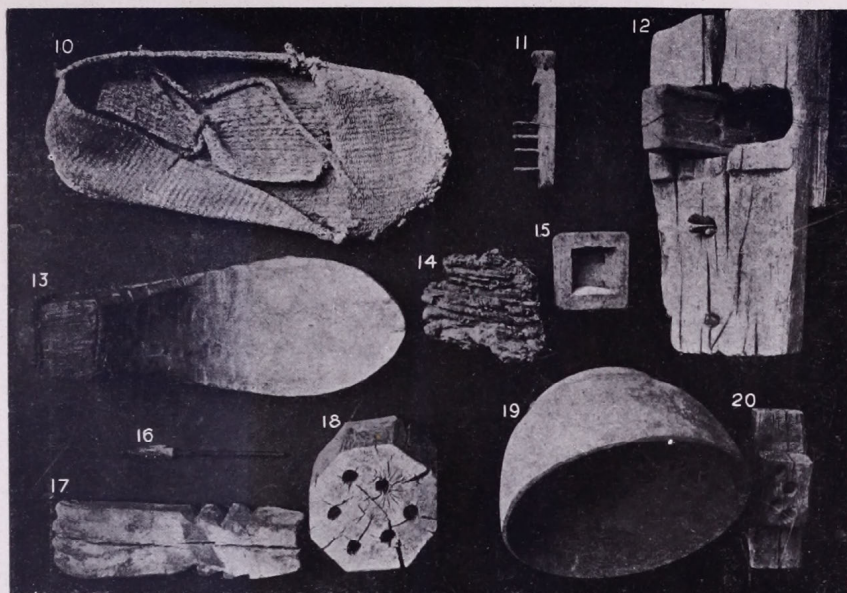
Némelyik itt talált okmány azoknak a császári rendeleteknek a másolata, — vagy idézete — amelyek Tun-huang vidékén földművelő katonai telep alapítását és egy sánc vagy fal építését rendelik el a határszél védelmére. Más írásokban a csapatok szervezetéről találunk adatokat, megnevezik a különféle századok neveit stb. A *limes* más állomásaira és szakaszaira vonatkozó jelentéseket és rendeleteket is találtunk. «Bennszülött tisztekről» is van szó némelyikben. Arra mutat ez, hogy nem-kínai katonákat is szolgálatukba soroztak, más szóval barbárokat, akárcsak nem is egy római határszálláson.

Az egyik szomszédos jeladó-állomáson találtam egy korai szoghd nyelvű fatáblatöredéket. Szamarkandban és Bokharában beszélték ezt a nyelvet. Az írás nyilvánvalóan «rovás» — számadás — lehetett.

Érdekes az is, hogy egyes írásemlékek részletes kínai naptárt foglalnak magukban, a Kr. e-i 63., 59. és 57. év naptárait. Egy jól ismert kínai szótári mű töredékére is rátaláltunk.

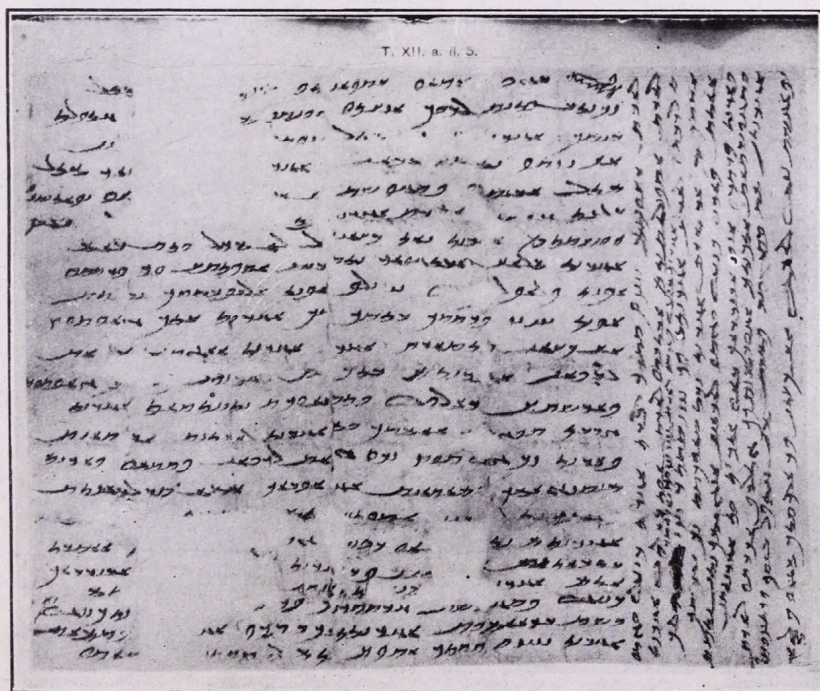
A faforgácsok nagy tömege arra mutatott, hogy itt is, mint egyebütt, valamelyik tiszt vagy tisztviselő gyakorolgatta magát a szépírásban s a fatáblát ismét és ismét le-lefaragta, hogy újból festeget-

75. ÓSI ESZKÖZÖK ÉS FELSZERELÉSEK, NAGYOBBRÉSzt A TUN-HUANGI RÉGI HATÁRFAL ŐRÁLLOMÁSAINAK ROMJAIBÓL.

10. Kender-cipő. 11. Fa-kulcs. 12., 20. Fa-lakatok részei. 13. Kaptafa. 14. Elmeszesedett nádkéve töredéke. 15. Fa-pecsétvéset. Ebbe nyomják bele a pecsétet. 16. Bronz nyílhegy. 17. Faragott fogas. 18. Fatömb, „gyertyák” beleállogatására. 19. Fa-csésze.

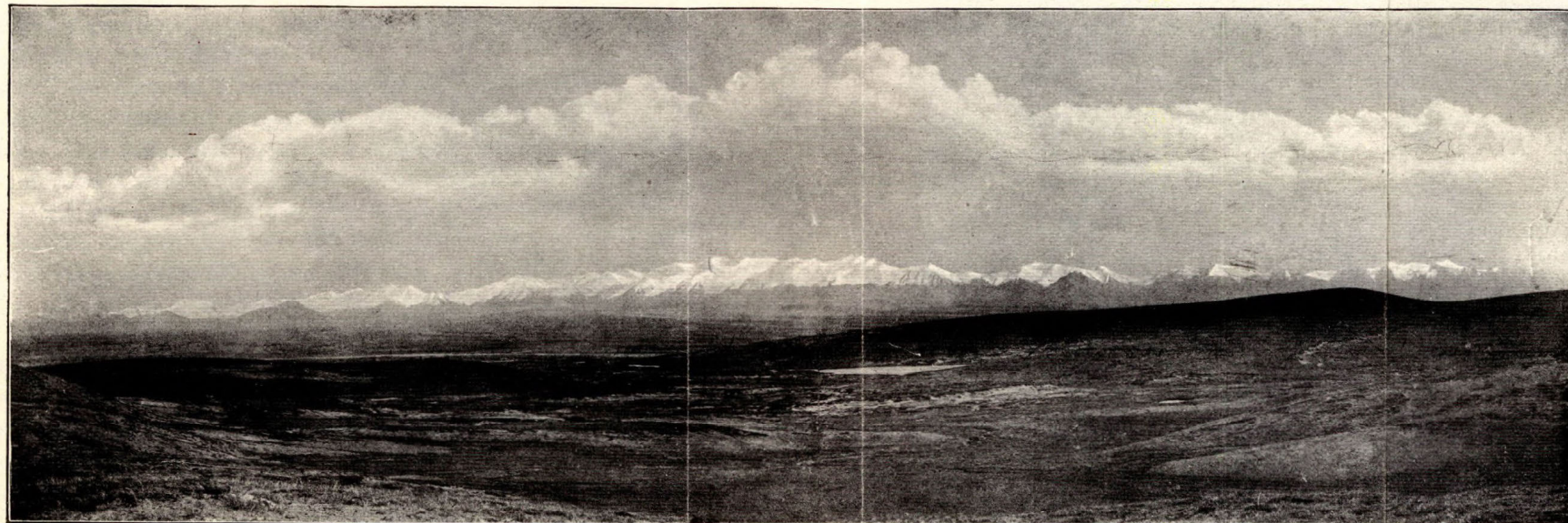

76. RÉGI SZOGHDIÁNAI PAPIROS-OKMÁNY, A TUN-HUANGI HATÁRFAL T. XII. A. ŐRÁLLOMÁSÁRÓL.

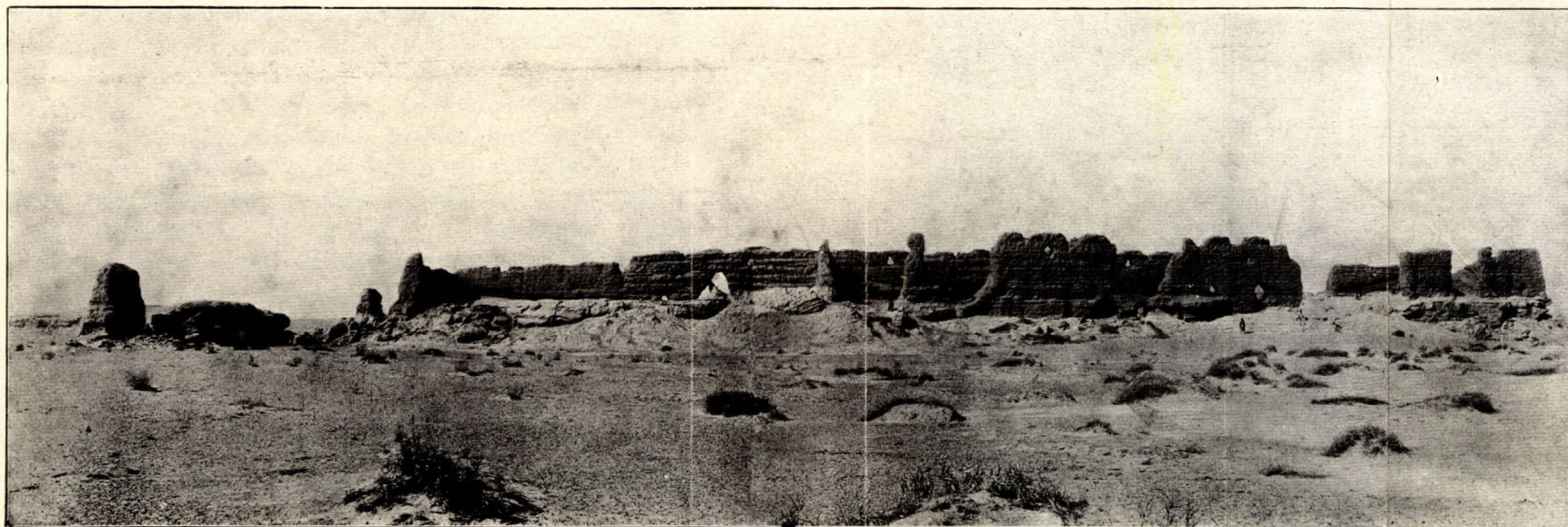

79. APRÓ BUDDHISTA BARLANGTEPLOMOK SORAI A TUN-HUANGI «EZER BUDDHA»
DÉLI CSOPORTJÁBAN, AZ ÓRIÁSI BUDDHA-SZOBOR SZENTÉLYÉTŐL TEKINTVE.

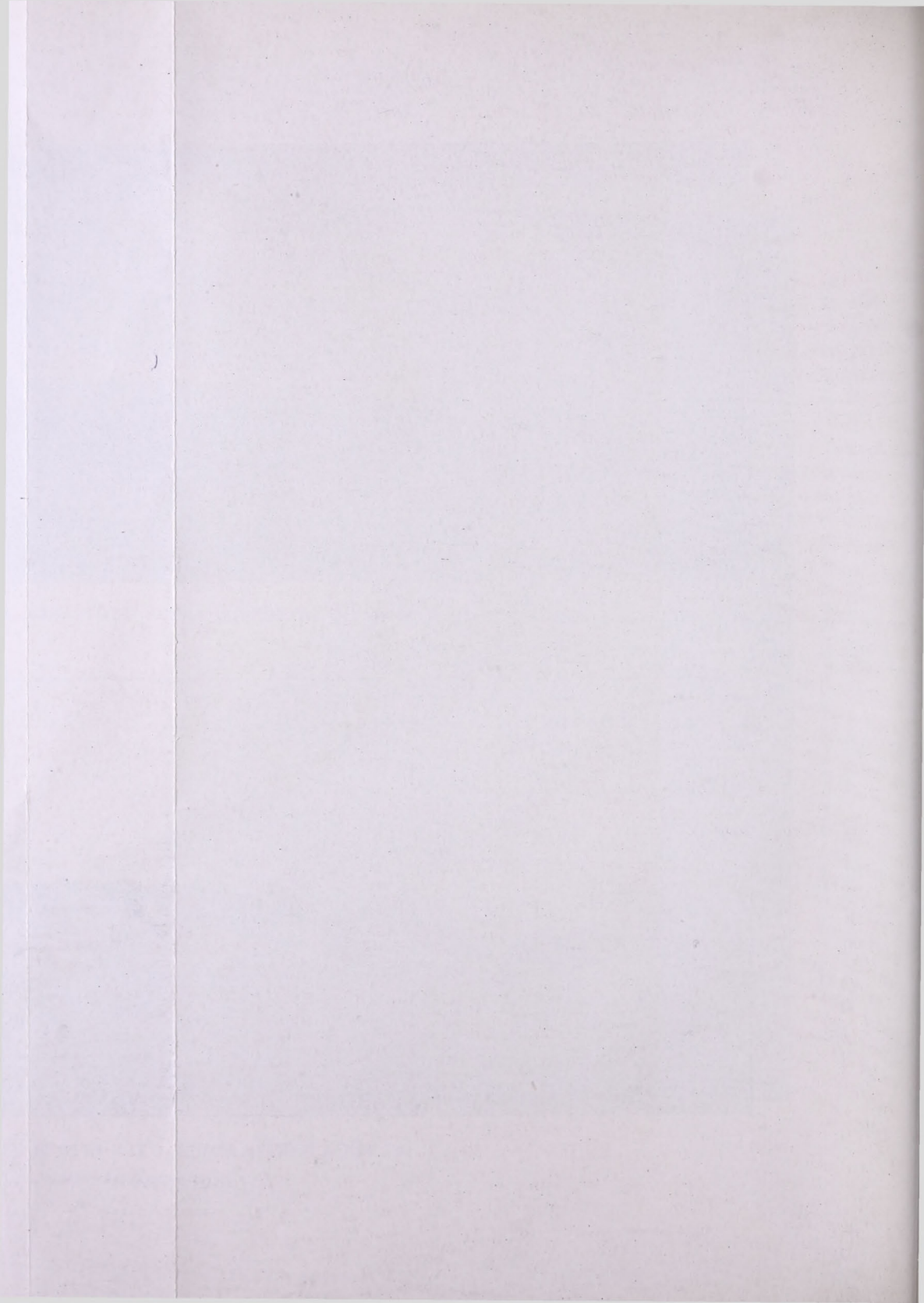
77. A NAN-SAN LEGDÉLIBB LÁNCA. ELŐTÉRBEN A SZU-LO-HO FORRÁSMEDENCÉJE.

78. ŐSI KÍNAI RAKTÁR ROMJA A TUN-HUANGI HATÁRFAL MENTÉN, DÉL FELŐL.

Az álló emberalakok mutatják a fal méreteit.

hesse szójeleit a tisztázott lapra. Kínában a legutóbbi évekig fontos volt a gyakorlott, ügyes kézírás.

De el kell búcsúznunk a *limes* e legrégibb és legnyugatibb szakaszától, amelyet a határfal megépítése óta megszállva tartottak a kínaiak, hogy futó pillantást vessünk a keletibb szakasz maradványaira. Itt is, ezen a mocsári szakaszon — hogy így nevezzem — sok-sok érdekes megfigyelés és lelet várakozott ránk. De mielőtt ezekre rátérnék, röviden megemlékezem a keletnek vivő útban érintett őrállomásról. Feljegyzéseimben ez az őrtorony a *T. VIII.* számot kapta. Első pillantásra nem látszott több belőle, csak egy kavicsborította alacsony halom. De helyzete elárulta, hogy őrtorony állhatott itten valamikor. Az ásatás során csakugyan téglából épült torony törmelékeire bukkantunk. A torony teljesen összeomlott, talán mert rosszul építették. Ledőlésében maga alá temette a hozzá csatlakozó őrszobák falait és tetejét is.

Amikor ezeket kiszabadítottuk, egyéb különös maradványok között (75. kép) találtunk egy varga lábmértéket, a Han-korszak hüvelyk-mértékes beosztásával; bullának való fából készült pecsétotkot, kivájt rovátkákkal, a pecsétzsineg beillesztésére. A nijai és lou-lani romhely kharósthí tábláinak a borítékain látunk ilyeneket.

Találtunk egy írásos facímkét, rajta az adat, hogy a zacskóban vagy dobozban, amelyre valamikor ráerősítették, száz bronz nyílhegy van, éspedig a Jadeit-kapuban állomásozó Hszen-ming század egy bizonyos fajtájú nyílhegyei. Ilyenfajta ősi kereszt-íjakhoz való «muníciót» sokhelyütt összeszedgettünk a *limes* mentén. De legérdekesebb volt egy tökéletesen ép állapotban maradt fafedél, rajta a pecsétok és a zsinegnek szánt bevésések, pontosan olyan, mint a nijai romhelyről ismert hosszúkás faborítékok. A fedél belső felületébe vésett kis bemélyedő szegély elárulta, hogy doboz fedele. Azt is megtudjuk, miféle dobozé. A szép nagybetűs kínai felirat szerint: «a Hszen-ming század orvosságos doboza». A londoni Wellcome Medical Museum 1912-i kiállításán látható volt az ősrégi kínai orvoslásnak ez az emléke.

Azon a kis tapon túl, ahol először ütöttünk tanyát a határfal mellett, jól szembeütő s nagyon érdekes szakasza kezdődik a Han-kori *limes*-nek, egészen a Khara-nór tóig. A védővonalat itt mocsarak és kis tavak során át vezették. A déli kavicsos övből a Szu-lo-ho felé alászálló mélyedéseket töltik ki ezek a vizek. Tovább keletre a Khara-

nór többől kiömlő Szu-lo-ho széles lagunái és mocsarai mellett, majd pedig a nagy tó mentén halad tovább a védelmi vonal.

A vonal kitűzésében gondjuk volt rá a régi kínai mérnököknek, hogy a vonalat nekivigyék a természettől védett szakaszoknak, hogy így munkát és fáradságot takarítsanak meg az építésben. A *limes* délnyugati oldalában álló szakasz-főhadiszállás romjai közül napfényre került okmányok egyike idézi a császár parancsát, amelyben lelkére köti Szu-csou kormányzójának: «vizsgálja meg a helyek fekvését s a természeti akadályok felhasználásával úgy építse meg a falat, hogy távolról ellenőrizhető legyen».

A kis tótól mintegy harminc kilométerre kelet felé terjedő vonalszakaszt fölmérve világosan kibontakozott előttem, hogy mily tökéletesen és okosan hajtották végre a császári parancs utasításait. A falat végtől-véig építették minden darabka szilárd földön, ahol az ellenség betörése fenyegethetett, azután egyenesen nekivitték a mocsaras öblök szélének. Itt a tavak és ingoványok pótolták a falat. Ez a természetes védelem sok kilométernyi fal megépítésétől kímélte meg a kínaiakat. Ha meggondoljuk, milyen nagy nehézségbe ütközött az eleség és készletek szállítása s mily bajos volt megfelelő munkásereget ellátni ebben a tökéletes sivatagban: megértjük, mekkora nyereséget jelentett a kínai mérnökök ügyes alkalmazkodása a természethez.

Még nagyobb munkamegtakarítást jelentettek a járhatatlan ingoványok azon a szakaszon, amely keletebbre folytatódik a Khara-nór tóhoz s azután a tó déli partján vezet tovább. Itt a «vízi határ» — a Szu-lo-ho mocsarai és a nagy tó — olyan tekintélyes hosszúságú, hogy két kis darabka kivételével, ahol a Szu-lo-ho nagyon is keskeny mederben folyik, sehol nem volt szükség falépítésre.

A térszín jellege ezen a szakaszon érthetően megnehezítette a *limes* nyomainak kifürkészését. Mindig éber, figyelmes kínai titkáromat és az eszes Rám Szingh-et, — a bengáli utász- és hidász-ezred altisztjét — aki valóságos «ezermester» volt, beavattam az ilyesfajta szerényebb romok feltárásának feladatába s így bizvást otthagyhattam őket, hogy irányítsák a munkát a már kinyomozott állomásokon. Így szabaddá téve magamat, két turki kísérémmel előre lovagoltam felderítésre. Szükség volt ezekre a terepszemlékre, hogy előre megismerjem az egyes romoknál ránk váró feladatot és hogy alkalmas tanya-helyeket szemeljek ki mindenütt ivóvíz közelében.

Sohasem éreztem még át mélyebben az elhagyatott határszél sajátos varázsát, mint ezekben a napokban, amikor a fal és az őrállomások nyomait fürkésztem mérföldeken és mérföldeken át az élettelen sivatagban és a sós mocsarak mentén. A tornyok, igaz, messziről irányították utamat. De amikor a sivatagi fennsík földnyelvei között meg a mocsarak szélén belekeveredtem a lápok és sóborította posványok csalékony útvesztőjébe: valóságos akadályversenyen éreztem magamat.

Még izgalmasabb volt a hajsz a régi fal nyomai után. Jelentékeny darabokon, ahol a fal iránya egybeesett az uralkodó szél irányával, és az alacsonyabbra való térszín védettebb helyein csökkent a szél pusztító ereje: néhol negyedfél méter magasságig emelkedett a fal (71. kép). Másutt meg gyakran csak gondos vizsgálódás után lehetett felismerni valami elenyésző alacsony földhullámot, az egykori fal egyetlen nyomát, vagy a kavics alól itt-ott kibukkanó, szépen egymásra fektetett nádkévék fejét.

Ha már egyszer ráakadtunk egy magasabban fekvő földdarabon a fal maradványára, könnyű volt nyomon követni kelet felé a legközelebbi őrállomásig. A tornyok helye mindig úgy volt megválasztva, hogy áttekinthető legyen róluk a legközelebbi mélyebb terület. Kitűnő szemük volt a kínaiaknak az ilyen uralkodó térszíni pontok felismerésére. Ahol a kiválasztott hant vagy agyagmart önmagában is messze kilátást biztosított, a tornyokat kevésbé magasra építették s ezeknek a teteje is elérhető volt még.

Amint ott üldögéltem az őrszobák beomlott romjain és szememet végigfuttattam a kihalt mocsarak és kavicssivatag messze nyúló térségén: könnyűnek tetszett, hogy visszaidézzem a vigasztalan életet, amelyet itt éltek egykor. Életnek ma sem volt nyoma körülöttem, hogy gondolataimat a multtól elterelje.

Sem ember, sem állat nem zavarta meg évszázadok óta ezeknek a szállásoknak omladékait, ahol valamikor emberek éltek: a boldogtalan végek száműzöttjei.

A lakószobák mellett gyakran nagyobb hulladékrakások gyűltek halomba a katonai megszállás hosszú ideje alatt. A legvékonyabb kavicsréteg elég volt hozzá, hogy teljes épségben megóvja itt a mégoly romlandó tárgyakat. Sokszor elég volt a cipőm sarkával vagy a lovagló pálcámmal megturkálni a lejtő talaját, hogy felszínre kerüljenek a telep lakóinak «papírkosár»-ba szánt, félrelökött levelei s

egyéb elszórt írások. Természetesen fára írt iratok voltak ezek. Hamarosan egészen megszoktam, hogy Krisztus-korabeli vagy még régebbi iratokat kaparásszak ki egy-két ujnyi mélységből.

Hogy mily kevés kétezer esztendő ott, ahol az emberi tevékenység szünetel s a természet működése is meg van bénítva: soha nem éreztem mélyebben, mint magányos lovaglásaim közben, ha az este ott lepett meg valahol egy-egy messze kilátást nyújtó órállomás romjain. Az egymásután tíz-húsz kilométer távolságig fel-feltünező őrtornyok úgy szikráztak a hanyatló nap sugaraiban, mintha falaik vakolatköntöse ma is érintetlen volna. Ezzel a vakolattal persze azért vonták be őket, hogy messziről szembeszökjenek. Gyakran meg-megújították, amint ezt ma is elárulják a fehér vakolat egymásra mázolt rétegei a törmelék védelme alatt megmaradt falakon. Könnyű volt a képzetnek őrséggel népesíteni be a tornyokat, amint figyelő szemmel kémleli észak felé a csalóka ingoványokban bujkáló fürge és ravasz ellenséget: a húnokat.

A falak és tornyok közelében nagy számban felszedegetett bronz nyílhegyek, meg az írásemlékekben talált utalások — amelyeket Csiang elolvasott és megfejtett — tanúskodtak arról, hogy a rajtaütés és riadó megszokott esemény volt ezen a határszáron. Akaratlanul is kutatta szemem a sós mocsarakat szegélyező bozótosokat, nem gyülekeznek-e bennük a hún lovasok, hogy az esti szürkületben lecsapjanak. Ha már áttörték az őrség vonalát, nyitva állt előttük az út bárhová a Tun-huang oázisban vagy a keletebbre fekvő kínai lakóhelyekre. Nemcsak az idő fogalma, a távolság érzete is el-elmosódott képzeletemben, amikor arra gondoltam: ugyanezeket a húnokat szemelte ki a történelem, hogy megrendítsék századokkal később a római és a bizánci birodalmat.

De a hanyatló nap sugarai a multnak kézzelfogható emlékeire is rávilágítottak. A fal vonala ilyenkor egészen világosan kirajzolódott mérföldek távolságára, ott is, ahol csaknem a föld színéig leomlott már. Ilyenkor, ebben az esti világításban látta meg a szem leginkább a fallal párhuzamosan futó sajátságos barázdaszerű csíkot, a faltól mintegy tíz lépésnyire. Közelebbi vizsgálatra kiderült, hogy ezt a keskeny, de határozott ösvényt a fal mentén évszázadokon keresztül menetelő őrzőjáratok taposták a durva kavicsba.

Ismét és ismét világosan felismerték embereim, csakúgy mint magam, ezt a fel-feltünező különös, szinte kísérteti lábnyomot a fal

mentén, mérföldekre a karavánutaktól, mindenütt, ahol a fal elég magas volt ahhoz, hogy megvédje a nyomokat a szélsöpörte homok és kavics pusztításától.

Első terepszemléimen egy másik furcsa s első tekintetre zavarbaejtő megfigyelést is tettem. Egyes őrállomásokon különös kis halmokat vettem észre. Szabályosan, *quincunx* módra voltak felépítve, — mint a dominó öt pontja — vagy pedig egyvonalban sorakoztak, egymástól kis távolságra. Szemügyre vettem őket, akkor láttam, hogy ezek a kis építmények váltakozó rétegekben keresztberakott nádkévékből állanak s alapjuk mintegy két-harmadfél méter. Magasságuk ugyanegy állomáson is harminc centiméter és két méter között ingadozott. Vadnyárfaágak voltak keresztüldugdosva a kévék között, hogy biztosítsák a rakást. Ma már nincs szükség ilyen megszilárdításra. A beléjük itatódott sótól a kévék csaknem megkövesedtek s mégis, ha kihúztuk a kévéből, minden egyes nádszál éppoly hajlékony maradt, mint volt.

A kévék méretei mindig ugyanakkorák voltak, mint a fal építésére szánt kévéké. Ez eleinte arra a magyarázatra indított, hogy sürgős javítások céljára halmozták fel ezeket a kéverakásokat. Igen ám, de ilyen halmokat találtam egyes olyan őrtornyok mellett is, amelyek távol estek a fal vonalától. Az igazi magyarázatra akkor eszméltem rá, amikor megszenesedett nádkévék maradványaira bukkantam. Ekkor értettem meg, hogy az így felrakott kévéket meggyújtották, hogy fény- vagy füstjelek adására használják őket. A kínai írás emlékekben sokszor van szó e jeladásokról. Jól meg szervezett rendszerrel így továbbították a fontos híreket a *limes* mentén, toronyról-toronyra.

Mint már mondtam, lehetetlen itt minden egyes érdekes leletre és felfedezésre rámutatnom. Éppen csak megemlítem, hogy ennek a szakasznak egyik őrállomásán egy hulladékkal megtelt helyiségből nyolc csinosan összehajtogatott levél került napfényre (76. kép): papirosra írt, korai szoghd nyelvű és írású levelek. Ezek voltak az első ilyen írás emlékek. Néhány közülük selyembe volt bugyolálva, mások csak zsineggel átkötve. A levelek kibetűzése nehéz feladatnak bizonyult, nemcsak azért, mert írásuk nagyon is «kiírt», más okokból is. Ma már tudjuk, hogy magánjellegű közlemények, s nyilván Belső-Ázsiából Kínába utazó kalmárok kezéből erednek. Ezek az emberek láthatólag szívesebben írtak már papirosra, mint fatáblára. A papiros új találmány volt akkoriban. A kínaiak hagyománytisztelte még nem barátkozott meg vele s ragaszkodott a falemezekhez és táblácskákhöz.

Az azóta elhunyt *von Wiesner* tanár, a papírgyártás történetének legnagyobb szaktudósa, mikroszkópi vizsgálatok alapján kimutatta később, hogy ezeknek a leveleknek az anyaga a legrégibb eddigelé ismert papiros. Kenderszövet péppé főzött anyagából gyártották, pontosan ugyanolyan módon, ahogyan a kínaiak a Kr. u. 105-ben feltalált első papirosukat készítették, a kínai szövegek tanúsága szerint.

Ezeknek a leveleknek és némely más papiros-töredéknek a felfedezése a *limes* egyéb helyein, teljes összhangban van azzal a keltezett okmányokból merített megállapítással, hogy a *limes*-t a Kr. u.-i második század derekáig megszállva tartották a kínaiak. Csak a legnyugatibb szakaszt hagyták el korábban, az első század első negyedében, abban a zavaros időben, amikor Vang Mang, a trónbitorló uralkodott.

A *limes* egy keresztágát, amelyet a Kr. u.-i első század elején emeltek, világosan jelöli egy későbbi jellegű, kevésbé szilárd, harántosan futó fal. Ez a fal a «mocsári szakasz» közepe tájáról indul ki s délnek tart. Pontosan ezen a helyen, a karavánút mellett tekintélyes nagyságú, négyzetalakú erőd romjára bukkantam (73. kép). Döngölt agyagból épült falai csaknem tíz méter magasságig megmaradtak. A fal tövének vastagsága megvan jó ötödfél méter. Régi koráról tanúskodik az, hogy minden tömörsége mellett is külső homlokzata nagy darabokon leomlott már.

Keltezett emléket nem találtunk benne, de száz lépésre tőle egy kis domb ásatása közben fontos ősi állomás törmelékét és hulladékrakását fedeztük fel. A nagy számban lelt kínai okmányokból hamarosan kiderült, hogy a híres *Jadeit-kapu* romjaira bukkantunk rá, arra az állomásra, ahol, mint tudjuk, a Han-korban a sivatagi út egész forgalmát ellenőrizték.

Sajátságosképpen a legjobb állapotban megőrződött fatáblák nagy része egy mély aknából került napvilágra. Valószínűleg vártömlőc volt ez valamikor s később — szemétlerakódó hely lett belőle. Nem foglalkozhatok itt azzal a sok érdekes kérdéssel, amelyekre az itt talált temérdek lelet világot vet. Sok mindent megtudunk belőlük a *limes* katonai szervezetéről, a szolgálatról és egyéb dolgokról.

Öt kilométerre északra, pontosan ott, ahol a harántfal érinti a régi vonalat, egy másik állomás maradványaira találtunk. A hulladékrakásokból felszínre került leletekből ítélve ez is fontos helyőrségi szállás lehetett. A leletek kora több mint két évszázadot ölel fel.

Egyebek közt kínai és indiai bráhmí írásos selyemdarabokat találunk itt, a hajdankori selyemkereskedelem érdekes emlékeit. A rajtuk lévő föliratokból pontosan megállapítható: hol gyártották, mekkora és milyen súlyú végből szelték le. Ugyancsak nagyon érdekes volt egy másik lelet: egy szépen összekötött csomagocska, benne egy bronz nyílhegy és a nyíl tollas nyelének törött darabjai. Nyilvánvaló volt, hogy — mai katonai hivatalos nyelven szólva — úgy küldték be ezt az anyagraktárba, efféle jelentéssel: «Mellékelten benyújtatik egy nyílvevő (törött), egy darab új igénylésével.»

Sok ilyen lelet került felszínre a *limes* mentén: «igénylések», a «sérült állapotban lévő» nyilak és íjak «visszaszármaztatásával».

Nyolc kilométerre az ősi Jadeit-kapu romhelyétől keletre a karaván-út közelében, jóval hátrább a fal vonalánál nagyon tekintélyes méretű rom emelkedik (78. kép). Három jókora csarnoka volt egymás-végében. Rejtélyes volt, mi lehetett ez a szokatlanul nagy, 170 méter hosszú épület.

Döngölt agyagból épült igen vastag falain, bár helyenkint még nyolc-kilenc méter magasba nyúltak, mindössze néhány apró nyílás volt, ezek is inkább csak szelelőlyukak lehettek.

Kettős körfal vette körül. A belsőnek a sarkain tornyok emelkedtek. Építésmódjának sajátosságaiból hamarosan megsejtettem az épület rendeltetését. Katonai anyagraktár lehetett: a fal mentén állomásozó és mozgó csapatok, a sivatagi úton utazó tisztviselők és politikai küldöttségek ellátására. Megerősítették ezt a feltevésemet az egyik belső helyiség sarkában a hulladék közül kiásott kínai feljegyzések.

A Tun-huang oázisból szállított gabona átadására, elraktározott ruhákra s egyebekre vonatkozó iratok voltak ezek. «Előretolt» élelmező és készlet állomás volt itt a sivatagi határszél őrző csapatok s a Lou-lanba és Lou-lanból a karavánösvényen jövő-menő vándorok számára. Kétségtelenül igen nagy szükségük volt egy ilyen raktárra.

De búcsúzzunk el itt a hajdani kínai *limes* nyugati szakaszától. Kikutatásában a Khara-nór tó keleti végéig jutottam, amikor, 1907. május derekán, a fokozódó hőség — amelyet alig enyhítettek az ismétlődő homokviharak — meg a sivatagi élet egyéb megpróbáltatásai, s az emberek kimerültsége visszatérésre kényszerített az oázisba.

A rákövetkező ősszel a Nan-san-hegységi kutatásaimból visszajövet sikerült megállapítanom, hogy a fal kelet felé a Szu-lo-ho men-

tén folytatódik a délről jövő folyó nagy kanyarulatáig, a Jü-mén-hszien oázis közelében. Az oázis a Jadeit-kapu egy későbbi helyéről kapta nevét.*

De csak hat évvel később, 1914-ben, harmadik kutató-utazáson folytathattam a *limes* rendszeres kikutatását Tun-huangból egyenesen keresztül az Etszin-gol-folyóig, több, mint ötszáz kilométernyi távolságon. Ahol a *limes* az An-hszi oázistól keletre eléri a Szu-lo-ho jobbpartját és a mélyen bevágódó folyómeder közelében halad tovább, maradványait jobban elpusztította az idő.

A Pei-san kavicsos fennsíkjaíró alászálló szilaj északkeleti uralkodó szél — a sivatag vándorának rettegett ellensége — fékevesztetten fejti ki pusztító erejét a folyómenti kopár lösz-övezetben.

Még tovább keletre a *limes* közeledik a sívár Pei-san előhegyeihez. Megleő bizonyosságát láttuk itt is annak a szívós erélyességnek és szervező erőnek, amellyel Vu-ti császár katonai mérnökei szembeálltak a legrettentőbb természeti nehézségekkel. A kis Jing-p'an oázistól («a helyőrség») északkeletre mintegy ötven kilométerre a *limes* vonalát vakmerően belevitték a futóhomok kellő közepébe, olyan területre, amely már ősi időkben is bizonyosan homoksivatag volt. Ahol a homokbuckák nem temetik be teljesen a falat, négy-öt méter magasságig nyúlik maiglan is. Teljességgel tamariszk-nyalábokból épült a fal a szokásos vastagságban. Könnyű volt megérteni, mekkora erőfeszítésbe kerülhetett a határfal építésére és őrzésére kivezényelt emberek ellátása vízzel és eleséggel ebben a merő sivatagban.

Nem kell elbeszélmem, miképpen nyomoztuk tovább a védőfalat a homok- és köögörgeteg tengerében Dél-Mongolia határáig. Az eddig elmondottak is eléggé megvilágítják, hogy a rendszeres szervezettségnek mekkora hatalma kellett ahhoz, hogy ily gyorsan megteremtsék és továbbra is biztosítsák a kínaiak a Belső-Ázsiába vivő átjáró védelmi művét, nyugati előnyomulásuk országútján.

De mindaz, amit futólag láttunk abból az elriasztó földből, amelyen ezt az előnyomulást sikerrel végrehajtották, egyúttal megdöbbenéssel is tölt el, mert arra gondolunk: mennyi emberi szenvedésbe, a kínai népnek mekkora önfeláldozásába kerülhetett a Nagy Fal kiterjesztése s a Han-uralkodók vakmerő vállalkozásai.

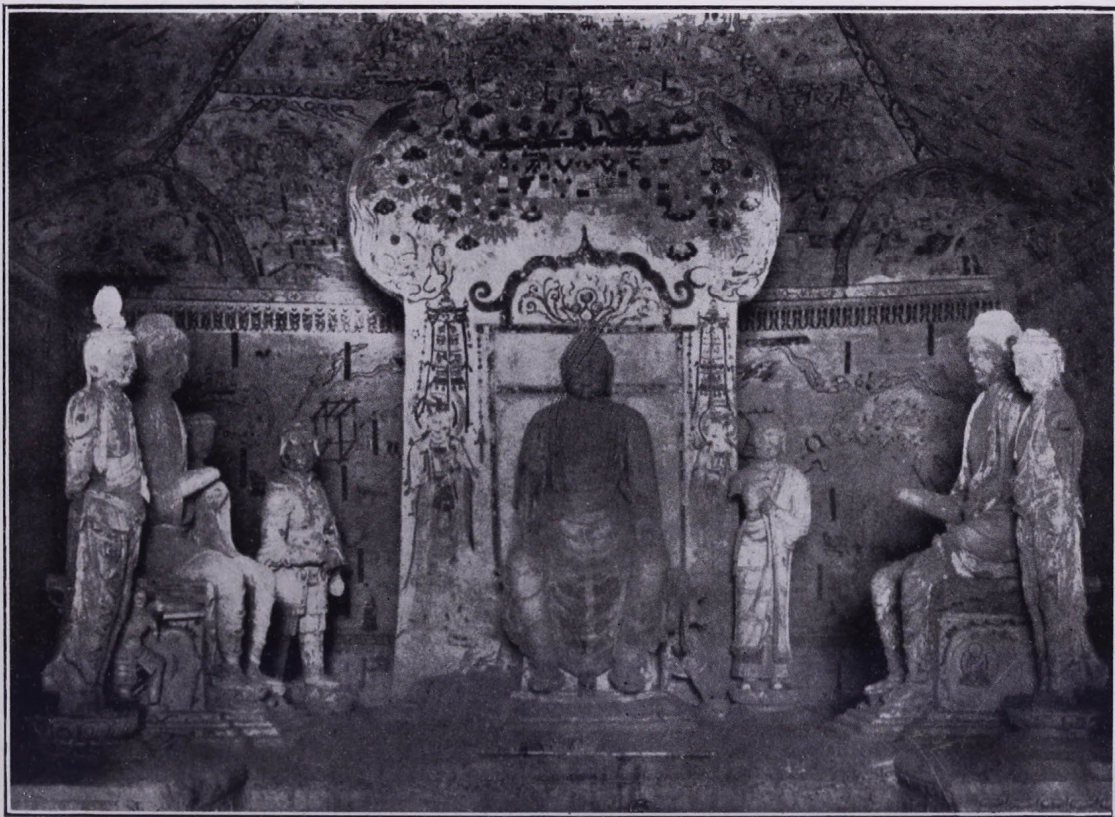
* A *jadeit* kínai neve: *jü*.

80. BUDDHISTA BARLANG-ÜREGEK VANG TAO-SI BARLANGTEMPLOMA MELLETT, TUN-HUANGBAN.

A felül látható cellák előkapornái és bejárói teljesen eltűntek. A szobrokon újabbkori tatarozás nyomai. Az alul homokkal félig betemetett bejárók más cellákba vezetnek.

81. SZENTÉLY-CELLA BELSEJE AZ EZER BUDDHA BARLANGJAIBAN.

Talapzaton sztukko-szobrok. A nyugati falon és mennyezeten festmények.

82. TEMPERA-FESTMÉNY, ÉLETNAGYSÁGÚNÁL NAGYOBB BÓDHISZATTVA-ALAKOKKAL,
AZ EZER BUDDHA BARLANGJAINAK EGYIK SZENTÉLYPITVARÁBÓL.

83. DZSATAKA-JELENETEKET ÉS ISTENEK GYÜLEKEZETEIT ÁBRÁZOLÓ
FALFESTMÉNYEK A TUN-HUANGI «EZER BUDDHA» EGYIK NAGY TEMPLOM-
CELLÁJÁNAK SARKÁBAN.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Az Ezer Buddha barlangtemplomai.

Amikor az első belsőázsiai kutató utazásomat közvetlenül követő években második utam terveit érlelgettem magamban, vágyódva gondoltam rá, hogy ezt az utamat kiterjesszem Kanszuig, Kína északnyugati határtartományába. Jórészt Lóczy Lajos barátom, a Magyar Földtani Intézet akkori kitűnő igazgatója, ébresztette fel bennem ezt a mohó érdeklődést. Ő volt az, aki felhívta figyelmemet a Tunhuangtól délkeletre levő buddhista szent barlangokra, az «Ezer Buddha» barlangjaira. Kínai nevük: Cs'ien-fo-tung. Lóczy Lajos, Kanszu tartomány tudományos földrajzi kutatásának úttörője, Széchenyi Béla gróf útitársa, már 1879-ben színről-színre látta a barlangtemplomokat. Jóllehet ő maga nem volt régész, nyomban felismerte az ott látott finom falfestmények és sztukko-szobrok művészi és régészeti érdekességét. Mélyen megragadott, amit lelkes hévvel mondott róluk.

Várakozásomban nem csalódtam, amikor 1907 márciusában, néhány nappal a Tun-huang oázisba érkezésem után első ízben ellátogattam erre a helyre. A törmelék-közetből (konglomerát) álló meredek sziklafalba vájt szent barlangok egy kopár völgy torkolatára tekintenek alá nyugat felől, az oázistól mintegy húsz kilométerre délkeletnek.

A barlangok alatt nem messzire egy kis patak vész el a homokban. A Nan-san-hegylánc legnyugatibb részében eredő patak a magas homokhalmokkal borított előhegyeken át vájt magának utat errefelé. Régebben messzebb szállította a vizét. A hordalék és homok széles pusztasága felett, amelybe a patak beletorkollik, először is sok-sok sötét üreget pillantottam meg. Többnyire kicsinyek voltak, akárcsak valami távol Thebae remetéinek barlangodúí. Abból, hogy ilyen

kicsik s hogy legtöbbjükben nem volt semmi falfestmény, arra következtettem, hogy buddhista szerzetesek szállásai lehettek valamikor.

Feljebb száz meg száz kisebb-nagyobb barlang volt látható, szabálytalan sorokban lyuggatva bele a komor hegyoldalba, méhkasok módjára (79. kép), a sziklafal lábától fel, egészen a meredély tetejéig. Sűrűn egymás mellett úgy egy kilométernyire húzódott a soruk.

A tömérdek barlang falait, már amennyi kívülről látható volt belőlük, valamennyit festmények díszítették. Közöttük azonnal felismerhető két szentély, bennük óriási Buddha-szobrok. Amikor ezeket a huszonhét méter magas sztukko-szobrokat faragták, egymásfeletti csarnokokat vájtak ki a sziklafalban, hogy helyet szabadítsanak nekik. Ezeken a csarnokokon át özönlött be a világosság s váltak hozzáférhetővé e nagyméretű szobrok.

A legtöbb szentély előtt eredetileg hosszúkás, pitvarszerű előkapolnák voltak kivájva a sziklából. A külső fal leomlott s így a belső falfelületek tempera-festései gyakran teljes egészükben láthatók kívülről (80. kép). Sokhelyütt fából összerótt, többnyire nagyon megrongálódott tornácok helyettesítették a sziklából faragott előkapolnákat. Hogy ezek a faerkélyek eredetileg is ott voltak-e, vagy pedig a külső fal leomlása után építették őket: bajos megmondani. A felső barlangokhoz vivő lépcsők és a barlangokat egybekötő tornácok majd mind elpusztultak már s így a sziklabérceken fenn levő szentélyek hozzáférhetetlenek voltak. De éppen mert az előcsarnokok és tornácok jórészt eltűntek már, láthatóvá vált ezeknek a felső szentélyeknek belső berendezése és díszítése. Nem igen különböztek semmi lényeges tekintetben a szirtfal lábába vésett barlangtemplomoktól.

Ezekhez könnyű volt hozzáférni, habár az évszázadok óta akadálytalanul felhalmozódott finom futóhomok magasan eltorlaszolta a bejáratot. Hamarosan kívül-belül szemügyre vehettem, milyen az elrendezésük és hogyan épültek ezek a barlangtemplomok. Nagyjában egyforma a beosztásuk. A hosszúkás pitvarból széles, magas bejáró visz be a tulajdonképpeni barlangtemplomba. A barlang belseje csak ezen a bejáron át kapja a világosságot és levegőt. A kemény sziklába vájt barlang maga egyetlen derékszögű cella, rendesen csaknem négyzetalakú. Teteje magas kúpformájú.

A cellában többnyire ott találtam egy festett sztukkával díszített jókora derékszögű alapzatot. Ennek közepén majd mindig egy óriási

ülő Buddha sztukko-szobra trónolt, kétoldalt bódhiszattvák, szent tanítványok és mennyei kísérőalakok (81. kép). A mellékalakok száma hol több volt, hol kevesebb, de mindig arányosan elosztva jobbról-balról. Szembetűnő volt, mennyire megrongálódottak a sztukko-szoborművek az évszázadokon át. A természetes mállásnak is nagyrésze volt ebben, de még nagyobb pusztítást végeztek bennük a képrombolók és jámbor «restaurálók». De mind e pusztítás ellenére is még bőségesen elég műemléket őriztek meg a barlangtemplomok, hogy tanúskodjanak róla, mily hosszúéletű az a szobrászati hagyomány, amelyet a görög-buddhista művészet fejlesztett ki s a belső-ázsiai buddhizmus gyökereztetett meg a Távol Keleten.

Némelyik szobor fejét, karját s általában felső részét barbár kezek elpusztították. Ezeket a modern korban pótolták. A művésztetlen foldozások csak még szembeötlőbbé tették az ellentétet a régi és az új között. Abból, ami túlélte a századokat, világosan kitűnt a finom mintázás, a ruharedők kecses elrendezése és az egész szobor összhangzó színezése (81. kép). A gazdag aranyozásban és a hatalmas Buddha-alakokra pazarolt bámulatos műgondban ráismertem az India északnyugati határvidékéről jól ismert buddhista művészet jellemző vonásaira és a Bámijántól Khotanig látható, sziklába vésett «but»-okkal való rokonságra.*

Még megragadóbb volt talán a nagy szentélyek és sok kisebb szentély vakolatos falait borító régi, teljességgel buddhista jellegű festmények gazdagsága és művészi érdekessége. Ezek jórészt feltűnően jó állapotban őrződtek meg, ami nyilván a levegőnek és a sziklába vésett falak tökéletes szárazságának köszönhető, úgyszintén annak, hogy a vakolat, amelyen a freskók vannak, szilárdan tapad meg a törmelék- (konglomerátum)-közet felületén. Rövidség kedvéért használom a *freskó* szót, holott egyik kis szentély kivételével voltaképpen valamennyi falfestmény nem igazi *al fresco*, hanem tempera-festés, *al secco*.

A kápolna-pitvarok és folyosók faldíszítménye rendesen nagy bódhiszattvák vagy buddhista szentek méltóságos menetben vonuló alakjait ábrázolja (82. kép). A kisebb cellák közül sokat apró Buddhák vagy bódhiszattvák hálózatos sorai díszítenek; akárcsak a Dan-

* Afghánisztánban és a szomszédos területeken a mohamedánok a Buddha-szobrokat «but»-nak nevezik. Valószínűleg a Buddha szó eltorzítása ez. Általánosságban faragott bálványt jelent. (*A fordító jegyzete.*)

dán-uilikban és egyebütt látott szentélyek falait. A nagy cellák mennyezetét is ezek az alakok ékesítették, bőséges virágmintákkal és csipkézettel gazdagítva. Ezekben a sziklacellákban a falakat rendszeren meglepő szépségű virágos szegéllyel körülfuttatott nagy fal-festmények borították. E festmények alatt imádkozó hívőket — néha buddhista szerzeteseket vagy apácákat — ábrázoló festett fal-lábazat vonult végig. A felsőbb festményeken gazdagon kidolgozott kompozíciók vannak, számos alakkal. Egy részük nyilvánvalóan a buddhista mennyet tüntette fel: Buddha-alakokat, körülvéve a bódhiszattvák, szentek és más isteni hódolók sok-sok alakjával. Más festmények világosan ható, zavarbaejtően változatos jeleneteket tár-tak elénk (83. kép). A szalagszerűen beillesztett rövid kínai feliratok árulták el, hogy buddhista szent legendák jeleneteit örökítik meg. De csak az «Ezer Buddha barlangtemplomai»-ban felfedezett ilyesféle jeleneteket ábrázoló selyemfestmények Londonban történt szakszerű vizsgálata után vált bizonyossá, hogy ezek a falfestmények dzsátaka-történeteknek, Buddha előző legendás életeinek ábrázolásai.

E hitregék jeleneteinek nagy szabadsággal rajzolt tájképi hát-tere, az ábrázolt kínai épületek, az alakok bátor mozgása és élet-hűsége határozottan a kínai stílus túlsúlyára vall. A felhőszalagok, virágcsipkék és más díszítő minták kecses és gyakran csaknem mese-szerű képzelettel való ábrázolása is kínaias jellegű. Viszont az összes fontosabb isteni alakok és a körülöttük nyüzsgő személyek, amelye-ket a buddhista ájtatosság kedvelt módján egymásmellé sokszorosí-tottak: a belsőázsiai buddhizmus útján átszármazott indiai minták félreismerhetetlen bélyegére vallott. Az egyházi hagyomány ezekben a Buddha, bódhiszattva és egyéb szent mellékalakokban megőrizte azt az arcjellegét, mozdulatot és viseletet, amely eredetileg a görög-buddhista művészetben alakult ki. A kínai ízlés inkább csak a meg-festés módjában és a színezésben hozott több-kevesebb változtatást.

Bármennyire is a multhoz tapadó művészi irány alkotásai ezek a falfestmények, a fejlődés különféle szakaszait világosan meg lehet különböztetni. Sok régészeti ismertető jel szól amellet, hogy a leg-több nagyobb szentély falfestményei a T'ang uralkodók idejéből való, a hetedikről a tizedik századig. Ezekben a századokban a szentélyek is, meg maga a Tun-huang oázis is hosszantartó virágzás korszakait élte. Egy T'ang-kori finom kőfelirat, amelyet Chavannes egy papírra át-másolt lenyomatról fejtett meg és tett közzé, arról emlékezik meg,

hogy e sziklatemplom első felszentelése 366-ban történt. Amióta ezt tudjuk, a T'ang-kornál régebbi szentélyek maradványaira is számíthatunk.

A kínai nyelvtudományban és világi művészetben való szakszerű képzettség híján nem foghattam bele ezeknek a felkutatásába. Másrésről könnyű volt felismerni az előképolnák és folyosók falain olyan freskókat, amelyek bár későbbi stílusra vallanak, mégis ügyes és hatásos munkák. Ezek szükségképpen nagyon ki voltak szolgáltatva a pusztulásnak és rombolásnak, és nyilván gyakori volt itt a tatározás. A mongol dinasztia idejéből való későbbi feliratok is emlegetik a tatározásokat.

A T'ang uralkodóház bukását követő századok alatt a mongol hatalom felülkerekedésének idejéig a tulajdonképpeni Kínának ezek az akkor már többé nem a Nagy Falon belüli határvidékei két tűz közé kerültek. Északról török törzsek betörései fenyegették, délről a tibetiek. E viszontagságos időkben az «Ezer Buddha szentélyei» kétségtelenül sokat veszítettek régi pompájukból s a szentélyeket gondozó szerzetesek és apácák száma bizonyára nagyon megfogyatkozott. De minden pusztítás és hanyatlás ellenére is Tun-huang nyilván tovább is őrizte még a buddhista vallási kegyelet hagyományait.

Amikor egyik barlangot a másik után megvizsgáltam, világosan éreztem, hogy Marco Polo-t ennek a tömérdek szentélynek a látása s a szentélyek szobraihoz fűződő vallási kultusz megfigyelése ragadta meg. Ezeknek a hatása tükröződik abban a hosszabb beszámolójában, a melyet *Sachiu*-ról (Sa-csou), vagyis Tun-huangról szóló fejezetében olvashatunk a tun-huangi nép furcsa bálványimádó szokásairól.

A jó tun-huangi nép valóban maiglan is áhitatos buzgósággal csügg azokon a szertartásokon, amelyek a kínai népies hit furcsa zagyvalékában a buddhizmust képviselik. Már első futó látogatásom meggyőzött arról, hogy az «Ezer Buddha barlangtemplomai» minden szemmel látható hanyatlásukban is még valóságos vallási kegyelet színhelyei jelenleg is. Még meggyőzőbben tapasztaltam ezt, amikor május derekán az ősi határfal maradványainak kinyomozása után visszatértem Tun-huangba. Éppen akkor érkeztem, amikor a falusiak, meg az oázis városi népe ezrével tódult a barlangtemplomokhoz az évente ismétlődő nagy vallási ünnepségre és vásárra.

Mindjárt megértettem, hogy régészeti tevékenységemet taná-

csos lesz — ésszerű okokból — legalább eleintén, korlátok közé szorítani, ha nem akarom az ájtatos nép haragját magamra vonni. Így is bőséges alkalom nyílt a könnyen hozzáférhető szentélyekben a buddhista művészet tanulmányozására.

Mégis megvallom, hogy amikor 1907. május 21-én hosszabb tartózkodásra megtelepedtem sátramban az akkor már újra néma csendbe merült barlangok alatt: kecsegtető remények dobogtatták meg szívemet. Már első ottjártamkor, márciusban, hallottam téveteg híreket valami titkos helyre rejtett kéziratokról. Véletlenül bukkant rájuk évekkel előbb egy taoista pap egy befalazott oldalkápolnában, a templom tatarozása közben. Beszélték, hogy ugyanez a pap őrzi a kéziratokat. Az a hír járta, hogy ő maga falazta be az iratokat hivatalos parancsra.

Minden okom megvolt rá, hogy óvatosan igyekezzek hozzáférközni a rejtett kincsekhez.

Első látogatásomkor Vang, a taoista pap vagy *tao-si* (85. kép) kéregető körútján járt az oázisban. Egyelőre be kellett érnem azzal, hogy egy fiatal tangut szerzetestől, a szent hely egyedüli lakójától kérdezősködjem. Megtudtam tőle, hogy a kéziratokat a barlangok főcsoportjának északi vége közelében egy nagy szentélyben fedezték fel s ott őrzik őket. A barlangtemplom bejáratát régebben teljesen eltorlaszolta a lehullott sziklatörmelék és a futóhomok. Vang tao-si, a tatarozást végző pap kegyes buzgalommal és odaadással évek óta dolgozott már, amikor egyik nap a folyosó freskóborította falának repedésén át egy sziklába vájt kis szobára bukkant.

A titkos rejtekhely — így hallottam — telidestele volt kínai betűs, de állítólag nem kínai nyelvű kézirattekercsekkel. Több szekérakományra becsülték a leletet. A rejtekhely nyílásába ajtót építettek s most lakat alatt őrzik.

A fiatal tangut szerzetes megmutatott egy kitűnő állapotban maradt hosszú irattekercset. Ezt úgy kérte kölcsön a tao-sitól, hogy rögtönzött kis magánkápolnájának fényét emelje vele. Mindössze ennyi volt az, amit egyelőre láthattam a titokzatos irattár kincseiből. Csiang szü-je egyetlen futó pillantásra megállapította, hogy a szépírású kínai szöveg buddhista szent könyv (*csing*). Hogy milyen korból való, erre nem volt határozott adat, de papirosáról és írásáról ítélve, igen réginek látszott. Minden további találgatást el kellett halasztanunk, amíg bejuthatunk magába a titkos könyvtárba.

Visszatértemkor, májusban, a tao-si már várt barlangtemploma előtt. Furcsa alak volt, roppant félénk és ideges. Sejtelve sem volt róla, mit őriz. Rettegett istentől és embertől. Mindjárt láttam, nehéz lesz vele boldogulni. Gyanús jel volt az is, hogy a rejtekhely keskeny nyílását első ittlétem óta teljesen befalazta. Nem remélhettem, hogy a titkos könyvtár egyhamar megnyílik előttem.

Amit buzgó kínai titkárom mondott a tao-si sajátságos jelleméről, csak még jobban megerősítette gyanúmat, hogy komoly akadályokat kell leküzdenünk. A kísértés, amit jelenthetett a neki vagy szentélyének felajánlható pénz, aligha győzhette volna le aggodalmaskodását, akár vallásos érzés, akár a nép felzúdulásától való félelem — vagy mind a kettő — sugallta is. Másfelől meg éppen vallásos buzgóságába vettem reményemet. Egyszerű szívének kegyes odaadásával szentelte magát feladatának, hogy szentélyét mentől tökéletesebben helyreállíthassa. A jámbor szerzetesnek ez a nagy igyekezete biztató jel volt, hogy talán mégis sikerül őt megközelíteni. Minden jel arra vallott, hogy az évek óta nagy buzgalommal gyűjtögetett adományokat mind dédelgetett kegyes céljaira fordítja s úgyszólván semmit nem áldoz magára és két jámbor szerzetes társára.

Nem beszélem el apróra hosszas párharcunkat, hogyan küzdöttem le lassan-lassan lelkiismereti és egyéb aggályait, ellenvetéseit.

Vang tao-si-nak fogalma sem volt a kínai tudományok hagyományairól s így hiábavaló lett volna régészeti céljaimat fejtegetni előtte.

Más segítséghez kellett folyamodnom. Meg is találtam. Hszüancang, a nagy kínai zárándok jött segítségemre, vagyis inkább Hszüancang — emlékezete. Jórészt neki köszönhetem, hogy végül is felülkerekedtem. Neki és kínai titkárom tapintatos rábeszélésének. Már maga a kegyes zárándok emlékéhez való ismeretes ragaszkodásom sokat lendített. Bármilyen különös is, a tao-si — ha még oly szántalmasan járatlan volt is a buddhista dolgokban, sőt közömbös irántuk — a maga módján éppoly lelkes rajongója volt *T'ang-szén*-nek, a T'ang-korszak nagy szerzetesének (ahogyan Hszüancangot nevezik népiesen), mint én a magam módja szerint.

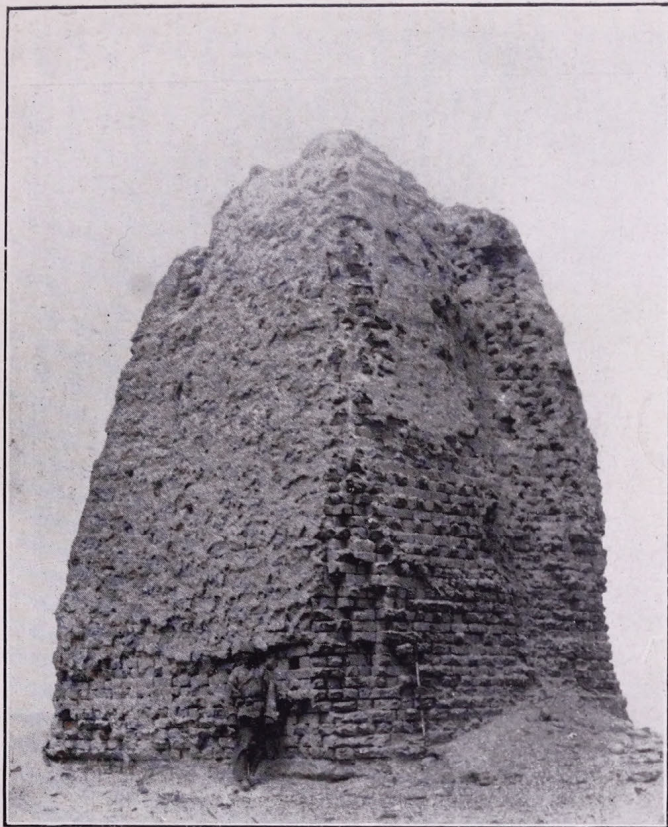
A nagy zárándok emléke iránt érzett alázatos ragaszkodásának látható bizonyossága volt az a sok kép, amellyel a barlangtemplom új előcsarnokát felékesítette. A képek elég sajátságosan azoknak a furcsa mondáknak a jeleneteit ábrázolták, amelyek az én kínai párt-

fogó szentemet amolyan Hári János-féle alakká torzították a kínai néphiedelemben.

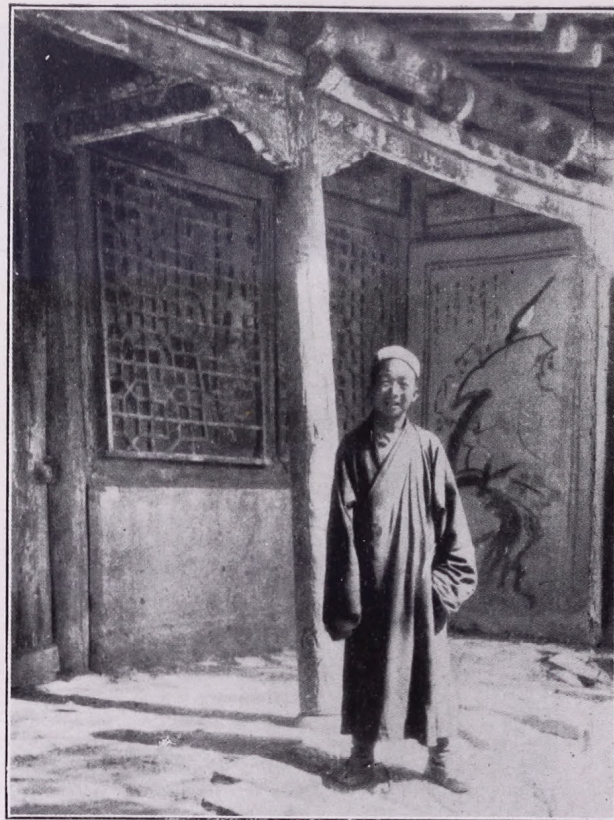
Mi tagadás, ezeknek a kalandoknak nyoma sincsen Hszüan-cang életrajzában és hiteles emlékirataiban. De miért fájjon a fejünk ezért a csekélységért?

A papot szemmelláthatóan meghatotta, amit az én szegényes kínai tudásommal mondtam neki a nagy zarándok iránt érzett kegyeletemről s arról, hogyan jártam mindenütt a lába nyomán, riasztó hegyeken és sivatagokon keresztül — Indiából Kínába!

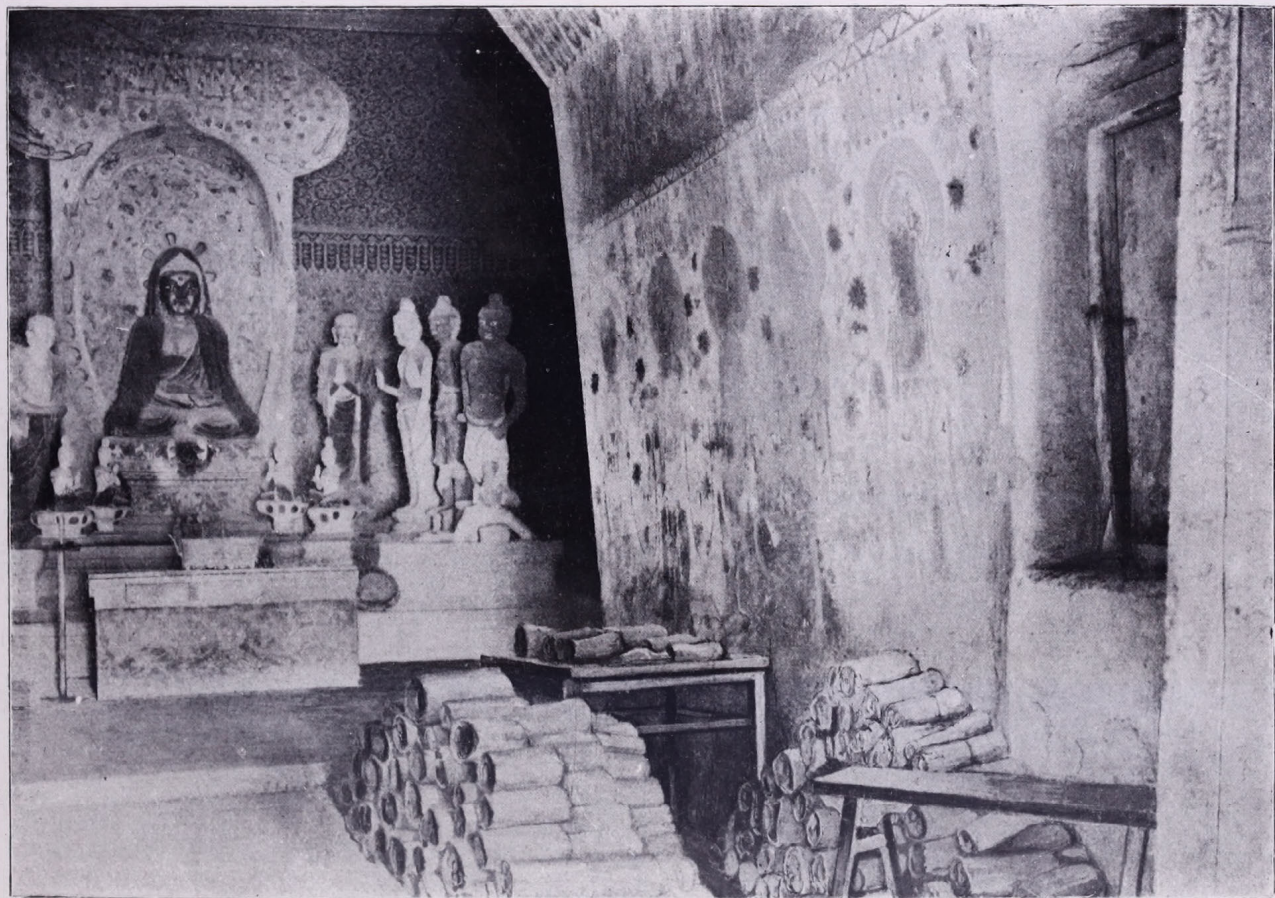

84. ÖRTORONY ROMJA (T. IX.) A KÍNAI HATÁRFALON,
TUN-HUANGTÓL ÉSZAKNYUGATRA.

85. VANG TAO-SI, A TUN-HUANGI «EZER BUDDHA»
TAOISTA PAPJA.

86. VANG TAO-SI TEMPLOMÁNAK CELLÁJA ÉS ELŐCSARNOKA, A TUN-HUANGI «EZER BUDDHA» BARLANGJAINÁL.

Elöl jobbról a zárt ajtó a sziklába vájt, régebben befalazott kápolnába szolgált. Ott rejtegették a kézíratos könyvtárat. Előtérben a «megvizsgálás» céljából kihordott irattekercsek. Az emelvényen lévő szobrok ajkeltűk.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Felfedezések egy titkos kápolnában.

Vang Tao-si végül is hajlandó volt éjnek idején, titokban kinyújtani lelkes titkáromnak néhány kínai kézirattekercset a rejtett irattárból megvizsgálás céljára. És most egy szerencsés véletlen jött a segítségünkre — olyan véletlen, hogy a jámbor pap kínai «védőszentem» csodálatos közbenjárását látta benne. Még Csiang szü-jére is mély hatást tett, amikor közelebbi vizsgálatra kiderült, hogy azok a tekercsek bizonyos buddhista vallásos szövegek kínai fordításai, a rajtuk talált záradékjegyzet szerint maga Hszüan-cang hozta őket Indiából és fordította le kínaira. Nem a szent zarándok szelleme maga volt-e, aki a kéziratkinsz rejtékhelyét az alkalmas pillanatban fölfedte, hogy engem ezzel egy a régésznek kedves ajándékra előkészítsen?!

Ennek a szinte isteni kinyilatkoztatásnak a hatása alatt a pap bátorságra kapott, hogy reggel kinyissa előttem a durva ajtót, amelyen át a kincseket rejtő, sziklába vájt fülkébe léphetünk (86. kép). Amint a pap kis olajlámpájának derengő fényében körülnéztem, tágra nyílt a szemem. Réteg rétegre rakva, de minden rend nélkül, tömött halomba zsúfolódtak itt a kéziratkötegek, fel egészen három méter magasságig. Később megmértem: tizenöt köbméter kézirat volt a cellában. A széltében-hosszában közel három-három méteres szobáskában alig maradt annyi hely szabadon, hogy ketten állva megférjünk benne.

Lehetetlen volt ebben a sötét odúban bármit is megvizsgálni. De amikor a pap kihozott néhány iratcsomót és megengedte, hogy kíváncsi szemektől biztonságban, az újonnan épült előcsarnok egyik szobájában sebtiben átfussuk tartalmukat, hamarosan meggyőződünk róla, milyen nagyjelentőségű a tudományos kutatásra ez az itt

lelt gazdag bánya. Mintegy harminc centiméter magas és néha húsz méter hosszú, jópapirosú vaskos irattekercesek kerültek először kezembe. Kínai buddhista szövegek voltak. Mind kitűnő állapotban, láthatóan többé-kevésbé olyan épek, mint amikor itt elhelyezték.

Még mielőtt apróra megvizsgáltuk pontos keltezésüket a záradékban, — amely egyes esetekben az ötödik század elejéig nyúlt vissza — máris félreismerhetetlen jeleit vettük észre annak, hogy igen régi korból valók. Erre vallott az írás, a papiros, a szöveg elrendezése és a többi. Egy kínai tekercs hátlapjára írt hosszabb indiai bráhmibetűs szöveg kétségtelenné tette, hogy a kéziratok tömege abból az időből ered, amikor az indiai írás és a szanszkrit nyelv ismerete általános volt még a belsőázsiai buddhisták között. Nem lephetett meg, hogy a hajdankori kultusznak és tudománynak ezek az emlékei sértetetlenül éltek túl a hosszú évszázadokat, befalazva ebben a kopár hegyek sziklájába vájt üregben. Hozzáférhetetlenül el voltak zárva a nedvességtől, ha ugyan e sivatagi völgy légkörében nedvességről beszélhetünk.

Jóleső izgalommal fogtam hozzá a kutatáshoz. Már az első órákban tisztában voltam vele, hogy mily sokféle régi emlék vár itt egészen újszerű «ásatásra». Egyik iratcsomót a másik után hordta ki a pap és mi nehezen leplezett mohósággal göngyölgettük ki őket. Tibeti kéziratok is nagy számban voltak közöttük, hosszú tekercsek, úgyszintén írott lapok egész kötegekben; valamennyi Tibet hatalmas buddhista Szentkönyvének tartozéka. Ezek nyilvánvalóan a tibeti uralom idejéből valók voltak, amely Kínának ezen a határvidékén, mint tudjuk, a nyolcadik század közepétől a kilencedik század derekáig tartott. A kápolna befalazása nem sokkal ezután a korszak után történhetett meg. Világosan kitűnt ez abból, hogy egy kőbe vésett szép kínai felirat, — éppen az, amelyik elsőnek került a pap kezébe, amikor a fülkét felfedezte, — a 851. évnek megfelelő keltezésű volt. Az írott követ Vang beillesztette a kápolna falába. Én már ott találtam rá.

A kínai és tibeti szövegekkel vegyest (91. kép) roppant összevisszaságban különféle kéziratokhoz tartozó indiai írású hosszúkás papírlapokat is fedeztünk fel. Egyrészük szanszkrit nyelvű volt, a többi turkesztáni. A Turkesztánban honos nyelvek egyikét vagy másikat ismertük fel bennük, azokat a nyelveket, amelyekre Turkesztán buddhistái szokták lefordíthatni a szent szövegeket (92. kép).

Semmi más korábbi kéziratleletem nem volt ezekhez fogható, sem terjedelemben, sem érintetlenségben.

Még nagyobb hálát éreztem azért, hogy ez a különös levéltár mily szerencsésen megoltalmazta a benne elhelyezett írásemlékeket, amikor kibontogattam egy fakószínű kemény vitorlavászonba göngyölt nagy csomagot s benne finom, fátýolszerű selyemre vagy vászonra festett képeket fedeztem fel. Vegyest voltak ezek különféle papirosokkal, úgyszintén finom mintájú vagy nyomásos selyemszöttések apró darabjainak egész tömegével. Valamikor fogadalmi aján-dékok lehettek. Az először talált festmények többnyire keskeny képek voltak, hosszúságuk 60—90 centiméter. Háromszögletes csúcsukról és lengedező szalagjaikról nyomban felismertem, hogy templomi zászlóknak szánták őket. Amikor kigöngyölítettem őket, buddhista istenségek gyönyörűen festett alakjait ismertem fel. Összhangzó színezésük tökéletes frissességben maradt (87., 88. kép).

A lobogók selyme mind feltűnően finom, áttetsző fátýolszövet volt. Hogy mennyire kényes az ilyen finom szövetek, nagyon is világosan kitűnt, amikor később sokkal nagyobb méretű selyemfestmények göngyölegeire találtam. Habár eredetileg jóval erősebb anyagú szegélyük volt, ezek a nagy függő selyemképek gyakran meglehetősen megrongálódtak, nyilván a templom falain való hosszú függésük alatt. Bizonyosan gondatlanul, túlságosan szorosan göngyölték össze őket, amikor ide elraktározták és ennek következtében nagyon összegyűrődtek és töredezték.

Évszázadokon át annyira összesajtolódtak, hogy nem mertem ott a helyszínen teljesen széjjelnyitni őket. Félttem, hogy még több kárt teszek bennük. Itt-ott emelintettem csak meg behajlított sarkukat. Így is láttam belőlük annyit, hogy sok közülük alakokkal zsúfolt bonyolult jeleneteket ábrázol. Nincs tehát ok csodálkozni azon, hogy később a sokszázra szaporodott festmények szétteregése és megtisztogatása szakértő kezeknek teljes hétesztendei munkába került a British Museumban.

Nem volt időm fogadalmi fölíratok keresgélésére, sem pedig a festmények közelebbi vizsgálatára. Főgondom volt, hogy amennyit csak lehet, megmentsek belőlük szomorú fogságukból és jelenlegi őrzőjük gondatlan kezétől. Meglepetésemre és megnyugvásomra a cella porkolábja nem sokat törődött a T'ang-idők e finom műemlékeivel. Így hamarosan félretehettem a legértékesebb darabokat, ame-

lyek csak kezem ügyébe kerültek — «további megvizsgálás céljából».

Ajánlatos volt, hogy ne áruljak el túlságos élénk örömet és meglepetést a diplomáciai tárgyalásoknak ezen a kezdeti fokán. Ez az óvatosságom tüstént megtermette jutalmát. Láthatólag megerősítette papunkat az efajta emlékek iránti közömbösségében. Így nyilván abban a reményben, hogy nagylelkűségével elterelheti figyelmemet a kínai vallásos szövegek nagybecsű tekercseitől, bőkezűbben bele-belemarkolt azokba a göngyölegekbe, amelyeket szemmeláthatólag a vegyes hulladékok közé sorolt értékelésében. Az eredmény határozottan biztató volt. Ugyanis a töredékes kínai szövegek nagy tömegében egyre több és több határozottan világi jellegű okirat bukkant fel, köztük sok keltezett írás, rajzok és papirosok, metszett fatáblákról nyomtatott szövegek, indiai írású szövegek egyes lapjai apró csomagokban, képek és finom selyemszöttések darabjai, nyilván fogadalmi ajándékok. Csianggal megszakítás nélkül sötét estig munkában voltunk.

Legfontosabb feladatunk volt akkor még, hogy Vang tao-si aggodalmát eloszlassuk: ne nyugtalankodják holmi ellenséges hírek rebesgetésétől. Gondom volt rá, hogy jóelőre biztosítsam őt a kápolna javára szánt bőkezű adományomról.

Látszott rajta a kínos tétovázás. Egyfelől féltette jámboréletűsége hírét, másfelől meg kapva-kapott volna a kecsegtető adományon, amely dédelgetett ájtatos törekvését elősegíthette. Végül is diadalmaskodtunk, hála Csiang rábeszélő művészetének és a magam buzgóságának, hogy meggyőzzem különben is őszinte hódolatomról a buddhista tanok és Hszüan-cang áldott emléke iránt.

De akkor mertem csak örülni, amikor hűséges titkárom éjjel felé óvatosan megjelent sátramban és lerakta elem az első napi válogatásunk eredményét magában foglaló hatalmas nyaláb írástekercset. A tao-si kikötötte, hogy senkinek sem szabad tudnia az iratok eredetéről, amíg kínai földön járok. Így Csiang mindig maga hordta hozzám éjjelente még egy héten át az egyre növekvő súlyú rakományokat. A vége felé már csak részletekben tudott megbirkózni velük.

Napokig tartó lázas munkával sikerült a felülre dobált sok vegyes köteget sebtében átvizsgálni és kiválogatni a nem-kínai kéziratokat, okmányokat, képeket és más különösen érdekes emlékeket. Akkor azután megostromoltuk a kínai kézirattekercsek szorosan át-

kötött egyenlő csomagjait. Küzdelmes feladat volt ez, több okból is. Pusztán az, hogy az egész zsúfolásig megtöltött szobát kiürítettük, erősebb szívet is megrendített volna, mint a tao-sié. Tapintatos bánásmóddal és okosan adagolt ezüsttel lehetett csak megelőzni, vagy ellensúlyozni a pap meg-megújuló félelmi rohamait.

Kitartó harcunkért megjutalmaztak a nagy halom írás mélyén felfedezett vegyes kötegek. Tartalmukból, bármennyire megnyomortotta is őket a rájuknehezedő súly, egyéb becses emlékek között egy gyönyörű hímzett képre és egyéb régi művészi szövöttesekre bukkanunk (89. kép). Bármily futólagosan vizsgálhattuk is csak meg a kéziratcsomók százait, a kínai tekercsek nagy garmadájából kiválogattunk még néhány közülük keveredett indiai és belsőázsiai írás- emléket is.

Nem fejezhettük be ezt a gyors válogatást: a papot hirtelen valami aggodalom vagy lelkifurdalás lepte meg, a barlangkápolnát a bennmaradt kincsekkel elzárta előlünk és éjszaka idején elvándorolt az oázisba. De ekkorra már a «közelebbi tanulmányozásra kiválogatott darabok» — amint udvarias szólammal mondtunk — biztonságban voltak rögtönzött raktárszobámban.

Szerencsére, a tao-si az oázisban megnyugodva tapasztalta, hogy barátkozásunk nem keltett visszas érzést odavaló hívei és pártfogói között, jóhíre, vallási tekintélye cseppet sem csorbult vele. Visszatérve, már-már szinte elhitette magával, hogy valami kegyes cselekedetet művelek, amikor a régi buddhista irodalomnak és művészetnek ezeket a kincseit, amelyek előbb-utóbb elkallódnának a környékbeliek közömbössége következtében, megmentem a nyugati tudomány számára.

Így hát megkezdhettük a tárgyalásokat, hogy milyen kárpótlást is ajánlhatnék fel a tao-sinak, jókora adomány alakjában, barlangtemploma tatarozására. Templomát a benne végzett helyreállító munkák révén minden ismert és nem ismert kincsével együtt úgyszólván a magáénak tekintette.

Végül is tisztes szándékainknak olyan súlyos bizonyítékát adtuk megfelelő számú ezüstrúd, vagyis «patkó» alakjában, hogy becsületes lelkiismeretét teljesen megnyugtatta és kedvelt szentélye érdekében elfogadta az ajánlatot. Lelkifurdalásai később sem újultak ki. Örömmel győződtem meg erről, amikor négy hónapra rá visszatértem Tunhuang környékére. Ezúttal titkáromat küldtem el hozzá a meg-

bízással, hogy igyekezzék megszerezni, amennyit lehet a kínai és tibeti kéziratokból. Vang tao-si készséggel átengedte a kéziratkötegek tekintélyes részét — a távol Nyugat egy bizonyos tudományos székhelye számára.

De igazi megnyugvást csak akkor éreztem, amikor tizenhat hónappal később mind a huszonnégy láda kézirat és öt láda gondosan elcsomagolt festmény, hímzés és más eféle művészi emlék hiánytalanul megérkezett Londonba és szerencsésen elraktározhattam az ereklyéket a British Museumban.

Csak röviden utalok itt rá, hogy mi lett a sorsa a pap «őrizetében» maradt kincseknek, amelyeket már nem szerezhettem meg. Egy évvel én utánam Pelliot tanár, a kiváló francia tudós, látogatott el az «Ezer Buddha» barlangjaiba. Mint kitűnő sinológus, rávette Vangot, engedje meg neki, hogy sebtében szemügyre vehesse a kínai írástekercsek még ottmaradt halmazát. Megfeszített munkájának az lett az eredménye, hogy nemcsak a nyelvészeti, régészeti és egyéb szempontból különösen érdekesnek mutatkozó kínai szövegeket válogatta ki, hanem a közjük keveredett nem-kínai kéziratokból is jó csomót kiszedegetett. Tizenötezer kézirat-szöveget és töredéket vizsgált meg s ennek a nagy tömegnek tekintélyes részét meg is szerezte a kincsek őrzőjétől. Vang tao-si nyilván bátorságot merített a velem lebonyolított «műveletből».

Pelliot hazatérő útjában 1909-ben egyideig Pekingben tartózkodott. A kínai főváros tudósai között nagy izgalmat keltett a hír, hogy a francia kutató ily fontos kínai kéziratokat hozott magával. A központi kormány erre hirtelenjében elrendelte, hogy az egész könyvtárat szállítsák át a fővárosba. Amikor 1914-ben harmadik ázsiai utazásom idején megint megérkeztem Tun-huangba, olyan tapasztalatokat szereztem, hogy, sajnos, semmi kétségem nem maradt, mily szomorú sors érte az ősi irattár Ázsiában maradt kincseit. A kormány rendeletét igen jellemző módon hajtották végre.

Vang tao-si örömmel sietett üdvözlésemre. Úgy fogadott, mint kedves, régi jóakaróját. Elbeszéléséből megtudtam, hogy a jelentékeny pénzadomány, amelyet kárpótlásul utaltak át temploma javára, kézen-közön elpárolgott. Elnyelte a különféle hivatalok feneketlen hordaja. A kéziratok gyűjteményeit hanyagul csomagolva, szekereken indították útnak. Amíg a szállítmány Tun-huang járásában vesztegelt, máris alaposan kifosztották. 1914-ben, amikor

Tun-huangba érkeztem, nyalábszámra hordták oda hozzám és kínálták eladásra a T'ang-kori buddhista irattekercseket. Kan-csouba vivő utamon, de Kínai-Turkesztánban is különféle helyeken alkalmam nyílt rá, hogy megmentsek egyet-mást a széthordott ereklyékből. Ezekután igazán kíváncsi volnék tudni, végül is mennyi jutott el belőlük Pekingbe.

Vang tao-si annak rendje és módja szerint bemutatta most nekem nyilvános számadásait. Kitűnt ezekből, hogy a tőlem kapott adományokat mind szentélyébe fektette be. Büszkén mutogatta meg a barlangtemplom elé épített új kápolnákat és zárandokszállításokat. Megépítésükben az én ezüst «patkóim» is segítségére voltak. Sajnálkozva beszélt róla, hogy a hivatalos hatóság kezén hogyan elkallódtak kedves kínai irattekercsei. Keserőséggel panaszkolta el, miért is nem volt bátorsága hozzá — és bölcsesége — hogy elfogadja a Csiang útján évekkal előbb felajánlott nagy váltságdíjat egytömegben az egész gyűjteményért.

De azért mégis sikerült megmentenie valamit a hivatalos fosztogatás elől. Volt benne annyi agyafúrtság, hogy a különösen értékesnek látszó kínai kéziratokat biztos helyre rejtse.

Ez a — hogy úgy mondjam — *magnak* félretett gyűjtemény is jókora lehetett, mert még mindig jutott belőle nekem is öt további ládára való rakomány. Mintegy hatszáz buddhista kézirattekercset vittem magammal 1914. évi zárandokutam zsákmányaként — természetesen ezúttal megfelelően megnövekedett kárpótlás fejében.

Így végződött újabb kalandos látogatásom az «Ezer Buddha» barlangjaiban. De helyénvalónak látom, hogy elmondjak valamit a barlangtemplomokból hazahozott bőséges és becses emlékek későbbi tudományos elemzésének eredményeiből.

Az anyag nagyságáról és sokoldalú érdekességéről némi fogalmat adhat, ha feljegyzem, hogy habár Angliába érkezésem után, 1909 elején hamarosan megkezdtük a gyűjtemény vizsgálatát, a szakértő tudós munkatársak egész csapatának buzgó segítségével, s az eredmények nagy részét az azóta megjelent *Serindia* köteteiben és egyebütt közzé is tettem: még mindig maradtak bizonyos megoldásra váró feladatok.

A nagyközönség érdeklődését bizonynyal a művészi emlékek ragadták meg elsősorban: a barlangtemplomok falait díszítő, avagy ott kegyes fogadalmi ajándékokként elhelyezett buddhista rajzok

és festmények. Ezeknek a száma — a kisebb töredékekről nem szólva — megközelíti az ötszázat. A British Museumban avatott műértők kezébe kerültek a kényes emlékek, türelmes gonddal helyezték el őket, hogy épségük és sértetlenségük biztosítva maradjon. Leíró-jegyzékük benne van *Serindia* című könyvemben. A jellegzetes darabokat Laurence Binyon és magam vitattam meg és mutattam be képekben is *The Thousand Buddhas* című kiadványomban. A British Museum külön kötetben kiadta A. Waley részletes jegyzékét ezekről a festészeti emlékekről. Röviden ismertetem őket a következő fejezetben.

Terünk nem engedi, hogy leírjam a befallazott kápolnából napvilágra került sokféle díszített selyemgyártmányt, a mintázott selymek változatos sokaságát, a gobelin-szöveteket, a hímzéseket és a nyomtatott-mintás selymeket (90. kép). Kína régi és méltán hírneves szövő-fonó művészete rendkívül gazdag ezekben a szép és érdekes gyártmányokban. De bármily futólagosan is, rá akarok mutatni a kézirati emlékek roppant sokaságára. Szemléltetően tárják fel ezek, mily sokféle vidék, faj és hit érintkezett és hatott egymásra Tunhuangban a Han-időktől kezdve. Szükségtelen mondanom, hogy e futó áttekintés megállapításait kiváló orientálista munkatársaim évekig tartó fáradságos kutató munkájából merítettem.

A kínai kéziratok nagy tömege (91. kép) azt bizonyítja, hogy az «Ezer Buddha» barlangtemplomaiban és a Tun-huang oázisban is főként kínai buddhisták tartották ébren a vallásos buzgóságot. Tunhuang a vallási hódolatnak mindig nevezetes központja volt. Az 1907-ben hazahozott kínai anyag körülbelül 3000 többé-kevésbé teljes írástekercset foglal magában — közöttük sok igen nagy terjedelmű — és azonkívül közel 6000 okmányt és szövegtöredéket. Nem csoda, hogy lajstromozásuk évtizedekig elhúzódott. Amikor Pelliot tanár kénytelen volt ezt a munkát abbahagyni, dr. L. Giles, a British Museum tisztviselője fogott hozzá 1914-ben. Most készült el a munka saját alá.

A tekercsek nagy többsége a buddhista Szent Írás Kínában elfogadott alakjának szövegeit tartalmazza. K. Yabuki japáni tudós pap odaadó és fáradságos munka után kimutatta, hogy vannak közöttük eddig ismeretlen vagy elveszett művek.

Világi szövegek is vannak az írások között: történelmi, földrajzi és más kínai tudományokkal foglalkozó eddig nem ismert szö-

87, 88. RÉGI BUDDHISTA ZÁSZLÓK AZ EZER BUDDHA BEFALAZOTT SZENTÉLYÉBŐL. A FÁTYOLSZÖVETŰ SELYEMRE FESTETT ALAKOK BÓDHISZATTVÁK.

Mérték 1 : 4.

89. RÉGI SELYEMHÍMZÉS: BUDDHA, TANÍTVÁNYAI ÉS BÓDHISZATTVÁK
KÖZÖTT. TUN-HUANG: EZER BUDDHA BARLANGJAI.

Ahul az adományozók térdelő alakjai.

Mérték kb. 1 : 13.

1:12

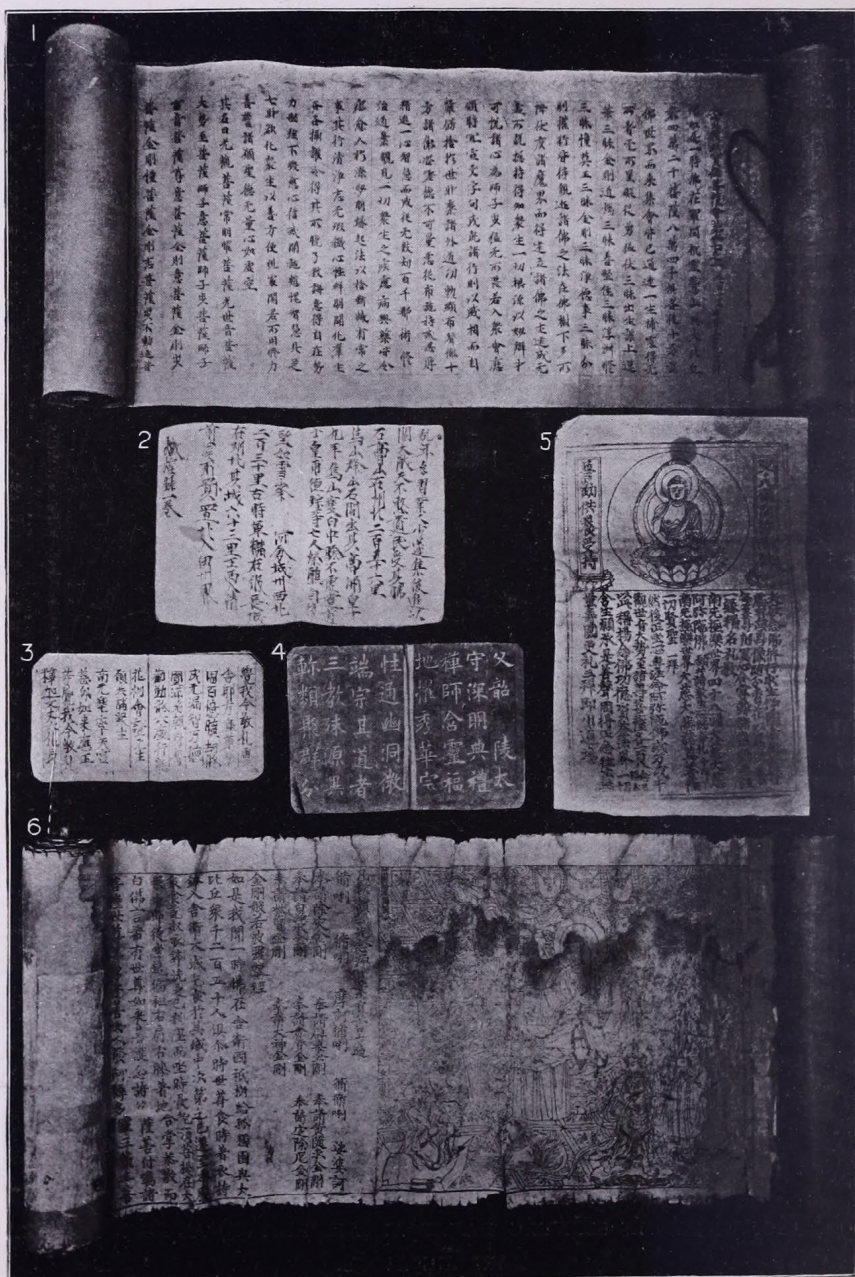
1:36

1:36

90. RÉGI HÍMZÉS ÉS SZÖNYEG DARABJAI (KISEBBÍTVE) AZ EZER BUDDHA
BARLANGJAIBÓL.

A hozzávetőleges mérték az egyes darabok felett látható.

91. RÉGI KÍNAI KÉZIRATOK ÉS NYOMÁSOK AZ «EZER BUDDHA» BEFALAZOTT KÖNYVTÁRÁBÓL.

vegek töredékei. Száz meg száz olyan okmányra bukkantunk, amelyek világot vetnek az ott uralkodó életre, a monostori szervezetre és más efféle. Ez utóbbi feljegyzések mind olyan természetűek, hogy eladdig nem került napfényre szinte semmi más ilyen irat abból a régi korból.

A tekercsek záradék-jegyzetéből és az okmányokból kiolvasható pontos keltezések az ötödik század elejétől a tizediknek a végéig terjednek. Ezeknek a keltezéseknek és az anyagnak a vizsgálatából Pelliot arra az eredményre jutott, hogy a sziklafülke nagy iratgyűjteményét a tizenegyedik század eleje táján falazhatták be, valószínűleg abban az időben, amikor a tangutok elfoglalták ezt a határvidéket s a szentélyek és kolostorok veszedelemben forogtak.

A kínai írásemlékeknek ez a nagy tömege még sokévi fáradaalmas kutató munkájába fog kerülni a tudósoknak. Csak egy-két érdekes felfedezést említhetek itt meg, európai és japáni tudósok eddigi eredményeiből. A metszett fatáblákról nyomtatott, 868-ból keltezett tekercs a legrégebb eddig ismert nyomtatott könyv. A szövegben és a címképben mutatkozó tökéletes eljárás mód arra vall, hogy a nyomtatás mestersége már akkor hosszú megelőző fejlődésen ment keresztül.

Még fontosabb, más szempontból, a manichaeus-szövegek felfedezése kínai köntösben. Tanulmányozásuk a legbiztosabb eddig hozzáférhető alapot szolgáltatja Mani sok keresztény és mindenféle egyéb vallásból szedett elemet magában foglaló furcsa vallásrendszerének megismerésére. A manichaeizmust eddig csaknem egyedül keresztény ellenfeleinek írásából és Turfánban felfedezett szövegtöredékekből ismertük. A szaszanidák perzsa birodalmában vert először szilárd gyökeret, de azután évszázadokon át széltében elterjedt Belső-Ázsiában. Nyugaton behatolt a Földközi-tengermelléki országokba is. Hatása Kelet-Európa bizonyos eretnek felekezeteiben a középkor késő századaig kinyomozható.

A tibeti kézirat-tekercsek és okmányok (92. kép) közelítik meg legjobban a kínai anyagot jellegben és terjedelemben. Ezek is jórészt buddhista szentírási szövegek. De F. W. Thomas oxfordi tanár tudományos elemzése kimutatta, hogy a tibeti írásemlékekből is érdekes történeti és egyéb adatok meríthetők, abból a korból, amikor az a vidék és a Tárím-medence, nyugatra tőle, tibeti uralom alatt állt: a nyolcadik század közepétől a kilencediknek a derekáig. Ez volt az az idő, amelyben a buddhizmus tibeti alakjában először gyökerese-

dett meg Belső-Ázsiában, hogy ezután később a hódító mongolok megtérítésével azzá az uralkodó egyházzá fejlődjék, amely ma is Ázsia nagy részére kiterjed.

Az indiai bráhmí-betűs kéziratokat (92. kép) a belsőázsiai nyelvtudomány nesztora, az azóta elhunyt dr. Hoernle professzor tanulmányozta. Teljes jegyzéket is készített róluk. Kimutatta, hogy a szövegekben három különálló nyelv ismerhető fel. A szövegek legnagyobb része buddhista, de orvosi írások is vannak közöttük.

A szanszkrit nyelvű írások közül megemlíthetünk egy nagy pálmalevelekből álló *póthi*-t.* Ez, mint anyaga is bizonyítja, kétségtelenül Indiából jutott el oda. Az eddig ismert legrégebb indiai kéziratok egyike.

Belső-Ázsia egy eddig «ismeretlen»-nek nevezett nyelvét több tucat *póthi* és tekercs képviseli a gyűjteményben. Egyik óriási tekercs hossza meghaladja a húsz métert. Ezt a nyelvet ma *khotani* vagy *szaka* néven tartja számon a tudomány. Különösen érdekesek a kéziratmaradványok közt felfedezett *kucsái* vagy *tokhári* nyelvű írások. Ezt a nyelvet valamikor a Tárím-medence északi részében (Kucsá környékén) és Turfánban beszélték s az a nevezetessége, hogy közelebbi rokonságban van az indo-európai nyelvcsalád itáliai (latin) és szláv ágaival, mint az ázsiai nyelvcsoportokkal.

Földrajzi tekintetben talán semmi sem világítja meg jobban a Tun-huangban egykor egymásra ható buddhista áramlatok sokféle hullámának találkozását, mint az a felfedezés, hogy az «Ezer Buddha» barlangjaiban a hajdani Szoghdiana íráni nyelvén írott szövegek is kerültek napfényre. Szoghdiana a mai Szamarkand és Bokhara vidékének felel meg. A szoghd írás az aramaeus írásból ered. Ugyanennek a semita írásnak több változata fordul elő a török szövegeket tartalmazó kéziratleletek között. Egyik ilyen jó állapotban megmaradt írástekercs a manichaeusok hitvallásának korai töröknyelvű fordítása (92. kép).

Nyilvánvaló, hogy Mani egyházának, amely a T'ang uralkodók korában magába Kínába is utat tört, Tun-huangban is voltak hívei.

* A *póthi* a jellegzetes indiai «könyv»: hosszú, négyszögűre nyesett pálmalevelek. Hosszában olvassák. A «kötet»-nyi pálmalevelet két hasonló nagyságú faléc közé teszik, az egész kötetet egy vagy két lyukat fúrnak át és ezen keresztül összekötik. Később a pálmalevél helyett papirost használtak, de a hosszúkás alak és az összefűzés módja megmaradt. (A fordító jegyzete.)

Papjai, mint egyebükt is, békében élhettek a buddhista szerzetesek mellett és élvezhették azt a jótéteményt, hogy olyan vonzó helyen működhetnek, mint az «Ezer Buddha», ez a népszerű búcsújáró-hely.

Talán még érdekesebb bizonyysága annak, hogy manichaeusok is éltek valamikor azon a vidéken, egy régi török rovásírású teljes kicsi könyv (92. kép). Ezt a legrégibb török betűvetést, amelyet a magyar rovásírással való kapcsolata miatt a magyar tudósok török rovásírásnak hívnak, más nyugati írók «török rúnáknak» is nevezik, az ősgermán rúnákhoz való hasonlóságuk miatt.

A könyvecske jóslások céljára való történeteket tartalmaz. Thomsen professzor, ennek az írásnak hírneves megfejtője, így jellemezte a nevezetes leletet: «a legjelentékenyebb, legterjedelmesebb és legjobb állapotban megőrzött» emlék mindazok közül, amelyek ennek a legrégibb korbéli török irodalomnak emlékeiből fennmaradtak.

Ezzel a különös írásemléssel, annak a fajnak és nyelvnek emlékével, amely valamikor a Sárga-tengertől az Adria-tengerig el volt terjedve, fejezem be futólagos áttekintésemet a hajdankori Kelet, Dél és Nyugat között fennálló kapcsolatoknak Tun-huangban, Ázsiának ezen az útkereszteződésén napvilágra került láncszemeiről.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Az Ezer Buddha buddhista festményei.

Az Ezer Buddha befalazott barlangkápolnájában oly sok és sokféle festményre bukkantunk, hogy itt csak futólagosan ismertethetem a jellegzetes példák alapján a főbb csoportokat. A Kínába átszármazott buddhista festőművészet tanulmányozására olyan nevezetes és gazdag anyag tárul itt elénk, hogy mielőtt áttekintéséhez hozzáfognék, helyénvaló lesz néhány megjegyzés a festmények eredetére és korára vonatkozó adatokról.

Először is fontos tudnunk, hogy a fogadalmi ajándékokként elhelyezett festmények keltezése megerősíti a keltezett kínai szövegekből és okmányokból merített adatokat s e teljes összhangzásban levő időadatok alapján bizonyossággal kimondhatjuk, hogy a műemlékek a tizenegyedik század kezdete előtt kerültek ide a tun-huangi barlangokba, tehát mielőtt a rejtekhelyet befalazták.

De a jól elrejtett kis fülke alighanem már előbb is rejtekhelye volt bizonyos időn át mindenféle vallásos ereklyéknek, amelyekre már nem volt szükség a szentélyekben és szerzetesi szállásokon. A tárgyak egyrésze már a kápolna befalazásakor is meglehetősen régi lehetett. Így például a hazahozott kínai kéziratok és okmányok ezrei között vannak pontosan keltezett írások az ötödik század elejéről. A szövöttek között is van néhány, amelyet bízvást tekinthetünk évszázadokkal régiebb korból eredőnek, mint amikor a kápolnát befalazták.

Láttuk, hogy a kínai szövegek és okmányok nagy tömege mellett másnyelvű írásemlékek is kerültek napfényre, olyanok, amelyeknek nyelve Tun-huangtól messze délre, nyugatra és északra volt honos. A festmények egy része is ilyen távolabbi vidékről eredt.

A taoista pap «gondosan» őrzött kincseiből megszerzett emlékek között van egy képsorozat, többnyire templomzászlók vagy rajzok, amelyek tévedhetetlenül tibeti vagy nepáli — tehát indiai — művész

kezére vallanak. De ezeknek a száma olyan elenyésző a határozottan kínai kézből eredő festészeti emlékek nagy tömegéhez képest, hogy ebben a futó áttekintésünkben nem is térek ki rájuk.

Érzem, hogy ismertetésem célját sokkal inkább szolgálják a képmellékletek, mint bármi szóbeli és általánosságban mozgó magyarázat. Bármily mély is érdeklődésem e művészi ereklék iránt, nem tekinthetem magamat teljesen hivatott szakértőnek a Távol Kelet vallásos művészete kérdéseiben.

A *Serindia* és *The Thousand Buddhas* című kiadványaimban közzétett sokoldalú festészeti anyag képírástani elemzése nem is lett volna lehetséges, ha szaktudós barátaim, — Laurence Binyon, a British Museum műértője és a már elhunyt Petrucci — úgyszintén munkatársaim: Fred. H. Andrews és F. Lorimer kisasszony, segítségükkel és útbaigazításukkal nem támogatnak.

Az Ezer Buddha festményei a távolkeleti művészet tanulmányozásában azért oly megbecsülhetetlenek, mert a T'ang-korszakból erednek, a hetedikről a tizedik századig — abból a korból, amikor a kínai művészet fejlettségének tetőpontján volt — és mert az akkor Kínában virágzó buddhista vallásos művészet egykorú emlékei eddig ismeretlenek voltak. Igaz, a mi tun-tuangi festményeinknek csak kis része tulajdonítható valóban nagy mester kezemunkájának. Nagyobb részük inkább csak afféle vidéki mester műve a fogadalmi ajándékokat kereső ottani ájtatoskodók követelményeinek kielégítésére.

De a mi festményeink, éppen mert a tulajdonképpeni Kína legészelső nyugati határvidékének termékei s arról a tájról valók, ahol az Ázsiát átszelő nagy karavánutak találkoznak, segítenek hozzá, hogy felismerjük és megkülönböztessük: mi az, amit az India északnyugati határszélén fejlődött s onnan a buddhista tanokkal Kelet-Íránban és Belső-Ázsián át Kínába eljutott *mahájána* buddhizmus* festőművészete oltott bele a Távol Kelet művészi hagyományaiba,

* A *mahájána*, amelyet régebben Európában hibásan «északi buddhizmus»-nak is hívtak, a Buddha egyszerű és erősen filozófikus tanításától mindjobban eltérő, összetett, és szentekkel, istenekkel és kiterjedt papsággal megbővített vallásos alakja a buddhizmusnak. Ellentéte a *hinájána*, amelyben a papságnak, szenteknek majdnem semmi szerepe sincsen, isteneket nem ismer és szertartása rendkívül egyszerű; a bölcsesség még mindig uralkodó elem benne. *(A forrástól jegyzete.)*

és mi az, ami a kínai festőművészet tiszta bennszülött szelleméből és modorából ered. Ennek a két elemnek a felismerését és határozott különválasztását segítik elő a tun-huangi festmények.

Világosan felismerhetjük ezt a két lényeges elemet a selyemlobogók egy gyönyörű sorozatában (93—96. kép). Sákjamuni utolsó földi életének mondáit ábrázolják a képek, vagyis abból az időből való jeleneteket, amikor még nem vált Buddhává. Ezek és valamennyi többi lobogó igen finom fátyolszerű selyemből volt, csaknem átlátszó. Szabadon függtek, valószínűleg az előképolnában vagy a templomcellába vivő bejáróban s az volt a céljuk, hogy csökkentsék a beható fényt. Mindkét oldalukon festve voltak, hogy a szentély kegyes látogatói gyönyörködhesse a képekben, bármerre lengeti a szél a zászlókat. Ha ugyanazon a festményen a Buddha-legendát több mezőre beosztva ábrázolják, akkor az egyes események nem követik szigorúan az időbeli egymásutánt. A 94. képen bemutatott lobogó legfelső mezején jobbról a jövőző Gautama bódhiszattvát látjuk egyik előző életében, amint hódol Dípanhara Buddhának és az megjósolja neki jövőző nagyságát. Buddha alakja, kézmozdulata és ruhaviselete szorosan indiai egyházi hagyományra vall. A közvetlenül alatta levő mező Gautama herceg híres «Négy Látomás»-át foglalja röviden egybe, amelyeknek ösztökélése alatt elindult, hogy Buddhává váljék és később elérje a nirvánát. Alatta következik az a jelenet, amelyben az anyja, Májá királyasszony, megálmodja Gautama születését. A jövőző Buddhát kisgyermekként látjuk a képen, amint fehér elefánton nyargal egy felhőn. A kép legalsó mezejében pedig a kapilavasztui palotából távozó Májá királynét látjuk egy udvarhölgyével, kínai viseletben.

A 93. képen látható gazdagszínű és elevenrajzú lobogó felső része «a hét drágakövet» ábrázolja, amelyeket a buddhista hitrege a «világhódító császárral» hoz kapcsolatba születésétől kezdve. Jelenésüknek magyarázata hosszúra nyúlna, ehelyett inkább a kép alsó részén látható jelenetre hívom fel a figyelmet: Buddha fürdésére megszületésekor. A Nágákat vagy a viharfelhők istenségeit, akik Buddhát fürdetik, az indiai hagyomány szerint: a kínai festő sárkányokká változtatta. A kép legalsó mezejében a «hét lépés» hagyományos jelenetét látjuk, amint a csecsemő bódhiszattva közvetlenül megszületése után hét lépést tesz a körülötte álló udvari hölgyek ámulatára s minden lépte nyomán egy-egy lótuusz fakad.

Ugyanezt a jelenetet ábrázolja a 96. képen látható zászló legalsó mezeje. A felső mezők hagyományos jeleneteket mutatnak be Buddha születéséről a helyes egymásutánban. Felül: Buddha anyja, Májá, ágyán fekszik, mintha álmában látná Gautama bódhiszattva világrajöttét, bár az álomlátást magát nem mutatja a kép. Azután gyaloghintóban viszik Máját a Lumbiní-kertbe. Igazi kínai ügyességgel kitűnően érezteti meg a festő a gyaloghintó hordozóinak fűrgé mozgását. A gyermek csodálatos megszületése Májá csípejéből a kép alján szorosan az indiai hagyomány szerint van megfestve. De az a leleményesen szemérmes mód, ahogyan az anya szélesen leomló köntös-ujja elrejtí a jelenetet, és a kert mögött ügyesen megfestett hegyek ábrázolása jellegzetesen kínai.

Még kifejezettebben kínai a «Négy Látomás»-ból látható két jelenetrészlet egy zászló foszlányán. Gautama királyfi kilovagol királyi apja palotájából. A kép felső részén egy gyenge, görnyedt aggastyánnal találkozik; alul pedig a földön elnyúlt beteg emberrel. A képen oldalt kínaibetűs felirat magyarázza a jelenetet.

A későbbi Buddha életéből vett más képek azokat az eseményeket örökítik meg, amelyek a királyfinak a királyi palotából való szökését követik. A 95. képen bemutatott lobogó felső mezőin a palotából éjnek idején menekülő királyfi mondáját elevenítik meg; szerálynak asszonyait, énekesnőit és az őrséget a kapu előtt meglepi az álom. A későbbi Buddha felhőkön vágat el minden világi megkötöttségéből, kedves Kanthaka paripáján — a szabadságba. A felhő azt jelképezi, hogy az alvó alakok álmukban látják a jelenetet. Lent Gautama királyi apjának a szökevény után szalajtott fullajtárai járulnak Suddhódana király elé; büntetés vár rájuk, mert nem hozták vissza a menekültöt. Mögöttük két bíborruhás hóhér áll.

Egy másik lobogón az alakok is, a tájkép is jellegzetesen kínai. De a királyfi hű Kanthaka paripájának megható tartása, amint búcsúzik világtól elvonuló gazdájától: pontosan a görög-buddhista domborművek megfelelő ábrázolásaira emlékeztet. Mellette a hajnyírás jelenete: a királyfinak lenyírják a haját, mielőtt visszavonul a rengetegbe. Alant egy lesoványodott alak az indiai önsanyargatók hagyományos testtartásában jelképezi Gautama önkínzását, mielőtt megtalálta az igaz utat a megvilágosodáshoz és felszabaduláshoz.

Egy másik zászló felső része két jelenetet örökít meg: a királyfi búcsúzik Kanthaka paripájától és hű lovásától, Csandakától. A kép

legalsó részén kitűnő térelosztású jelenetet látunk : a lovas küldöttek kutatják a királyfit.

Az Élettörténetnek ezeket a hagyományos tárgyait kifejezetten kínai modorban ábrázolja a művész és ez szembetűnő ellentétben áll azzal a ténnyel, hogy a Buddhák és bódhiszattvák, vagyis jövőző Buddhák alakjai többé-kevésbé megegyeznek a görög-buddhista szobrászatból a belső-ázsiai művészet közvetítésével kifejlődött alakok jellegével. Akármilyen is ennek a helyes magyarázata, érdekes párhuzamot észlelünk itt azzal az átalakulással, amelyen a keresztény monda ment keresztül az olasz vagy flamand festők ecsetje alatt.

Az egyes buddhista istenségeket ábrázoló képek között Gautama Buddhának és azoknak a képmásai, akik megelőzték őt a Megvilágosodásban és a nirvánában, meglehetősen ritkák. Jellemző ez a kínaiakra. A buddhista vallásos kegyeletet Kínában, mint egyébutt is, úgy látszik, jobban vonzzák a kisebb és az emberhez közelebb álló isteni lények. De ezeket a felsőbb lényeket mindazáltal különös hagyományos tisztelettel festik meg. Ezért köntösük redőzete mindig híven utánozza Buddhának a görög-buddhista szobrászatban hellén minták után megrögződött öltözkékét. Másrészt az egyes bódhiszattvák képi ábrázolatai, akár selymen, akár papiroson, igen gyakoriak. Modorban és kezelésben észrevehető különbségek vannak közöttük, de a görög-buddhista hagyomány hatása szembeszökő mindenütt a redőzetben és az ékszerekben. Jellemző, hogy a különösen művészi becsű bódhiszattva-képek leginkább Avalókitésvarának, a könyörületesség bódhiszattvájának nagyszámú ábrázolatjai között találhatók. Tun-huang buddhista pantheonjában a könyörületesség bódhiszattvája éppoly uralkodó helyet foglal el, mint Kuan-jin, vagy «Kvannon», a «könyörületesség istennője» Kína és Japán mai buddhista vallási hódolatában.

A 103. kép Avalókitésvara álló alakját mutatja be jellegzetesen indiai testtartásban, kezében hullámosan kanyargó virággallyal. A megfakult szín csak még jobban érvényre juttatja a kitűnő rajzot, és az alak és arc finom vonalait. Két csaknem életnagyságú Avalókitésvara-alak remekbe készült méltóságos rajza arra vall, hogy igazi mester kezéből eredő festmény másolata.

Egy finom papírfestmény (102. kép) a víz partján fűzfák alatt padon ülő Avalókitésvarát ábrázol, jobbkezeben fűzfagally. Ez a festmény azért érdekes, mert egy japáni hagyomány szerint a tizen-

92. RÉGI KÉZIRATOK AZ EZER BUDDHA BEFALAZOTT BARLANGI KÖNYVTÁRÁBÓL.

1. Szanszkrit pradzsa-paramita szöveg, pálmalevelel. 2. Ősi török írástekercs, manichaeus főnök vallomása-
val. 3. Török könyv. 4., 6. Ujgur szövegek, könyvalakban. 5. Belsőázsiai bráhmí írású szent könyv. 7. Belső-
ázsiai kurzív bráhmí írás egy kínai írástekercs hátlapján. 8. Szoghiánai írástekercs. 9. Tibeti szent könyv
egy levele.

Mérték 1 : 7-2.

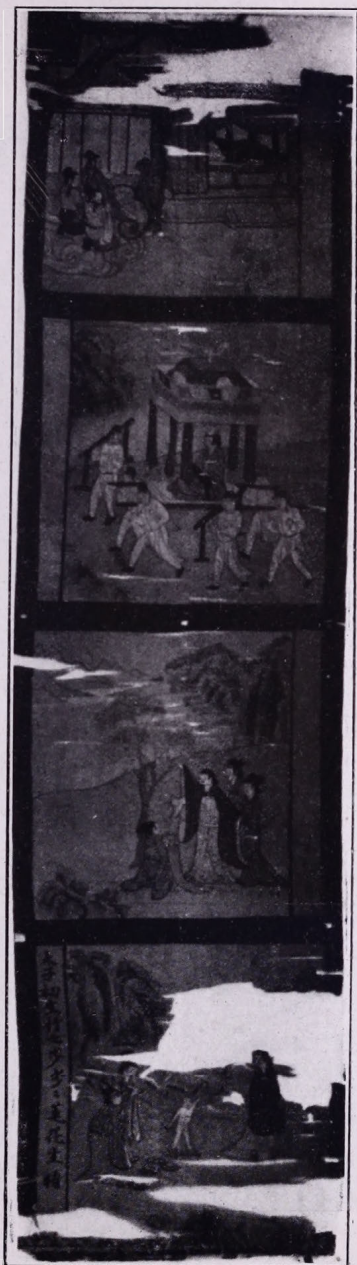

93, 94. RÉGI BUDDHISTA SELYEMZÁSZLÓK, BUDDHA ÉLETÉNEK LEGENDÁS JELENETEIVEL, AZ EZER BUDDHA BEFALAZOTT SZENTÉLYÉBŐL.

Mérték 1:3-6.

Mérték 1:3-2.

95, 96. SELYEMRE FESTETT RÉGI BUDDHISTA ZÁSZLÓK, BUDDHA
ÉLETÉBŐL VETT JELENETEK KÉPEIVEL.

A tun-huangi «Ezer Buddha» befalazott szentélyéből.

Mérték kb. 1:3'8.

97. RÉGI BUDDHISTA SELYEMZÁSZLÓ
A TUN-HUANGI EZER BUDDHA BARLANGJAIBÓL.

A kép Manydzsusi bódhiszattvát ábrázolja.

Mérték 1:58.

98. RÉGI BUDDHISTA SELYEMFESTMÉNY,
KSITIGARBHA BÓDHISZATTVA KÉPÉVEL,
A TUN-HUANGI EZER BUDDHA BARLANGJAIBÓL.

Mérték kb. 1:46.

99. RÉGI BUDDHISTA SELYEMZÁSZLÓK, VIRÚPÁKSÁNAK, «A DÉL
KORMÁNYZÓJÁNAK» KÉPÉVEL, A TUN-HUANGI EZER BUDDHA
BARLANGJAIBÓL.

Mérték 1:37.

100. RÉGI BUDDHISTA SELYEMFESTMÉNY: VAISRAVANA, AZ ÉSZAK
URALKODÓJA, AMINT ÁTKEL AZ ÓCEÁNON ISTENI KÍSÉRETÉVEL.

Tun-huang, Ezer Buddha.

Mérték kb. 1:2'6.

kettedik-tizenharmadik századbéli Szung-dinasztia egyik császára pillantotta meg álmában Avalókitésvarát először így, ahogyan ez a kép mutatja be. De a mi képünk azt bizonyítja, hogy Kínában sokkal régebben megfestették Avalókitésvarának ezt az alakját. Az adományozó alakja lenn látható a képen a tizedik század férfiviseletére jellemző széleskarimájú kalapban.

A felirat-, vagy jellemző ismertetőjel nélküli, meg nem határozható nevű bódhiszattvákat ábrázoló szép selyemzászlók közül a 87. és 88. képen láthatók kitűnnek az alak vonalainak kecsességével és a gazdag színezés szépségével. Balról kékeszöld lótuszon áll a bódhiszattva, keze imára kulcsolódik. Alakra, viseletre, ékszerekre megegyezik a «kínai» jellegű bódhiszattva hagyományos vonásaival. De a ruhák redőzete, mint mindig, gandhári mintákat utánoz és hibátlan könnyedségre vall, színhatása kellemesen összhangzó.

Még érdekesebb a jobbról levő bódhiszattva-alak (88. kép). Meglepő testtartásán méltóság és az erő öntudata ömlik el, egyesítve a mozdulat fürgeségével. Mindez és a bódhiszattva arcának kifejezetten nem-kínai vonása, igen tetszetőssé teszik ezt az alakot. Egyike ez a leghatásosabb képeknek ennek a buddhista pantheonnak arckép-csarnokában. A test egyenes tartása, emelt fej s a jobblábra nehezedő súly a mozdulatok bámulatos erejével lepnek meg. Úgyesen hangsúlyozzák ezt a mennyezet szabadon csüngő bojtjai és csengői.

Az arc jellege, különös megvető kifejezése egyaránt távol áll attól a kínai jellegtől, amely a leggyakoribb ezek közt az isteni lények között, és az Indiából átvett görög-buddhista művészet hellenisztikus jellegű arckifejezésétől. A sajátosságosan idegen fej erős ellentétben van azzal a teljességgel kínai művészeti modorral, amely a test és a ruházat hullámzó vonalaiban jut kifejezésre. Gyönyörködtető és egyúttal zavarbaejtő kép.

Avalókitésvara mellett még két másik bódhiszattva iránt éreztek különös hódolatot a tun-huangi hívők. Bizonyossága ennek az őket ábrázoló nagyszámú festmény. Az egyik: Manydzsusrí. A 97. képen bemutatott jó állapotban megmaradt templomzászló határozottan indiai modorban ábrázolja: faji jellegében, test- és kéztartásában és viseletében egyaránt. A lótuszülést oroszlán hordozza, ez az ő hagyományos kísérőállata. Az oroszlánt vezető barnabőrű «lovász» indus embert akar ábrázolni. Manydzsusrí testtartása, nőies vonala

ruhája — rövid ágyékkendő, áttetsző ing — jellegzetesen indiai. A rajz és szín összhangja igen életszerűvé teszi a festményt. A képen tükröződő hagyományos egyházi felfogás indiai mintára vall, de ez a minta nem Gandhára és Északnyugat-India felől jutott el Kínába, hanem délről, Nepálon és Tibeten keresztül.

Avalókitésvara egyetlen lehetséges versenytársa népszerűségben a Távols-Kelet buddhista pantheonjának bódhiszattvái között Ksitigarbha. Kínában Ti-cang, Japánban Dzsizsó a neve. A tunhuangi zászlókon könnyen felismerhető a szerzetes borotvált fejéről, csíkos köpönyegéről, amely a kolduló barátok viselete. Megszámlálhatatlan újjászületésen keresztül munkálkodott az élő lények üdvözülése érdekében. Az utazók nagy pártfogója. A 98. kép ebben a szerepében ábrázolja. Kinyílt lótuszon ül keresztbevetett lábbal, jobbkezeben a kolduló barát vándorbotja; feje, válla az utazók egyszerű kendőjébe burkolva; balkezeben lángoló kristálygömböt tart, hogy megvilágítsa a pokol sötéttségét. Megrajzolásának egyszerűségével, nyugodt, összhangzó színeivel rendkívül bájos ez a kép, derült és nyugalmas szépséget sugároz.

Balról lent látható egy alak felsőrésze: a kép fiatal adományozója. Sem a vele szembenlevő szabad sík, sem a közbeeső feliratszalag nincsen kitöltve. Sajnos, ez igen gyakori jelenség a fogadalmi ajánléknak szánt festményeken. A vevő valószínűleg útban a búcsújáróhely felé, vagy ott vásárolta a képet sebtében, és nem volt ideje — vagy az írásért járó külön díjra való pénze — hogy megszövegeztesse és befestesse a képbe annak rendje és módja szerint az ajánlófeliratot, illetékes írástudóval, ahogyan a finom írásművészetre kényes kínai szokás megköveteli.

Ksitigarbha egy másik alakjának, a Hat Világ urának is hódolnak tisztelői, talán még rajongóbb tisztelettel. A Hat Világ a pokol lakóinak a világát is magában foglalja. Mint az Alvilág legfelsőbb kormányzójának, hatalma kiterjedt arra is, hogy a pokolba jutó lelkeknek megkegyelmezzon és megmentse őket a büntetéstől. Ebben a szerepében sziklán ül kolduló vándor viseletében. Ő az elnöke az alvilági törvényszéknek. A pokolbeli bírák — tízen — hivatali asztaluknál ülnek kínai közigazgatási szokás szerint. Egy buzogányos ördög egy elátkozott lelket vezet éppen Ksitigarbha elé. A bűnösön rajta van a kínai kaloda, az úgynevezett *kang*. Varázstükörben látja a vétket, amiért elítélték.

A kép ajánlófeliratára szánt hely és az adományozók nevének hagyott szalag itt is üresen maradt.

Mielőtt áttérnénk az aprólékosabb gonddal alkotott képekre, figyeljük meg a nagy festményeken gyakran szereplő kisebb istenségek csoportját. Bizonyára élénken foglalkoztatták ezek az alakok a Tun-huang környékén élő buddhista hívők képzeletét. Erre vall az, hogy sok külön zászlót szenteltek nekik. Ezek az isteni lények: a négy lókapála, vagyis a Négy Világtáj Őrei. Mindannyiszor harcos királyokként ábrázolják őket, pompás viseletben és fegyverzetben. Lábuk eltaposott gonosz szellemeken nyugszik. A lókapálák eredete régi időkbe nyúlik vissza, India buddhista hitregéjébe. Képirástani ábrázolásuk nyomon követhető a görög-buddhista művészettől a belsőázsiai freskókön keresztül a Távol Keletig.

Egy papiros-album festett lapjain mind a négy lókapálát megtaláljuk: Vaisravanát vagy Kuvérát, az Észak uralkodóját, ismertető jeleivel, az alabárrdal és egy szentély kis mintájával; Virúpáksát, a Dél kormányzóját, kezében kard; Dhritarástrát, Kelet urát, íjjal és nyilakkal; és végül a Nyugat urát, a buzogányos Virúdhakát.

E harcos királyok vonásainak és viseletének bizonyos eltéréseiből megállapíthatjuk a különbséget a lényegében belsőázsiai és a tiszta kínai jellegű ábrázolások között. A Virúpáksa-képmások egyiken (99. kép) jellemző az arc vad kifejezése, az egyenes szemek, a hosszúderekű karcsú test. Valószínű, hogy ennek a festett zászlónak az előképe belsőázsiai eredetű. A gazdag fegyverzet és viselet a kínai modorú festményeket is jellemzi, de ezeken az arcvonások szelédobbek és a szemek jellegzetesen ferdemetszésűek.

Ennek a fajjellegnek szép példája a 99. kép. A lendületesen elhajló test, a libegő redőzet rajzolásában mutatkozó szabadság, a szétterpesztett ujjakkal fölemelt kéz, mindezek a kínai művészi ízlésre jellemző vonások. Csak futólag érintem, hogy mily bőséges anyagot nyújtanak ezek a képek a hajdani védő fegyverzet tanulmányozására.

A lókapálák közül Vaisravana, az Északi Világtáj Védőszentje, foglalja el az első helyet festményeinken. Ez teljesen érthető is, mert a régi indiai felfogás Vaisravanát Kuvérával, a gazdagság hindu istenével azonosítja. Egyedül ő van rajta a képeken a szellemek hadának kíséretében. Így a 100. képen bemutatott mesterkézből eredő szép festményen látjuk Vaisravanát, amint felhőn halad a hullámzó óceán

felett, nyomában a kísérők tekintélyes hada, egyrészük emberi, egyrészük ördögi.

Nem térhetek itt ki, hogy rámutassak arra a sok érdekes művészi és képírási jelenségre, amely ezen a remek kis festményen leköti figyelmünket. Megragadja szemünket a rajz finomsága, az összhangzó színezés és az alakok elhelyezésének tökéletes egyensúlya. A lókapála koronája eszünkbe juttatja a szaszanída «királyok királyának» uralkodói fejdíszét. Kétségtelenül iráni eredetű ez. A tenger fenségesen hömpölygő hullámai és a láthatáron emelkedő hegylánc, amely csodálatos módon érezteti a távolságot: megragadó. A kínai festőművészet különösen remekel ezekben.

A festmények nagy sokasága közül, amelyek magasabbrangú buddhista istenségeket ábrázolnak különleges tevékenység közben vagy egyházi gyülekezeteken, mindjárt kezdetképpen megemlítek egyet, amely sokatmondóan szemléltetheti, mily nehézségbe ütközik mainapság a korai kínai buddhista festmények korának megállapítása. Ez a régi festmény Avalókitésvarát ábrázolja, amint egy lelket vezérel az ő egébe (*Címkép*). Nemes alkotás ez, kecsesség és méltóság sugárzik róla. A kecses nőalak hajdíszéből és viseletéből eleinte arra következtettek, hogy ez a finom kép a T'ang-kor utáni időkből való. Megcáfolta ezt a feltevést egy igen nevezetes tekercsfestmény, amelyet egy turfáni kínai sírban fedeztem fel. (A tizenhetedik fejezetben szólok erről.) Ez a turfáni selyemfestmény határozottan a nyolcadik század első negyedéből való. Sajnos, töredékesen maradt ránk ez a különféle világi jeleneteket ábrázoló emlék. A nőalakok hajviselete és ruhája csakugyan eszünkbe juttatja a tun-huangi festmény kecses nőalakját, azt az ájtatos lelket, amely alázatosan rábízta magát, kissé meghajtott fejjel, isteni vezetőjére. Nemhogy nem későbbi ez a kép, ellenkezőleg, a rajta ábrázolt divatot ezekután mint a korábbi T'ang-korszakra jellemzőt, fogjuk ismerni.

Az Avalókitésvarát isteni mellékalakok csoportjában ábrázoló nagy képek közül különös említést érdemel a 101. képen gazdagon színezett selyemfestmény. A kínai festésmodor és az indiai, iráni és belsőázsiai mintákból eredő elemek, meg a tibeti ízlés keveredik benne. Az ezerkarú Avalókitésvara ülő alakját látjuk a kép középső körében, a körön kívül pedig az isteni kísérőket szabályosan elhelyezve. A bódhiszattva egyetlen feje körül a kezek sokaságából fonódik a dicsfény. A tenyerek mindegyikében egy-egy nyitott szem

azt jelképezi, hogy Avalókitésvara mindenütt jelen van, örökdő szemmel, keze segítésre kész, úgyhogy képes megváltani egyszerre valamennyi hívének lelkét.

A háttér felső felében egy-egy elkülönített korongban a Nap és a Hold fénykoszorús bódhiszattváit látjuk, alattuk meglehetősen merev virágok és gallyak permeteznek alá a világoskék égből. A háttér alsó felében két gyönyörűen rajzolt alak. Hagyományos nevük : «a Bölcs», és «az Erény nimfája». Mindkettő lótuszon ül, imádkozó testtartásban. Alattuk pedig két lángoló hajú, torz orcájú gonosz szellem viaskodik szilaj mozdulatokkal. Félreismerhetetlenül rokonok a tibeti buddhizmusban kedvelt *tantra*-szerű szörnyetegekkel. A két alak között egy vízmedencéből két, fegyverzetbe öltözött *nága* emelkedik ki, a víz istenségei. Az Avalókitésvarát magában foglaló korongot tartják fejük fölé.

Az Ezerkarú Avalókitésvarát és «mandaló»-jának, vagyis környezetkörének isteni alakjait még művészibb ábrázolásban, a színek ragyogóan gazdag pompájában mutatja egy másik nagy és szerencsére elég jól megőrzött festmény (105. kép). Hossza több mint két méter, szélessége 170 centiméter. Nem írhatom itt le minden részletét ennek a káprázatos képnek. Az előbb említett kép isteni lényein kívül további bódhiszattva-alakok népesítik be a festményt, szabályosan elosztott csoportokban, azután a hindu hitrege Indra és Brahman istene és határozottan sivai jellegű szörny-istenségek. A kép alsó sarkait nagyobb isten-csoportok foglalják el, mindegyikben egy női istenség alakjával. Ezek alatt megint a Négy Világtáj pompázatos ruhákba öltözött uralkodóit látjuk, párosával. A festmény alsó szélén itt is gonosz szellemek terpeszkednek a lángok háttére előtt. Az egésznek az elrendezése nagy ügyességre vall s a színezés gazdagsága ugyancsak nagyon hatásos.

Ezekhez a pompás Avalókitésvara-képekhez képest a 104. képen bemutatott nagy festmény meglehetősen merev és lapos. Felül egy sorban négy alakjában ábrázolja a kép ezt a bódhiszattvát. Alatta Szamantabhadra bódhiszattva, fehér elefántján és Manydsusrí az oroszlánján. De ennek a képnek is megvan a maga érdekessége : ez a legrégebb pontosan keltezett festmény. Ajánló felirata a 864. évnél felel meg.

Régészeti érdekessége a képnek, hogy alsó képmezője az adományozókat és hölgyeiket ábrázolja, kettő közülük apáca. A másik

két ajándékozó nő viselete — a nem túlságosan bő ruhaujj, az ékszerek hiánya a hajviseletben — jelentékenyen különbözik a tizedik század képein látható divattól. Ugyancsak eltér ez a viselet attól, amely a nagy valószínűséggel régibb képek adományozóinak alakjain figyelhető meg.

Az első ezek közül nem is festmény, hanem egy szép selyem-hímzéses függőszőnyeg (89. kép). Magassága csaknem harmadfél méter, szélessége másfél méter. Mester kezéből eredő festmény másolata ez hímzésben, akár férfiak, akár nők hímezték is. Rajzának nemes ízlése megkapó. Ügyes, gondos munka. Színei is gyönyörűek. T'ang-kori festményeink egyik legmegragadóbb darabja. Buddha Szákcjamunit ábrázolja a «Keselyű-csúcs»-on, a buddhista legenda híres szirtjén. Ez a szirt a mai Rádzsgír felett emelkedik.* Az alak mozdulatának és ruhájának minden részletében egy indiai szobrászati ábrázolás egyházi hagyományából eredő minta másolata. De az egész kép elrendezésén igazi művész kezenyoma érzik.

Buddha mellett bódhiszattvák és tanítványok állanak párosával. Mindamellett, hogy a hímzés meglehetősen megsérült állapotban került elő, a tanítványok szép feje megmaradt. Igen finom a két kecses Apszára, vagy mennyei leányzó rajza, ahogy a baldachin két oldalán lebegnek alá. Felhőgomolyok és hullámozó köntösük tartja fenn őket.

Az adományozók és hölgyeik alakjait különösen érdekessé teszi ruházatuk s az, hogy élethűséggel vannak ábrázolva. A férfiak csúcsos és bojtos sapkája olyan, amilyeneket a T'ang-kort közvetlenül megelőző idők szoborművein látunk. Ugyancsak jellegzetes a nők viselete: magasderekű szoknyák és hosszú, szorosan tapadó ruhaujjak. Egyszerű hajviseletük is jellemző a korra. Nyilván annak a kornak a divatja ez, amelyben a hímzés készült. S ez az idő bizonyosan régibb, mint legrégibb keltezett festményünké, amely 864-ből ered.

Ez a női divat változásaiból meríthető, némiképpen időrendi sorozat megvívásztalhat bennünket azért, hogy hiányzik a pontos keltezés a buddhista ekeket ábrázoló festményeken. Igen nagy és fontos csoportja ez a tun-huangi festményeknek. De mielőtt ezek ismertetésébe fognék, röviden utalnom kell az újjászületés felfogására. Az újjászületés gondolata az, ami a hívők közvetlen érdeklődését az égi

* Rajgír, Bengálban.

lakóhelyek iránt ébrentartja s oly kíváncsiságot teszi szemükben a mennyországot. Az indiaiak meggyőződéses hite a sorozatos újjászülésekben (reinkarnáció) ma is éppoly szilárd, mint valaha. Ez az alapja minden buddhista tanításnak is. Főcélja ennek, hogy megmutassa az utat, hogyan lehet kimenekedni az újjászületés és a velejáró szenvedések végtelen láncolatából és üdvözülni a nirvánában, vagyis a végső feloldódás boldogságában.

A kínai nép lelkiülete, úgylátszik, sohasem tudott megbarátkozni ezzel a jellegzetesen indiai életfelfogással, amelynek célja az egyéni lét megsemmisülése. A kínai buddhisták kevésbé bölcsekedő hajlamúak, mint az indiaiak. Abban a hitben kerestek tehát vigasztalást, hogy az ájtatos lelkek erényes életük és szellemi érdemeik jutalmául újjászülehetnek a Paradicsomban és ott üdvösséges nyugalomra lelnek, ha nem is örökre, legalábbis mérhetetlenül hosszú időre.

A jámbor képzelet ezt a Paradicsomban való újjászületést igen költői módon úgy színezi ki, hogy az erényes lélek egy lótusz bimbóból ébred rá kis gyermekként erre az új boldogságra. A tun-huangi képek között csakugyan megtaláljuk a fiatal lelkek boldog megszületésének ilyen ábrázolásait.

A mahájána buddhizmus, mialatt kifejlesztette a bódhiszattvák imádatát, ezeket több Buddhának lelki fiaivá avatta és lassan-lassan minden egyes Buddhának külön-külön Paradicsomot alakított ki. Avalókitésvara bódhiszattva ilyen módon Amitábha Buddhának, «a Határtalan Világosság»-nak szellemi gyermeke, aki Paradicsomot teremtett a Nyugaton. Az újjászületés Amitábhának ebben a Paradicsomában különösképpen csábító, kiszemelt reménysége és törekvése az áhítatos hívőnek. Ezért találunk több képet erről a Paradicsomról, mint akármelyik másikról tun-huangi nagy selyemfestményeink gyűjteményében.

Ezek közül választottam ki elsőnek a 106. képen látható festményt, részben mert egyszerű rajza lehetővé teszi, hogy világosan megkülönböztessük rajta az ilyen Paradicsom-képek bizonyos lényeges jelenségeit, részben pedig, mert okunk van azt következtetni, hogy ez a kép igen régi korból való. A festmény igen figyelemre-méltó erőteljes és mégis kellemesen kevert színeivel. Középpont Buddha Amitábha trónon Avalókitésvara és Mahászthama bódhiszattvák között. Lejjebb két kisebb bódhiszattva ül. Buddha s a két bódhiszattva hármassal csoportja mögött Buddha legelső hat tanítványa helyezkedik

el; borotvált fejükről látjuk, hogy szerzetesek. Fent, balról és jobbról, egy-egy mennyei leányzó virágokat szór alá. A kép technikájának figyelemreméltó jelensége, hogy az emberi hús ábrázolásában a kiemelkedő pontokat (orr, áll, stb.) világosabb színfolttal emeli ki. Ez a módszer kétségtelenül a hellenisztikus művészetből fakad és csak egyetlen másik képen fordul elő.

A régi eredet határozott bizonyására lelünk az adományozó alakjában (107. kép); az alak a kép alsó mezejétől balra látható. Ez a mező az ajánlás szövegére volt szánva, de sajnálatosan üresen maradt. A gyékényen térdeplő nő alakja különösképpen bájos. Kétségtelenül nagyon ügyes kéz festette, élő minta után. Az arc és a testtartás csodálatos kifejezője az áhítatos elmerülésnek. A nő ruhája, ráncos szoknyája és magas *empire*-dereka, úgyszintén a nyakháton egyszerűen kis kontyba fésült haja, korai divatra utal s nagyon emlékeztet a himzett függőszőnyegen látott viseletre. Csakugyan, hetedik századbéli kínai domborműveken látunk ilyesmit.

Ennek a képnek igen sok jellegzetes vonását megtaláljuk Amítábhá Buddha Paradicsomának egy másik nagy selyemfestményén is. Itt is lótuszon ül a Buddha, középtűt, mellette kétoldalt két fő bódhiszattvája, kíséroi kkel. A tóban, amelyen a lótusz úszik, lótusz-bimbók nyíladoznak, s belőlük ájtatos lelkek vannak sarjadóban. A feliratra szánt mező itt sincs kitöltve. Mellette apró alakok térdelnek: két adományozó jobbról és egy nő balról. A nő ruhája és hajviselete az előbbi kép finom nőalakjára emlékeztet.

Ez a két, meglehetősen egyszerű tárgyú kép megkönnyíti a részletek tanulmányozását és hozzásegít, hogy értékelni tudjuk a buddhista eget ábrázoló bonyolultabb festmények művészi kidolgozását. A 108. képen látható festmény az Orvoslás Buddhájának, Bhaisadzsjagurunak Paradicsomát mutatja meg nekünk.

Középtűt látjuk a lótuszon trónoló Buddhát, a «Magyarázó» kéztartással, mellette Szamantabhadra és Manydzsusrí bódhiszattvák apróbb bódhiszattvák mellékalakjaival, valamennyi pompás viseletben, fénykoszorúval övezve. Közvetlenül Buddha mögött négy szent tanítványa, a szerzetesek rövidrenyírt hajával. Fent a háttérben, a kínai távlat-ábrázolás módján felemelve, a mennyei lakóházak. A tó felett kerti lakok, isteni lényekkel.

Közvetlenül Buddha alakja előtt van a gazdagon felszerelt oltár, kétoldalt egy-egy kecses tartású nimfa áldozatot ajánl föl. A fő lépcső-

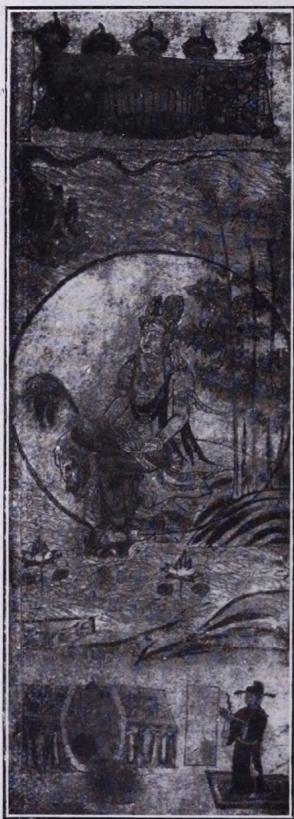

101. RÉGI SELYEMFESTMÉNY, AZ EZERKARÚ AVALÓKITÉSVARA
BÓDHISZATTVÁVAL (KUAN-JIN) ÉS ISTENI SZOLGÁLÓIVAL.

A tun-huangi Ezer Buddha barlangjaiból.

Mérték 1 : 11.4.

102. PAPIRFESTMÉNY
CS'IEN-FO-TUNG SZENTÉLYÉBŐL :
AVALÓKITÉSVARA A FÜZFAÁGGAL.

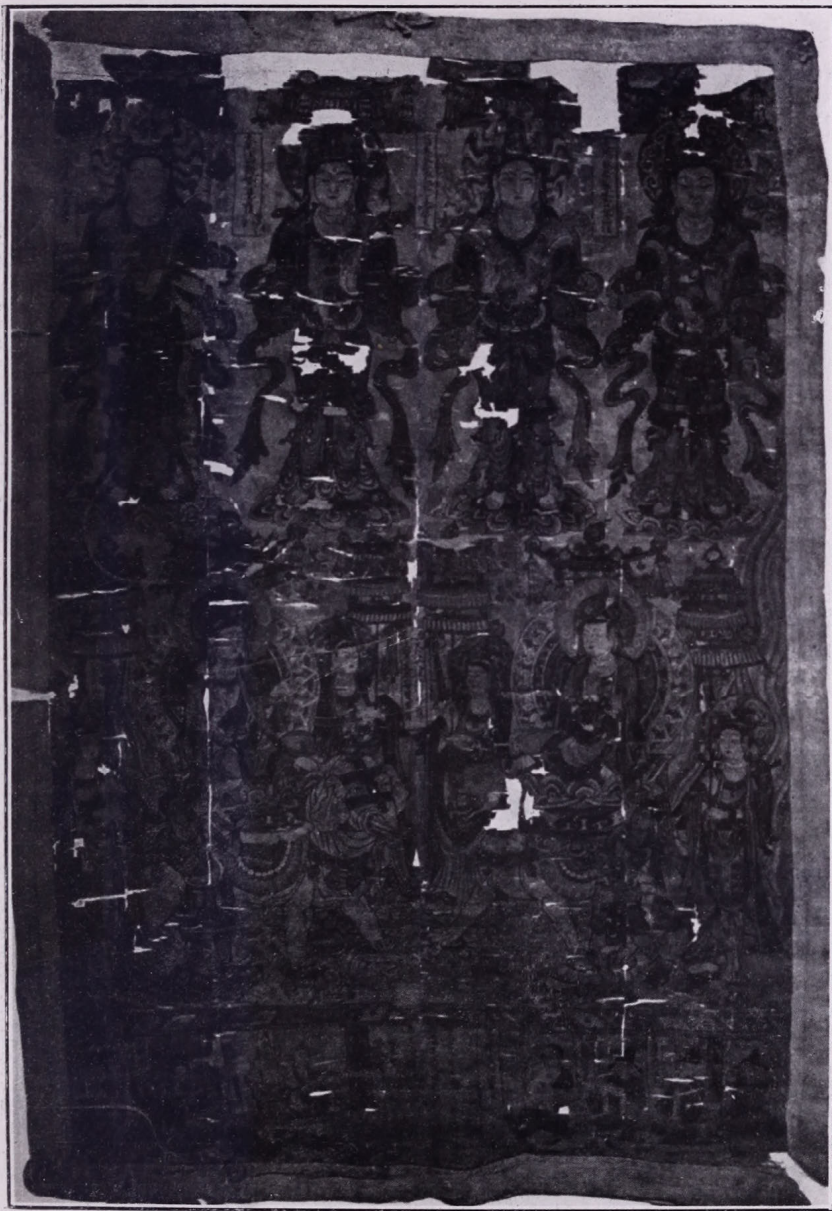
Mérték 1 : 6-6.

103. SELYEMFESTMÉNY
CS'IEN-FO-TUNG SZENTÉLYÉBŐL :
AVALÓKITÉSVARA BÓDHISZATTVA.

Mérték 1 : 8-8.

104. BUDDHISTA SELYEMFESTMÉNY, K. U. 864-BŐL: BÓDHISZATTVÁK
CSOPORTJAI. ALUL AZ ADOMÁNYOZÓK ALAKJAI.

Tun-huang: Ezer Buddha.

Mérték 1 : 9.

105. RÉGI SELYEMFESTMÉNY AZ EZERKARÚ ÁVALÓKITÉSVARA
BÓDHISZATTVA ALAKJÁVAL ÉS ISTENI SZOLGÁLÓIVAL.

Az Ezer Buddha befalazott szentélyéből.

Mérték 1 : 14.

zetről kinyúló emelvényen, zenészek között egy táncoló alak. Ez a jelenet majdnem minden nagyobb paradicsomi képen előfordul. De a zene és tánc örömeinek ez az ábrázolása méltán különösnek tetszhetik azok előtt, akiket az igazi indiai felfogásban gyökeredző buddhista tanítás arra indít, hogy kevésbbé világias boldogságban keressék az erényes élet jutalmát. A kép jobboldalán világias kínai modorban festett jeleneteket látunk. Különféle sorscsapásokat elevenítenek meg ezek, amelyektől Buddha segítsége mentheti meg a benne hívőket.

Az Orvoslás Buddháját ábrázoló képekhez számíthatjuk azt az igen nagy és pompás festményt is, amelynek baloldali felét mutatja meg 109. képünk. A festmény nemes rajza és finom, részletes kidolgozása, így sérülten is, igen figyelemreméltó. Az égi lények nagy gyülekezetét nagy részletességgel osztotta el a festő a lótuszos tó felett emelkedő, gazdagon díszített és részarányosan elrendezett magaslatokon és udvarokon. A fénykoszorúval nem övezett alakok csoportjai között mindkét oldalon harcos királyok láthatók remek fegyverzetben, úgyszintén ördögies szellemek alakjai.

A főteraszról kiugró nagy emelvényen egy táncoló alakot látunk. Mennyei zenekar hangjainak ütemeire kering szélesebesen. Különösen játékos jelleget ad ennek a táncos égi jelenetnek két furcsa, kövér csecsemő mámorosan táncoló alakja. Ezek nyilván a mennyei gyermekségük örömeiben tobzódó újszülött lelkeket jelképezik.

Két másik újszülött lelket is látunk a képen az előtérben. A tóban nyíló lótuszokon ülnek, réveteg tekintettel. Sok érdekes részletet csak futólag érinthetek itt. Így például a kétoldalt emelkedő kétemeletes kerti lak sajátos építésmódját, vagy a kerítéseken és egyebütt kedvükre üldögélő apró bódhiszattvák könnyed alakjait. A kép szélén egészen kínai modorban megfestett jelenetek Bhaisadzsjaguru legutolsó újjászületésének eseményeit ábrázolják.

De a buddhista mennyországok közt legnépszerűbb Amitábha nyugati Paradicsoma. Avalókitésvara és Mahásztháma bódhiszattvák Buddha mellett ülnek: ezek úgyszólván a Buddha szabályszerű szentháromsága. Köztük és alattuk kisebb bódhiszattvák ülnek. A terasz kiugróján hat zenész között ott látjuk a táncosnőt. A kezében lengetett talár és fejdíszének lobogó szalagjai éreztetik meg ütemes mozdulatait. A terasz mindkét oldalán egy-egy úszó lótuszon ülő újszülött készül csatlakozni az égi társasághoz.

Röviden emlékezhetem csak meg egy töredékesen megmaradt remek selyemfestményről (110., 111. kép). Egy boltozatos kápolna egész hátsó falának vagy egy előkápolna hajójának földízítésére lehetett szánva ez a kép.

A jobb állapotban megmaradt darab (jobbról), még így töredékesen is két méternél magasabb és egy méternél szélesebb. A két darab együtt egy kivételesen nagy ívbolt-alakú kép külső szárnyait alkotta, mintegy hármás oltárkép módjára. Nyilván a buddhista «szentháromságot» ábrázolta a kép.

A jobboldali rész Manydzsusrí bódhiszattvát ábrázolja fehér oroszlánján. Az oroszlánt egy szinte négernek festett, de indusnak szánt sötétbőrű alak vezeti. A bódhiszattvát körülvevő remekpompájú kíséretben istenek csoportját ismerjük fel, közöttük a Világtájak Őreit szellemkíséretükkel.

A nagy festmény baloldali feléből megmaradt töredék jobb karban van. Az előbb említett jelenetnek megfelelő részlet egy fenséges fölvonulást ábrázol. Két zenészt látunk itt. A két nemes alak emelt fővel menetel. Egyikük fuvolázik, a másik szájorgonán játszik (110. kép). Testük hajladozó vonalai és lazán lengő öltözetük a kép tárgyával kellemes összhangban levő ütemes mozgás érzetét kelti. A furulyázó arcán csodálatosan kifejeződik a zenébe való gyönyörködő belefeledkezés. A jobboldali muzsikusi tekintete pedig mesteri módon tükrözi az élénk odafigyelést.

A buddhista égnék és mennyei felvonulásoknak ilyen, minden részletében finoman megrajzolt, ragyogóan élénk színekkel megfestett képeiben gyönyörködve, úgy érezzük, felemelkedünk az isteni béke légkörébe s ugyanakkor élvezzük a képen előmleni látszó zene üde mozgását és ringó, lebegő hullámain.

Ezzel az érzéssel búcsúzunk a Legbelsőbb Ázsia messze-messze keresztútján termett és egybegyűjtött buddhista művészeti emlékektől. Bennük gyönyörködve megértjük, mennyi hálával tartozunk a szerencsés véletlennek, amely megőrizte számunkra ennek a művészetnek a maradványait az Ezer Buddha titkos kápolnájában.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Kutatások a Nan-san hegységben.

Amikorra a Tun-huang-oázisban befejeztem tennivalómat, beköszöntött 1907 nyara. Nagyön is szívesen cseréltem tehát föl a tikkasztó puszta síkságot, a Nan-san nyugati és középső hegyeivel: a kínaiak nagy «Déli Hegységével», s így a régészeti munkát a földrajzi kutatásokkal.

Mielőtt azonban elvonulhattam a hűvös hegyek közé, el kellett még látogatnom An-hsziba, háromnapos járóföldre Tun-huangtól keletre, ahol a Kanszúból és Kína belsejéből jövő nagy út elkanyarodik Kínai Turkesztán felé. A későbbi Han-uralkodók kora óta ez az út — a Pei-san sivatagi hegyein és fennsíkjain át vivő út — volt mindig a fő közlekedő vonal Belső-Ázsiába. An-hszi mindig jelentékeny helye volt ennek a vonalnak. De nem volt semmi jele ennek a fontosságnak, sem az elhagyatott körfalakon belül, a helység egyetlen kanyargós utcájában, sem a falakon kívül, a romváros szélmarta omladékai közt.

De sikerült kinyomoznom délre innen a puszta talajon a hajdan-kori határfal maradványait. Ezen a falon ment keresztül Hszüan-cang, amikor a hivatalos tilalom ellenére suttyomban elindult kalandos útjára a «Nyugati vidékekre». Elmondtam másutt a vakmerő vállalkozás történetét, amely már a kezdet kezdetén csaknem életébe került a kegyes zarándoknak, amikor eltévedt a sivatagban észak felé és hajsza híja, hogy szomjan nem veszett, mielőtt elérte Hámi messze oázisát.

Régiség-leleteimet elhelyeztem biztos őrizetbe An-hszi sívárja-mén-jében, aztán elindultam délnek a Nan-san havasaiba. Odavivő útamban felfedeztem egy nagy romhelyet a kis Csiao-tszü falu közelében, a két legalacsonyabb kopár külső hegylánc között. A kiszára-

dás — akár valami helyi éghajlati változás idézte elő, akár pedig a legészakibb tibeti fennsíkok magas vízválasztó hegyláncában az utolsó jégkorszak után hátramaradt jégárak fokozatos megfogyatkozása — nagy változásokat teremtett ennek az alacsony hegyvidéknek a fizikai viszonyaiban. Ennek jele az, hogy az a patak, amelynek még kinyomozható csatornája öntözte egykor a mai romvárost és a körülötte elterülő megművelt területet, teljességgel eltűnt.

Régészeti bizonyíték azt mutatja, hogy a fallal körülvett városban a tizenkettedik vagy tizenharmadik századig még laktak emberek. Annál meglepőbb volt tapasztalnom, hogy ezóta milyen pusztítást vitt végbe a szél a város falaiban. Mindamellett, hogy igen szilárdan épült a fal, a keletnek néző szakaszon mindenütt teljesen leomlott és sokhelyütt valósággal nyoma sem maradt. Felfalta a szélsöpörte homok. Az uralkodó keleti szél irányával párhuzamos, északnak és délnek néző falak majdnem teljesen sértetlenek maradtak.

Amikor később felkapaszkodtam a második külső hegyláncot átmetező Ta-hszi patak cañon-szerű völgyén, buddhista barlang-templomok festői sorára bukkantam. Kínai nevük *Van-fu-hszia* — a «Tízezer Buddha völgye». Ma is búcsújáró-hely még. (112. kép.) Korban is, jellegben is nagyon hasonlók az «Ezer Buddha» szentélyeihez, bár jóval kevesebb barlang van itt. A falak finom festményei a T'ang-kor buddhista művészetének emlékeit őrizték meg itt a tulajdonképpí Kína határszélén (113. kép).

Térképeztük a Nan-san jégárborította csúcsainak hegyláncát, amely a Szu-lo-hótól nyugatra elterülő rettentő kopár görgeteges fennsíkokra tekint alá, aztán elindultunk egy eddig ismeretlen hegyvidéken keresztül a még meglevő Nagy Fal híres Csia-jü-kuan kapuja felé. Útunk közben még ebben a kedvező időszakban is komoly nehézséget okozott a víz hiánya. A fal átjáróját tekintélyes erőd jelöli. A Belső-Ázsiából érkező utazók évszázadok óta úgy üdvözölték ezt a helyet, mint az igazi «Katháj» küszöbét. Minden könyv és térkép, akár európai, akár kínai, valóban úgy ábrázolja a nagy Szu-csou-óasis legnyugatibb részén a Nan-san lábáig körülkanyarodó fal vonalát, mint a Kanszu északi határát védő hajdani Nagy Fal végződését. Mégis nyilván lehetetlen volt belenyugodni abba a hiedelembe, hogy ez a fal ily régi időből való. A Tun-huang sivatagában felfedezett ősi határfal maradványai, amely An-hsziig és azon túl is kiterjedt, ellentmondtak ennek a feltevésnek.

A kérdést akkor oldottam meg, amikor harmadik kutató úton sikerült kinyomoznom annak a régi kínai *limes*-nek a folytatását, ahol sivatagos vidéken halad tovább az Etszin-golhoz, mintegy nyolcvan kilométerre Szu-csoutól északra. Célja az volt, hogy megvédje a Nan-san északi lába mentén vonuló oázisok övét. Ez az oázisszalag volt a nélkülözhetetlen átjáró a Tárím-medencébe, amióta csak az első Han-dinasztia idejében megkezdődött Kína terjeszkedése nyugat felé. A döngölt agyagból rakott roskadozó fal, amelyet a mai utazó a Csia-jü-kuan kapunál lép át, késő középkori eredetűnek bizonyult. Éppen ellenkező célból épült, mint a Nagy Fal. Nem azért, hogy nyitva tartsa, hanem hogy elzárja a nagy belső-ázsiai útvonalat, attól fogva, hogy Kína újra áttért hagyományos elzárkózó magatartására.

Szu-csouban, az első városban «a falon belől», nagy nehézségekkel kellett megbirkóznom, mielőtt július végével elindulhattunk a Közép-Nan-sanba vívó útunkra. A helyi hatóságok tele voltak aggodalommal a tangut rablók útonállásai és hasonlók miatt. A szükséges szállítóállatok összeszedése nehéz feladat volt. Kanszu kínai telepesei általában halálosan rettegnek a hegyektől. A legszélső előhegyeken túl nem merészkednek. Csak a Richthofen-lánc és a Tolai-san-hegylánc közötti fennsíkszerű völgyig kaptunk vezetőket. Ott, mintegy 4000 méter magasságban, aranytárnákat találtunk. A hsziningi oldalról, Tibet északkeleti határszéléről való vállalkozóbb szellemű nép apró csoportjai dolgoztak itt.

Elhagyva ezeket a feltárt bányatelepeket, nem láttunk emberi lényeket augusztus vége feléig, amikor a Kan-csoutól délre, a völgyben legeltető pásztorok tanyájához értünk. Törökök voltak, érdekes kóborgó vándornép. Szerencsére a Nan-san négy nagy hegyláncra oly jól felismerhető körvonalakban emelkedik a Khara-nór és Koko-nór tó körüli felvidék felé, hogy vezetőkre nem volt komoly szükségünk. A 3300—4000 méteres magaslatokon majdnem mindenütt kitűnő legelőket találtunk. Nagy áldás volt ez fáradt állatainkra. Bizonyára ezek a kövér legelők csábították e nagy nyitott völgyekbe már a régi idők vándoréletű népeit: a jüe-csi, a későbbi indo-szákha és a hún törzseket.

Sokat szenvedtünk a csaknem naponta zuhogó fagyos esőtől és jeges darazáportól. A nagy völgyek fejeinél, sőt a Csendes-óceán vízgyűjtő területének vízzel elárasztott széles vízválasztó fennsík-

jain nagykiterjedésű ingoványokra bukkantunk. A természetadta nehézségeket jelentékenyen megnövelte kínai lovászaink gyámoltalansága, s amit udvariasan így nevezhetnénk: a veszedelemtől való mélyen bennük gyökerező fizikai irtózásuk. Ismét és ismét összebeszéltek és kísérletet tettek, hogy megugorjanak s minket otthagyanak szálító készség nélkül málháinkkal. Szerencsére, mindannyiszor elnyomtuk a lázongást s nem hiúsíthatták meg terveinket.

Augusztus folyamán mintegy 650 kilométeres utat jártunk meg. Átkeltünk és térképeztük a Közép-Nan-san három legészakibb láncát, amelyeknek hóborította csúcsai 5500—5800 méter magasságba nyúlnak, Szu-csou és Kan-csou délkörei között. Felvételeink során kikutattuk az oázisokba alászálló folyókat és a Szu-lo-ho folyót, fel egészen a jégár-táplálta forrásaikig. A Szu-lo-ho forrásait a Khara-nór és Koko-nórba ömlő vizektől elválasztó nagyszerű jeges hegylánc északi homlokzatát is felmértük. Egyes csúcsai jóval meghaladják a 6000 métert. Gerincvonalának magassága is jelentékenyen felülmúlja az északi láncok magasságát.

A Szu-lo-ho forrásainak mintegy négyezer méter magas, hegyekkel körülvett medencéjéből (77. kép), lápos felföldeken át, a Ta-t'ung-folyó forrásvidékére mentünk. Ott már a Csendes-óceán vízgyűjtő területén jártunk. Onnan megint a Kan-csou felső völgyébe jutottunk vissza, és végül egymást követő magas harántvonulatok során kapatva keresztül, átkeltünk a Richthofen-hegyláncon (4. kép). Így jutottunk el Kan-csou városába. An-hszitól Kan-csouig több mint 60,000 négyzetkilométernyi területet térképeztünk mérőasztali felvételekkel.

Hét évvel később, 1914 nyarán, harmadik belsőázsiai utazásom idején, megint meglátogattam ezt a tekintélyes várost s a körülrő elterülő nagy oázist a Nan-san lábánál. Már Marco Polo idejében Kan-csou volt a központja ennek az oázisnak. Ez a város volt a Közép-Nan-sanba tervezett újabb útam kiinduló állomása. Utazásom célja az volt, hogy a Szu-lo-ho- és Szu-csou-folyók forrásvidékén végzett térképező munkánkat kiterjesszem messzebb keletre, azokba a magas hegyláncokba, amelyekben a Kan-csou forrásai erednek.

Az Etszin-gol vidékén végzett munkánkkal kapcsolatban — amelyről a következő fejezetben szólok — ezekkel a felvételekkel készültem kikerekíteni Északnyugati Kanszu egy jól körülhatárolt részének térképezését. Ez a terület, amelynek vizei egy lefolyástalan

medencébe ömlenek, általános fizikai viszonyainál fogva inkább Belső-Ázsiához, mint Kínához tartozik.

Korábbi tapasztalataim előkészítettek rá, hogy az odavaló kínaiak nem szívesen merészkednek be messzire a hegyekbe s így sok vesződésem lesz a teherhordók és szállító-állatok toborzásával. De a szerencsés véletlen úgy akarta, hogy éppen akkortájt egy régi kínai barátomat, a derék Tszai tábornokot nevezték ki Kan-csou katonai parancsnokává. Jól emlékeztem szívességére még 1907-ből, amikor Szu-csou-ban jártam. Az ő jókor jött segítségével most már július első hetében elindulhattam a hegyek közé.

Az elsőnap i menetekben régi buddhista barlangtemplomokra bukkantam Ma-ti-szuban (115. kép) és más érdekes buddhista emlékek is kerültek útunkba. A hegyek lábánál levő bájos Nan-kou-cs'eng városka szentélyeiben szép nagyméretű bronzszobrokra találtam. A tungán-lázadás pusztításai véletlenül megkímélték ezeket a faragott képeket.

Nevezetes földrajzi érdekességű választóvonalhoz közeledtünk most. Nyugatra innen a föld csak öntözés segítségével művelhető, akár a síkon, akár a hegyek tövében. Most olyan magaslatok és törmeléklerakódások területére értünk, amelyeken maga az esőzés biztosítja a föld termékenységét. Az éghajlati viszonyok észrevehető változása is bizonyosság volt rá, hogy közeledünk a Csendes-óceán és az igazi Kína hatalmas folyóvölgyeinek vízválasztójához. A nagy tungán-lázadás pusztításainak szomorú jelei mutatkoztak mindenütt a főút mentén. Annál inkább elgyönyörködtem a pusztítást túlélő, jellegzetesen kínai modorú épületek kedves látványában, a hegyek zöldelő lankáin (118. kép).

Útban Hszi-ning felé, festői szurdokokban kapaszkodtunk fel az O-po-hágóra. Ott elértük azt a széles völgyet, amelyben a Kan-csou legkeletibb forrásvizei egyesülnek 3400 méter magasságban. Innét nyugat felé folytattuk útunkat magas alpi réteken, hegyi legelőkön. Nyár idején tangut pásztorok és csikósok legeltetik itt állataikat. Ezen a helyen esett meg velem lovaglás közben az a komoly baleset, amely kevés híja, hogy véget nem vetett egyszersmindenkorra utazásaimnak. Badakhsi ménem hirtelen meghökölt, felágaskodott és egyensúlyt veszítve és visszafelé farolva, rámozuhant. Balcombom izmai súlyosan megsérültek. Kétheti szenvedésbe került, amíg felkelhettem tábori ágyamból, hogy rögtönzött mankómon járni tanuljak.

Szerencsére azonban korábbi intézkedések lehetővé tették, hogy indiai térképező segítőtársam, Rái Bahádur Lál Szingh egymagában folytathassa terveim alapján a térképező munkát. Fáradhatatlan útitársam rendkívüli kitartással oldotta meg feladatát. Méréseinket a Nan-san hegységben ugyanakkora új területre terjesztette ki, mint amekkorát 1907-ben térképeztünk. Ezalatt, bár sérült lábam kínoosan sajgott még, sikerült levitennem magamat gyalog-ágyon Kan-csouba.

Még mindig félig nyomorékon indultam el 1914 augusztusának harmadik hetében a Pei-san «Gobi-sivatagán» át az «Északi hegyek» sivatagába — ahogyan a kínai nevezi —, régóta tervezett hosszú útamra, hogy visszatérjek Kínai-Turkesztán északi részébe, őszi és téli kutató munkámra. Olyan útvonalat választottam, amelyen soha nem járt még európai utazó. Részben még soha ki nem kutatott sivatagi területet szelt át ez az út.

Mao-mei kis oázisa volt első célpontunk. Itt egyesül a Kan-csou és a Szu-csou-folyó. Innen kezdve Etszin-gol a mongol neve az egyesült folyónak. Az év nagyrésztében teljességgel száraz Etszin-gol medre szállítja tovább a Közép-Nan-sanból leömlő vizeket észak felé, míg csak végleg el nem vesznek egy lefolyástalan medencében, akár csak a Tárím a Lop-nór mocsaraiban.

106. RÉGI BUDDHISTA FESTMÉNY: BUDDHA AMITÁBHA BÓDHISZATTVÁK
KÖZÖTT TRÓNOL.

(Az adományozó alakja a 107. képen látható.)

Mérték 1:9.

107. FOGADALMI AJÁNDÉK ADOMÁNYOZÓJÁNAK ALAKJA EGY BUDDHISTA
FESTMÉNYEN (L. 106. KÉP).

Tun-huang : Ezer Buddha barlangjai.
Mérték 1 : 2 $\frac{1}{4}$.

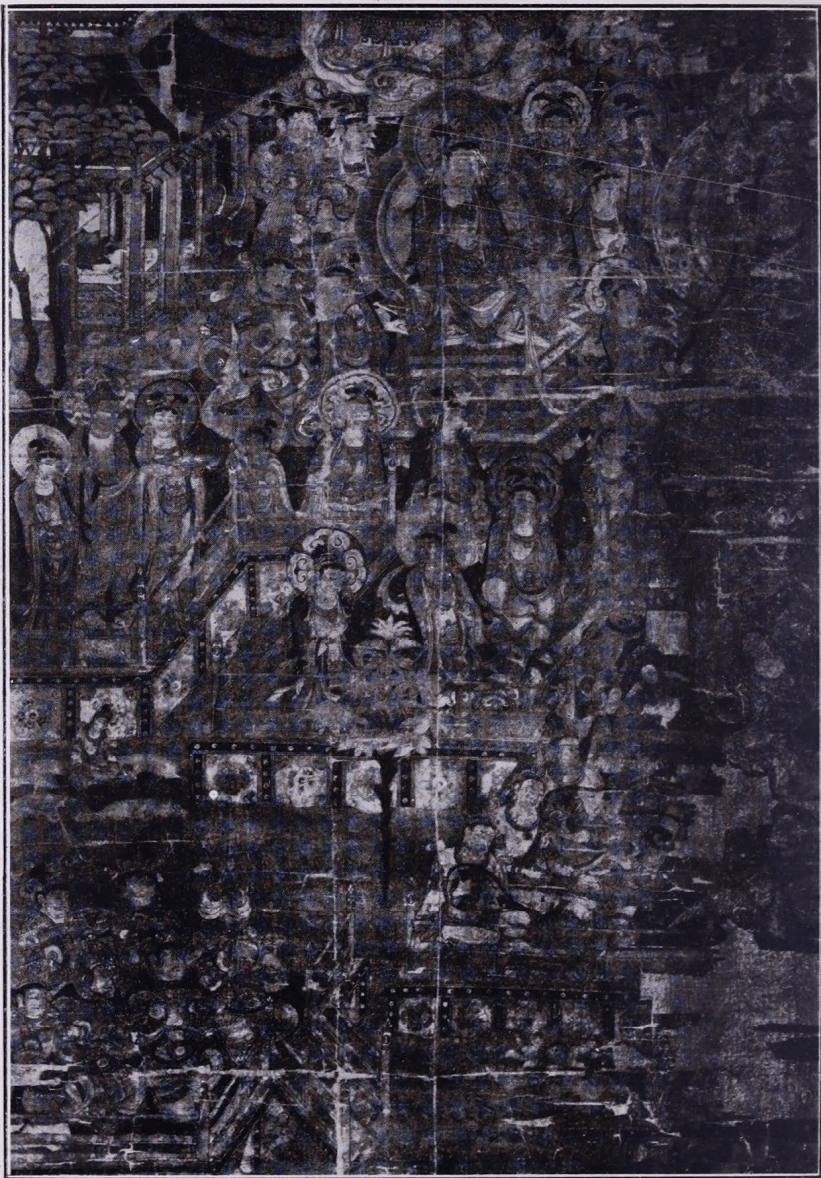

108. RÉGI BUDDHISTA SELYEMFESTMÉNY: BUDDHA BHAIKADZSAGURU
PARADICSOMA.

Az Ezer Buddha befalazott szentélyéből.
Mérték kb. 1:9.

109. RÉGI BUDDHISTA SELYEMFESTMÉNY BALOLDALI RÉSZE, BUDDHA
BHAI SADZJAGURU PARADICSOMÁVAL, AZ EZER BUDDHA BEFALAZOTT
BARLANGSZENTÉLYÉBŐL.

Mérték kb. 1 : 11.

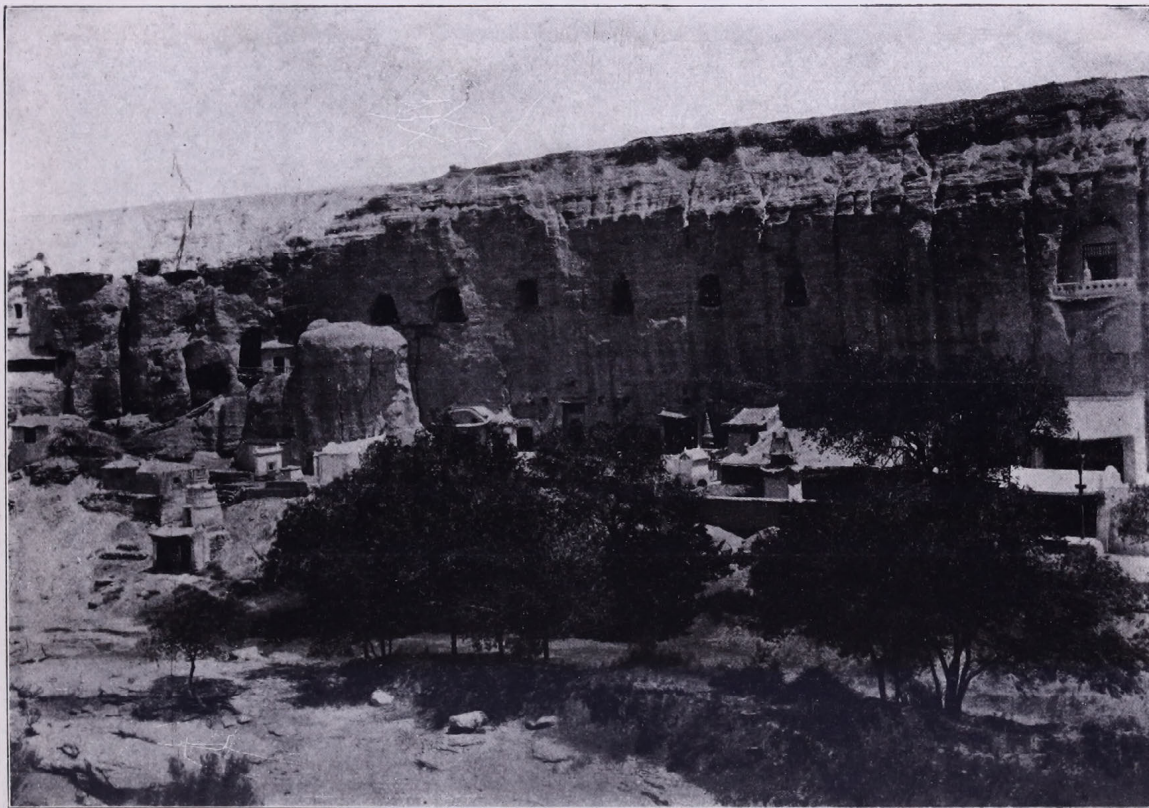
II. NAGY SELYEMFESTMÉNY RÉSZ-
LETE: ZENÉSZEK KÍSÉRIK A BÓD-
HISZATTVÁT.

«Ezer Buddha» barlangjai.]
Mérték kb. 1:37.

III. NAGY SELYEMFESTMÉNY RÉSZ-
LETE: MANYDZSUSZ, BÓDHISZATTVA
ÉS KÍSÉRETE.

«Ezer Buddha» barlangjai.
Mérték kb. 1:20.

II2. A «TÍZEZER BUDDHA» BARLANGTEPLOMAI (VAN-FU-HSZIA), A SI-PAO-CEENG PATAK
JOBBPARTJÁN.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Az Etszin-goltól a T'ien-sanhoz.

Ezerkilencszáztizennégy tavaszán, a Szu-csou-tól északra húzódó ősi határfal kutatásából jövet, jártam már az Etszin-gol vidékén. Dél-Mongoliának ez a része vonzott a Lop-medencére emlékeztető földrajzi jellegével, de történeti multjával is. Mert ez a terület foglalta magában egykor Kan-szu régi nomád népeinek, a «nagy jüe-csi» — a későbbi indo-szkhá — törzseknek a birodalmát, és a húnokét, akik később nyugat felé vándoroltak és Belső-Ázsia, Európa és India történetében oly nagy szerepet játszottak.

Az Etszin-gol dúslegelőjű völgyét a természet is mintha arra jelölte volna ki, hogy könnyű útvonala legyen a mongol steppékről a Nan-san-menti északi oázisok felé irányuló betöréseknek és portyázásoknak. Ez volt a természetes országút Kína, a Tárím-medence, meg Legbelsőbb Ázsia között.

1914 május elején Szu-csou-ból útrakelve, a Pei-ta-ho — Szu-csou folyója — mentén jutottam le Csin-t'a oázisba, onnan meg azt a régi határfalat követtem tovább Mao-mei oázisáig, amely a Pei-san délkeleti végződésének kopár, köves hegyalját szegélyezi. Ez az oázis ott van, ahol a Szu-csou és Kan-csou folyó egybeömlik. Innen terjed lefelé a mongol néven Etszin-golnak nevezett egyesült folyó mentén. Ennek a keskeny, megmunkált földszalagnak északi végén túl az őr-tornyokkal csipkézett határfal érinti a széles folyó balpartját. A határfal nyilván az Etszin-goltól keletre terjedő homoksivatagban folytatódott. Az Etszin-gol delta-vidékéről visszatérőben azonban olyan tikkasztó volt már a nyári forróság, hogy nem nyomozhattam tovább a fal vonalát azon a víztelen vidéken.

Errefelé töri át a mongol pusztákról beözönlő nomád törzsek útvonala az ősi kínai falat. A kínaiak akkor építették ezt a határ-

falat, amikor először foglalták el a Nan-santól északra vivő átjáró földet. Tekintélyes nagyságú és láthatólag igen régi végvárak romjai szegélyezik itt a folyót. Kétségtelenül a nomádok betörése ellen védtek az átjárót. Az egyik kivételesen szilárd agyagfalú vár pontos mása volt a «Jadeit-kapu» néven ismert régi határerődnek, amelyet hét évvel előbb a Tun-huangtól nyugatra elterülő sivatagban nyomoztam ki.

Ettől a legszélső kínai teleptől indultunk lefelé az Etszin-gol mentén. A folyó helyenkint másfél kilométerre kiszélesedő homokos medre ezidőtájt teljességgel ki volt száradva. Csak itt-ott sikerült a partok alatti mély üregekben ásott kutakból vizet szereznünk. Mao-mei alatt mintegy százötven kilométerre a folyó áttöri a Pei-san legkeletibb nyúlványából elágazó alacsony, sziklás hegyfarkot és túl rajta deltává terül. A delta mintegy száznyolcvan kilométerre terjed észak felé és ott keserűvízű tavakba és mocsarakba vész.

A több éven át ismétlődő alacsony vízállás olyan viszonyokat teremtett itt, amelyek szemléltetően tárják elénk, milyen is lehetett a Lou-lan delta a Kuruk-darjá végleges kiszáradása előtt. Ahol a folyómedrek évek hosszú során át szárazak maradtak, a partot szegélyező keskeny bozótos öv vadnyárfái közül igen sok kiveszett, vagy kiveszőben volt. A medreket elválasztó széles területek vagy teljesen kopárak voltak, vagy csak szegényes cserjék tengődtek rajtuk. Nem csoda, hogy az Etszin-gol deltájában letelepült torgut mongolok tanyáin mindenütt csak panaszt hallottunk, hogy évről-évre soványabb a legelő. Kétszáz család él ezen a deltavidéken.

Bármily szegényes is ez a folyótorkolat, mindig megvolt a maga fontossága. Erre vonultak el a Mongolia szívéből dél felé, Kanszu oázisaiba igyekvő karavánok, akár ellenséges csapatok voltak is ezek, akár békés kalmárok. A helyről-helyre itt talált későbbi keletű őrtornyok tanúskodnak, hogy ez a Mongoliába vivő útvonal használatban volt és őrizték is a középkor késő századaiban.

Még erősebben megragadott ez a párhuzam a régi Lou-lan delta és az Etszin-gol deltája között, amikor tovább hatoltam, hogy kikutassam a *Khara-khoto* — «Fekete Város» — romjait. Kozlov ezredes, a kiváló orosz kutató, volt az első, aki a romokat felkereste, 1908-ban. Semmi kétségem nem maradt, hogy ez a *Khara-khoto* ugyanaz a hely, amelyet Marco Polo *Etzina városának* nevez. A nagy velencei utazó azt írja róla, hogy lóháton tizenkétnapi járásra

van Kan-csou városától, «észak felé, a sivatag mesgyéjén» és hogy «a Tangut tartományhoz tartozik». A Kara-koramba, a mongolok régi fővárosába igyekvő utazóknak itt kellett mindig eleségről gondoskodniok, hogy átkelhessenek a nagy sivatagon, amely «negyven-napi utazásra terjed észak felé és sem lakóhelyre, sem etető-itató állomásra nem találhatsz benne».

Az ilymódon meghatározott földrajzi fekvés pontosan megfelel Khara-khotonak. Teljességgel megerősítik ezt a romhelyen napvilágra került régészeti leletek (114. kép). Kitűnik, hogy, jóllehet, sokat szenvedhetett a város (mint a helyi mongol hagyomány is igazolja) Dzsingiz Khán mongolainak erről felől való első betörésétől, amikor Kanszut leigázta 1226 körül, — a lakosság nem vándorolt el innét Marco Polo idejéig, sőt részben a tizenötödik századig. Ugyanez volt az eset azzal a kiterjedt földműveléssel, amelynek ez a város volt a székhelye. Ennek a gazdasági telepnek kiterjedt maradványait nyomoztuk ki kelet és északkelet felé. A város maga bizonyosan a tizenegyedik század kezdetétől a mongol hódításig élte virágkorát, a tangut-, vagy hszi-hszia-uralom alatt.

Az egész Kanszuban mindenütt erősen érezhetővé váló tibeti befolyásnak ebből a korából való a romvárosban és a városon kívül is található buddhista szentélyek és emlék-sztúpák legnagyobb része. A városon kívül fekvő sztúpáknak egyikében találta Kozlov ezredes az ő nevezetes buddhista szövegeit és festményeit. Amikor hozzáfogtam a romok rendszeres kikutatásához, hamarosan kitűnt, hogy a régészeti leletek távolról sincsenek még kimerítve.

A sztúpák alapját és a szentélycellák belsejét belepő törmelék gondos eltisztítása tömérdek buddhista kéziratot és metszett falapokról nyomott szöveget hozott felszínre. Nyelvük részben tibeti, részben régi tangut, — az utóbbi egy mindmáig ki nem betűzött nyelv.

De nemcsak írás emlékek, hanem érdekes sztukko és égetett agyag-domborművek és freskók is kerültek napvilágra. A városban talált kiterjedt szemétdombok kínai, tangut és ujjúr, vagy török betűs írásokkal gazdagították leleteinket. Ezek között volt egy nyomtatott papírpénz, Kublai Khán mongol császárnak, Marco Polo pártfogójának kibocsátása 1260-ból. Finom fénymázas cserepeket, ékszereket kőből és fémből és egyéb régiségeket is bőségben találtunk, főképpen szélvájta talajon.

Sok minden megfigyelés támogatta azt a föltevést, hogy Khara-

khoto végső elnéptelenedését az öntözés nehézségei okozták. A romvárost érintő száraz folyómeder körülbelül 11 kilométerre van keletnek a legközelebbi ágtól, amelyet még elérnek a nyári áradások. Az elhagyatott telepekhez, kelet felé, vivő régi csatornák jóval távolabb esnek. Kinyomoztuk ezeket is.

Nem volt végérvényesen eldönthető, hogy az öntözés az Etszingol vízmennyiségének csökkenése, vagy a folyónak a csatorna fejénél való más mederbe terelődése következtében szűnt-e meg (amit a telep lakói valami okból nem tudtak megakadályozni). Okom volt azonban hinni, hogy az a vízmennyiség, amely eljut ezidőszerint a nyár egy részében a deltáig, nem lenne többé elegendő az egykor művelés alatt állott terület megfelelő öntözésére. Még a Mao-mei oázisnál is, több mint 240 kilométerrel feljebb a folyó mellett, ahol pedig a viszonyok sokkal kedvezőbbek a csatorna fenntartására, komoly nehézségek támadtak az öntözés körül a legutóbbi években, már az esős évszak elején is. A régebben megművelt területekből így hát sokat el is hagyott a földműves nép.

Amíg az ásások folytak a Khara-khoto romhelyen, Rái Bahádur Lál Szingh befejezte térképező munkáját, el egészen az Etszingol végső medencéjéig. Ott két tómederben végződik a delta. A tómedreket csak egy kis kavicsos sík kiemelkedés választja el egymástól. Ez a kétfelé ágazódás különösen érdekelt, mert ugyanilyen jelenséget figyeltem meg azon a tájon, ahol a Szu-lo-ho belevész a sivatagba, Tun-huangtól nyugatra. A keleti tóban, amelyet egy idő óta már nem táplál az áradás, nagyon keserű volt a víz. A másikat eléri a folyó fő ága s bár lefolyása ennek sincs, friss a vize.

Június közepén a rohamosan növekvő nyári hőség kényszerített küzdelmes munkánk abbahagyására. Itt volt az ideje, hogy visszavonuljunk Kan-csouba. A vízszállításban kimerült tevéket elindítottam jól megérdemelt nyári pihenőjükre, a Kongurcse-hegyekbe, északkelet felé, a független mongol területen. Magunk pedig egy Mao-meitől délre vivő sivatagi úton még június vége előtt megérkeztünk Kan-csouba. Tevéink később, augusztus végén, csatlakoztak hozzám, amikor a Nan-sanból bénult lábbal visszatértem Mao-meibe. Lovas-balesetemet az előző fejezetben beszéltem el.

Akkor, 1914 szeptember 2-án kezdtük meg Mao-meiből a hosszú utazást, egyenesen keresztül azon a sivatagos területen, amelyen a Pei-san láncai vonulnak végig. Útvonalunk a sivatag legszélesebb

részét szelte át délkeletről északnyugatnak: nyolcszáz kilométer, merőben térképezetlen vidéken át. Tudtam jól, hogy csak egyetlen helyen, az útelágazásnál, Ming-suiban, fogok olyan pontot érinteni, amelynek földrajzi fekvését orosz utazók már meghatározták.

Ahol csak lehetett, két csoportban más-más úton mentünk, hogy nagyobb területet térképezhessünk. Járni nem tudtam még balesetem óta, a lovaglást sem bírtam, kénytelen voltam rögtönzött ágyon, lovakkal vitetni magamat. Ez még súlyosabbá tette a karaván irányításának nagy felelősséggel járó feladatát.

Mao-meiben két kínai vezetőt fogadtam volt fel az útra. Több nem is volt. Dicsekedtek vele, hogy ők már megjárták ezt az utat, a Pei-sanon keresztül, karavánnal. Barkulba mentek akkor, a T'ien-santól északra. Tájékozódásuk azonban, még kettejüknek összevéve is, szánalmas volt s még félúton sem jártunk, teljesen csődöt mondott. Kénytelenek voltunk csaknem egészen az elmosódó karaván-nyomra bízunk magunkat. Ha ez sem igazított útba, az iránytű volt egyetlen menedékünk. Ez nagyon megnehezítette, hogy rátaláljunk az egymástól messze eső kutakra és forrásokra. Ezek nélkül nem is volna lehetséges az átkelés a barátságtalan, kopár, sziklás hegyeken és törmelékborította völgyeken. A víz és a legelő csaknem teljes hiánya komoly veszedelemet jelentett ilyen módon való vándorlásunkban. Egyetlen kis mongol tanyára bukkantunk huszonnyolcnapos útunkban, de vezetőt ott sem kaphattunk.

A Ming-sui kutat elhagyva, végül azután szembeünt a Karlik-tágh nagy havas hegytömege, a T'ien-san legkeletibb kiemelkedése, messze északnyugatnak. Ez lett mostantól fogva általános irányítónk. De nagy nehézségek vártak még ránk a vízhiány és a tájékozást roppantul megnehezítő szaggatott és zavaros rajzú völgyek miatt, miközben az utolsó kopár hegyláncon, a T'ien-san hegyrendszerének legkeletibb elágazásán vágtuk keresztül magunkat.

A szűk, szakadékos hegyi szurdokokban örökké attól kellett tartanunk, hogy — víztől és legelőtől távol — elakadunk tevéinkkel. Megkönnyebbülten lélegzettem fel, amikor az utolsó szurdokból is kivergődtünk és szabadon pillanthattam le a dzungáriai kavics-takarta hegyoldalon. Mintegy huszonöt kilométerre, sötétlő fák kis foltját fedeztük fel — a kis Bai falut, amely felé törekedtünk régideje. Csaknem négyheti szakadatlan út után nem csekély megnyugvással és örömmel töltött el, amikor egyetlen állatunkat sem veszve, mind-

annyian épen megérkeztünk. Minden fáradságunkért és küzdelmünkért kárpótolt térképező munkánk szép eredménye. Hatalmas terület és új útvonalat mértünk föl s ha a táj kietlen is, határozottan érdekes földtani szempontból.

Október folyamán a már hólepte T'ien-san keleti részének északi lába mentén gyors menetben értük el Barkult és Gucsent. Topográfiai tekintetben most már jobban ismert területen jártunk. Különös érdekessége volt útunknak, hogy tanulmányozhattuk annak a vidéknek sajátos fizikai viszonyait, amelyen át bizonyosan sok nevezetes népvándorlás zajlott le nyugat felé a történelmi korokban, így például a Nagy jüe-csi vagy indo-szkhíta, hún, hefthalita, török és mongol népek egymást követő vándorlásai. Dzungáriának ezek a kevésbé száraz éghajlatuk folytán legelőikben bővelkedő völgyei és fennsíkjai sokszor fontos szerepet játszottak Kínai-Turkesztán történetében.

Vándoréletű törzsek ismét és ismét ideiglenes otthonra leltek ezeken a vidékeken a régi időkben. Nyájaikat nem tudták volna állandóan eltartani a Tárím-medence száraz síkjain, de arra megvolt a módjuk, hogy a T'ien-sanon túlról be-betörjenek és megsarcolják a virágzó oázisok letelepült lakóit. Ezeknek a nagy törzsi mozdulatoknak sajátos, bár halvány utórezgését figyelhettem meg ezen a vidéken a mohamedán kazakok nagyszámú táborában.

Ezeket a kirgiz-fajú és turkí nyelvet beszélő, finomvonású embereket a kínaiak védelme alatt a mongolok szorították le délre, amióta — orosz vezetéssel — Külső-Mongoliának «függetlenségét» biztosítottak. Tanulságos volt megfigyelni, mily tudatos gonddal igyekeztek a kínai hatóságok, amennyire csak lehet, megakadályozni ezeknek a nomád vendégeknek vándorlásait. Ilymódon akarják megelőzni, hogy nagyobb népvándorlás folyama induljon útnak.

Már beköszöntött a tél, amikor elértük Barkul városát. Legrégibb templomában (1116. kép) ütöttünk tábor. A Pei-san-hegységben kezdődő fagyos szélviharok után nagyon jól esett ez a védett szállás. A templomban találtunk egy nevezetes kőbe vésett feliratot, a Han-korszak idejéből.

Barkulból Gucsenbe mentünk tovább, a Kínába és Mongoliába vivő karaván-út egyik központjába, azután felkutattam a Dzsimasza melletti nagykiterjedésű, de nagymértékben elpusztult romokat. A romok e vidék egykori fővárosának a helyét jelölik. Kína belső-ázsiai uralmának története hol Csin-man, hol meg Pei-ting néven

emlékezik meg erről a városról. Dzungáriának ez a része korai történelmi időktől fogva élénk gazdasági és politikai összeköttetésben állott a Turfán-medence nagy oázisaival, délre innen.

Engem is Turfánba vitt útam, téli munkálataim színterére. Örültem, hogy a legközvetlenebb, eddig még nem térképezett útvonalon juthatok el oda: a T'ien-san-hegylánc szaggatott részén keresztül. 3600 méter magas hágón keltem át a legmagasabb csúcsain már hóborította hegyláncon. Ez az útam megint meggyőzött róla, mily megbízhatók a régi kor kínai útleírásai. Tapasztaltam egyúttal az éghajlati viszonyok felötlő különbségét a hegylánc északi és déli oldalán.

A dzungáriai lejtőket magasabban fenn nagyszerű túlevelű erdőség borítja, lejjebb kövér legelők. A hegység másik oldalán, délnek, csupasz sziklakkal és törmelékekkel lepett kopár völgyekben visz lefelé az út. Jó előkészítő volt ez a vándorlás a mélyen behorpadt Turfán-medence szárazságára, ahol csak az öntözés tartja a lelket a növényzetben s e nélkül megszűnnék minden emberi művelődés.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Turfán romjai között.

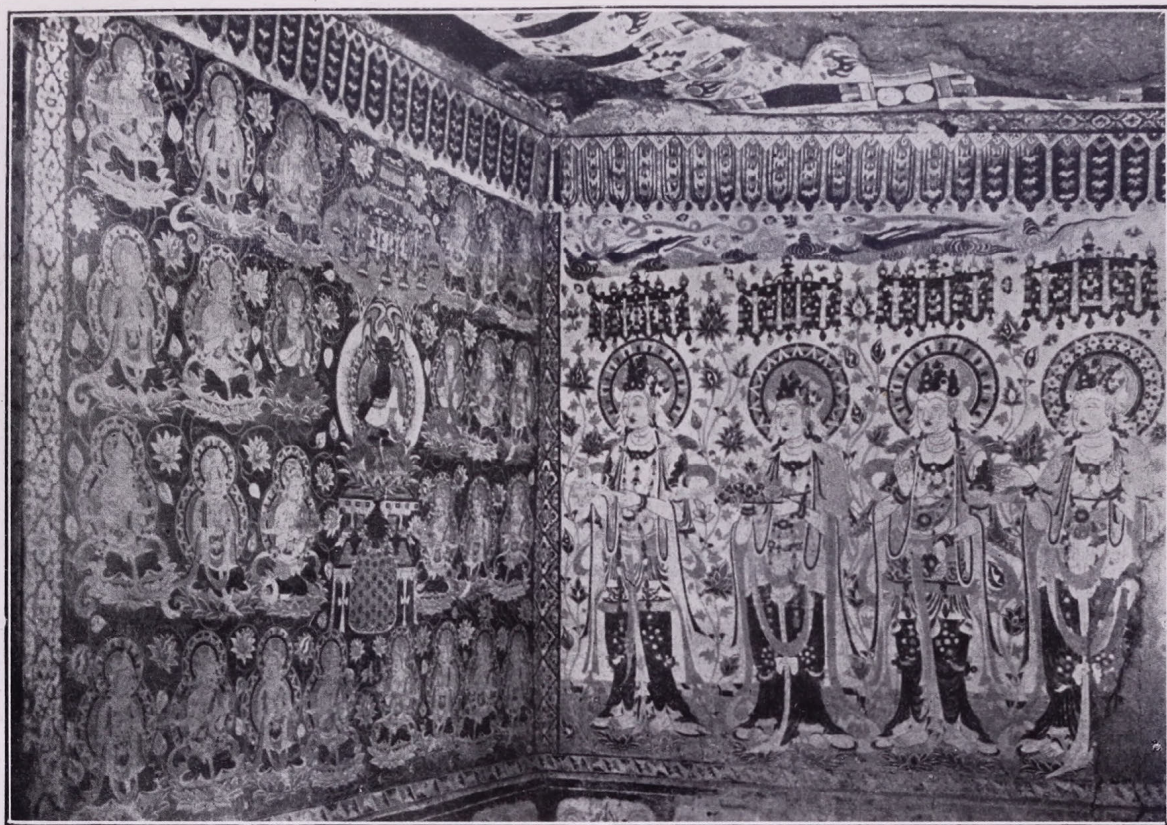
Az Etszin-gol elhagyása óta külön-külön csapatban járó karavánom 1914 november első hetében szerencsésen egyesült megint Kara-khodzsában, a turfáni mélyedmény közepén levő jelentékeny oázisban. Földrajzi és régészeti okok bírtak rá, hogy ezt a kicsiny, de gazdasági és történelmi vonatkozásban fontos kerületet válasszam az előttünk álló tél kutatómunkájának kiinduló állomásául és főszínteréül.

Fizikai tekintetben a Turfán-medencének különös érdekessége az, hogy kis területre szorítva, hogy úgy mondjam: sűrítetten, egyesíti magában hatalmas szomszédjának, a vele párhuzamba állítható Tárím-medencének minden jellegzetes természeti jelenségét. Fűzzük hozzá ehhez, hogy Turfán végső sóstava egyike a földkerekség legmélyebb fekvésű tengerszínalatti szárazföldi behorpadásainak. Ezért mindennél jobban érdekelt a feladat, hogy ezt a területet részletesen térképezzem, viszonylag nagyméretű felvételben és munkálataimat lehető messzire kiterjesszem, ameddig csak időm engedi.

Itt csak röviden foglalom össze mondanivalóimat.

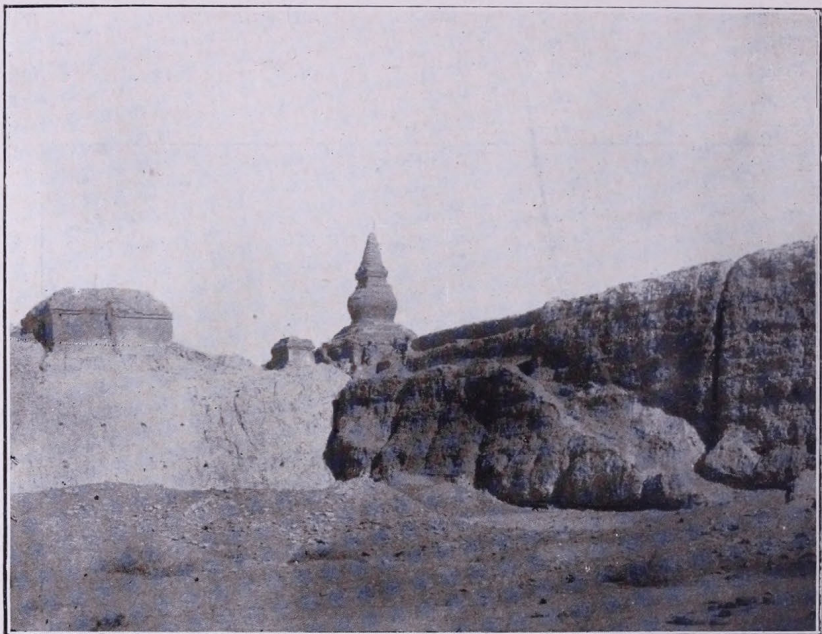
Turfán lefolyástalan medencéjét északon a T'ien-san-hoz tartozó, hóborította Bogdo-ula-hegylánc, délen a Kuruk-tágh erősen mállott-közetű láncai, ezek az igazi «Száraz hegyek» határolják. A Száraz hegyek lába mentén nyúlik el egy «gyűrődött» tekno legmélyebb része. Mélysége eléri a háromszáz métert a tenger színe alatt; ez a medence legmeglepőbb jelensége. Legnagyobbrészt kiszáradt sós tavával és mocsaraival kicsiben a Lop-tómederre emlékeztet. Az északi magas hegylánc kopár lejtőitől széles, víztelen, kavicsos öv nyúlik lefelé, megfelelően a K'un-lun kavicsos övezetének, Khotantól keletre. Annak a lába felett rettentő kopár hegylánc emelkedik. Ezt is ugyanaz

II3. FALFESTMÉNYEK VAN-FU-HSZIA (A TÍZEZER BUDDHA) EGYIK BARLANGTEPLOMÁNAK
ELŐKÁPOLNÁJÁBAN.

A bódhiszattvák, jobbról, életnagyságúnál nagyobbak.

II4. SZTÚPA ROMJA, A KHARA-KHOTOI KÖRFAL ÉSZAKNYUGATI
SARKÁBAN.

II5. SZTUKKO BUDDHA ÉS BÓDHISZATTVA SZOBOR MA-TI-SZU
BARLANGSZENTÉLYÉBEN.

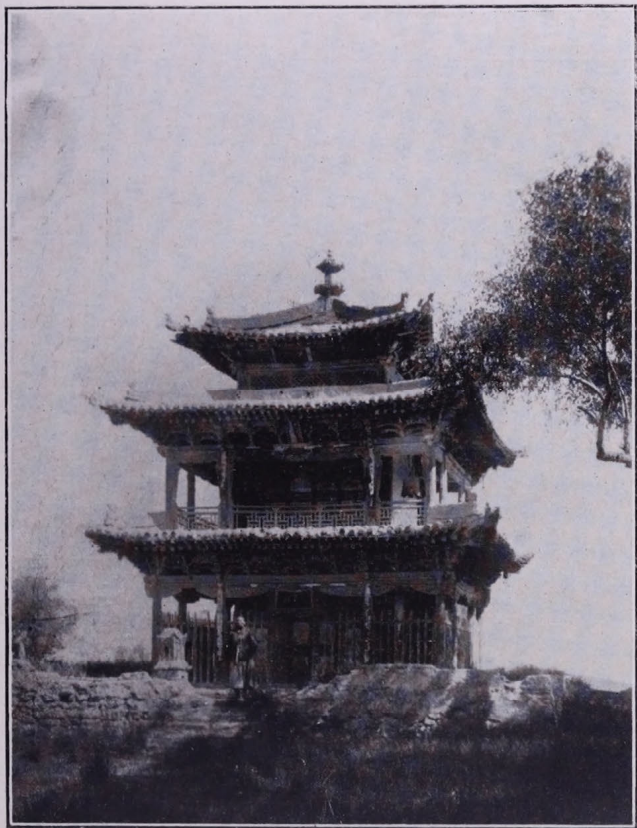

II6. TEMPLOM UDVARA BARKUL MELLETT.

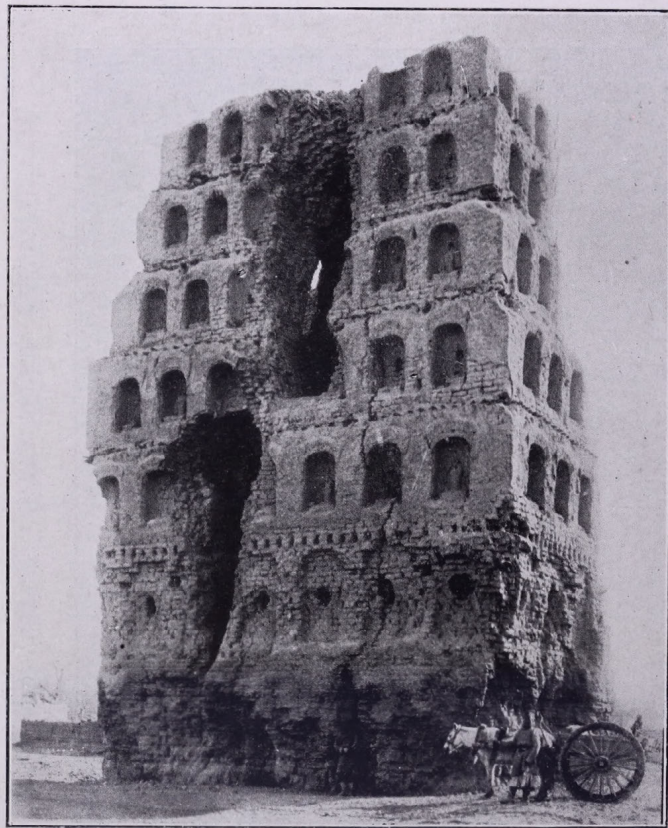
Kilátás a Barkul-tágh felé.

II7. BUDDHISTA SZENTÉLYROMOK A TOJUK-SZURDOK
NYUGATI OLDALÁN.

118. KÍNAI TEMPLOM
NAN-KOU-CSÉNG ELŐTT.

119. BUDDHISTA SZENTÉLY ROMJA
A TURFÁNI SZIRKIP-BEN.

a hatalmas geológiai erő nyomta felszínre, amely az alatta elterülő teknőt hozta létre. A kínaiak «A Tűz Hegyei»-nek nevezik. Találó név. Homokkő- és konglomerát-felszíne riasztó vörös fényben ég.

A mélyedmény oázisai csakis ennek a gyűrődött hegyláncnak a tövéből kapják vizüket. Minden csepp vizet öntözésre használnak; ez a magyarázata a gazdag termésnek. Különös, hogy az öntözést nem is annyira a föld felszínén folyó forrásvizek biztosítják, amelyekben a T'ien-san magaslatairól eredő vizek fakadnak megint felszínre, hanem a hegyek földalatti vizeiből táplált földalatti kutak és csatornák bonyolult rendszere: a *kárézek*. A medence éghajlata szélsőségesen száraz és a teknő alacsony fekvése következtében rendkívül meleg az év nagyobb részében. A forró éghajlatnak és a forrásokból és *kárézekből* biztosított öntöző-víznek köszönhető, hogy a medence oázisaiban évente kétszer aratnak. Az öntözésre kedvező viszonyok roppant termékennyé teszik a talajt. Bőségben terem a gabona, gyümölcs és szépen virul a gyapot.

De a művelésre alkalmas terület kicsiny és így a gazdálkodásra kedvező viszonyok egymagukban nem magyaráznák meg Turfán virágzó kereskedelmét a mai időkben, sem pedig jólétét a múltban, amelyről a történelem és a nagyszámú romok tanúskodnak. Turfán virágzásának a titka közlekedő útjaiban rejlik, abban, hogy a természet megkönnyítette érintkezését és termékeinek kicserélését a T'ien-santól északra elterülő vidék terményeivel. Ott nedves az éghajlat, szépen díszlik a legelő és bővében van — ami Turfánban hiányzik — a marha és a gyapjú. A Bogdo-ula-hegy hágóin át a gazdasági forgalom útja egész éven át nyitva van kelet és nyugat felé.

Turfánnak és a mai Urumcsi és Gucsen közti területnek politikai története mindvégig híven tükrözi ezeknek a földeknek illetően egymásrautaltságát. A hegyeninneri és hegyentúli Csu-si — ahogyan a kínaiak nevezik — szoros politikai sorsközösségben élt már a Han- és a T'ang-uralkodók idejében, akár a húnok, akár északi török törzsek vagy a kínaiak uralkodtak is felettük. Ugyanez volt a helyzet azután is, hogy a T'angok hatalma a nyolcadik század végén megrendült Belső-Ázsiának éppen e vidékein. A küzdelem akkor ért véget, amikor Pei-t'ing, a «hátsó» vagy «hegyentúli» Csu-si fővárosa 790-ben meghódolt a tibetiek és törökök egyesített rohamainak.

Amikor a kilencedik század derekán az ujúrok nagy török törzse megdöntötte a tibeti hatalmat Kína északnyugati határszélén és meg-

alapozta uralmát Keleti-Turkesztán nagyobb része felett: Turfán és a tőle egyenest északra elterülő föld évszázadokra kedvelt székhelyévé lett az ujúrok fejedelmeinek. Az ujúrok eredetileg kóbor népe rátermettebb volt a művelt életre és mohóbban alkalmazkodott hozzá, mint bármely más török törzs Belső-Ázsiában. Fejedelmeik nyaranta a hegység északi lejtőin tanyáztak és sokáig fenn tudták tartani a maguk hagyományos módján kellemes életüket. Emellett a termékeny turfáni oázisok letelepült népére támaszkodtak, az volt anyagi és szellemi erőforrásuk, hatalmuk megszilárdítására és élvezésére.

Az ujúrok uralma Turfán felett a mongolok térfoglalásáig tartott, a tizenharmadik század elejéig és művelődési tekintetben később sem változott meg lényegesen. Egy kínai császári kiküldött, Vang-Jen-té, aki 982-ben meglátogatta az ujúrok királyát, érdekesen rajzolta meg a Turfánban uralkodó virágzó viszonyokat, a buddhista monostorok sokaságát. Arról is beszámol, hogy perzsiai manichæus papok élnek ott. Az ujúrokat értelmes és életrevaló népnek írja le. Azt is megírja, hogy a régi pásztorélet hagyományait kedvelő uralkodók évente még mindig elvonulnak, akárcsak őseik, a T'ien-san északi lejtőire és ott ütik fel tanyájukat. Habár az ujúr főnökök a mongol uralom alatt mohamedán hitre tértek, a buddhizmus Turfánban uralkodó vallás volt még 1420-ban is, amikor Sáh Rukh szultán küldöttsége Kínába vivő útján átutazott Turfánon.

A buddhista hitnek ez a hosszú ideig tartó fennmaradása s az ujúr uralom alatt élvezett zavartalan béke, amely megóvta Turfánt a heves megrázkódtatásoktól, a mohamedán kort megelőző műveltség sok emlékét segítette megőrizni itt: vallási, irodalmi és művészeti emlékeket. Aránylag védett biztonságban maradtak fenn ezek az 1400-as, 1500-as évekig. A Turfán-medence öntözését lehetővé tevő különleges földrajzi viszonyoknak köszönhető, hogy a megművelt terület a történelmi korban számottevően alig változott. Ezért nincsenek ott olyan lakhatatlan és azóta is hozzáférhetetlen homokba temetett romhelyek, mint a nijai vagy a lou-lani romhely, hogy megőrizték nekünk a mindennapos életnek majdnem teljes pontossággal keltezhető maradványait. Ezek a viszonyok s az a szerencsés védettség, amely megóvta ennek a vidéknek fontosabb helyeit a teljes pusztulástól s ennek nyomán az elnéptelenedéstől: ez magyarázza meg, miért van az, hogy a mohamedán kort megelőző idők romjait

a Turfán-medencében majdnem mindenütt a maiglan is művelés alatt álló területen, vagy a lakott városok és falvak közvetlen közelében találjuk.

Amily könnyen hozzáférhetők és szemelőtt levők ezek a buddhista-kori romok, nem csoda, hogy a tizenkilencedik század vége felé magukra terelték az orosz utazók figyelmét. Kiterjedt régészeti kutatások színterei lettek a romhelyek. Orosz, német, japáni régész-búvárok csábultak oda, egyik a másik után. Különösen gazdag eredménnyel járt két igen kiváló német tudós, Grünwedel és von LeCoq vállalkozása 1902 és 1907 között. Mindamellett a magam 1907. évi futólagos kutatásom megmutatta, hogy Turfánnak azok a romhelyei nincsenek még teljesen kiaknázva.

Örömmel határoztam el tehát, hogy a beköszöntő télre Turfánba helyezem át régészeti és földrajzi búvárkodásom főhadiszállását. Rái Bahádur Lál Szinghet, örökké új munkálkodásra sóvárgó úti-társamat, a Kuruk-tágh részben még ki nem kutatott sivatagi vidékére küldtem térképezésre. Második térképezőmet ugyanekkor a Turfán-medence részletes felmérésével bíztam meg. Két velem-maradt indiai segítőtársammal én már előbb munkához fogtam. Negyedfél hónapig tartott ez a régészeti munka.

Idikut-sahri-ban («Dákiánusz városá»-ban), a Kara-khodzsával szomszédos romvárosban, kezdtem meg ásatásaimat. Már régideje ismeretes, hogy ez a hely volt Turfán fővárosa a T'ang-uralkodók és az utánuk következő ujgúr uralom korában. Régi neve Kao-csang volt, vagy ahogyan a régi törökök nevezték: Khocso.

Szilárd, döngölt agyagfallal körülvett harmadfél négyzetkilométernyi szabálytalan területen igen sok ház romjára találtunk itt. Vályogtéglából vagy döngölt sárból épült valamennyi. Turfánban kevés a fa, ami van is, inkább gyümölcsfa, s így nem jutott sok a házépítésre. Az épületek legnagyobb része buddhista szentély és szerzetesi lakás, némelyik igen tekintélyes méretű. A szomszédos falvak szántóvető népe nemzedékek óta «bányássza» már ezeket a törmeléktelepe romokat. Földjeiket trágyázzák velük. A kisebb építmények közül sokat a föld színéig leromboltak, hogy a megmunkálásra több terük legyen.

Grünwedel tanár és később az azóta elhunyt LeCoq szépsikerű vállalkozása óta — mindkettőjüket a berlini néprajzi múzeum küldte ki — a lakosság még jobban nekilátott a pusztításnak, abban a

reményben, hogy értékes melléktermékként kéziratmaradványokat és régiségeket adhat el európai utazóknak és másoknak Urumcsiban. Esetleg kínai gyűjtőknek is. Magam is számos ilyen leletet összevásároltam. De sokkal jobban örültem annak a felfedezésemnek, hogy egynémelyik épület romjának mélyebb törmelékretegei érintetlenek maradtak. Rendszeresen kiásattam őket. Apró, de érdekes és sokféle régiségek kerültek napvilágra belőlük: Turfán buddhista művészetére jellemző falfestmények darabkái, papirosra és vászonra festett képek töredékei, sztukko domborművek, úgyszintén mintás szövetszövetdarabok. Ujgúr, tibeti, kínai írásokat és a manichæusok módosított szíriai betűivel írt írásemlékeket is találtunk.

A hely oly sokáig volt lakott, hogy ezeknek az összefüggésből kiszakított leleteknek korát pontosan megmondani bajos dolog. Annál hasznosabb volt jó állapotban megőrződött fémtárgyak, díszített tükrök, különféle ékszerek, háztartási eszközök s effélék tömeges felfedezése. Ugyanis a velük együtt kezünkbe került kínai pénzekből megközelítő pontossággal meghatározhatjuk, hogy a leleteknek ez a halmaza a kínai Szung-uralkodóház korából való, vagyis hogy akkor helyezték itt el. A boltozatos temetkező építmény, amelyben ezt a kincshalmot összeszedtük, részben már romokban heverhetett, amikor a tizenkettedik század elején a tárgyakat elrejtették bele.

Gyors egymásutánban kikutattam a Turfán-medence keleti részében levő kisebb romhelyeket, köztük a »Szirkip tornya« néven ismert buddhista szentélyt (119. kép), aztán a Tojuk falu feletti festői szurdokban levő romokhoz látogattam el. Számos sziklába vájt barlang van itt. Valamikor buddhista szerzetesek s talán más barátok is laktak bennük. Az üregek méhkas sejtjeiként sorakoznak a kis patak fölé emelkedő s a szélről vadul kifújt domblánc meredek szirtfalain. A patak virágzó kis oázist öntöz, amely híres a szőlőjéről és mazsolájáról. Ahol a hegyoldal kevésbé meredek, keskeny terraszokat vágtak és ezekre építették a ma romokban heverő buddhista szentélyeket és szerzetesi szállásokat (117. kép). A legmagasabban levő romok közt a németek második kutatóútjuk alkalmával jelentős kéziratleletekre bukkantak.

Ezek a leletek majomszerű tornázó vetélkedésre izgatták a bennszülött »kincskeresőket«. Borzasztó pusztítást vittek végbe azóta a mindaddig többé-kevésbé érintetlen romok között. Lejjebb mindazáltal olyan maradványokat is sikerült kinyomoznom, amelyeket

megoltalmazott a törmelék vastag takarója. Nem volt nehéz nagyszámú embert megfogadni, és kiásatni velük az eltemetett emlékeket. A nehézségek után, amelyekhez hozzászoktattak a lakott helyektől, sőt a víztől is nagy távolságokra végzett sivatagi ásatások: itt a turfáni romoknál olyan kényelmesek voltak a munkásviszonyok, hogy szinte úgy éreztem magamat, akárcsak egy nagy város külvárosában. A tojuki ásatásokból egész halomra való szép falfestmény és sztukkodombormű darabjai kerültek napvilágra. Kínai és ujjúr kézirat-töredékeket is találtunk szépszámmal.

Tojukból december közepén továbbvonultam egy fontos romhelyre, Bezeklikbe, Murtuk falu alatt. A romhely a Kara-khodzsaoázist öntöző patak meredek nyugat ipartjának konglomerátumteraszát foglalja el, ott, ahol a patak szűk és vad szurdokban tör keresztül a fő turfáni mélyedményre alátekintő kopár hegyláncon.

Egész sora maradt itt fenn a részben sziklába vájt beomladozott templomcelláknak. Falaikat az ujjúr időkből eredő, buddhista legendai és vallásos jeleneteket ábrázoló tempera-festésű képek ékesítették. Modorban és tárgyban igen változatosak voltak ezek a freskók. Pompa és művészi érték dolgában felülmúltak minden hasonló Turfán-vidéki műemléket és emlékeztettek a tun-huangi «Ezer Buddha» gazdag festészeti kincseire.

1906-ban Grünwedel tanár, a buddhista képírás és művészet avatott ismerője alaposan tanulmányozta ezeket a finom falfestményeket és jelentékeny választékot vitt magával belőlük Berlinbe. Egy másik, különösen jókarban maradt sorozatot már korábban hazaszállított von LeCoq professzor.

Évszázadokon át sokat szenvedtek a falfestmények a képromboló mohamedán látogatók kezétől. Az utóbbi években további pusztítást vittek végbe bennük az odavalók: vandálok módjára kivagdostak apró darabokat, hogy eladogassák európaiaknak. Nyilvánvaló volt, hogy a közel jövőben még nagyobb pusztulás fenyegeti az emlékeket. A rendszeres, gondos leválasztás mutatkozott az egyetlen módnak akkori helyzetemben, hogy megmentsek amennyit lehet a belsőázsiai buddhista festőművészetnek ezekből a remek maradványaiból. A jellemző képekből válogattam (120. kép).

A freskók leválasztásának körülményes és kényes műveletét szerencsére nyugodtan rábízhattam «ezermester»-emre, Naik Samszud-dín-ra. Gyakorlott, ügyeskező ember volt. Derekasán segédkezett

neki Afrázgul Khán is. Apróra megrajzolt tervek alapján dolgoztak. Csaknem két hónapig tartott a kemény munka szakadatlanul, de végül mégis szerencsésen elkészültek vele. A szétvágott freskó-mezők gondos elcsomagolását ugyanazzal a technikával hajtották végre, mint Miránban. Száznál több láda megtelt velük. Nem írhatom itt le, hogyan sikerült sérülés ellen olyannyira biztosítani ezeket a könnyen morzsolódó sárvakolatra festett nagy festményeket, hogy baj nélkül tették meg a csaknem ötezer kilométeres hosszú-hosszú utat Indiába, teveháton, jakháton és lóháton, a havasi hágók egész során keresztül. (A legmagasabb közülük meghaladja a hatodfélezer métert). A bezekliki falfestmények számára később külön épületet építettek New Delhiben. Művészbarátom és munkatársam, F. H. Andrews szerkesztette össze és helyezte el szakértő, gondos munkával a kényes műemlékeket. Ami szabad időt szakíthatott magának az 1921-től 1928-ig terjedő hét esztendőben, mind a harmadik utazásomból hazahozott régészeti leletek rendezésének szentelte. A falfestmények okozták a legtöbb gondot és fáradságot.

Karácsony táján sietve ellátogattam Urumcsiba, a tartomány székhelyére, a T'ien-san túlsó oldalán, főként, hogy viszontlássam régi mandarin barátomat, a tudós P'an ta-dzsént (19. kép). Ekkor már magas hivatalos állást töltött be : az «Új Tartomány»-nak (Hszincsing), vagyis Kínai-Turkesztánnak pénzügyi kormánybiztosa volt. Mindhárom utazásomban, ha mégoly messze jártam is, mindent megtett, hogy munkámban támogasson. Neki köszönhetem, hogy a tartományi közigazgatás újra fenyegető akadékoskodásának elejét vette. Annál is inkább megnyugtat most, hogy előszóval fejezhettem ki akkor hálámat szíves pártfogómnak, mert amikor 1930-ban visszatértem Urumcsiba, már nem találtam életben. Az egész tartományban mindenütt nagyrabecsülték. Igazságos hivatalnok volt, igaz ember, — magas állása ellenére szegényen halt meg.

1915 januárjában a Murtuk melletti munkával annyira előrehaladtunk, hogy hozzáfoghattam egy másik feladathoz. Új és bizonyos tekintetben kellemetlen volt ez a munka, de annál háládatosabb. Ahol a Murtukból alászálló szurdok leereszkedik a kavicsborította síkságra, a Kara-khodzsához nyugatról csatlakozó jókora Asztana falu felett egy nagy ősi temetkező hely terül el. Kövekkel borított apró kúpszerű hantok mutatják, hol volt a temető. Az elszórt kúpok egyes csoportjait kavicsból rakott alacsony kerítések veszik körül.

A kúpszerű hantok alatt vannak a finom törmelék-közet vagy homokkő kemény rétegébe leásott igen mély sírgödrök. Sziklába vágott (s utólag megint betemetett) szűk bejáró vezetett le egy rövid alagútszerű folyosón át az egyes sírok bejáratához. A folyosót téglafallal zárták el.

A legtöbb sírról kiderült, hogy kifosztották. Az odavalóktól hallottam, hogy a múlt század nagy mohamedán lázadása idején és Jakúb Bég azt követő uralma alatt, de valószínűleg már hamarabb is fosztogattak itt. A halottak mellé temetett értékes tárgyakat túrták fel a sírokból. Kutatásainkból kiderült, hogy nemcsak ezekre az ereklyékre vadásztak a fosztogatók: maguk a régi fakoporsók tömör faanyaga is csábította őket, mert a tüzelő, akár fa, akár marhatrágya, nagyon ritka kincs Turfán oázisaiban. A futóhomok utóbb megint teljesen betemette a sírokhoz vivő kiszabadított folyosók bejáratát s ez a titka, meg az éghajlat rettentő szárazsága, hogy a sírgödrök tartalma oly csodálatosan jó állapotban maradt reánk. Csak a legutóbbi években, amióta a kínai forradalom eltompította valamennyire a kínaiak kegyeletes érzékenységet a holtak iránt, vetemedtek rá a környékeliek a sírok fosztogatására. A kincskeresők üzelmei még nem tettek sok kárt, de hasznuk számomra az volt, hogy engem megnyugtattak: igen fontos volt tudnom, hogy nem kell helyi előítélettel megküzdennem. Ez azonnal megkönnyítette nekem, hogy hasznos vezetőre tegyek szert egy bizonyos asztanai ember személyében, aki ebben a «síri» mesterségben máris nagy tapasztalatokat szerzett és kísérteti módon otthonosan mozgott a holtaknak ebben a birodalmában.

Bőséges számban találtam készségesen vállalkozó emberekre. A sírok föltárása gyorsan haladt. A rendszeres kutatásból minden egyes sírboltban határozottan megállapítottuk, hogy a temető a hetedik század legelejétől a nyolcadik század második negyedéig terjedő időből való. Ez a korszak magában foglalja a turfáni kerület helyi uralkodóházának utolsó időszakát a kínai uralom újabb térfoglalását (Kr. u. 640) megelőző időben, úgyszintén a következő száz esztendőit, amikor a T'ang uralkodóház megszilárdította hatalmát Kelet-Turkesztánban. Kao-csang fontos közigazgatási és katonai székhely volt akkoriban. Ez az a hely, amelynek romjaira Karakhodzsa és Asztana közelében rábukkantunk. A sírok legnagyobb részének bejárata közelében talált ép téglák kínai sírfeliratai hatá-

rozott időadatokat szolgáltatnak. Dr. Giles angol és Maspero francia tanár elemzéséből tudjuk, hogy a feliratokon nemcsak a halott neve, eltemetésének pontos ideje van rajta, hanem életrajzának egyes adatai is és egyébek. Ezekkel az adatokkal összevágunk az egyik-másik sírban talált tömeges kínai okmányok adatai. Az iratok ügyesbajos hivatalos elintézéseket, levelezés nyilvántartását, alárendeltek ellen felmerült panaszokat és a többi, foglalnak magukban. Van közöttük egy utasítás, hogy a postai út mentén istállókat kell építeni a postalovak számára. Mindezek bizonyára úgy kerülhettek a sírokba, mint elszórt papírosok. Az egyik kinyitatlanul talált koporsóban egész papírcsomagra találtunk ; ezt azért tehették a koporsóba, hogy kitömjék vele.

Az éghajlat szárazságának tulajdonítható, hogy a tetemek legnagyobb része és a holtak mellé temetett tárgyak feltűnően ép állapotban maradtak. Sok mindenféle tárgyra találtunk. Nagyobb részük igen érdekes. Együttvéve megismerhetjük belőlük a turáni azidőbeli élet mindennapos képét. Voltak közöttük bútorok és házi eszközök csinosan kidolgozott kicsinyített másai, festett sztukko-szobrocskák. Azért tették bele ezeket és sok más dolgot a koporsóba, hogy a holtakat szolgálják a túlvilágon. Így például találtunk az akkori női viseletre részleges világot vető, nőalakokat ábrázoló gondosan mintázott *figurínokat* (121. kép), fegyveres lovasokat, hogy kíséretképpen szolgáljanak, jellegzetes viseletű bennszülött szolgálk szobrocskáit.

Lovakat ábrázoló, élénk képzeletre valló, ügyesen faragott figurákat is találtunk, a Pámírok mindkét oldalán ma is nagyra becsült kecses badakhsi lófajtára emlékeztető faragványokat. Gazdagon felszerszámozva és sallangozva ábrázolják ezeket s így megismertetnek minket az akkoriban divatozó lószerszámozással. A mai lószerszám is sokat megőrzött ezeknek rajzából és művészi díszítéséből. Ugyanígy az élet után mintázták igen ügyesen a tevéket ábrázoló szobrocskákat. Nagyobb sztukko-faragványokat találtunk a sírok bejárata közelében levő fülkékben : a kínai szobrászat *tu-kuei* alakjaihoz hasonló felemás szörnyek figuráit. Ezeknek az volt a rendeltetésük, hogy elriasszák a holtak hajlékától a gonosz szellemeket.

A halottak táplálékáról is gondoskodtak a kínaiak. Mindenféle eleséget tettek koporsójukba. Ezek közül legérdekesebbek voltak a leleményesen sokféle alakú cifra sütemények (126. kép).

Meglepő volt, hogy mily épségben maradtak meg ezek a süte-

120. RÉSZLET A BEZEKLIKAI (TURFÁNI) BARLANGI SZENTÉLY FALFESTMÉNYÉRŐL,
NEW-DELHIBEN VALÓ HELYREÁLLÍTÁSA ÉS ELHELYEZÉSE UTÁN.

Balról óriás bódhiszattva isteni szolgálóival és hódolóival. Jobbról: Buddha nirvánába költözését sirató jelenetek.

Mérték 1 : 28.

121. LOVAGLÓ NŐ FESTETT AGYAGSZOBROCSKÁJA, AZ ASZTANAI TEMETŐ
EGYIK SÍRJÁBÓL, TURFÁNBAN.

Mérték 1:25.

mények, annál is inkább, mert a sírokat szemmelláthatólag feldúlták fosztogató kezek. Nem volt könnyű feladat a sokszázéves morzsálódó sütemény gondos becsomagolása, hogy baj nélkül szállíthassuk el. Női pipere cikkeket, nyilván valósággal használatban volt eszközöket is találtunk a holttestek mellett.

A holtakat mindenféle rongyszerű szövetekbe burkolták, többnyire selyembe. Ennek a szokásnak sok érdekes, gazdag leletet köszönhetünk, akárcsak Lou-lanban. Leleteink bőséges anyagot szolgáltatnak a vidék hajdankori szövő-fonó művészetének tanulmányozására. Annál is becsesebbek az asztanai sírok ilyen régi emlékei, mert koruk is megállapítható megközelítő pontossággal. A szövetek közt voltak mintás selymek, többszínűek és takácsszövésűek. A rajzok sokfélesége megkapóan szemlélteti, hogy milyen szerepe volt akkoriban Turfánnak és valószínűleg más oázisoknak is Kínai-Turkesztánban a Kína és Nyugat-Ázsia közötti kereskedelmi árucseré forgalmában abban az időben. Ugyanis a tisztán kínai rajzú mintás selymek mellett sok másfélét is találtunk. Ezeknek jellegzetes díszítő modora az Íránban és egyebütt a Közel Keleten, a Szaszanidák korában (a harmadiktól a hetedik századig) készült selymeket juttatja eszünkbe.

Leginkább ilyen «szaszanida» mintájú selymeket használtak szemfedőnek. Közülük külön is megemlítek egyet. Mintája finoman megrajzolt, nagymértékben stilizált vadkanfejet ábrázolt a szaszanida selymekre jellemző gyöngyszegéllyel (124. kép). Gyönyörű és erőteljes minta ez és különösképpen egészen úgy hat, mintha a mai időkben készült volna. Hogy a nyugati minták akkoriban érezhetően hatottak a kínai ízlésre, világosan kitűnik más mintás selymekből, amelyek bár jellegzetesen «szaszanida» modorúak, mégis téveszthetetlenül kínai gyártmányok. Lehetséges, hogy kivitelre készült darabok voltak.

A Kelet és Nyugat érintkezését szemléltetik a bizanciumi érmet utánzó aranyérmék. A görög-római obulusok módjára aranyat tettek a halott szájába, szemükre pedig perzsa ezüstérméket, amelyeket a hatodik század szaszanida királyai verettek. Végül megemlítek egy igazán művészi becsű kínai leletet: egy három mezőre osztott szép selyemfestmény maradványát. Nyilván azért tették a halott mellé, mert életében kedves kincse volt. Tekercs alakban kerülhetett a koporsóba, de utóbb a fosztogatók kezén több darabba szakadt.

A mesterkézből eredő kép festett jelenetei kertben foglalatoskodó hölgyeket ábrázolnak. A T'ang-kori világi festőművészet hitelesen egykorú emléke ez, a kínai művészet virágkorából, s így még foszlott állapotában is igen nagy értékűnek mondható.

A Turfánban zsákmányolt tömérdek régészeti emléket aprólékos gonddal, sok fáradsággal csomagolgattuk be ládáinkba s csak azután indíthattam útnak, február 6-án, a hatalmasan megnőtt karavánt Kásgar felé. Az ötven teverakományra való szállítmányt Ibráhím Bég, legmegbízhatóbb turki kísérőm két hónap alatt szerencsésen el is vezérelte Kínai-Turkesztán fővárosába.

Február közepe felé a Turfán-medence részletes térképezésével is jóformán végeztünk már. Befejezésül tehát elindultam Jár-khoto romhely tüzetesebb kikutatására. Ez a sajátságos, két mélyen bevájódó vízmosás közt szigetszerűen meghúzódó romhely (122. kép) nyugatra van a mai Turfán városától.

A romváros — jórészt lösszतालajból kiásott szentélyek és lakóházak szövevénye — különálló, természetből védett fennsíkon emelkedik. Ezek a tekintélyes romok jelölik a Turfán-vidék hajdani fővárosát, a Han-uralkodók idejéből. Sokatígérő látvány tárult itt elélem. Sajnos azonban, a környék lakói olyan könnyen hozzáférhetnek a romokhoz s a termékeny lösszतालaj oly csábító anyag földjeik trágyázására, hogy a romok törmelékei közt alig maradt rendszeres ásatásra hívogató kutatni való. Így azután, amikor észrevettem, hogy a kínaiak közt megint felütötte fejét a régészeti ásatásaim ellen irányuló akadékoskodás, örültem, hogy útnak indulhattam délnek, a Kuruk-tághba, újabb kutató munkára a sivatagba.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET.

A Kuruk-tághból Kásgarba.

Bármily érdekes és eredményes volt is régészeti kutatásunk a Turfán-medencében, vágytam már arra az időre, amikor a sivatag friss levegőjében folytathatom munkámat. Lábam azonban még mindig nem heverte ki a nyári balesetet a Nan-sanban. A Lop-sivatagba visszavivő hosszú vándorútra és új kutatásokra még nem vállalkozhattam. Be kellett érnem egyelőre azzal a jóleső elégtétellel, hogy Rái Bahádur Lál Szingh szerencsésen és sikerrel tért vissza január vége felé a «Szár az Hegyek»-ből. Fáradhatatlan segítőtársam jelentékeny munkát végzett küzdelmes és kockázatos útjában, amióta november elején útjaink elváltak. *Szingérben*, az egyetlen állandóan lakott helyen a Kuruk-tágh fennsíkjainak és kopár hegyeinek óriási területén, utasításaimhoz képest megkezdte a háromszögelést délkelet felé. A lou-lani romok közelében, a szélvájta Lop-sivatagban egy hétig kellett türelmesen várakoznia fagyos-szeles időben, húsz Celsius-fokig alászálló kemény hidegben, amíg a porral terhes légkör kitisztul annyira, hogy látcsövén át megláthassa messze délen a K'un-lun heglánc hólepte csúcsait. Arra kértem volt őt, törekedjék összeköttetést teremteni a Kuruk-tághban végzett háromszögelések és a K'un-lun északi lejtői mentén egy évvel előbb már meghatározott csúcsok hálózata között. Semmi fáradságtól vissza nem riadó buzgósággal fogott hozzá feladata megoldásához. Ha figyelembe vesszük, hogy mintegy 250 kilométernyi távolság választotta most el a K'un-luntól a Lop-medencén keresztül, s a k'un-luni térképezés óta egy év pergett már le: nem lephet meg, hogy amikor ezeket a theodolittal végzett megfigyeléseket később felülvizsgálták a dehra-duni térképező hivatalban, egyik hegycsúcs meghatározása tévesnek bizonyult.

Nem csoda, ha tévedett, hiszen mindössze egyszer s akkor is ködös időben figyelhette meg.

A nehézségek nem szegték kedvét Lál Szinghnek. Folytatta felvételeit. Behatolt az Áltmis-bulaktól északkeletre elterülő ismeretlen és tökéletesen meddő vidékbe. Szerencsére vele volt segítségül Abdurrahím, a tapasztalt szingéri vadász, aki az előző évben oly hasznos szolgálatokat tett nekünk, amikor a hajdankori kínai utat nyomoztam Lou-lanból Tun-huangba.

Lál Szingh jeget vitt magával, hogy kis csapatát szűkösen elláthassa vízzel ezen a rettentően száraz vidéken. De az Áltmis-bulakból vitt tüzelő néhány nap alatt elfogyott. Csikorgó fagyban, tüzelő nélkül dideregtek át a keserves éjszakákat. A 91. hosszúsági fokon végre Lál Szingh elhatározta, hogy nyugat felé fordul. Régi sivatagi ösvényen haladt lefelé a Turfán-medence legmélyebb részét ellepő sós mocsarak felé. Valamikor hámi-i vadteve-vadászok jártak ezen az ösvényen. A mocsár mentén higanyos légsúlymérővel végzett gondos észlelései az eddigieknél pontosabban határozták meg ennek a horpadásnak a mélységét. A mélyföld csaknem 300 méternyire süllyed a tenger színe alá.

Fáradalmas útjából megtérve, Lál Szingh csak egészen rövid pihenőt engedett meg magának sátortáborunkban, és már február első hetében megint útnak indult a Kuruk-tágh felé, ezúttal a hegység nyugati részének térképezésére.

Magam 1914 február 16-án indultam Turfánból a Kuruk-tágh felé. Szingér-ben magam mellé vettem vezetőül Abdurrahím testvéröccsét. A völgyekben, nyugat felé, régebbi telepek nyomait kutattam ki. Útunk egymást követő, feltűnően szaggatott hegyeken és mélyen bemetszett völgyek sorain vezetett keresztül. A tájkép jellege meglepően elüt a Kuruk-tágh legnagyobb részének lekoptatott felföldjeitől. De abban megegyeznek ezek a vidékek, hogy itt is nagyon nehéz volt vízhez jutnunk.

Teljesen sívár kavicspusztaságban folytattam útamát délkeletnek, a Kuruk-tágh lábához. Ott, többízben is, vadtevékkel találkozunk. Ez a pusztaságos vidék, akárcsak a Tun-huangtól nyugatra elterülő sivatag, ügylátszik, végső menedéke ezeknek a rendkívül félénk állatoknak.

A Dolán-accsfík sósforrásból vittünk magunkkal jeget, aztán továbbhatoltunk délnek a szélmarta sivatagba. Térképeztük a «Szá-

raz folyó» hajdani medrét, amely valamikor Lou-lanig szállította a vizet. Az előző évben ugyanis a folyómedernek ezt az utolsó szakaszát nem térképeztük.

Beköszöntött a homokviharok időszaka. De nemcsak a homok, — a szélrohamok dermesztő fagya is keservesen megnehezítette munkánkat. Emlékeztetett ez az időjárás előző téli élményeinkre, amikor a lou-lani sírhantokat ástuk fel. Most is ilyen csikorgó hidegben kutattunk ki két hajdankori kisebb temetőt, a régebben folyómenti síkság fölé emelkedő agyagmartokon. Leleteink teljesen hasonlósak voltak a Lou-lan romhely legészakkeletibb sírjaiban egy évvel előbb talált régi emlékekhez.

Semmi kétség, hogy ugyanaz az őshonos vadász- és pásztornép temetkezett ide, amelyről a kínai évkönyvekből tudjuk, hogy itt élt ezen a sívár lou-lani vidéken, amikor az erre vezető karavánúton még nem halt ki a forgalom. A negyedik században szűnt meg itt az élet.

A sírokban talált tárgyak meglepően szemléltették, mennyire elütött Lou-lan félnomád népe műveltség és életmód dolgában a kínaiaktól, akik ezen az ősi országúton jöttek-mentek. Egy, határozottan érdekes megfigyelést szeretnék itt megemlíteni.

A sírokban mindig találtunk durva gyapjútakarókba kötözött apró ágacskákat: a bogyópikk (*Ephedra*) növény gallyai voltak ezek. Ennek a növénynek egy alkaloida-tartalmú termékét az utóbbi évek óta hatásos gyógyszerként használja a nyugati orvostudomány is. Rendkívül keserű az íze. A tudomány még nem derítette ki, miért és mikor tért át a párszík zoroaszteri vallása ennek a keserű növénynek a használatára a régebbi szent *haoma* növény és az indiai *szóma* helyett, amelynek édes levét az isteneknek és embereknek kedves mámorító italként dicsérik a legrégibb szanszkrit és avesza szövegek.*

A Kuruk-tágh lába mentén mohón lestem már, mikor bukkan fel Afrázgul. Február elején küldtem el Turfánból a Lop-sivatagba. Fáradságos kiegészítő kutató munkával bíztam meg akkor. Volt okom aggódni a kis csapat sorsáért. A riasztó térszín s a hosszára nyúlt fáradalmak ügylehet, kemény próbára tették a vele küldött négy derék teve erejét és kitartását. A találkozásunkra kitűzött határidő

* A fentiek írása óta Stein Aurél pompás tudós értekezést írt erről a kérdésről és a problémát sokkal közelebb hozta a megfejtéshez. (*A fordító jegyzete.*)

letelt s Afrázgul csak nem jelentkezett. Nagy megkönnyebbülést éreztem, amikor a Dolán-accsíkból való visszatérésemet követő napon bekocogott a kis karaván: Afrázgul és három derék turkí kísérője, köztük a bátor Hasszán Ákhún, régi, mindentudó tevehajcsárom.

Afrázgul elbeszélte élményeit. Északról a legrövidebb irányban ment Áltmis-bulakba, ott megrakodott jéggel, aztán kikutatta azokat a legvégső régi romhelyeket Lou-lantól északkeletre, amelyeknek megvizsgálására egy évvel előbb nem jutott időm. Azután északnyugatnak csapott és attól a ponttól, ahol az ősi kínai út a kiszáradt Lop-tenger sóborította medrébe ér, fáradságos menetekben folytatta vándorlását a meder partja mentén a legészakibb pocsétáig, amelyet még elért a Tárím ezidei tavaszi áradása. Végül átvágott azon a rettentő magas homokhalmokkal borított területen, amelyet én 1907 januárjában szeltem át, de más irányban, és megérkezett a Kuruk-tágh lábához. Küzdelmes kutató útjában másfél hónapon keresztül egyetlen emberrel, sőt élőlénnel sem találkozott. Pontos térképfelvételekkel, részletes naplójegyzetekkel és érdekes régészeti zsákmánnyal megrakodva tért vissza.

Afrázgul megérkezése után vele együtt Jing-p'an felé folytattam útam, nyugat felé. Ez a hely annak a partnak a közelében van, ahol a «Száraz Folyó» hajdani medre eltér a Koncse-darjától, a Kara-sahrból jövő folyótól, vagyis inkább attól a *medertől*, amelyben ez a folyó akkoriban folyt. Itt egy romokban heverő erőd és egy kis szentély érdekes maradványaira találtunk. Kozlov ezredes és Sven Hedin is megemlékezik már e romokról. Leleteinkből kitűnt, hogy megerősített állomás volt ezen a helyen. Egy kínai feljegyzés *Csu-pin* néven említ egy erődöt annak a folyónak a partján, amely — időszámításunk első századaiban — Lou-lant öntözte. Kikutattuk az erőd romjait. Az állomás a hajdani kínai útnak egyik jelentős pontját volt hivatva védelmezni, azt, ahol a Csarkhlikből manapság is Turfánba vivő nyomdok metszi az utat. Néhány jól megőrződött sírban talált leletek arra mutatnak, hogy kínai várórség tanyázott itt.

Ezután a sivatagon át Korlába vándoroltunk tovább, északnyugat felé. Útközben kikutattam a Kuruk-tágh tövében csaknem kétszáz kilométeres vonalban egymást érő hajdani őrállomások maradványait. Némelyik őrtorony feltűnően szilárd építmény volt (123. kép). Könnyű volt felismerni, hogy ugyanolyan jellegzetes módon épültek, mint a kanszui régi kínai határfal őrtornyai. A tornyok kétségtelenül

abban az időben épültek, Krisztus előtt 100 körül, amikor Vu-ti császár a Tun-huangból Lou-lanba vivő út védelmére falat emeltetett és rajta az őrállomások sorát létesíttette.

A tornyok nagy magassága, egymástól való távolságuk és más jelek is arra vallanak, hogy elsősorban tűz- és füstjelek továbbítása volt a céljuk. Ennek a hajdani országútnak a jelentősége bizonyosan nagyot hanyatlott azután, hogy a kínai hatalom kiterjeszkedett a T'ien-sanon túlra, északon, és megnyílt az út Hámin keresztül. A lou-lani útvonal ettől fogva elnéptelenedett. De a tornyok melletti szemétdombokban talált pénzek, kínai papiros, írásfoslányok s más leletek arra mutattak, hogy a T'ang-időkben még használatban volt az erre vivő út.

Ilyesféle jelzőberendezések szükségessége különösen érezhető kellett hogy legyen itt a Han-korban, mert a Tárím-medencének főképpen északkeleti sarka felől fenyegetett a húnok betörése. Ott van a Korla-oázis. Tudjuk a korábbi és későbbi Han-uralkodók évkönyveiből, hogy a húnok portyázó rajtaütése nem is egyszer veszélyeztette Lou-lanban a kínaiak uralmát s a Lou-lanon átvivő út biztonságát. Korla a T'ien-san tövében levő oázisok füzérének keleti végében van. Ezek mentén vitt el a Tárím-medence nagy északi országútja. Korla van azonkívül legközelebb a tőle félnapi járóföldre elkanyarodó nagy Kara-sahr völgyhöz is. A nagy Julduz-fennsíkról szélesen alászálló völgy felső szakasza kedvelt legelőterülete volt mindig a vándoréletű törzseknek, a húnoktól a mai mongolokig, és erről felől nyílt mindig legkönnyebb útjuk a portyázó nomádoknak.

A Kara-sahr völgy a déli végénél, ott, ahol Kara-sahr városa van, valóságos kis mellékmedencévé tágul. Ennek nagyobbbrészét a nagy Baghras-köl (tó) foglalja el: a Kaidu-gol vagy Kara-sahr folyó vizeinek természetes nagy gyűjtőmedencéje. Ez táplálja bőségesen Korla öntözőcsatornáit. És ennek köszönhetette a Koncse-darjá is jelentékeny és állandó vizét, amely a hajdani időkben fő tápláló ere volt a «Száraz Folyó»-nak az év nagyobb részében.

A Baghras-tómellék termékeny földjén manapság viszonylag kevés a megművelt terület. Ennek oka alighanem összefügg azzal, hogy jórészt mongol nép él ezen a tájon. A kínai évkönyvek arról tanúskodnak, hogy hajdanta nem így volt. Jen-cs'i, ahogyan akkor nevezték, gazdasági és politikai tekintetben számottevően fontos vidék volt. Bizonyossága ennek a romokban heverő körfal nagy ki-

terjedése. Itt volt a régi főváros, Bagdad-sahrí, a tó északi partja közelében. A sóval átitatott földalatti nedvesség és a tulajdonképpeni Tárím-medence éghajlatánál nyirkosabb légkör teljesen elpusztított itt minden építészeti emléket.

Hálásabb tér kínálkozott a régészeti munkára második utazásom idejében, 1907 decemberében. Kiásattam akkor azokat a nagykiterjedésű rombadőlt buddhista szentélyeket, amelyeket az odaváló mohamedánok Ming-oi («Ezer ház») néven ismernek. Ezek a szétszórt épületek a T'ien-san előhegyeiből kiszögellő alacsony sziklalépcsőket foglalják el, a tó kifolyásától északra.

A romok helyzete — eltérő nagyságú, de hasonlóan épített cellák hosszú sorai — megkönnyítette a rendszeres ásatást nagy munkásereggel. Nemcsak eső és hó: egy nagy tűzvész is sok kárt tett bennük. A romok közt talált legújabb kínai pénzek a kilencedik századból valók voltak, valószínű tehát, hogy a tűzvész a legrégebb mohamedán beözönléssel lehetett összefüggésben. A mohamedánok gyűjtötták fel a várost.

De sem a képrombolók dühe, sem az éghajlati viszonyok nem tudtak akkora pusztulást okozni, hogy bőséges régészeti zsákmányra ne tegyünk szert. A nagyobb cellák belsejét és a felvonulásokra szolgáló körfolyosókat ellepő törmelék mély rétegeiben pompás apró sztukko-szobrokat találtam. Valamikor a falak domborművű frízeit díszítették (127. kép). A tűzvész csak használt nekik: a nagy hőségben terrakottaszerűen megkeményedett a vakolat-sztukko anyaga. Máskülönben alighanem megrongálódtak volna a légköri nedvességtől.

A boltozott folyosókban itt-ott érdekes freskófestményeket találtunk. Ezeket még jókor betemette a törmelék s megmenekültek tüztől és víztől (125. kép).

Sok festett falmező és finom aranyozott fafaragás tanúskodott arról, hogy a szentélyeket egykor gazdag fogadalmi ajándékok díszítették.

Ezeknek a művészi emlékeknek a stílusa általában az India északnyugati határszélén virágzott görög-buddhista művészet erős hatására vall. Ritka kivétel is akad: így például egy *lókapála* (egy «Világtáj Őre») faszobra, a T'ang-kori szobrászatnak egy pompás emléke.

A legtöbb itt talált sztukko-szobornak különleges érdekessége a fejek mintázásában (127. kép) mutatkozó sajátos módor. Csodálatos módon a középkori gótikus szobrászatra emlékeztetnek. Pár-

huzamos fejlődés eredménye ez, annál is figyelemreméltóbb, mert a fejlődés folyamában nincs semmi összefüggés, ha talán végső eredő okaiban megvan is a rokonság. Ez a jelenség a Belső-Ázsiába átszármazott indiai görög-buddhista művészet történetének tanulmányozóját különösen érdekelheti.

Már második utazásom idejében, 1907 januárjában, alkalmam volt meggyőződni arról a Korlában és a Tárím-medencét északon szegélyező oázisokban elterjedt népi hiedelemről, hogy a sivatagban délre innét, «homokba temetett városokat» láttak. Az oázisok vonala és a Tárímot és északi mellékfolyóit szegélyező bozótos öv között aránylag keskeny a sivatag és sehol nem borítja mély homok. A homokba temetett városok híre mindazáltal tartja magát.

Korlai vadászok makacsul erősködtek, hogy fallal körülvett városokat láttak arrafelé. Végül is elhatároztam: rövid kitérőt teszek az Incsike és Csarcsak folyómedre között, Korlától délnyugatra levő térképezetlen sivatagi területre. Földrajzi tekintetben érdekes volt ez az út, mert megfigyelhettem a folyómedrek eltolódásait. A «régi városok» azonban végül nagyon kicsire zsugorodtak. Kiderült, hogy annyi igaz belőlük, hogy száraz folyómedrek partján van néhány mohamedán sír és kezdetleges pásztorviskó. Úgynevezett vezetőim egészen jóhiszeműek voltak a maguk módján. Szentül hittek benne, hogy én majd felfedezem azokat a romokat és eltemetett kincseiket. De hát «varázsló tudományom» gyengének bizonyult a fallal körülvett városok gonosz szellemeinek legyőzésére, akik elrejtették előlünk városaikat. Embereim feltüzelt képzelete a régi meshagyomány nyomán valósággal látta is ezeket a városokat annakelőtte, — saját-ságosképpen mindig csak homokviharok idején. Ők sajnálkoztak legjobban, hogy bennem — «megcsalódtak».

Turfán óta külön csoportokban jártunk. Április első napjaiban Korlában egyesült a tábor. Onnan néhány nap múltával 1915. április 6-án indultunk el Kásgarba vivő hosszú útunkra. Lál Szingh feladata volt, hogy a T'ien-san mentén haladva, térképezzen a főláncból annyit, amennyit a korai évszak és a rövid idő megenged. Muhammad Jakúb, második térképezőm, délnek fordult a Koncse és az Incsike folyón át a Tárímhoz azzal az utasítással, hogy térképezze a Tárím akkori főágát Járkand közeléig. Derék tevéink legnagyobb részét vele küldtem, hogy az 1913 ősze óta tartó sok nélkülözés után élvezzék a folyómenti bozótos bőséges legelőit.

Én magam, régészeti feladataimhoz képest, a T'ien-sant délről szegélyző oázisok hosszú sorát követtem. Arra halad el ma is, mint hajdanta a Tárím-medence fő kereskedelmi útvonala. Bármily jól ismert is ez az országút, — Korlától Kásgarig kerek ezer kilométer — érdekes megfigyelésre nyílt alkalmam az oázisok jelenlegi fizikai és gazdasági viszonyaira és történeti multjára vonatkozólag. De kutatásaimat több okból is korlátok közé kellett szorítanom. Ezért csak rövidre fogom itt útam elbeszélését.

A kisebb oázisokban kevés építészeti emlék maradt meg. Ennek oka a hosszú ideig lakott telepek kiterjedt öntözése. Az oázisok körül és között meg nem volt elég futóhomok, hogy megvédje a régiségeket. Így például Bugur oázisban, Korlától ötnapi járóföldre nyugatnak, semmiféle romot nem tudtunk kinyomozni. Pedig ez az oázis lehetett a korábbi Han-évkönyvekben emlegetett Lun-t'ai, az egész Tárím-medence kínai főkormányzójának székhelye. De már Buguron túl, Kucsá felé, az agyagos sivatagban szilárd őrtornyok sorát fedeztem fel a karavánösvény mentén, világos jelül annak, hogy a hajdani kínai országút ugyanezt a vonalat követte.

Kucsá Kásgar után a legnagyobb oázis a T'ien-san déli lába mentén. Nemcsak a megművelt területek nagysága és a gazdasági források tekintetében nevezetes ez a hely. Földrajzi helyzete is különösen kedvez kereskedelmi forgalmának. Gazdasági jelentőségét a két tekintélyes folyóból táplált öntözőcsatornáinak köszönheti. Kereskedelmi jelentőségét pedig az biztosítja, hogy itt található a hegyeken át északnak Dzungária gazdag vidékére vivő út, meg a déli út, amely a Khotan-folyó medre mentén a Taklamakán-sivatagot átszelve, közvetlenül Khotanba visz. Ez magyarázza meg a vidék politikai és művelődési jelentőségét végig a történelmi korokon.

Erről a történeti multról regélnek a szentélyek és templomok tekintélyes és nagyszámú romjai, a kucsái buddhista vallási intézményeknek és a valamikor itt élt nép jólétének emlékei.

A romok legnagyobb része közel van a főútvonalakhoz, azokon a pontokon, ahol a folyók kilépnek az előhegyekből s így már régen figyelmet keltettek. Ennek következtében német, francia és orosz kutatók nagy alaposággal kikutatták a romhelyeket még második utazásom előtt, amikor 1908-ban rövid időt ott töltöttem Kucsában. A kizili és kumturai barlangkápolnák falait egykor díszítő nagyon érdekes freskók javarésze Grünwedel és von LeCoq tanár gyűjtemé-

nyével a berlini néprajzi múzeumba került. A két német kutató ismertette őket fontos kiadványaikban. Nagyon becses kéziratok is jutalmazták ezeket a kutatásokat, mert habár a szövegek kisterjedelműek, megismertetnek bennünket Kucsá hajdani nyelvével. Erről a nyelvről is, mint Turfán vidékének régi nyelvéről kiderült, hogy az indo-germán nyelvcsaládhoz tartozik és közelebbi rokonságban van az itáliai és szláv ággal, mint az árjával.

Habár a korábbi kutatások következtében kevesebb eredményre számíthattam, a régészeti és földrajzi munka teljes három hétig itt-marasztott Kucsá-oázisban és környékén.

Afrázgul Khánnal gondosan térképeztük a ma művelés alatt álló földeket és azokat a területeket, amelyek a cserjés sivatagban délen, keleten és nyugaton elszórt romhelyek tanúsága szerint egykor a megművelt földekhez tartoztak. Többhelyütt érdekes régészeti leletekre bukkantam. Véglegesen megállapítható belőlük, hogy a telepek kora a buddhista időkbe nyúlik vissza. Megfigyeléseim alapján szilárd okom van hinni, hogy a T'ang-időkben az akkori Kucsá-oázisnak sokkal nagyobb kiterjedésű öntözővízre volt szüksége, mint amennyi mostan kapható.

Bizonyos, hogy az oázis csatornáit tápláló két folyó vízmennyisége a buddhista idők óta jelentékenyen megcsappant. De itt is, mint a khotani oázisban, — ahol sok tekintetben hasonló jelenségek figyelhetők meg — a régészeti bizonyítékok nem adnak végleges választ arra a kérdésre, mennyiben volt a víznek ez a megfogyatkozása közvetlen okozója annak, hogy az egykor öntözött területet a történelmi korban elhagyta a lakosság és hogy milyen fokozatokon át ment végbe az elnéptelenedés. De magát a tényt, hogy a folyók víztömege csökkent, jól emlékezetben kellett tartani, ha Belső-Ázsia kiszáradásának sokat vitatott kérdésével foglalkozunk.

Első futó látogatásom idején 1908 januárban Kucsából indultam el arra a küzdelmes és meglehetősen kockázatos vándorútra, amely a Tárím mellől a Taklamakán elriasztó sivatagán keresztül vezetett délnek a sivatagnak arra a pontjára, ahol a Kerija-folyó belevész a homokba.

A *Desert Cathay*-ban, és magyarul a *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban* című könyvemben részletesen elbeszéltem annak a kalandos útnak nyugtalanító élményeit.* Itt, még ha jutna is rá tér, hogy meg-

* *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban*. (Természettudományi Könyvkiadó Vállalat, 1913.) 529—551. lap. (Ott Kucsá neve így szerepel: Kucsár.)

írjam megint ezt a történetet, túlságosan messze el kellene kanyarodnom a minket ezúttal érdeklő területtől.

Május elején (1915) elindultam Kucsából nyugat felé. Sajnálkozva hagytam el az oázis szép, zöldelő gyümölcsöseit s váltam meg vonzó, értelmes és előzékeny népétől — nem hiába, hogy már a kínai régi történelmi művek ilyennek írják le az oázis lakóit. Afrázgul Khánt Akszuba küldtem térképezésre, a régi, legrövidebb úton, amely a kopár külső hegylánctól délre elterülő cserjés sivatagon visz keresztül. Többnap járóföldre nyoma sincs víznek arrafelé, azért manapság teljességgel kihalt az az út.

Magam néhány kisebb buddhista romhely kedvéért a Baimedencén keresztül vivő főútvonalat követtem. Ez a mellékmedence északra van a hegylánctól s az a folyó ömlik beléje, amely a T'ien-san egyik gleccserhágója — a Muz-art — közelében ered és Kucsá mellett folyik el.

A turkesztáni nyár rekkenő hősege beköszöntött már, amikor Akszu hosszan elnyúló oázisába megérkeztünk. Ezért egyáltalán nem bántódtam rajta, hogy ezen a keskeny megművelt földszalagon, az északnyugat felől jövő Tauskan-folyó két partján, semmi régi kutatni-való emlék nem akadt. Nem igen lehetett nevezetes vidék ez a hajdani időkben. Mai lakói, a dolánok, újabb bevándorlók. Ez a meg lehetőségen faragatlan népség egy eredetileg félnomád török törzshöz tartozik.

Hatnap menetben értük el Maral-básít, jórészt sivatagi útban. Útközben odalátstottak a Kelpin kis oázisát körülvevő kopár hegyek, a T'ien-san egyik elágazása. Második utazásomban 1908 májusában térképeztem és átkeltem azokon a kopár láncokon s amikor kijutottam a hegyek közül, rombadőlt őrtornyok sorát nyomoztam ki, annak a hajdani útvonalnak a mentén, amely azon a részen ma tökéletesen víztelen homoksivatagban halad tova, a mai úttól északra. A Kásгар-folyó végső medrének eltolódása, Maral-básín túl, térítette el a régi karavánutat.

Maral-bási közelében egy másik dolán telep van azon a helyen, ahol a Tárím és Kásгар folyó megközelíti egymást. Elkülönített sziklás hegyhátak, a Tien-san végső kiágazásai emelkednek ki szigetekként a némely helyütt még mocsaras, széles folyami síkság fölé. Két ilyen hegyháton, ott, ahol a mai út eléri Tumsuk falut, T'ang-kori buddhista szentélyek romjai vannak. Megnéztem a romokat, de nem

volt ok soká késlekednem ott, mert Pelliot és von LeCoq tanárok már feltárták ezeket én előttem.

1913 őszén jóval északabbra kifürkésztem egy ugyanilyen fekvésű kis buddhista rom maradványait. Az ott és egyebütt megfigyelt régészeti jelenségek arra vallanak, hogy a Kásgar-folyó főága, amelynek mentén halad el hol balról, hol jobbról a mai karavánút Maralbásitól Kásgarig: alighanem egészen a középkorig sokkal jobban megközelítette azt a meredek külső hegyláncot, amely a Kásgartól keletre elterülő lapos síkságra tekint alá.

Faizábádban elértük Kásgar nagy, termékeny oázisának keleti szélét. Május utolsó napján pedig bevonultam megint a Csíní-bághba, a brit főkonzul mindig vendégszerető hajlékába. Ez a kedves, meghitt otthon volt 1900 óta valamennyi belső-ázsiai vándorútam felszerelő állomása.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET.

Kásgarból az Álicsur Pámírra.

Öt hetet töltöttem Kásgarban. A megérkezésemet követő forró hetek, 1915 júniusában, serény munkában találtak: száznolcvankét súlyos ládát megtöltő gyűjteményem gondos újracsomagolása, hogy baj nélkül tehesse meg a hosszú utat a Kara-koramon át Kasmírba, és egyéb gyakorlati tennivalók egész özöne tömérdek dolgot adtak. Munkámat megkönnyítette régi szállásomon Sir Percy Sykes ezredes (azóta tábornok) szíves vendégszeretete. Ő volt az akkor távollevő Sir George Macartney brit főkonzul helyettese. Sir Percy hamarosan maga is elutazott Kásgarból. Vadászkirándulásra ment hűgával, Ella Sykes kisasszonnyal, az ismert utazó- és írónővel. Így én kedves társaságuktól megfosztva, egyedül maradtam a Csíni-bághban. Házigazdám távollétük idejére is szíves vendégszeretettel gondoskodtak kényelmemről és előzetes intézkedéseikkel megkönnyítették előkészületemet. Hálával gondolok segítségükre.

De ami még jobban ébrentartotta lelkesültségemet, az az öröm volt, hogy megvalósíthatom végre az Orosz Pámírokon át az Oxus vidékére vivő utazásom régóta dédelgetett tervét. Ifjúkorom óta elbűvölő erővel csábított mindig a «Világ Teteje», az Oxustól északra elterülő vidék és Irán szomszédos legszélsőbb keleti tájéka. Egyaránt vonzott annak a földnek földrajzi és népeleti érdekessége, történelmi vonatkozásai. A politikai viszonyok hosszú időn át elvágták az utat arrafelé a brit utazók elől, kivált ha mint én, az indiai kormány szolgálatában áll. De az angol-orosz egyezmény megenyhítette a helyzetet. A két birodalom ázsiai érdekeinek megbékéltetése után remélni kezdtem, hogy a sorompó fel fog még nyílani előttem, legalább részben, tudományos céljaimra való tekintettel.

Ezért 1913 őszén az indiai kormány külügyminiszteréhez for-

dultam azzal a kéréssel, hogy a londoni külügyminisztérium hozzájárulásával egyengesse útamat az orosz kormánynál: adja meg az engedélyt az Álai-Pámír és az attól nyugatra elterülő hegyvidék meglátogatására. Azokon a hegyeken át jártak a hajdani selyemkaravánok Kínából Baktriába.

Tapasztalataim alapján gondom volt rá, hogy bőséges idő jusson a szükséges diplomáciai eljárás lebonyolítására. Azt is tudtam, hogy Kínai-Turkesztánban lomhán jár a posta. Annál nagyobb megkönnyebbüléssel töltött el, amikor 1915 áprilisában Kucsában megörvendeztetett a félhivatalos értesítés Szimlából, hogy az orosz külügyminisztérium megadta az engedélyt. A háború — jó szerencsémre — megszilárdította az orosz-brit szövetséget; ennek is része lehetett a kedvező döntésben.

De az a reményem, hogy rögtönösen megvalósíthatom útitervemet, amelynek befejező része az Orosz-Turkesztánon át Perzsia délkeleti részébe — téli kutatásaim színterére — vivő út: meglehetősen elhomályosodott, amikor megérkeztem Kásgarba. Az orosz diplomácia képviselője, Meszcserszkij herceg, a kásgari orosz főkonzul, igen jó viszonyban volt brit kartársával és nagyon szívélyesen is fogadott. De mindjárt kijelentette, hogy nem kapott semmiféle utasítást az engedélyre vonatkozólag, hogy orosz területre léphessek. Kértem, táviratozzon Taskendbe, a főkormányzó hivatalának. Ott sem tudtak semmit az engedélyről. Aggasztó bizonytalanság fogott el. Végül is sürgönyt küldtem közvetlenül Petrográdba. A petrográdi brit nagykövet, Sir George Buchanan táviratban válaszolt, hogy a kívánt engedélyt a cári kormány már régen megadta. Habár ez az üzenet hozzám érkezett, Meszcserszkij herceg nagy előzékenységgel elfogadta hitelességét és kiállította a szükséges külön írásbeli engedélyt.

Jól esett és hálás voltam a figyelemért. De még nagyobb örömmel töltött el a nagyműveltségű diplomata további készséges támogatása. Amikor kifejtettem előtte, hogy miféle tudományos célból kívánkozom átjutni azokra az orosz területekre, Meszcserszkij herceg nyomban hozzájárult, hogy engedélyem érvényessége kiterjedjen az egész Pámírra és Orosz-Turkesztán hozzácsatlakozó részeire. Szíves ajánlóleveleket adott az orosz határszéli hatóságokhoz és az orosz pártfogás alatt álló Bokhara hatóságaihoz. Ennek köszönhettem, hogy a rákövetkező háromhónapos vándorutamban mindenütt igen hatékony segítségben részesültem. Ha arra gondolok, mily gyanúval fogadtak

régebben minden brit utazót Orosz-Turkesztánban, s még inkább, hogy mily súlyos viszonyok uralkodnak azóta azokon a tájakon: valóban hálás lehetek jósorsomnak, hogy éppen a háború teremtette kedvező időben segített hozzá régenvágyott tervem megvalósításához.

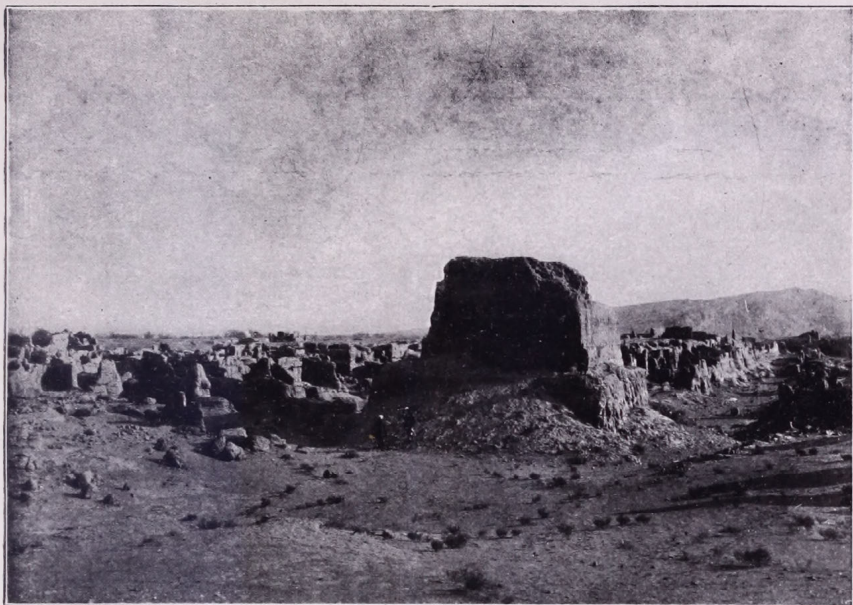
Július 6-án elhagytam Kásgart. Nyugat felé indultam a hegyek felé. Régiségrakományokkal súlyosan megterhelt nyolcvan tevéim útnak indítására minden előkészületet megtettem már akkor, de a karaván még nem indulhatott el a Karakoram hágóin át Indiába. Meg kellett várnia a K'un-lun völgyeiben zajló nyári áradás elvonulását. A karavánt Lál Szingh gondjaira bízam. A kénytelen késedelmet arra használta fel, hogy térképezze a Muztágh-ata hegyláncról északra a Kásgar-folyó forrásvidékéig terjedő és onnan a T'ien-sanhoz csatlakozó magas havasokat.

Mielőtt Lál Szingh visszatért hozzám a sokfajta végső utasítás céljából, egyheti időm jutott, hogy a Bosztán-arcse kirgiz sátor-tábor feletti havason (129. kép), pompás magányban, háborítatlanul végezzem el sürgős írnivalóimat. Lejebb a völgyben derék tevéim, szívós útítársaim a Lop-sivatagban és egyebütt, élvezték a kövér legelőn többhetes pihenőjüket a hűvös hegyek között. Amikor elkövetkezett indulásom ideje, csaknem annyira nehezemre esett a végleges megválás tőlük, mint az ideiglenes elszakadás hűséges Lál Szinghemtől. Többi kísérőm közül is egyedül a fiatal Afrázgul Khánt tartottam magam mellett. Tudtam róla, hogy mindig készséges és hasznos segítőtársam, még ha sem térképező munkát, sem ásatást nem végzünk is.

A hetekig tartó küzdelmes előkészületek után a felszabadulás jóleső érzetével küldtem postára hegyi táboromból utolsó súlyos leveles-zsákomat, Kásgarba és Indiába és indultam el az Ulúgh-art hágón át a Pámírok felé. Másnap átkeltünk a nehezen járható ötezer méteres hágón. Amikor a meredek kapaszkodó után felértünk a keskeny nyeregbe, az időnként felszálló felhők között megragadó kilátás nyílt Módzsi tágas völgyén át az Orosz Pámírok hatalmas keleti hegybástyája felé. A hágó alatt a déli jégfedte hegysarkantyúról alátoluló mintegy tizenöt kilométer hosszú jégár középső és alsó szakasza tűnt szemünkbe.

A leszállás mindvégig nehéz, megterhelt állatokkal helyenkint lehetetlen. Meredélyes északi hegynyúlványokon át vitt az út, arrafelé, amerre kis függő jégárak választják el őket egymástól. Amikor

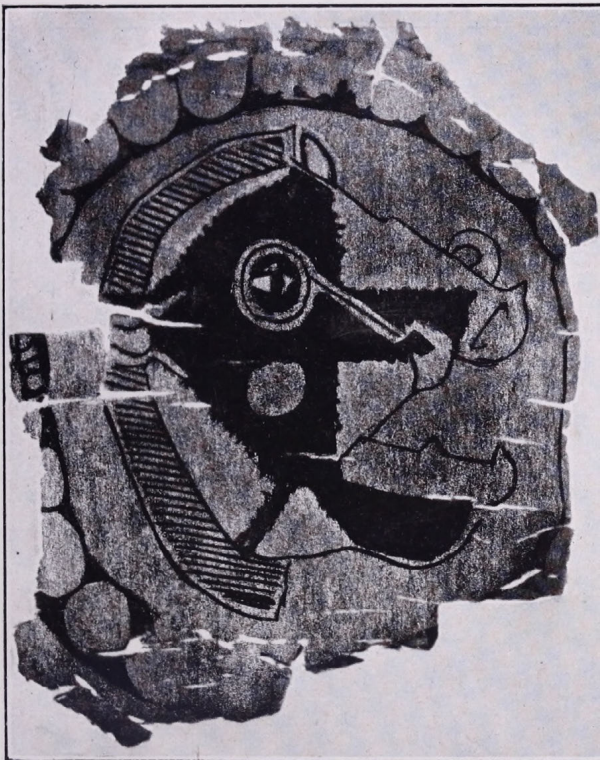

122. JÁR-KHOTO ROMVÁROS (TURFÁN EGYKORI FŐVÁROSA)
KÖZÉPSŐ FŐ-UTCÁJA ÉSZAKRÓL.

Az előtérben kimagasló építmény templom-rom.

123. A JING-P'ANBÓL KORLÁBA VÍVŐ ŐSI KÍNAI ÚT
EGYIK ŐRTORNYÁNAK ROMJA.

124. HALOTT ARCÁN TALÁLT «SZASZANÍDA» SELYEM
SZEMFEDŐ, A TURFÁNI ASZTANA TEMETŐJÉNEK
EGYIK SÍRJÁBÓL.

Mérték 1:2-2.

125. FALFESTMÉNY: BUDDHA ÉLETÉBŐL VETT
JELENET. A MING- I ROMHELYEN (KARA-SAHR)
KIÁSOTT BUDDHISTA SZENTÉLYROMBÓL.

Mérték 1:6-6.

könnyebben járható térszínre értünk a nagy jégár torkolata fölött, valóban méltán meg lehetett az az érzésem, hogy túlkerültem a nagy észak-déli hegybástyán, a régiék *Imaosán*, amely Ptolemaeus «Belső» és «Külső-Scythiá»-ját, vagy amint ma nevezik, Írán legkeletibb részét Kína belsőázsiai birodalmának legnyugatibb határvidékétől elválasztja. Ugyanakkor este, ötvenhárom kilométeres menet után, gyalog és lóháton, elértem a Kun-tigmaz kirgiz legelőt a fő völgyben, Módzsi alatt. Ott találkoztam a Tághdumbás Pámírról visszatérő Sir Percy-vel és húgával, Ella Sykes kisasszonnyal. Másnap együtt táboroztunk.

A Kínai Pámír legészakibb vonulata mentén, majd pedig a Kásgar-folyó legnyugatibb mellékfolyójának szurdokában haladtam felfelé. Öt napig tartott ez az út gyors menetben. A Kos-bél hágón kapaszkodva felfelé, 4200 méter magasságban pillantottam meg először a kelet-nyugati irányú nagy Trans-Álai hegláncot. Egyes csúcsai meghaladják a 6000 métert. Miközben a Markan-szu medrében kaptattunk felfelé, amely Kásgar felé szállítja vizét, észrevétlenül átléptük az orosz határt. Akkor éjjel fagyos hóvihart kaptunk.

Másnap, július 26-án, elértük a Kizil-art nyergét, ahol a pámíri és az Oxus-menti katonai állomásokat Farghána tartománnyal összekötő katonai út 4300 méter magasságban átszeli a Trans-Álai hegláncot.

Furcsa érzés volt teljes kétesztendei vándorlás után megint mérföldkövekkel szabályosan megjelölt rendes szekérúton járni. Amióta egy kirgiz sátoztáborot elhagytunk, Módzsi felett, egyetlen emberi lénnel nem találkoztunk, amíg csak északon leszállva, aznap este el nem értük a kis Por-döbe menedékházat. Ott egy barátságos orosz vámtiszt fogadott: egy kaukázusi osszét. Éppen akkor érkezett a farghána-kásgari főút egyik állomásáról, Irkés-tamból. Tőle tudtam meg, hogy másnapra várják Iván D. Jagello ezredesnek, a pámíri hadosztály katonai és politikai főnökének megérkezését, útban főhadiszállásáról Taskend felé. Egy napig időztem Por-döbében s ezalatt alkalmam volt megismerkedni ezzel a kitűnő tiszttel. Jagello ezredes egy Kun-tigmazból fürge kirgiz lovassal küldött levélből tudta meg jövetelünket.

A tapasztalat hamarosan megmutatta, hogy akár a Hindúkus indiai oldalán sem remélhettem volna tökéletesebb, gondosabb fogadtatást, mint ami itt várt rám orosz földön Jagello ezredes jóvoltá-

ból. Hatékony intézkedései végigkísérték egész utamban: a Pámíronkon, a Felső-Oxus vidékén, Vakhánban, Sughnánban és Rósanban, mindenütt, ahova csak elért a keze. Jagello ezredes azelőtt a keleti nyelvek tanára volt a taskendi katonai törzstiszti iskolában. Nagyon érdekelt az Oxus-vidék földrajza és néprajza, és kész örömmel egyengette az útját minden olyan kutatásnak, amely világot vetített a föld multjára. Főként az ő készséges segítségének és előrelátó gondoskodásának köszönhető, hogy rövidre szabott időm alatt, egyetlen napnyi idővesztés nélkül annyi érdekes földet bejárhattam, sokkal többet, mint amennyire eredeti tervem szerint számítottam.

Egyik főok, amely kezdettől fogva arra serkentett, hogy harmadik expedícióm a Pámírokra és az Oxus-vidék hegyi területeinek orosz oldalára kiterjesszem, az a remény volt, hogy így a helyszínén tanulmányozhatom a hajdankori utak mentén Kína és Nyugat-Ázsia legrégebb érintkezésének a kérdéseit. Tapasztalatból tudtam, a Keletet járva, hogy mily nagy a fontossága a helyszíni megfigyeléseknek, ha történeti földrajzi kérdésekkel foglalkozunk. Érthető tehát lelkes öröömöm, amikor elindulhattam lefelé, hogy végigjárjam egész hosszában a nagy Álai-völgyet. Tizennégy évvel előbb, első utazásomból visszatérőben, ennek a völgynek csak legfelső részét láthattam, amikor Irkés-tamból a Taldík-hágó lába felé igyekeztem.

Maga a térszín, az éghajlati viszonyok és termékek mind azt a feltevést támogatják, hogy az Álai hatalmas völgyteknője — ez a természetes közlekedő ér, amely a Pámírok magas északi peremét szegélyezi kelettől nyugatig s a Kizil-szu vagy Szurkh-áb («Vörös folyó») termékeny völgyében folytatódik: ez volt valamikor a Kínából és a Tárím-medencéből az Oxus középszakasza vidékére igyekvő selyemkaravánok országútja.

Erről az útvonalról maradt fenn tyrusi Marinus egy fontos és sokat vitatott feljegyzése. Utódának, Ptolemaeusnak, a Kr. utáni második század nagy földrajzírójának írásai őrizték ezt meg az utókornak. Marinus leírja az útvonalat, fordított irányban mint amerre «a Macedóniai Maës, másnéven Titianus» kereskedelmi megbízottjai utaztak. Baktriából, a mai Balkhból «a Seres országába», vagyis Kínába, hogy ott selymet vásároljanak.

Nincs rá szükség, hogy részletesen belemélyedjek abba a kérdésbe, hogy a feljegyzésekben ismertetett útvonal pontosabban merre haladt el.

Sir Henry Yule, a régi utazások nagy magyarázója, régen megállapította, hogy az az útvonal az Oxustól vitt az Álaiba. Kimutatta, hogy a «komedoszok völgye», amelyen át Maës ügynökei haladtak felé az Imaosba, nem lehet más, mint a Kara-tein : a Szurkh-áb völgye. Középkori arab földrajzírók még ezen a néven ismerték : *Kumádih*. Valóban a Kara-tein völgy és keleti folytatása, az Álai völgyteknője a legkönnyebb közlekedő vonal az Oxustól a Tárímedencébe. De a fizikai alakulat előnyei, amelyek különösképpen alkalmassá teszik az Álai-völgyet, hogy természetes országútja legyen a két vidék forgalmának : akkor világosodtak meg előttem igazán, amikor magam is végtől-végig vándoroltam rajta.

Az Álai nyitott teknővölgye attól a ponttól, ahol az orosz katonai út metszi, teljes 110 kilométer hosszúságban nyúlik el és völgyfenekének szélessége, le egészen Daraut-kurghán kirgiz faluig, szakadatlanul tíz-tizenkilométer. Kelet felé újabb jó harminc kilométeren át szintén tágas és könnyen járható a völgy, fel, a Taun-murun nyeregig, ahol a Kásgar felől jövő útvonal torkollik bele. Éghajlata nyirkosabb, mint a Pámíroké s így mindenütt szépen díszlik rajta a pusztai növényzet. Így hát a farghánai síkságról évente ezrével lepik el a tevéiket és lovaikat legeltető kirgiz nomádok az Álai-völgy legelőterületeit.

Jól emlékeztem festői karavánjaikra, pompás szőnyegekkel, takarókkal s a nomád háztartás más kényelmes kellékeivel megrakodott tevéikre, abból az időből, amikor 1901 júniusának elején Irkés-tamból a farghánai Osba és Andidzsánba vándoroltam. Most a nyár rekkenő hősege előtt a magasabb oldalvölgyekbe húzódtak fel, ahol fiatalabb fű sarjad a legelőkön. Onnan szállanak lejjebb és lejjebb a fővölgy mentén a nyár későbbi szakaiban. Dél felől, az egész völgyi úton véges-végig a bétezer méteres Kaufmann-hegy nagyszerű tájképe kíséri távolról az utazót.

Még messze jártam Daraut-kurghántól, amikor mintegy 2800 méter magasságban régebbi földművelés nyomaira bukkantam, valamint durván épült kővaskók romjaira, hasonlókra, mint a völgyben lejjebb élő félnomád kirgizek téli szállásai. A kásgari oldalon ugyancsak megművelt földekre találunk Irkés-tamban és Irkés-tam felett ugyanaddig a magasságig.

A régi idők vándorai így hát biztosak lehettek affelől, hogy menedéket és eleséget találnak végig e hajdankori út mentén, kivéve az

Álai mintegy száztíz kilométernyi legfelső szakaszát. Decembertől februárig mély hó borítja a völgyet, de akkor is járható az út, akár-csak a Terek-hágó (kb. 3900 méter) manapság, amely az Irkés-tamból Farghánába utazókat télen át sem riasztja vissza, ha elég sokan járják az utat, hogy letapossák az ösvényeket.

A Tárím-medence és az Oxus középső tája között ma nincsen olyan kereskedelmi forgalom, mint valamikor volt a Kara-teginen és az Álain keresztül. Balkhban és Afgmán-Turkesztán többi részében, az Oxustól délre, régen megszűnt már az egykor élénk jöves-menés Kína és a Nyugat között. Ami kevés a helyi kereskedelmi forgalomból feljut idáig a Kara-teginen át az Oxus felől, Daraut-kurghánból Marghilánba vagy Andidzsánba halad tovább. A kásgari oldalról pedig a kivitel útja a Terek-hágón át éri el az orosz vasútnak ezeket az állomásait.

Daraut-kurghánban rövid időre megálltam, hogy rendelkezzem az eleség és szállítás dolgában. Kis falu ez, azon a ponton, ahol a Kara-tegin völgy az Álai-völgybe torkollik. Orosz vámállomás őrzi itt a bokharai határszélét. Öt kilométerrel lejjebb van Csát falu, nagy, jól megművelt földjével, tekintélyes körfalának romjaival. A Turkesztán orosz megszállását megelőző zavaros időben menekedett a nép a falak közé. A hely nagyon alkalmas jókora útszéli állomásnak. Ennek a közelében lehetett a híres «Kő-torony», amelyet egy Ptolemaeus írásaiban megőrzött klasszikus feljegyzés így határoz meg: az a hely, amelyet Baktriából jövet ér el az utazó, «amikor felkapaszkodott a szurdokon», vagyis a Kara-tegin völgyén.

Ugyanily valószínű, hogy «az Imaos hegyénél levő állomás, ahonnan a kereskedők elindultak Serába vivő utazásukra»: a mai Irkés-tam. Ptolemaeusnak Marinus feljegyzéseiből kivonatolt jelentése a kínai kereskedelmi útvonalról ezt a helyet úgy határozza meg, hogy a Nomád Saka nép területének keleti határán van. Ma is jól ismerik ezt a helyet a Kásgarból Farghanába járó kereskedők, akik itt az egymáshoz közelfekvő és önkényeskedő kínai és orosz vámállomás két tüze közé kerülnek.

Daraut-kurghánból délnek fordultam, hogy átkeljek azokon az egymásután sorakozó magas, havas hegyláncokon, amelyek a Muk-szu forrásait és a Rósan- és Sughnán-folyót elválasztják az Oxus legfelső szakaszától. A Kizil-art-hágón átvivő s onnan a Nagy Karakul (tó) mentén haladó jólismert úttól eltekintve, ez volt az egyetlen

útvonal, amelyen az Orosz Pámírokat átszelhettem északtól délnek és láthattam valamit a Pámírt nyugaton szegélyező hegysorompóból. Ez az oka, hogy ezt az utat választottam. Az út azonban rendkívül nehéznek bizonyult, még azokkal a pompás, szívós lovakkal is, amelyeket Jagello ezredes rendeletére kaptunk az útbaeső kirgiz tanyákon. Érdekes földrajzi megfigyelések jutalmazták fáradozásainkat. Nagyszerű tájképekben tárultak fel előttünk a kevésbé ismert s eleddig részben még csak tökéletlenül térképezett vidékek.

A Tanimáz-folyóig, a Nagy Pámíron eredő Murgháb tekintélyes mellékfolyójáig útunk egy hatalmas jégárlepte hegylánc — a Pámír északnyugati hegybástyája — mentén vitt el (128. kép). A kirgizek bizonytalanul, hol Szél-tágh, hol Muz-tágh («Jéghegy») néven emlegették. Ritkán láttam megragadóbb képet akár a Himálajában, akár a Hindúkusban, vagy K'un-lunban is, mint a Muz-tághnak ez a hatalmas jégár-barázdálta bástyája, amint nagyszerű meredélyes falként felbukkant előttem a Muk-szu széles zúgó medrei felett. A hegyet csak azután pillantottam meg, hogy átkeltem a Tarsz-agaron, a Trans-Álai hegylánc első hágóján, Daraut-kurghántól számítva. Élesen csipkézett gerince nyilván meghaladja a 6400 métert, egyes jégborította ormai még sokkal magasabbra nyúlnak.

Sem ebben a hegységben, sem a Pámírok nyugati része fölé tornyosuló más uralkodó hegyláncokban még megközelítő pontosságú magasságmérések sem történtek mindazideig, sem theodolittal, sem klinométerrel. Afrázugul is, magam is sokszor sajnálkozva gondoltunk rá, hogy orosz területen nem térképezhetünk. Ennek mégoly ártatlan kísérletétől is tartózkodnunk kellett, érthető okokból. De még ily mérések nélkül is úgy tűnt fel nekem, hogy a Muz-tágh hegytömegének legmagasabb csúcsa határozottan meghaladja a Trans-Álai lánc Kaufmann-csúcsát. Nagy örömmel töltött el, amikor megtudtam, hogy egy orosz-német kutató-csoport 1929-ben ezt a nagyszerű alpi vidéket szemelte ki rendszeres kutatásai színteréül és megállapította, hogy a Muz-tágh csakugyan magasabb, mint a Kaufmann-csúcs. Az expedíció vezetője, dr. R. Rickmers, a jól ismert utazó és földrajzíró volt.

A közvetlen út a Muz-tágh hegytömegének elhagyása után a Muk-szu mentén vitt volna felfelé és onnan fel, abba a völgybe, amelyből a Zulum-art és a Takhta-koram hágón át a Nagy Karakul tó és a Tanimáz-folyó vízterületére juthatunk. De a hatalmas

Szél-dara — vagy mint orosz felfedezőjének nevééről nevezik: Fedcsenko-gleccser — olvadásából táplált hegyi patakok megduzzadt vize teljesen elzárta ezt az utat tavasztól késő őszig. Kénytelenek voltunk tehát a Kajindí-szurdokon keresztül egy 4600 méter magas hágón kapaszkodni át. Helyenkint nagyon küzdelmes volt ez a hegymászás régi morénák torlaszain keresztül.

A Kajindín túl a térszín sokkal könnyebben járható Pámírszerű jelleget ölt. Leszállás közben egy fennsíkról messzeterjedő kilátás nyílt a Szél-dara felé és a beletorkolló völgyekbe. Élénkzöld vizű szép tengerszemek mellett vitt tovább az út. Könnyű kapaszkodóval keltnünk át a 4600 méteres Takhta-koram hágón. De ekkor már gondoskodni kellett új teherhordó állatokról és vezetőről s így kénytelenek voltunk mentől előbb érintkezésbe lépni Kökan Béggel (137. kép), a Nagy Kara-kul tótól keletre legeltető kirgizek ming-básijával (főnökével). Ezért tehát másnap, augusztus 8-án, átkeltünk a Kizil-bélnyergen a kirgizek négyezer méternél magasabban levő nyári tányájára.

Kökan Bég, a főnök, nagy szívességgel fogadott. Szép szál öreg ember volt. Cári kitüntetéseivel, pompás ezüst övjével igazán tekintélyesen festett.

Tizenöt évvel később sajnálattal hallottam a Tághdumbás Pámíron, hogy a bolsevikiek minden birtokát elvették és őt magát elkergették. Kínai területre menekült, ott halt meg száműzetésben.

Ettől a derék főnöktől hallottam először, hogy a Murgháb-völgyében négy éve hatalmas földrengés következtében jókora tó keletkezett. Az új tó az úgynevezett Szaréz Pámírt borította el vízzel. Arrafelé a Mardzsanai-hágón át, az Alicsur Pámírra vivő utat tehát — amerre menni akartam — elzárta előlem a tó. Nem volt kedvem azt a jólismert utat választani, amely a Pámírszkij Poszt nevű orosz állomáson vezet keresztül, ezért elhatároztam, hogy lemegyek Szau-nábba, a Rósan-völgy legfelső falujába. Reméltem, hogy onnan a Murgháb-völgyön felfelé átjárót találok azon a nagy torlaszon keresztül, amely az új tavat létrehozta. Kökan Bég kételkedett benne, hogy málhánkkal meg tudjuk kerülni azt a hegytorlaszt. De ismerem már a kirgizeket. Tudtam róluk, mennyire irtóznak a gyaloglástól. Kökan Bég — gondoltam — nyilván csak azt nevezi járható útnak, amely teherhordó állatokkal járható.

Kara-csimban egynapi pihenőt tartottunk embertani mérések

céljából. Az ott tanyázó kirgizek ennek a csekélyszámú, szívós török törzsnek (130. kép), amely dacol a pámíri tél fagyos viharaival, jellemző képviselői.

Ezután visszamentünk a Tanimáz-folyó felé. Átkeltünk a folyó jobbpartjára, nem messzire attól a ponttól, ahol a Muz-tágh-hegy-tömegének egyik jégárjából táplálkozó főága délnek kanyarodik. Hamarosan azt tapasztaltuk, hogy a völgy fenekét teljesen beborította a sziklatörmelék óriási tömege. Ugyanaz a földindulás, amely a Murgháb-völgyet eltorlaszolta, zúdította le a sziklákat a nyugati hegyoldalból. Vad össze-visszaságban torlódott egymás fölé a sziklák görgetege hatvan méteres halomban Paléz egykor megművelt síkságán. Háromkilométeres darabon igen küzdelmes volt itt a járás s ugyancsak örvendtem, amikor augusztus 12-én este Paszór falu elszórt tanyáira érkeztem. Tadzsik pásztorok élnek ott, elrejtve buja nyárfák és fűzesek között.

Másnap a folyó partjának meredek szirtfalai és magas fennsíkok mentén értük el azt a helyet, ahol a Tanimáz egyesül a Murgháb egykori, ma teljességgel száraz medrével. E felett van a festői Szaunáb falu, a kirgizek Tás-kurhánja («Kő-torony»), a Rósan elszigetelt alpi hegyvidékét lakó írani nyelvű ghalcsák legmagasabban fekvő telepe (131. kép).

A ghalcsák jól megtermett, vállas emberek, sokan közülök egészen európaias arcúak. Szőke hajuk, kék vagy acélszürke szemük és lengőszakálluk első tekintetre megkülönbözteti őket nomád kirgiz szomszédaiktól. Rósnak ezek a hegylakói, meg az innen délre, Vakhán és Sughnán völgyeiben élő törzsek feltűnő tisztaságban őrizték meg a *Homo alpinus* fajjellegét, akárcsak Európa egyes részeiben. Alpi elszigeteltségükben fennmaradt ősi szokásaik, az építésükben, fafaragásaik egyszerű díszítményeiben és egyebekben mutatkozó régiesség tanulmányozása és az embertani mérések bőséges munkát adtak egy napi pihenőnk alatt. De meg jól is esett megint szépen megművelt búzaföldeket és gyümölcsösöket látnom, az elsőket, amióta Kászar környékét odahagytuk.

További előnyomulásunkra teherhordó embereket is fogadtam itt. A déli Pámírokra egyetlen út állt nyitva számunkra, az, amelyik a Murgháb- vagy — ahogyan a kirgizek magasabban fent nevezik — Bartang-folyó sziklaszorosaiban vezet felfelé. A folyó-véste szűk szurdokban rendkívül küzdelmesen törtettünk előre. Az 1911 februárjá-

ban történt nagy földrengés és a földrengést kísérő földcsuszamlás sokhelyütt teljesen eltorlaszolta a folyót és elpusztította az ösvényt, ha volt is, a víz mentén vagy felette. A nagy folyó víztömege egykor vetekedett az Áb-i Pandzsával. Volt idő, amikor ez volt az Oxus legtekintélyesebb mellékveze. Most meg valósággal megakadt a folyása. A folyó helyén itt-ott gyönyörű színekben csillogó mély alpi tavacs-kák támadtak (132. kép). Előnyomulásunkat ezek is csak megnehezítették. Helyenkint még leomlóban volt a görgeteg a hegyoldalakból, csúszott lefelé, mint az iszap, úgyhogy a láb semmi támasztékra nem lelt benne.

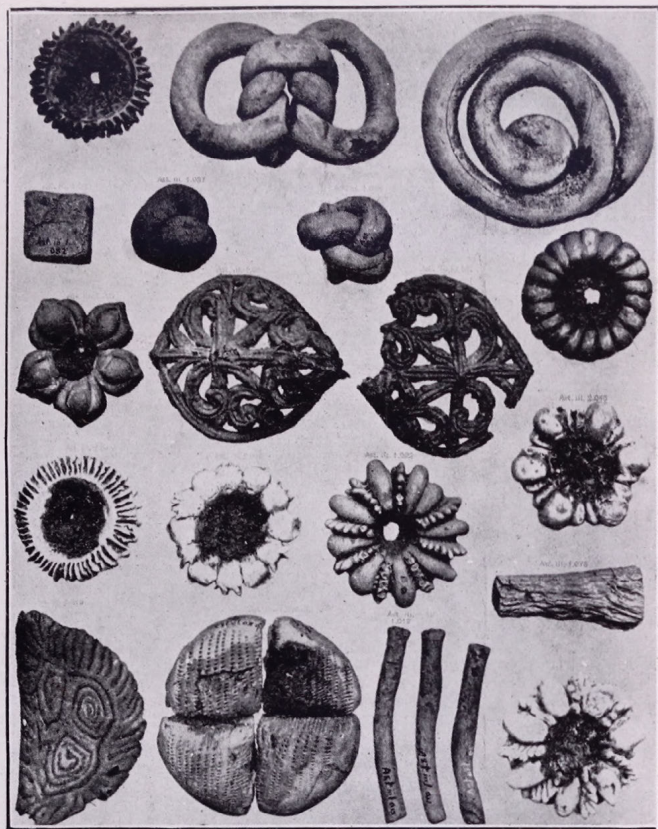
Második nap egy meredek hegysarkantyúra kapaszkodtunk felfelé. Északon leomlott sziklák magas gerince szegélyezte útunkat; ezt valósággal a völgy túlsó oldaláról sodorta át ide a hegycsuszamlás. Leszállás közben láttam azt a keskeny fjordszerű tavat (133. kép), amelyet a Sedau-völgy azelőtti torkolatában ugyanaz a hatalmas sziklatorlasz hozott létre, amely a Bartang-folyót eltorlaszolta. Nagy küzdelemmel vergődtünk előre a vadul összedobált sziklatörmelék halmai között. A Sedau-tó északi vége előtt elhaladva, az óriási völgytorlasz lába mentén törtettünk előre.

Végül elértük azt a sziklasarkantyút, amely az egykori Sedau-völgyet elválasztja az egykori Szaréz-Pámírtól. Délkelet felé kaptattunk felfelé a sziklasarkantyúra. Onnan a magasból tárult fel előttünk igazán a pusztító romlás a maga teljes nagyszerűségében (135. kép). Az északi hegyláncból egy egész hegy szakadt rá a Szaréz-Pámírra s a kirgizek kedvelt legelő-rétjeiből szép tavat varázsolt. A tó, egy orosz jelentés szerint, 1913-ban már több mint 27 kilométer hosszú volt s azóta is feljebb terjedt a völgyben.

Óriási tömegű sziklát és törmeléket taszított fel a földcsuszamlás lendítő ereje a Sedau-völgy száját szegélyező meredek hegysarkantyúra. Az így keletkezett óriási gát még akkor, négy év múltával is vagy három-négyszáz méter magasságba tornyosult az új tó fölé. A völgygát felett a meghasogatott hegyoldal legfelső lejtői még, úgy látszott, mozgásban voltak. A képen látható porfelhőket a lezuhogó kölavínak kavarták fel (135. kép).

Az említett hegysarkantyú lábánál egy kis orosz kutató-csapatot találtam J. Preobrazsenszkij tanár vezetésével. Éppen akkor érkezett az Álicsur-Pámír felől a nagy völgygát felmérésére. Az orosz kutatók börtutajon jöttek a tó déli végéről, oda pedig a Langar-

126. A TURFÁNI ASZTANA TEMETŐJÉNEK
EGYIK SÍRJÁBAN TALÁLT ŐSI SÜTEMÉNYEK.

127. GÖRÖG-BUDDHISTA HATÁSRA VALLÓ SZTUKKO-
FEJEK MING-OI SZENTÉLY ROMJAIBÓL, KARA-SAHR.

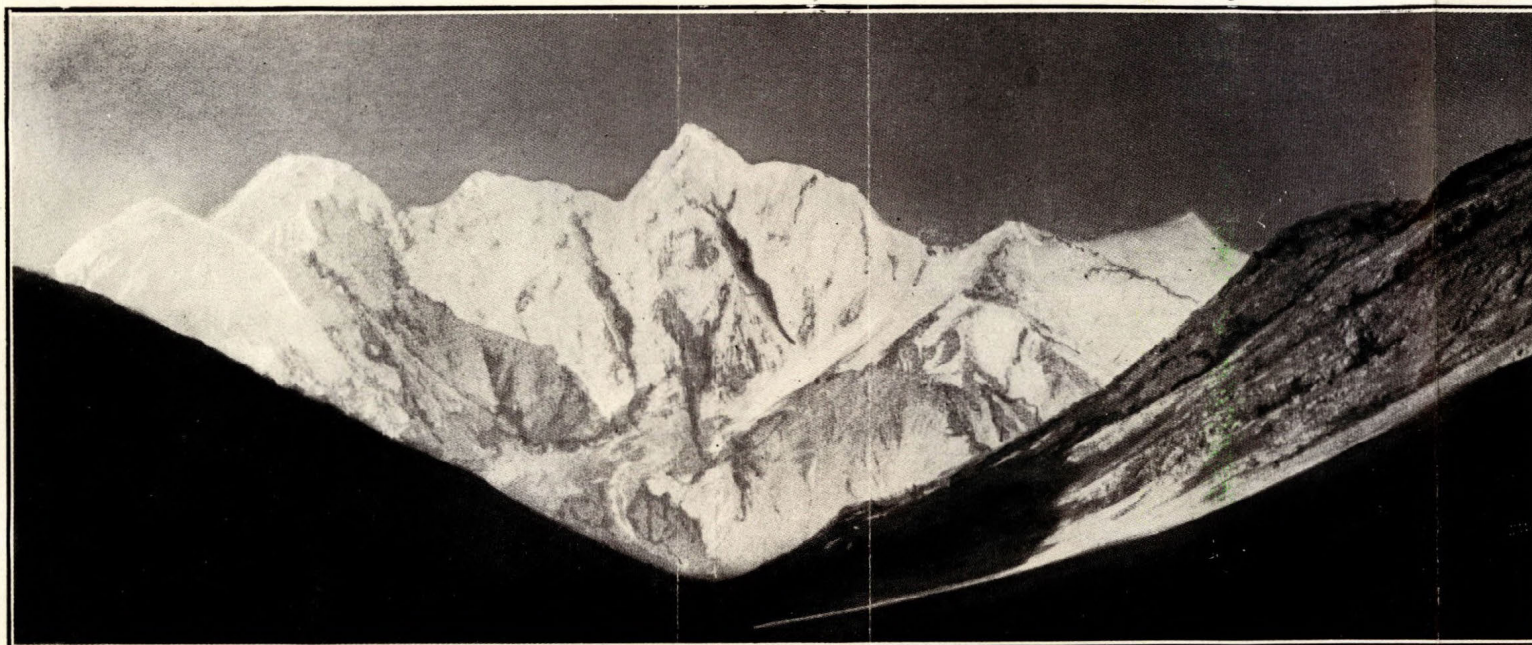

130. KARA-CSIMI KIRGIZEK.
EMBERTANI MÉRÉSEKET VÉGEZTEM RAJTUK.

131. RÓSANÍ FALUSI FÖNÖKÖK SZAUNÍB-BAN.

128. A SZ _L-TÁGH VAGY MUZ-TÁGH HEGYLÁNC A TARSZ-AGAR HÁGÓRÓL.

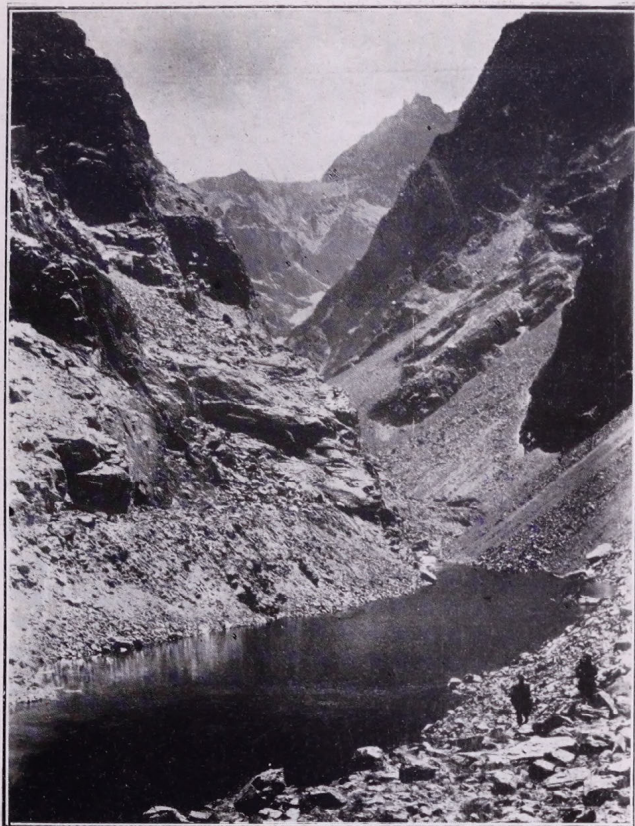
129. KILÁTÁS A BOSZTÁN-ARCSE VÖLGYÖN ÁT A CSAKRAGHIL-CSÚCSOK FELÉ.

Az előtérben Afrázgul Khán.

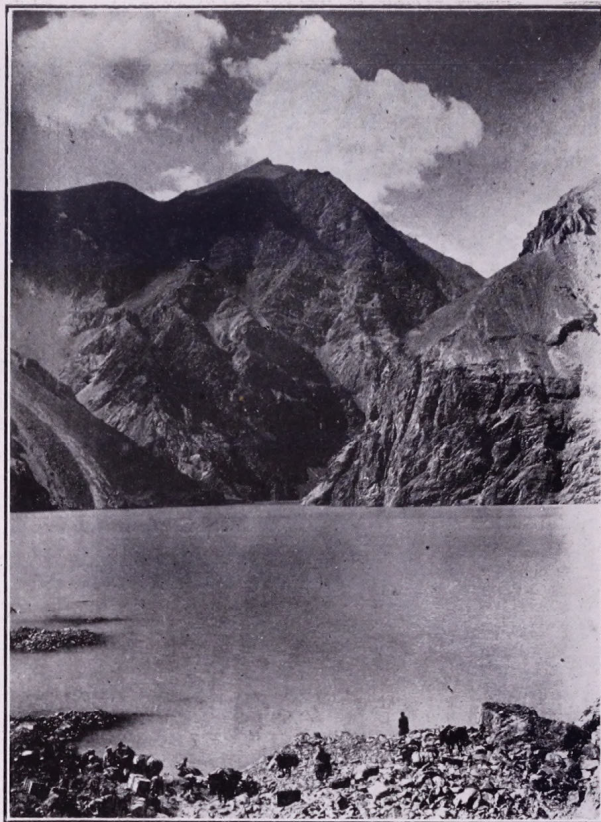

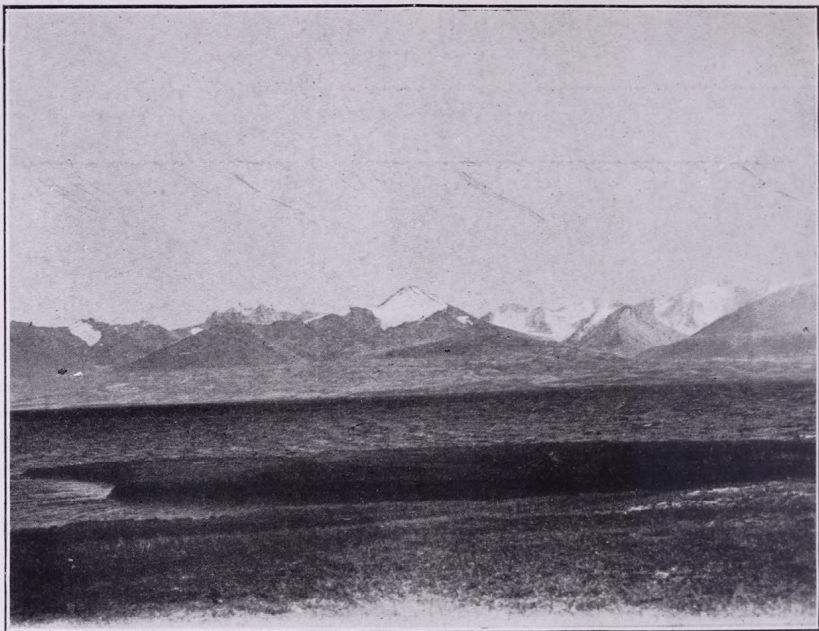
132. A BARTANG-FOLYÓ SZURDOKA SZAUNÁB FELETT.
ELTORLASZOLTA A FÖLDRENGÉS.

Az előtérben ujonnan keletkezett tavacska. A folyómedret eltemette
a sziklatörmelék.

133. A SZAREZI FÖLDRENGÉSKOR FÖLDOMLÁS
KÖVETKEZTÉBEN KELETKEZETT SEDAU-TÓ.

134. KILÁTÁS DÉLKELETNEK, A VIKTÓRIA-TÓ KELETI VÉGÉN KERESZTÜL.
(NAGY-PÁMÍR.)

135. FÖLDRENGÉSOKOZTA SZIKLAOMLÁS A BARTANG-VÖLGYBEN.
AZ ÚJONNAN KELETKEZETT SZARÉZ-TÓ NYUGATI VÉGE.

A porfelhő, fent a magasabb lejtőn, a leomló sziklák okozzák.

hágón át jutottak el. Én meg éppen a hágó felé igyekeztem. Nagyon szívesen fogadtak, de nem titkolták véleményüket, hogy tervezett átkelésem a meredek lejtők mentén a tó déli öble fölött nem lesz végrehajtható. Minthogy azonban a velünk levő derék rósani-főnökök hajlandók voltak megkísérelni az áthágást, felkapaszkodtunk a hegyen 4000 méter magasságig és egy kis forrás mellett tanyát ütöttünk.

Amikor másnap reggel meredeken szálltunk alá a Jerkh-öböl csillogó zöld vizéhez : megértettem a további előnyomulás nehézségét a földrengés nyomán támadt sziklás lejtők mentén és a sokhelyütt még meg sem állapodott veszedelmes görgeteg-zuhatokon keresztül. Szerencsére, rósani embereink mind kitűnő hegyászok voltak, amint illik is ilyen hegyek közt élő néphez, s jól értettek a *rafakok* építéséhez (rözséből és kőből rakott áthidalások) a máskülönben járhatatlan meredélyek mentén.

Teljes öt órába telt, amíg túljutottunk a rosszán azoknak az álnok sziklaéleknek, bár légvonalban alig volt nagyobb a távolság másfél kilométernél.

Elérve az öböl végződését, jó néhány kilométerre felkapaszkodtunk a völgyben s ott egy kis sík területre találtunk, amelyen néhány rósani család újra megkezdte a föld művelését a földrengés óta. Még ott is, mintegy százötven méterre a tó tükre felett, nyugtalanította őket, hogy a tó egyre növekvő vize ellepi földjeiket.

Egynapi jóleső pihenőt tartottunk ezen a kellemes helyen, aztán elindultunk délnek, felfelé a völgyön. A Langar-hágó közelében szerencsésen szembetalálkoztunk a málháslovakat vezető kirgizekkel. A Pamirszkij Poszt parancsnoka küldötte őket élénk segítségünkre.

Augusztus 20-án átkeltünk az addig még nem térképezett Langar-hágó csaknem sík nyergén, mintegy 5400 méter magasságban.

Másnap megérkeztünk a nagy Jesil-köl (tó) nyugati végződéséhez. Az Álicsur-Pámírt a Sughnán fővölgyének fejétől elválasztó Burumán-hegyhátról nagyszerű kilátás nyílt a tóra. Ezen a helyen megint ráléptünk a «Világ Tetején» átvivő egyik hajdankori útra.

HUSZADIK FEJEZET.

Az Oxus legfelső szakaszán.

Az Álai elhagyása óta annyi hágón és völgyoszoroson kapaszkodunk át, hogy útunk folytatása most már könnyűnek tetszett, jól lehet tekintélyes magasságokban jártunk. Két napig tartott az út felfelé az Álicsur-Pámír tágas völgyteknoájében. Könnyű volt ezalatt megfigyelnem, mekkora előnyt jelentett régidők óta ez a száz kilométer hosszan keletről nyugatnak nyúló sík terület Sughnan hegyvidékének közvetlen megközelítésére a Tárím felől. És csakugyan errefelé haladtak el azok a kínai utazók és csapatok, amelyeknek a Pámírokon való átkeléséről, Sughnan és a Közép-Oxus felé, kétségtelen történelmi feljegyzések maradtak ránk.

Így például Kao Hsziencsi, a kínai tábornok, akinek a Darkót gleccserhágón való híres átkeléséről szólottam már a harmadik fejezetben, 747-ben a Pámírokon keresztül vezette csapatát, hogy elűzze a tibetieket az Oxus mellől. Seregének főoszlopával ezen az úton jutott le Sughnanba. Nyilván azért tette ezt, hogy a badakhsáni oldalról biztosítsa csapata ellátását.

Négy évvel később ezen az úton haladt végig Vu-kung, a kegyes kínai utazó Északnyugat-Indiába vivő útjában. Ott élt vagy harminc évig buddhista szerzetesként. Hazafelé menet nagy nehézségek és veszedelmek között megint Sughnanon keresztül jutott el Kásgarba, közvetlenül azelőtt, hogy a kínai uralom végleges összeomlása elzárta az utat a Tárím-medencén keresztül.

Amikor egy évezreddel később a kínaiak megint kiterjesztették hatalmukat Kelet-Turkesztánra, egy mandzsú csapat az Álicsur-Pámíron, Szüme-tásnál ütött rajta Kásgar utolsó khódzsa uralkodóján és hívein, menekülésük közben Sughnan és Badakhsán felé. A mandzsúk diadalát nagy vérontás követte. 1759-ben történt ez.

Ez a Szüme-tás 1892-ben megint nagy vérontás színhelye volt. Annak tulajdonítható ez, hogy fekvése a Jesil-köl keleti végében szembeszökően alkalmasnak látszott a kínaiaknak és később az afghánoknak, hogy innen tartsák szemmel a tó északi partja mentén Sughnanba vivő fontos útvonalat.

Szüme-tás szirtjén, amelyet egynapi menetben értünk el a kanyargó tó partján, egy kis szentély emelkedik. A szentélyben a kínaiak feliratos oszlopot állítottak az 1759. évi győzelem emlékére. A kínai felirat később a taskendi múzeumba került. Azután történt ez, amikor Jonoff ezredes kozákjai 1892 június 22-én lekasabolták a szomszédos őrállomáson végsőkig ellentálló kis afghán helyőrséget.

Az oszlop tömör gránitalapját még a helyén találtam, emlékéül a kínai uralomnak, amely az utóbbi két évezreden át ismét és ismét életjelt adott magáról még az Imaos hegyén túl is.

Két további napi menetben az Álicsur-Pámír tágas, füves teknővölgyén felfelé, elértük Bás-gumbáz-aghzít, a Pámíron legeltető kirgizek fő nyári tanyáját. Egy napot töltöttünk ezen a helyen. Ember-tani méréseket végeztem és új készleteket szereztem itt. Aztán délnek folytattuk útunkat, hogy a Bás-gumbáz-hágón átkeljünk az Álicsurt a Nagy Pámírtól elválasztó magas hegyláncon. Augusztus 26-án másztuk meg az ötezer méteres hágót. Havat nem találtunk rajta.

A hágóról a Viktória-tó, vagy Zor-köl csillogó víztükréhez szállottunk le. Abból ered az Oxus nagy-pámíri ága s azon a helyen fut össze a cári Oroszország és Afgánisztán határa. Leszállás közben ragyogó tájkép tárult elénk a tavon keresztül a jégár-övezte hegylánc felé, amely a Nagy Pámírt Vakhán legészakibb vidékétől elválasztja (134. kép).

Ijfúkorom óta mindig élénk vágyat éreztem, hogy színről-színre lássam az igazi «Nagy» Pámírt és gyönyörű tavát, amelyet John Wood kapitány, a tó újkori felfedezője 1838-ban, oly színesen írt le. Ez a vágy csak még jobban elhatalmasodott bennem, amióta a Pámírvidek földrajzát behatóbban megismerve, megszilárdult az a meggyőződésem, hogy Hszüan-cang és Marco Polo, a középkor nagy utazói e tó mellett haladtak el s így emlékü ehhez a vidékhez fűződik.

A napsütötte tó partján töltött nap, augusztus 27-e, különösen gyönyörködtető volt, jöllehet kegyetlen fagyos szél süvített végig a tóparton. Tündöklő égről sütött alá a nap, de a 4300 méteres magasságban keservesen érezte magát a hideg. Reggel a minimum-

hőmérő 12 Fahrenheit-fokot (kb. 7 Celsius-fokot) mutatott a fagy-pont alatt. A körülöttünk előmlő békességben, távol az emberi kéz munkájának minden nyomától, a multban és jelenben, könnyű volt elveszíteni az idő fogalmát s szinte úgy érezni, mintha ázsiai vándorlásaim kedves régi «pártfogóinak» szelleme ott lebegne még a színhely felett.

Végigfuttatva tekintetemet a sötétben kéklő vizen kelet felé, ahol fokról-fokra halványodva, belevész a messze láthatárba : az az érzésem támadt, méltó rá ez a víztükör, hogy az ősrégi hagyományban úgy szerepeljen, mint az a középponti tó, amelyből a hiedelem szerint Ázsia négy legnagyobb folyója ered. Hszüan-cang elbeszélése furcsán keveri ezt a hiedelmet a helyszínén híven megfigyelt valósággal.

A tó olyan, amilyennek ő leírja : átlátszó, friss édesvíz, sötétkék. Amit a kirgiz mondott, hogy a tó partján tavasszal és ősszel nyüzsgő a sok vízimadár, s hogy a gyér parti cserjésben olyankor madártojásokat lehet szedni : ez is pontosan egybevág a jámbor zarándok-utazó leírásával. De az sem csoda, hogy a régi utazók képzelete a nagy víztükör láttára itt ebben a nagy magasságban, távol minden emberi teleptől, feneketlen mélynek hitte a tavat és benépesítette «mindenfajta vízi szörnyekkel», ahogyan Hszüan-cangnak beszélték.

Abból, amit Marco Polo ír a «Pamier»-ről, világosan kitűnik, hogy az ő útja is a tó mellett vitt el. Leírása oly élénk és pontos a részletekben, hogy teljes idézetben ide kívánczok :

«És minekutána elhagyod ezt a kis országot (Vakhánt) és három napig lovagolsz északkeletnek, mindig hegyeknek között, olyan magasságba jutsz, hogy azt mondják, ez a legmagasabb pontja a világnak! És amikor felértél ebbe a magasságba, egy nagy tavat találsz két hegynek között és belőle egy szép folyó ömlik ki a síkságra, amelyet a világnak legpompásabb legelője borít ; a sovány marha tíz nap alatt olyaténképpen meghízik rajta, hogy öröm nézni. Nagyszámban vannak a vadállatok ; egyebek között óriási vad juhok, amelyeknek szarva jó hat arasznyi hosszú. Ezekből a szarvakból a pásztorok nagy ibrikokat csinálnak, hogy belőlük egyenek, és arra is használják a szarvakat, hogy cserényeket csináljanak belőlük a jószágoknak éjszaka idejére. Marco uramnak azt is mondották,* hogy

* Marco Polo tollbamondta az emlékiratait.

sok a farkas és sok vad juhot megölnek. Ezért egész csomó juhszarvat és csontot találtak és ezeket nagy halmokba hordták az útszélén, hogy az utazókat irányítsák, amikor hó borítja a talajt.

A síkságnak neve *Pamier* és tizenkét nap lovagolsz rajta egyfolytában, nem lelvén egyebet, csak sivatagot és semmi lakóhelyet, avagy bármi zöld holmit, úgyhogy az utazóknak mindent magukkal kell vinniök, amire szükségük vagyon. A vidék olyan magas és hideg, hogy még madarat sem látsz repülni...»

Amióta John Wood kapitány megerősítette mindezeket a részleteket, Marco Polo elbeszéléséről elmondható, — Sir Henry Yule szavaival — hogy a nagy velencei utazó ebben a leírásában is «legpompásabb úttörője a modern kutatásnak».

Még csak néhány megjegyzést fűzök ehhez. Az az érzés, hogy ez «a világ teteje», engem is különösen megragadott itt. A legelő kövér-ségét bizonyítják a hírek, hogy a vakháni oldalról minden évben nagy juhnyájakat terelnek fel ide, a Nagy Pámírra. Ottjártomkor az északi oldalvölgyekben legeltek az állatok. Marco Polo vadjuha, az *Ovis Poli*, ahogyan róla elnevezték, ma is nagy számmal tanyázik a tó feletti magaslatokon. A Bäs-gumbáz-hágó közelében egész nyájat láttunk belőlük. Lejjebb pedig, apró füves foltokon, csakugyan mi is láttunk juhszarvakat és csontokat: a farkasok áldozatainak csontjait. A tél hava elől menekültek le ezek a juhok a füves térségekre. Afrázgul Khán puskája leterített egyet az egyik oldalvölgyben, hogy a szép juhfejet hazahozzam emlékül (136. kép). A környék híres a medvéiről és párducairól.

A Viktória-tó partján töltött napom nem pergett le anélkül, hogy olyan régészeti megfigyelést ne tegyek, amely megint megerősíti a kínai történelmi források pontosságát.

A T'ang-évkönyvek Kao Hsien-csi 747. évi pámíri átkeléséről szólva, megemlítik, hogy a tábornok a csapatait az Oxus legfelső szakaszán három irányból, keletről, nyugatról és északról, egy pontban egyesítette. Ez a pont a mai Szarhadnak felel meg. A keleti és nyugati útvonal nyilván az Áb-i Pandzsá völgye volt, az Oxus főága. De már az északi útról, amely a Nagy Pámír felől kellett hogy idevezessen, semmi határozott adatot nem meríthetünk, sem térképekből, sem könyvekből.

Két világlátott kirgizemet kezdtem faggatni, tudnak-e valamit.

A kirgizek kibökkentették, hogy van egy régi út: a Nagy Pámíri tótól a magas hegyláncon át visz délnek Szarhadba. A vakháni tadszik pásztorok arra járnak — mondták. Messzelátón világosan oda látszott a Sór-dzsildzsa néven ismert völgy feje. Azon át vezet ez az út. Sajnos azonban, az a völgy már afghán területen van — az angol-orsz határbizottság kitűzése szerint — és így lehetetlen volt a helyszínen meggyőződnöm az adat helyességéről.

Az Oxus nagy-pámíri ága mentén haladva, az orosz-afghán határ szélén, három nap alatt értem el az első falut Vakhánban. Pontosan ennyire becsüli az út távolságát Marco Polo is. Ott, Langarkistben, a Pámír-folyó és az Áb-i Pandzsá egybefolyása közelében, az Orosz-Vakhán felső részét őrző kis katonai állomás parancsnoka igen szívesen fogadott. A Hindúkus túszerű csúcsokkal koronázott hófedte sorompója már a messzeségből üdvözölt. Annak a vízválasztóján van India határa. Indiát az orosz határtól csak egy keskeny szalagnyi afghán terület választja el itt Vakhánban, az Áb-i Pandzsá balpartján. Hogy mily közel van ide India, más is megérezte velem. Szarbuland Khán, a vakhík ming-básija (főnöke) a folyó orosz oldalán elélem jött üdvözlésemre. Akkor derült ki, hogy ismerem a fiát. Brit területen él, az Askumán-völgyben. A dolog úgy történt, hogy két évvel előbb a nehezen járható Csillindzsi-hágón át igyekeztem Hunzába. A gilgiti brit politikai ügyvivő egy csoportot küldött akkor elélem. Ezt a csoportot a ming-bási fia vezette.

Nagy öröm volt, hogy megint Vakhánban lehetek. Ez a nyitott völgy félreesik az Oxus főágától, éghajlata kedvezőtlen, manapság kevés számú nép lakja, gazdasági tekintetben is szegény. Mindamellett régidők óta fontos volt ez a vidék, mert erre vezetett a legközvetlenebb átjáró a hajdani Baktria termékeny tájairól a Tárím-medence déli szegélyén sorakozó oázisokon át Kína felé.

1906 májusában a folyónak csak legfelsőbb szakaszát járhattam be Szarhadtól azokig a jégárakig, Vakhdzsírban, amelyekből ered a folyó. A Vakhán belsejébe vivő út el volt zárva előlem a folyó mindkét partján. Most kevésbé volt sietős az útam s mint hiszem, a legkedvezőbb évszakban indulhattam el a nagy völgyön lefelé.

A komor Pámírok után üdítő volt szemlélnem Vakhán megmivelt vidékének viruló lankáit, a kora őszi szépségében, jóllehet harmadfél-háromezer méter magasságban jártunk. Szerencsére, a szeptember első felének időjárása megkímélte a csípős hideg keleti szelektől, ame-

lyek az év nagyobb részében küzdelmessé teszik az utazást Vakhánban. A gondosan öntözött magaslatokon éppen érőben volt a búza, meg a zab. A kis gyümölcsösök is a védettebb zugokban szerény gyümölcstermést ígértek. Még ahol a folyó közelébe lenyúló meredek sziklás hegysarkantyúk vagy partmenti homokpusztaságok szakíttják is meg a völgyfenék megművelt földjeit: gyönyörködött a szem a délnek nyíló nagyszerű tájképekben. A Hindúkus főláncának szűk oldalvölgyek fölé tornyosuló jégborította csúcsai szinte kéznyújtásnyira közelnek tetszettek. Hatalmas, megragadó kép (138. kép). Igaza volt Szung Jünnek, annak a régi kínai zarándoknak, aki az Indushoz vivő útján innen látta a hegyeket s ezt írta róluk: olyanok, mintha jadeitből volnának.

Kedvező alkalom nyílt embertani megfigyelésekre és mérésekre a vakhí nép körében. Ez az ősi eredetű nép, akárcsak kelet-írani nyelvét, jellegzetes *Homo alpinus* jellegét is megőrizte. A vakhík szőke haja, világos szeme már Benedictus Goes jezsuita utazót is meglepte, amikor 1602-ben Vakhánon keresztül útban volt kelet felé, hogy megkeresse «Katháj» országát. Ő a flamandokhoz hasonlította a vakhíkat.

Még jobban megragadták figyelmemet a hajdani erősségek romjai a völgyre letekintő hegyek bércein (139. kép). Egyik-másik igen tekintélyes kiterjedésű volt s részben feltűnően sértetlen.

Bástyafalaik építésmódja és díszítménye érdekes régészeti megfigyelésekre adott alkalmat. A megmászhatatlan szirtfalak és szakadékok-nyújtotta természetes védelmet mindig ügyesen kiaknázták e védőművek építőmesterei. De nincs itt terünk részletes leírásukra. Azt sem fejthetem itt ki, miféle okok készítették rá, hogy közvetlen régészeti bizonyíték nélkül is — mert hiszen ezt csak ásatásokból meríthettem volna — arra gondoljak, hogy ezeknek az erődöknek a kora visszanyúlik nagyjában a szaszanidák uralkodása idejébe, vagy úgy lehet, még valamivel régebbi korba. A mai vakhí nép szerint *káfirok*, vagyis hitetlenek építették az erődöket. Ez a hiedelem annak a bizonytalan hagyománynak a kifejezője, amely az iszlám hajnalát megelőző időkre vezeti vissza eredetüket.

Hogy mily rengeteg munkába kerülhetett az erődök építése, megítélhetjük abból a példából, hogy a Zamr-i átis-paraszt («A Tűzímádó zamrja») néven ismert erőd többszörös falai, nyerskőből vagy jókora vályogtéglából épült bástyái és tornyai háromszáz méternél

magasabbra kapaszkodnak fel egy meredek hegysarkantyú oldalába és területük öt kilométerre terjed.

Az erődök nagy kiterjedése és feltűnő szilárdsága, annál is inkább, mert alighanem csak ideiglenes menedék céljára épültek, veszély esetére: arra vall, hogy Vakhán akkoriban jóval sűrűbb népességű volt és földje is termékenyebb, mint manapság. A kapott adatok szerint ottjártamkor Vakhán orosz részében csak 200 család volt, s ha ezeket mégoly bőven számítjuk is, az egész népesség nem igen haladta meg a folyónak azon az oldalán a háromezret. Védőművekre azért volt szükség, mert Vakhán völgye nyitott és fő közlekedő vonal mentén van, úgyhogy örökösen ki volt téve a támadás veszedelmének, éspedig főképpen nyugat felől, amint ezt az újabb események is megmutatták.

Az éghajlat szárazságának köszönhető, hogy a vakháni romok igen jó állapotban maradtak meg.

Nem tudom, minek tulajdonítsam, de megfigyeltem, hogy lakói hosszúéletűek. Érdekes példája volt ennek egyik vakháni mohamedán szekta (az iszmaeliták) fő *pír*-je, vagyis egyházi feje. Az öreg éppen egy beteg hívét látogatta meg, hogy ráolvasással meggyógyítsa, amikor találkozottunk. Azt állította, hogy régen elmúlt száz esztendő. Meg is látszott rajta. Meglepetésemre pontos adatokkal igazolta, hogy 1838 telén az ő otthonában szállt meg Wood kapitány, útban a Pámirok felé. Élénken emlékezett még Badakhsán zsarnoki uralkodójára, Murád szultánra, akinek túlkapásairól ezen a vidéken Wood kapitány nagybecsű könyveiben többször is szó esik.

Lejjebb a völgyben eljutottam Iskasmba. Ezt a területet sziklás hegyszorosok sora választja el Vakhántól. Hszüan-cang is, Marco Polo is megemlékezik róla, mint külön főnök uralma alatt álló területről. Iskasm egyik csinos kis falva mellett, Namádgutban, kikutat-tam egy hajdani erőd tekintélyes maradványait: «Ká'ká» várát. Tömör vályogfalai néhol tíz méter vastagok. A romok két szomszédos hegy ormát koronázzák. A hegyek meredeken nyúlnak fel a magasba, az itt egész éven át átgázolhatatlan folyó mély árka fölé. A bástyafalak másfél kilométer hosszú, elszigetelt sziklamagaslatot vesznek körül. Nyugati végén fellegvár emelkedik (142. kép). Az erődök nagysága itt is a mainál nagyobb népességre és a jólét nagyobb fokára vall.

Egynapi menetben jutottam el Nutba, egy kis orosz állomásra.

Iskasm főtelepével szemben van ez, az afghán oldalon. Farkasszemet néz azzal az úttal, amely az Oxus mellől nyílik a Csitrálba vivő legkönnyebben járható Dórá-hágóra. Nutban Tumanovics kapitány, az állomás parancsnoka, nagy vendégszeretettel fogadott. Kellemes volt, hogy tudott perzsául és turkí nyelven. Ritkaság volt ez akkoriban Turkesztán orosz tisztjei között. Így sokkal könnyebben elbeszélgettünk, mint ha fölötte fogyatékos orosz tudásomra vagyok utalva. Az is nagyon jól esett Tumanovicsék családias életű házában, hogy nem virrasztottak hajnalig tea és cigaretta mellett, mint ahogy sok más ilyen messze magányos orosz állomáshelyen ügylátszik kötelező.

Kétnapos ottlétem alatt öröömre alkalmam nyílt iskasmí nyelvi adatokat feljegyezni. Ez a keleti iráni nyelv az Oxus legfelső szakaszának elszigetelt hegyi falvaiban őrződött meg s eddig még nem tanulmányozták. Azóta régi barátom, Sir George Grierson, a nagy nyelvtudós, közzétette jegyzeteimet.

Nutból, ahol az Oxus északnak kanyarodik, a folyó mentén folytattam útam a lefelé abban a völgyszűkületben, amely Ghárán néven ismeretes. Ez a vidék a legutóbbi időkig, amikor az oroszok rendeletére lovagló-ösvényt építettek: északról is, délről is igen nehezen volt megközelíthető. Gháránnak nagyon gyér lakossága addig Badakhsánra volt utalva, arra a termékeny vidékre, amely a fennsíkról nyugat felé alászálló oldalvölgyeken át érhető el. Ez a magyarázata, miért emlegeti Marco Polo «azokat a szép és értékes Bálászból való rubínokat» Badakhsánról szóló jelentésében, holott ezek valójában Gháránból erednek. A kis Szísz falucska felett elhaladtam a kényszer-munkával műveltetett tárnák mellett. A rubín Badakhsán emíréinek egyedárúja volt.

Fárasztó volt az út Ghárán hegyes-völgyes vidékén, hol fel, hol le, a meredélyek mentén vivő keskeny sziklás ösvényen. Örültem tehát, amikor szeptember 12-én elértem annak a nyitott völgynek a torkolatát, amelyben a Sughnan patakjait egyesítő tekintélyes folyó beleömlik az Oxusba.

Nem messzire ettől a helytől, megérkeztem Khórukba, az orosz «pámíri hadosztály» főhadiszállására. Diófa-ligetek és más szépen díszlő gyümölcsfák között, 2000 méter magasságban, búvik meg ez a vonzó falu.

A Taskendből időközben visszatért Jagello ezredes fogadott

nagyon szívélyesen és előzékenyen. Két kellemes és eredményes napot töltöttem itt. Ennek a tehetséges tisztnek utazásom régészeti és egyéb céljai iránt tanúsított barátságos érdeklődése tette lehetővé, hogy Sughnanban messzebb kiterjeszthettem kutatásaimat, mint eredetileg reméltem. Készséges segítsége nagyon megkönnyítette később utazásomat az akkor Bokhara emirjének uralma alatt álló hegyi területeken, Khóruktól északra.

Khórukban az oroszok civilizáló befolyásának jeleivel találkoztam: egyebek közt villamos világítással. Jól látogatott orosz iskola is volt a kis helyőrségi városban. Rövid ottlétem alatt hasznos tájékozó adatokat gyűjtöttem Sughnan múltjáról és népe mai életmódjáról. A T'ang-évkönyvekben és több buddhista zarándok útleírásaiban foglalt kínai feljegyzések megegyeznek abban, hogy «az öt *Si-ni*», vagyis Sighnan (a Sughnan név egy más helyi alakja) népe heves és makacsjellemű. Hszüan-cang maga nem járt Sughnanban, de Vakhánon átutaztában hallott Sughnan lakóiról, a *sughni* népről. Azt beszélték róluk, hogy «hidegvérrel gyilkolnak, rendszeresen lopnak és rabolnak». Ezt a hírhedségüket teljesen igazolja az, hogy bátor és erőszakos hírből állanak jámborabb szomszédaik előtt, délen és nyugaton még ma is. Vakhán népe ma is élénken emlékszik még portyázásaikra. Szaríkölt, az Oxus forrásvidékének kínai oldalát olyan nép lakja mostanában, amelynek nyelve alig különbözik a *sughni*től. Ez támogatja a hagyományos hiedelmet, hogy ez a hódító nép Sughnanból tört be oda.

A betörések és portyázások ma már a múlté, amióta előbb az afghán, majd pedig az orosz uralom megszilárdult az Oxus felső szakasza mentén. De a vándorhajlam és a vállalkozó szellem ma sem veszett ki ebből a népből. Táplálja ezt a művelésre alkalmas föld és a legelő szegénysége szűk völgyeikben. A szegénység elűzi őket hazájukból. E szépvonású nép fiai közül sokan vetődnek el évente Farghánába. Alkalmi gazdasági munkákra mennek oda, vagy cselédnek szegődnek el Kábulban, Szamarkandban s egyebütt északon. Mulatságos volt találkoznom hébe-hóba egy-egy ilyen világotjárt emberrel; ócska estélyi ruhájuk, vagy furcsa katonai zubbonyuk nyilván a peshawari bazároknál kezdte meg pályafutását és Kábulon át jutott el mai gazdjához.

Khórukból a Sakh-dara völgyben indultam el felfelé, Sughnan két fő völgye közül a délin, addig a pontig, ahol a völgy feje eléri az

Álicsur Pámírral összeköttetésben levő fennsíkokat. A szűk szurdokok különösen kényes pontjain, több helyütt erődök és várgyűrűk romjaira találtunk. Eszünkbe juttatták ezek a védőművek a régi idők örökös bizonytalanságát. A romok egy részének szilárd építése határozottan amellett szól, hogy igaza lehet annak a hagyományos hiedelemnek, hogy ezeket a várakat «pogányok», «káfir»-ok építették a mohamedánságot megelőző időkben. A Dózakh-dara völgyön át a tágasabb Ghund-völgybe jutottunk. Ott is erőd erőd után. A Ghund-völgy neve az Alpokban gyakori Höllental-nak («pokol völgyének») felel meg. Nevét onnan kapta, hogy a völgy fejét kilométerekre ellepő régi moréna sziklatörmelékei pokolian megnehezítik a járást a meredek lejtőkön.

A Ghund-völgyben haladtam tovább lefelé, onnan kezdve, ahol a Pámírszkij Posztot és az Álicsur Pámírt Khórukkal összekötő orosz szekérút betorkollik. E nagy völgy középső szakaszával ismerkedtem itt meg. Egy hónapja múlt ekkor, hogy ugyanennek a völgynek a fejét megpillantottam, a Jesil-köl kifolyása feletti magaslatról.

Itt, a Ghund-völgy középszakaszán, igyekeztem kifaggatni az aggastyánokat, a helyi hagyományok őrzőit, mit tudnak az átmeneti kínai fennhatóságról és azokról a súlyos túlkapásokról, amelyeket Sughnan szenvedett el utolsó emírijeinek uralma alatt. Beszélik, hogy ezek a főnökök kapzsiságból asszonyokat és gyermekeket adtak el rabszolgául s hogy ez volt az oka a nép kivándorlásának az északi khánságokba. Így értettem meg, miért oly néptelenek, gyéren lakottak a festői falvak ezen a vidéken.

Az afghán uralom, azután meg később egyideig Bokhara fennhatósága sem volt sokkal kevésbé nyomasztó. Az oroszok uralma — a «katonai-polgári kormánybiztosok»-é — hogy az indiai szólással éljünk, bár jelentékenyen megjavította a helyzetet, akkor még nem elég régideje tartott, hogy meggyógyítsa az erőszakosságok ütötte sebeket. Aligha láthatta előre bárki is, hogy mily közel az idő, amikor az orosz forradalom és a szovjeturalom újabb bajokat és szenvedéseket zúdít az Oxus-vidéknek ezekre az elzárt völgyeire.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Rósanból Szamarkandba.

A rósani hegyvidék Sughnanhoz csatlakozik, ettől északra. Rósanba legkönnyebben úgy juthattam volna el, ha a Ghund-völgyön megyek az Oxushoz, Khóruk alatt s a túlsó parton levő Kala-Bar-Pandzsával szemben a folyó jobbpartján lefelé indulok az új orosz lovaglő-ösvényen Kala-i Vámarba, Rósan főhelyére. De vágytam látni valamit a Sughnant Rósantól és a Bartang-folyótól elválasztó havas hegyláncból, amelyet egy hónappal előbb értem el először Szaunában. Ezért inkább a hegyi utat választottam s a kis Sitam falu fölött nekivágtam a hegylánc magas hágójának. Málhánk könnyű volt ugyan, de így sem bírtuk lóháton feljebb szállítani, mint körülbelül háromezernyolcszáz méter tengerszínfeletti magasságig. Onnan kezdve teherhordó emberek vitték tovább a holminkat.

Másnap hol erősen hasadékos jégáron, hol meg meredek sziklafolyosókban haladtunk felfelé, amíg végül, tíz kilométerny ifáradtságos kapaszkodó után, elértük a csaknem 5000 méter magas, keskeny sziklagerinc-alkotta hágót.

A nagy magasságból feltáruló nagyszerű tájkép méltó jutalma volt küzdelmes útunknak (140. kép). Nyugatra és északnyugatra azoknak a gyönyörű jégáraknak a fején láttunk keresztül, amelyek alább hatalmas jégfolyammá egyesülve, hatolnak le mélyen a Raumédh-völgybe. A hegylánc élesen meghasogatott gerincén túl délnyugatról felragyogó hófedte csúcsok már Badakhsán hegyei. Badakhsán, amely felé vágyva vágyódtam ifjúkorom óta: sajnos, továbbra is tilos föld maradt számomra.

Lefelé valamivel könnyebb volt az útunk. Firnmedencéken keresztül, majd pedig a jégár szürke jégfala tövében haladtunk le-

felé mintegy tizenegy kilométerre a jégár nyelvéig. Ott találtuk az első alkalmas pontot, hogy tanyát üssünk. Hála Jagello ezredes intézkedéseinek, izmostagú rósaniak csoportja várakozott ott reánk, hogy felváltsák kimerült sughnani teherhordóinkat.

Másnap a Raumédh-völgyben lefelé haladva, régi morénákon kaptattunk keresztül, és szűk szurdokokon át, Khaizséz falucska mellett, belejutottunk a Bartang völgyébe.

Onnan kétnapi menetben értük el lefelé Kala-i Vámart a Bartang-folyó kanyargó szurdokában. Ebben az útban döbbsentem rá, mily roppant nehezen járható szorosokon törtet keresztül a Bartang, míg átvágja a hegyeket s eléri az Oxust. Ekkor értettem meg, miért marad Rósan a Pámírokról alászálló valamennyi völgy közül a legkevésbé hozzáférhető, és miért őrizte meg Rósan népe oly tisztán ősi jellegét és régi hagyományos szokásait.

Mélyen bevágott, szűk szurdokokban, vadul szaggatott, magasba tornyosuló hegytömegek meredek falai között vitt útunk lefelé. Khaizsézben kecskebőr-tutajokon keltünk át a folyó jobbpartjára. Fárasztó kaptatókon keresztül, meredek sziklafalak aljában vándoroltunk fel, le, keskeny sziklaéleken. Néhol alig néhány ujjnyi hely jutott rá, hogy megvessük lábunkat. Még örültünk, hogy egynéhányan közülünk itt-ott elkerülhettük a leggonoszabb rozoga áthidalásokat (*avrinz*) olymódon, hogy kecskebőrtutajon vitettük le magunkat, ahol veszedelmes sellők vissza nem riasztottak (143. kép). Ügyes úszók vezetésével siklottunk lefelé a hánykolódó vizen, megragadó vadságú tájképek között. Tovasuhantunkban vadul szaggatott havas hegyormok ütötték fel fejüket ismét és ismét a komor szirtfalak felett, amelyek, mint valami alvilági szörny állkapcsa, összezárulással fenyegettek. Málhánkat ezalatt biztosjárású rósanik hordták tovább sértetlenül a meredélyes szakadékok szélén. A folyóról nézve, embereink jókora pókoknak látszottak.

A hegyszorosok torkában itt-ott megbúvó, szép gyümölcsösök árnyékában félig elrejtett apró házcsoportok kellemes ellentétben voltak az elriasztó sziklafalakkal. Az itt-ott feltünező emberi lakások így szemre igénytelen kőviskóknak látszottak. De belülről, bármily füstfogta odúk voltak is, volt valami kezdetleges kényelem bennük. Nyilvánvaló régiségük is érdekes színt adott nekik.

A lakószoba alaprajza, a mennyezeten lévő felső világítása, ülpadkái, emlékeztettek a Taklamakán romhelyein és egyebütt kiásott

házak belső berendezésére és a Hindúkus délebbi völgyeinek ma is lakott házaira.

Ázsiának ezt a kis zugát a maga elszigeteltségében mintha érintetlenül hagyták volna a korok változásai. Arra gondoltam: ha valami baktriai görög vagy indo-szkítha a Krisztus előtti utolsó századokban erre vetődött, alighanem ugyanez a kép tárult eléje, ami engem fogadott.

Ugyanígy hatott rám az emberek külső megjelenése, akikkel az útban találkoztam, s később Kala-i Vámarban embertani mérések alá fogtam. Arányostagúak. Csupa ín és izom valamennyi. Ilyenekké kellett válniok, hegyes-völgyes hazájuk úttalan útain járva egész életükben. Arcuk szépmetszésű, csaknem szabályosan klasszikus. Szőkehajúak, világosszeműek.

Az Oxus-vidéken bejárt völgyek iráni nyelvű hegylakói közt alighanem Rósan őrizte meg a *Homo alpinus* jellegét a legnagyobb tisztaságban. Méréseimet és megfigyeléseimet azóta megerősítette T. C. Joyce barátomnak, a British Museum antropológus osztály-őrének szakértő vizsgálata.

Nehezen járható szurdokokban vitt tovább az út a Bartang-folyó és az Oxus egybeömléséig. Itt-ott a függélyes szirtfalakhoz tapadó, fából összerótt rozoga *rafakok*on (létraszerű áthidalásokon) tapogatódtunk keresztül. Végtére egy meglehetősen nyílt térségre bukkantunk ki s csakhamar megérkeztünk Kala-i Vámar-ba. Egy kellemes napot töltöttem ott embertani mérésekkel, egy romladozó várkastély kellemes gyümölcsöskertjében dolgoztatva. Sughnan emírei ebből a várból uralkodtak e velük függő viszonyban levő vidék felett. Érdekes régi fafaragásokat fedeztem itt fel.

A ming-bási házából hozták el ide ezeket, hogy átalakítsák, s így kerültek a lomtárba (146. kép). Díszítéseik között könnyű volt felismernem a Gandhára görög-buddhista domborműveiről és a nijai és lou-lani romhelyről ismert díszítések modorát, így például egy stilizált iszalagféle virágban (*clematis*).

Ugyanennek a háznak a belseje jellemzően szemlélteti annak a teremnek különös gonddal kidolgozott berendezését, amely telente az egész nagy háznépének lakószobája. A famennyezetet hordó faszlopoknak mind megvan a maguk külön neve s az oszlopokkal elválasztott padkáknak a maguk külön rendeltetése. Mulatságos volt megfigyelni, hogy a gyerekek hálóhelyét fent, egy kuckóban, a

mennyezet alatt eleven kályhával fűtik alulról; ugyanis borjukat szállásoltak el az alattuk épített fülkében.

Rósan asszonyai híresek szépségükről s különösen világosszínű és finom arcbőrükről. Megerősíthetem ezt a jóhíruket: a falu főnökének társaságában a család három nemzedéke gyűlt egybe a ház mellett s futólag láttam őket (145. kép). A főnök felesége és anyja olyan fehérbőrűek, akárcsak valami európai hölgyek. A két kis lány is nagyon csinos volt. Nagyanyjuk éppen azon buzgólkodott, hogy a nagyobbik lányka rózsás arcát valami vadbogyóval még fehérebbre kenegesse. Így kívánja az odavaló ízlés.

Szeptember 27-én elhagytam Kala-i Vámart, hogy Kara-tegin felé induljak, az egykori Darváz fejedelemség legkeletibb völgyein és hegyein keresztül. 1877 óta ez a föld a bokharai emír uralma alá tartozik. Közeledett az az időszak, amikor attól kellett tartanom, hogy a magas hágókat, amerre útam vezetett, eltorlaszolja a hó. Így tehát gyors menetben kellett haladnom. Könnyebben szántam el erre magamat, mert tudtam, hogy Bokharának ezt az alpi vidékét leírták már s vannak kiadványok, — mint dr. Rickmers *Doab of Turkestan* című könyve — amelyeket az oroszul nem tudók is olvashatnak. Éppen ezért utazásomnak ezt a részét rövidre fogom.

Rósanból a tőle északra elterülő Jázgulam-völgybe régebben csaknem lehetetlen volt eljutni az Oxus mentén az egymást követő járhatatlan hegyszorosok miatt. Az oroszok lovaglő-ösvényt robbantottak a sziklafalak alatt. Most már járható az út. De én szívesebben követtem a régi ösvényt és az Adude-hágón át indultam neki a Rósant Jázgulamtól elválasztó hegyláncnak. A vízvázlasztó eljegesedett nyergét 4400 méter magasságban értem el. Onnan egy meghasogatott jégáron, majd régi morénák sorain keresztül ereszkedtem lefelé zegzugosan egy nyírfával és borókafenyővel sűrűn benőtt szűk völgy fenekére. Ott ért bennünket az éjszaka, mielőtt eljuthattunk volna Matraun falvába.

Másnap reggel bokharai tisztviselők fogadtak ott. Örömmel győződtem meg, hogy Jagello ezredes itt is gondoskodott, hogy ne maradjak segítség nélkül. De a bokharaiak lengedező selyemkaftánja és sötétbarna arca eszembe juttatta, mily hamar elhagyjuk most már a Felső-Oxus magashegységi tájait. Jázgulam népe, mintegy százkilencven háztartás, jóideje élvezi már azt a kiváltságot, hogy földjük afféle senki-földje két főnökség — Darváz és Sughnan-Rósan

között. Arra jó ez nekik, hogy ha csak alkalmuk adódik, az egyenlő bánásmód elve alapján kirabolják mindakettőt. Nyelvük közel-rokonságban van a sughnival, de külsejük inkább arra mutat, hogy Darvázsal sűrűbb az érintkezésük. Állítólagos szunnitaságuk is erre vall. A «ghalcsák», vagy hegylakók északon mind szunniták. Kétségtelen, hogy amíg Bokhara kegyetlen uralma tartott Sughnanban és a délebbre eső völgyekben, az ott élők kénytelenek voltak ezt az orthodox mohamedán hitet vallani, habár valamennyien az eretnek iszmaeliták felekezetéhez tartoznak, amelynek szinte istenített feje a Londonban és Párisban jólismert Agha Khán.

Gyors menetben haladtam lefelé a Jázgulam-völgyben és örültem, amikor az Oxus partján vivő új lovaglő-ösvényen elértem Vandzs nagy völgyének torkolatát. Csaknem mindvégig a függőleges sziklafalban robbantottak helyet az ösvénynek, vagy vakmerően kiépített erkélyeken vitték át s így könnyen megértettem, miért voltak azelőtt annyira kockázatosak ezek a sötét szurdokok még az odavaló hegylakóknak is, teherszállítmányokkal pedig teljességgel járhatatlanok.

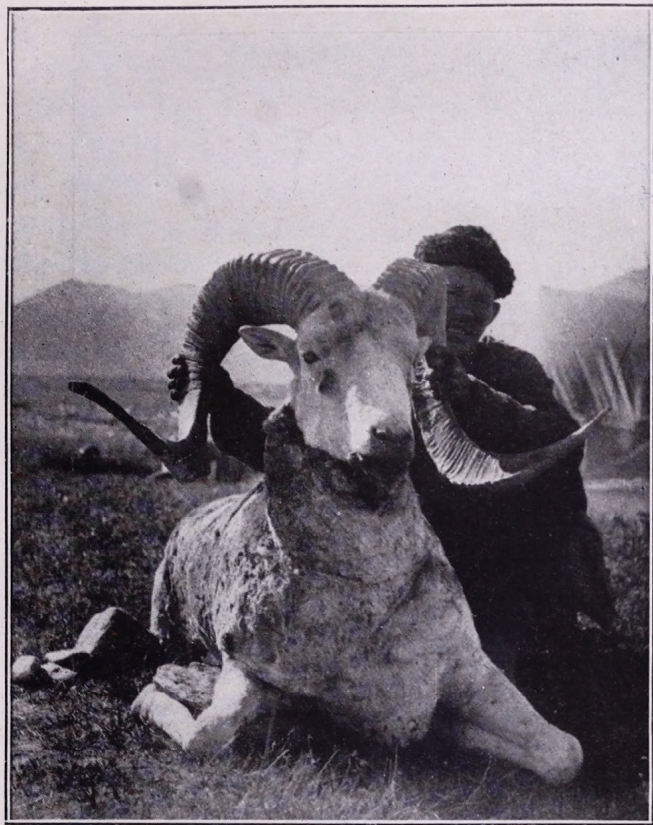
A Vandzs-völgy nyitottsága és bőséges művelése kellemes változatosságot jelentett a kietlen vidékek után.

Október elsején hosszú, de könnyű menetben haladtunk fel felé a völgyön. A völgy valamivel nedvesebb éghajlatú. Az alacsonyabb lankákon öntözés nélkül művelik a lépcsőzetes magaslatokat. A fák is szépen díszlenek. A falvak gyümölcsösei és a szántóföldeket egymástól elválasztó fasorok egészen kertszerűen hatottak a völgyfenéken.

A megváltozott tájképpel együtt megváltozott a nép arcvonása és életmódja is. Mint a tádzsik mindnyájan Bokhara hegyvidékén, ezek is csak perzsául beszéltek. Habár régi kelet-iráni nyelvüket elefedték, valószínű, hogy tisztábban őrizték meg a hajdani Szoghdiánában honos iráni fajjelleget, mint a síkság *szártjai*. Fehérre meszelt nagy lapostetejű házaik láttára is az jut eszünkbe, hogy itt már más az éghajlat, mások az életviszonyok.

Súlyos fellegek gomolyogtak a hegyek felett azon a napon és rejtették el a Szél-dara és Tanimáz forrásvidéke között tornyosuló hóborította csúcokat. A túlsó oldalon jártamban tisztán láttam ezeket útközben, az Álaitól délre. Másnap kövér esőre ébredtem, a hegyeket friss hó lepte be. Szitargh faluban kénytelen voltam egy napig vesztegelni. Ugyanez a neve annak a hágónak, amelyen át Khingábba

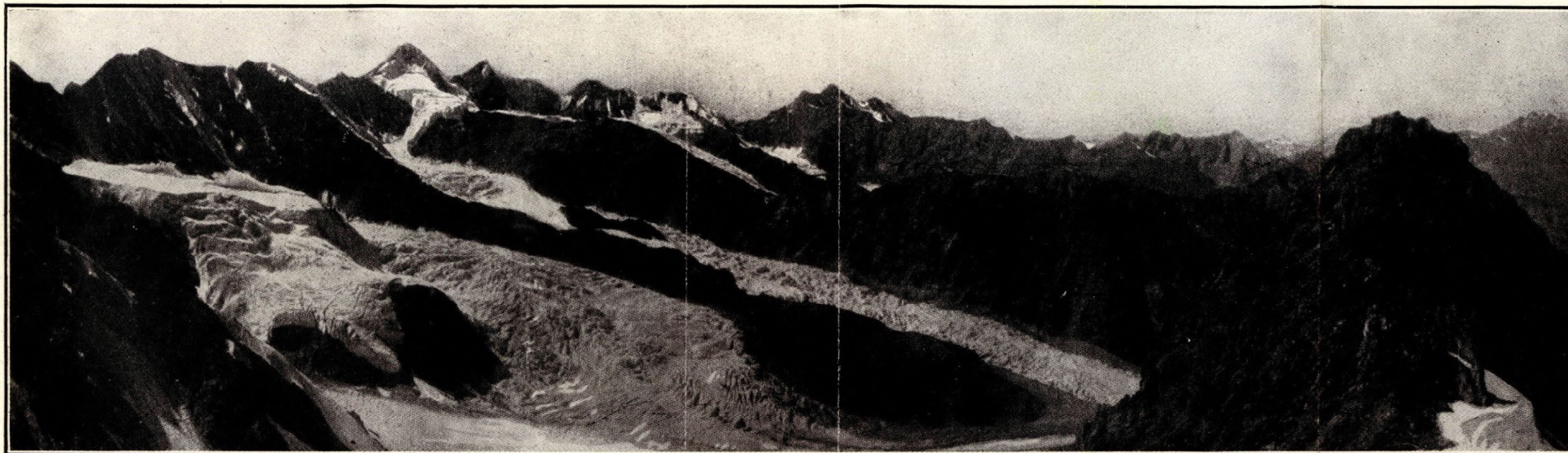

136. A NAGY-PÁMÍRON, A VIKTÓRIA-TÓ MELLETT
LŐTT OVIS POLI.

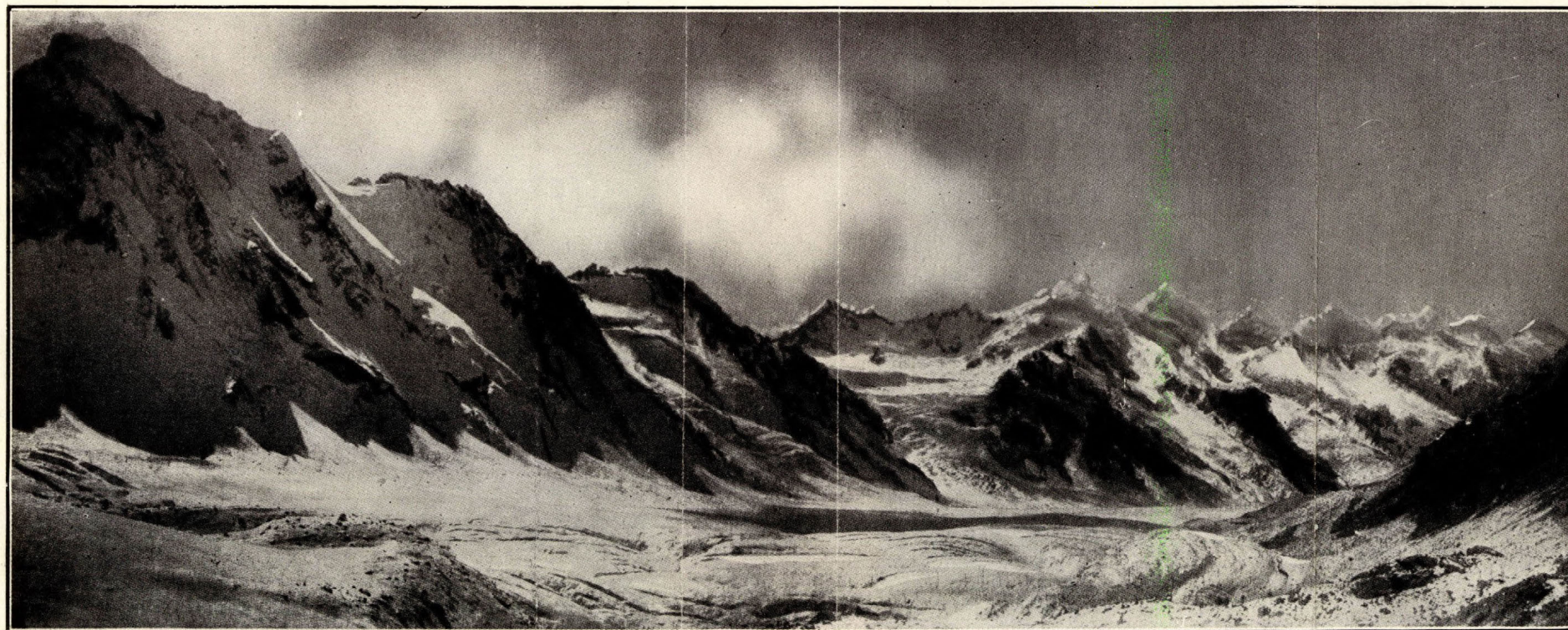

137. KÖKAN BÉG, A NAGY KARA-KÖL (TÓ, KÖRNYÉKÉN
ÉLŐ KIRGIZEK FŐNÖKE.

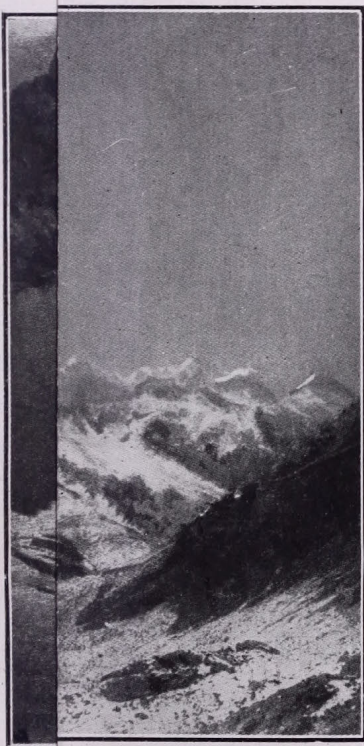
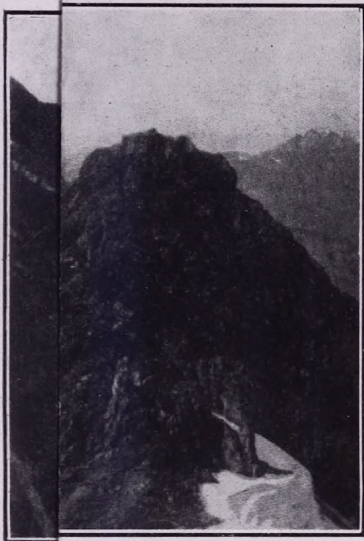

140. KILÁTÁS A SITAM-HÁGÓRÓL NYUGAT (BAL) ÉS ÉSZAKNYUGAT (JOBB) FELÉ.

141. KILÁTÁS A SZITARGH-HÁGÓ ALATTI MORÉNÁRÓL DÉLNYUGAT (BAL) ÉS NYUGAT (JOBB) FELÉ.

142. MELLVÉD ÉS TORNÝOK
KALA-I KÁ KÁ ÉSZAKNYUGATI HOMLOKZATÁN.

143. HAJÓKÁZÁS LEFELE, BÖRTÖMLÖN,
A BARTANG-FOLYÓ SZURDOKÁBAN, RÓSANBAN.

I44. FAIZÁBÁD FALU HISSZÁRBAN.

I45. RÓSANI CSALÁD, KALA-I-VÁMAR-BAN.

igyekeztem eljutni, a Vakhia-bálá nevű nagy hegyi terület legfelső tájkára. Szitargh főnökei aggodalmaskodtak, hogy ilyen időben kockázatos átkelni a hágón, s csak akkor nyugodtak meg, amikor írásban adtam, hogy semmi felelősség nem terheli őket, ha valami baj történik. Szerencsére, idejében kiderült az ég s még jóval hajnalhasadta előtt indulhattunk.

A kapaszkodó meredek volt, de eleinte könnyű. Alpi növényzettel borított hegyoldalon, majd pedig egy meredek jégár hólepte hatalmas oldalmorénáin kaptattunk felfelé. Hétórai menet után elértük a hágó keskeny gerincét 4400 méter magasságban. A hágóról korlátozott volt a kilátás. Csak a túloldalon leereszkedő jégár fejeig láttunk el. De amikor zeg-zugos útban, a jégszakadékokat kerülgetve, harmadfél kilométerre leszállottunk ezen a gleccseren: nagyszerű körkép tárult elénk a hatalmas jégfolyamra és a déli hegyláncról beletorkolló tekintélyes oldalgleccserekre (141. kép). A hágótól lefelé a jégár nyelvég tizenhat kilométeres fárasztó út várakozott ránk, oldalmorénák meredek lejtőin. Az egyesült jégfolyam nyelve mintegy ötven méter magas jégfalban végződik. Öt kilométerrel alább egy kis füves fennsíkon örömmel üttünk tanyát éjszakára.

Október 4-én könnyű menetben jutottunk le Pasmgharba, Khingáb legfelső falujába. Az első megművelt földet kb. 2900 méter magasságban értük el, de már kilométerekkel előbb találkoztunk elhagyott szántóföldek nyomaival. Tudtam, hogy a jókora Garmo-patak, amelyen át kellett gázolnunk, az augusztus elején látott és megcsodált Muztágh hegytömegének nyugati homlokzatát borító jégárakból ered (128. kép). Most nem volt idő, hogy felkutassam és vizsontlássam a megragadó hegyet. Kétnapi menetben leereszkedtünk a Vakhia-bálá fővölgyén, hogy idejében elérjük Kara-tegint, amíg a korai havazás el nem torlaszolja az utolsó magas hágót, amelyet még meg kellett másznunk.

Gyümölcsösök és ligetek közt megbúvó festői falvak mellett vitt el az útunk. Sok megmunkálható földet láttam bevetetlenül. Ez is és más jelek elárulták a bokharai kormányzat rossz gazdálkodását. A legkisebb falvak főnökei is a szivárvány minden színében pompázó selyemköntösben hivalkodva, jöttek üdvözlésemre, de ez a személyvesztés nem tévesztett meg, hogy azt higgyem, még mindig jólétben él a nép. Hamar rájöttem, hogy ezeknek a *khillatok*nak az

adományozása is egyike azoknak a zsaroló mesterkedéseknek, amelyek az emír udvarából indulnak ki.

Az uralkodó kegyenceivel vagy más tisztviselőkkel, akiknek fizetése már régen esedékes, ilyen díszruhákat küldözött Bokharából a tartományok kormányzóinak, különös meglelégedése jeléül.

A szokás úgy kívánta, hogy az emír küldötteit a megajándékozott tisztviselő gazdagon megajándékozva viszonzásul csengő ezüstben. Akkor azután a kormányzó azzal kártalanította magát, hogy az értékes ajándékokat fizetéstelen alárendeltjeivel továbbította az amlakdároknak, az alkerületek főnökeinek, és így tovább, hogy végül a «legmagasabb kegy»-nek ezek a látható jelei a falvak főnökeit és rajtuk keresztül a földművelőket fejjék meg. Ha ehhez hozzávesszük a teljességgel középkori pénzügyi igazgatást és az «igazságszolgáltatást», nem lep meg, hogy az emír alattvalói legalább is közönnnyel, ha nem örömmel, látták tovatűnni a bokharai kormányzatot az orosz forradalom után. Nem láthatták előre, miféle még gonoszabb sorsot tartogat számukra a jövő: a szovjet ügynökei útján beharangozott «felszabadulást».

Október 6-án heves eső ott tartóztatott Ládzsirkhban, Vakhia-bálá amlakdárjának rozoga viskójában. De szerencsére megint kiderült az ég s habár a hegyekben friss hó esett, elindulhattunk a Girdan-i kaftar («galambnyak») hágóra (147. kép). A hágón át már másodnapra elértük a Pámírra emlékeztető Tupcsak-fennsíkot. Dr. Rickmersnek itt volt a kiinduló-szállása magashegységi kutatásai-ban. Könyvében leírja, mily hatalmas hegycsúcsok és nagyszerű jégárak sorai szegélyzik délen ezt a magas fennsíkot.

A fennsíkról elindultam a Szurkh-áb völgye mentén húzódó és a Kara-tegint délről szegélyező hegylánc megmászására. A hegytetőről ragyogó körkép tárult elé. Ez a látvány magában foglalta nyugaton a hóborította Nagy Péter-hegyláncot, a nagy Cis-Álai (Álain-inneni) láncot, el egészen keleten a Tarsz-agar hágóról már látott Muztágh csúcsainak hatalmas jégfaláig. Így kéthavi tanulságos vándorlás a Pámírokon át és az Oxus legfelső szakaszán, íme szépen visszahozott ahhoz a völgyhöz, amelyet «komédoszok völgyének» nevez az egykori földrajzíró, és a hajdankori selyemkereskedelem útvonalához, amelyet végig kívántam járni az Álaitól.

Termékeny lejtőkön ereszkedtünk le a nyitott völgybe. Eső és havazás, öntözés nélkül is mívelhetővé teszi itt a földeket. Harmad-

félezer métertől lefelé éppen arattak. Vakhánban háromezer méteren felül egy hónappal korábban volt az aratás. Ez is mutatja, mennyivel nedvesebb itt az éghajlat, mint Vakhánban.

Kara-teginben megint turkí nyelvű kirghizek közé érkeztem. Kényelmes falvakban, letelepülten él ez a nép. De minden ok megvan arra a hitre, hogy ezek a kirghizek nem őshonosok itt. A föld termékenysége és a könnyen megközelíthető kövér legelők sokkal régebben is idecsalogatták a törökfajú betolakodókat, míg végül egy utolsó néphullám idevetette a kirghizeket. Ezek azután letelepedtek.

Kara-tegin egykori török lakosságának emléke maga a név s a többi helynevek. Ezért igen érdekes volt megfigyelni, hogy a kirghiz telepesek, akik kétségtelenül hódítás útján jutottak ennek a kíváncsú területnek a birtokába, éppúgy, mint török törzsbeli elődeik: most maguk is lassan-lassan kiszorulnak innét. A Darvázból és más nyugati területekről visszaszívargó tádzsikok kiszorítják őket hazájukból. Kara-tegin kirghizei még megőrizték félnomád nyári vándorlásuk szokását legelőről legelőre. De láthatólag képtelenek annyi hasznat kisajtolni földjükből, mint szorgalmasabb, bár szelídebb szomszédaik.

Ennek a folyamatnak a megfigyelése megkönnyíti annak a megértését, hogyan ment végbe a hajdani Szogdiána íráni őslakosságának újabb térfoglalása a mai Szamarkand és Bokhara síkságain: hogyan szerezték vissza megint legnagyobb részét annak a földnek, amelyet a nomád hódítók ismét és ismét elhódítottak tőlük.

A kirghizek összeházasodása tádzsik nőkkel — amiről ottjártamkor hallottam — megvilágítja a másik jelentős folyamatot, amely megérteti velünk, miképpen alakította át fokozatosan a régi íráni lakosság a török hódítók faji jellegét, ha ugyan végképpen magába nem olvasztotta.

Gharmban, a Kara-tegint kormányzó *mír* székhelyén, a vendégszerető főnök nagy kertjében, ütöttem fel sátramat október 11-én. Ezt a kellemes napot ott töltöttem el. Érdekes bepillantást engedett ez a látogatásom a Nyugat-Turkesztán félreeső zugaiban maiglan fennmaradt hivatalos pompa és szertartásosság furcsa középkori ízlésébe.

Két kényelmes napi menetben jutottam le onnan arra a pontra, ahol a Szurkh-áb délnek kanyarodó völgye erősen összeszorul és jelentékeny darabon járhatatlanná válik. Ott, Áb-i Garm falu mellett —

amely meleg forrásaírók kapta nevét («Meleg Víz») — útunk nyugat felé csapott. Semmi kétség, hogy ez volt az az út, amelyen a hajdani selyemkereskedők jártak Baktra városába.

Ott búcsúztam el az utolsó völgytől, amely a Pámír vidékéről száll alá és ráléptem az egykor független Hisszár fejedelemség nyitott völgyi síkságára. Ezeket a síkokat már a Szurkhán és Káfirnihán, az Oxus mellékfolyói öntözik. Nehezemre esett lemondamon, hogy le ne kanyarodjak délnek az Oxus mellé, arra a vidékre, ahol a legközelebb éri a folyó Balkhot, a hajdani Baktrát. De az idő sürgetett. Sietnem kellett Szíisztán felé, a messze Perzsiába, téli kutatásaimra. Ezért a legrövidebb úton igyekeztem gyors menetben Szamarkandba, a Transkaspi vasút állomására. Bokharának ezt a meglehetősen ismert hegyes-völgyes vidékét kilenc nap alatt szeltem keresztül, Négyszázharminc kilométert jártam meg ezalatt.

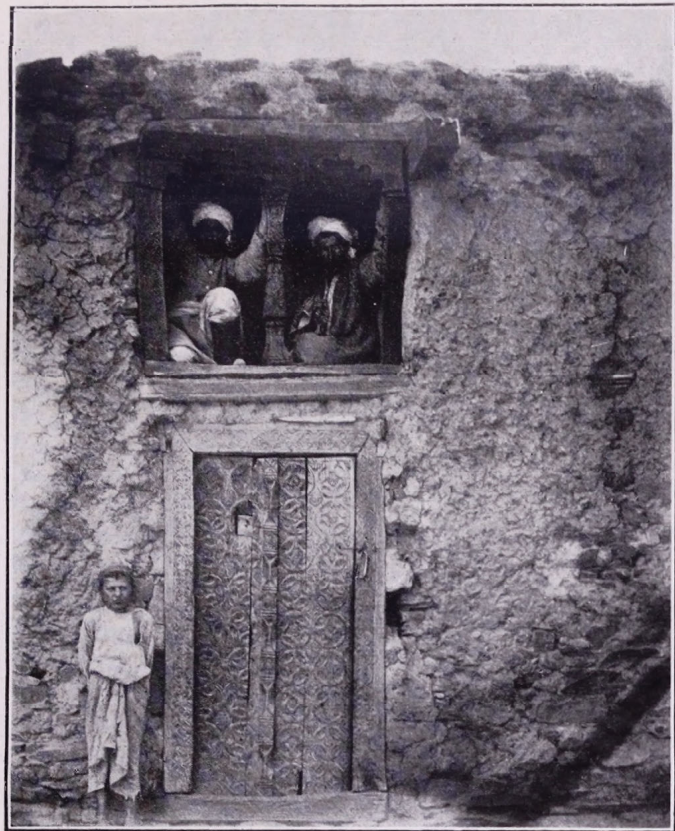
Az első négy nap azon a termékeny vidéken vándoroltam végig, amely Szoghdiána nomádportyázóit különösképpen vonzhatta mindig. Áb-i Garmtól Faizábádig (144. kép) gazdag legelőket láttam. Ezeknek, mint az északi völgyek legelőinek is, hisszári özbégek a gazdáik. Nyaranta oda terelik fel lovaikat, nagy juh- és marhacsordáikat.

A következő három nap tágas, termékeny síkság északi szegélyén haladtunk tovább Dósamba, Kara-tágh és Régáron keresztül. Ezeknek az öntözhető, bőven termő területeknek legjavát is még özbégek bírják. De a földet már jórészt tádzsikok művelik itt s lassan-lassan úgylátszik, az ő kezükbe siklik át a föld. Ők lesznek a földesgazdák, akár mint bérlők, akár mint birtokosok.

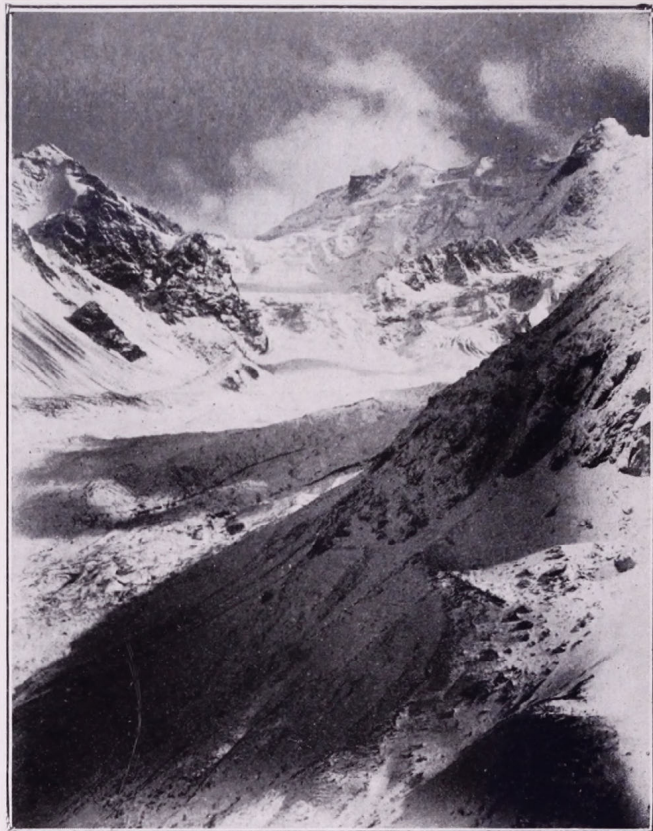
A hódító törökfajú nép hagyományosan csügg a félig nomád vándorélet szokásain. Jellemzően szemléltetik ezt a sok özbég tanya udvarában felállogatott nemezborításos nádkunyhók. Ezeket a hordozható lakásokat a nyári legelőkről hozták haza s gazdáik szívesebben tanyáznak bennük, mint a körülöttük épült sárkunyhókban.

Bármennyire fosztogatja is a népet a romlott bokharai adószedő és hivatalnok, a föld termékenységet és a kedvező éghajlatot nem veheti el a gazdáktól. A jelek szerint virágzik a földművelés s a nép meglehetősen jólétben és kényelemben él. Mennyire nem sejtettem akkor azt a sok szenvedést, amely néhány évvel később szakadt rá a lakosságra, amikor a forradalmi orosz kormányzat ellen feltámadt mohamedán felkelés és annak kíméletlen elnyomása után a szovjet hadserege nyomorúságot zúdított erre a békességes vidékre.

146. RÉGI FAFARAGÁS A MING-BÁSI HÁZA-AJTAJÁN
ÉS ABLAKÁN, KALA-I-VAMARBAN.

147. A GIRDAN-I-KAFTAR HÁGÓRÓL LEFELE JÖVET
EZ A JÉGÁR LÁTSZIK KELET FELÉ.

Hisszárból a szokásos és könnyebb út délnyugatnak vitt volna a hajdani országútra, amely az Oxus-menti Termézből az alacsonyabb hegyeken át és a «Vaskapu» mellett vezet Szamarkandba és Bokharába, Szoghdiána történelmi középpontjaiba. De hogy megrövidítem az utat és lássak valamit a Hisszárt Bokhara sívár pusztáitól elválasztó hegyekből, az északnyugatnak, Tás-kurghánon át Sahr-i Szabzba vivő utat választottam.

Szűk cañon-szerű szurdokokon, majd feljebb festői erdőborította lejtőkön át jutottunk fel a már behavazott Harkhus-hágóra. A túlsó oldalon lankás fennsíkokon, a nomád özbégek gazdag legelő-területein keresztül szálltunk le egy tágas, bőségesen öntözött völgybe, amelynek lefolyása Karcsi felé esik.

Október 20-án értem el Sahr-i Szabz tekintélyes városát. Másnap egy hosszúra nyúlt kocsikázás következett még, nagy porban, a Takhta-karacsa hágón át a széles Zarafsán-völgybe. Így érkeztem meg, rázós orosz tarantászon, Szamarkandba.

Ebben az élénk nagy városban úgy éreztem, jellegzetes végállomáson fejezhetem be vándorútamát Belső-Ázsia ősi ösvényein. Ott vannak, a mai várostól keletre, Afráziáb hatalmas falomladékai: Szoghdiána egykori fővárosa, Nagy Sándor történetíróinak Marakandája. A kínai történetírók is jól ismerik ezt a romvárost. Még közelebb ott emelkednek azok a nemes emlékek, amelyekkel Tímúr Khán ékesítette fel valamikor a középkori *mughal* (mogul) hatalomnak ezt a középpontját.

Szamarkand orosz városrésze nagyot fejlődött, amióta tizenöt évvel előbb először jártam benne. Méginkább hasonlított most, mint régebben, Kelet-Európa valamelyik városához.

Az orosz város utcáin sok minden eszembe juttatta azt a rettentő élethalál-harcot, amely a mai Európát alapjaiban rendítette meg. Vésztjósító jelek vetették előre árnyékát annak a megmozdulásnak, amely Belső-Ázsia legújabb hódítóinak birodalmát összeomlással fenyegette. Itt, a hajdankornak ezen a történelmi színhelyén belső-ázsiai vándorlásaim elbeszélése véget ér.

ÉSZREVÉTEL.

A 94. lap 13. sora tévesen utal «a magyarul is megjelent» *Legbelsőbb Ázsia*-ra. Az *Innermost Asia*, ez a négykötetes, hatalmas munka, nem jelent meg magyarul. Csak egy kisebb füzet viseli ezt a címet. (Lásd az Előszó VI. lapját.)

A fordító.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

(A képjegyzék is jó tájékoztató).

- Abdal** falu 77, 90—1, 100
Abdurráhím vadász 110, 196
Abdurrahman, Afgánisztán emirje 31—2
Áb-i Garm falu 235—6
Áb-i Pandzsá folyó 32, 216, 221—2
Achaemenidák 29
Adude hágó 231
Afgánisztán 20, 27, 45, 139, 212, 229
Afrázgul Khán 106, 111, 190, 197—8, 203—4, 213, 221
Afráziáb 237
Agha Khán 232
Ahmad Merghen 39
aivan 55
Akszu 204
Álai hegylánc 206—19, 227, 232—4
Álicsúr, l. **Álai**
Allen, P. S. dr. VIII
Altái hegység 22
Áltnis-bulak 111, 114, 196, 198
Amitábha Buddha 167—9
Ancient Khotan VII, 35
Andidzsán 211—2
Andrews, Fred. H. VIII, 83, 157, 190
angyalok 43, 82, 85
An-hszi oázis 136, 171—2, 174; régi fal 172—3
Apszára, menyzei leányzó 166
arabok 22, 24
aramaeus írás 154
Askuman völgy 222
Asztana, temető 190—3
aveszta szövegek 197
Avalókitésvara bódhizattva 160—2, 164—5, 167
Badakhsán 31, 218, 224—5, 228
Badrudín Khán 39
Baghdad Sahri 200
Bagras-köl (tó) 199
Bai falu 181
Bai medence 204
Baisadzsjaguru 168—9
Baktria 13, 31, 45, 207, 210, 212, 222
Balkh vagy **Baktra** 13, 210, 236
Bámián 139
Barkul 181—2
barlangok, l. **Ezer Buddha**, **Kizil**, **Tízezer Buddha**, **Tojuk**
Baroghil hágó 17, 30—1
Bartang folyó 215, 228
Bás-gumbáz aghzi 219
Bás-gumbáz hágó 219, 221
Berlin 187, 189, 203
Bezeklik 189, 190
Binyon, Laurence 152, 157
bódhizattvák 42, 139—40, 158—170
Bogdo-ula hegy 181, 185
Bokhara 13, 98, 128, 207, 212, 227', 231—2, 234—7
Bonin, C. E. 119
bosztán, liget 59
Bosztán-arcse 208
Boyer, Abbé 63, 88
Bozai-gumbáz kirgiz tanya 32
«a Bölcs» 165
bördarabok, hímezve 70
bőrpáncél 80
börre írt írások 61, 80
börtutaj 216, 229
Brahmán isten 165
bráhmai kéziratok 45, 47, 65, 105, 135, 153
British Museum VII, 44, 62, 83—4, 147, 150, 152, 230
Buchanan, Sir George 207
Buddha-festmények 84, 87, 140, 158—160
Buddha-szobrok 44, 82, 138—9

buddhista festmények 44, 146, 149,
151—2, 156—70, 179, 188
buddhista kéziratok 47, 64, 74, 146,
149, 179

buddhista romok 29, 38, 42, 64, 74,
78, 81, 100, 179, 188, 204

buddhista sziklafaragványok 29

Bugur 202

Burrard, Sir Sidney 20

Burumán hegy 217

Bushell dr. 66

but, Buddha-szobrok 139

But-khána 43

bútorok 19, 59, 71, 100

Castrum romjai 108—9

Cathay, l. Katháj

Chavannes tanár 47, 66, 70, 98, 123,
140

chiaroscuro 84

Corpus Christi College, Oxford VIII

Csadota vagy Csing-csüe 65

Csainut-köl 92

Csandaka lovász 159

Csang Cs'ien 12—4, 25

Csarcsak folyó 201

Csarcsan folyó és oázis 17, 65, 74—5,
102

Csarkhlik oázis 5, 74, 76—7, 80, 90,
101—3, 111, 119

Csát 212

Csendes-óceán 2, 6, 11, 118, 173—4
cserép-maradványok 52, 70, 94, 105,
179

Csia-jü-kuan, l. Jadeit-kapu

Csiang-szu-je, kínai titkárom 34, 77,
91, 120, 122, 142—3, 145, 148—9,
151

Csiao-tszü 171

Csicsiklik iennsík 33

Cs'ien-fo-tung, Ezer Buddha barlang-
jai 137—170

Cs'ien-lung, mandzsu császár 24

«Csin és Macsin» (Khotan) 52

Csillindzi hágó 222

Csin-uralkodóház 98, l. Vu-ti császár
csing, buddhista, kínai szent könyv
142

Csing-csüe 65, 70

Csini Bágh Kásgarban 205—6

Csin-man vagy Pei-ting 182

Csin-t'a oázis 177

Csira patak 49

Csitrál 27—9, 225

Csiu-csuan (Szu-csou) 13

Csodzsibo Szódzsaka 73

Csu-pin erőd 199

Csu-si 185

Cupido 85, 86

Curzon, Lord 32

«Dákiánusz városa», Idikut-sahri 187

Dandán-uilik romhely 39—50

Daraut-kurghán 211, 213

dardok 27, 29

Darél 27

Darkót hágó 22, 30, 218

Darváz 231—2

Deane, Sir Harold 27

Dehra-dun 195

Déli hegylánc, l. Nan-san

Des, fox-terrier kutyám 72, 125

Desert Cathay 203

Dhritarástra, «Kelet ura» 163

Dípanhara Buddha 158

Dír 27

Doab of Turkestan, Rickmers könyve
231

Dolán-accsik 196, 198

dolánok 204

domborművek 43, 52, 59, 78, 108,
179, 188

Domoko patak 49; oázis 50; ásatá-
sok 67

Dóra hágó 225

Dósambe 236

Dózhakh-dara 227

Dros erőd 29

Duna 21

Dzsahán- száí patak 77

Dzsaszvant Szingh 28

dzsátaka monda 87

Dzsimasza, romok 182

Dzsingiz Khán 23, 179

dzungár törzsek 24

Dzungária 7, 183, 202

Égerek, egérfogók 58, 69, 70

éghajlat 1, 3, 5, 6, 9, 20, 78—9,
109, 183, 185, 192, 200, 224, 235

ékalakú fatáblák 56, 61, 65, 72

«élősvény» 59

Endere folyó és romhely 74

Ephedra növény, sírokból 197

«Érény nimfái» 165

Eros 62, 73, 85

erődök romjai 75, 78—9, 81, 99,
104—5, 109, 112, 198, 223—4

Északi hegyek, l. Pei-san

Etszin-gol 6, 11, 122, 136, 173,
176—8, 180

Etzina városa 178

evőpálcikák 59

Ezer Buddha barlangjai 137—70

Fafaragások 58—9, 66, 69, 71, 86,
100, 104, 230
Faizábád 205, 236
fafestmények 45
falfestmények 42—3, 82—4, 86—7,
150, 189, 200
falak építésmódja 99, 104, 120, 122
Farghána (Ferghána) 13, 15—6, 209,
211—12, 226
fatáblák alakja 55, 58
fatáblakéziratok 19, 44, 51, 53—4, 60,
65, 69, 70, 75, 80, 96, 105, 122
Fedcsenko-jégár 214
fehér elefánt 88
«Fehér Sárkány Halmai» 113
«felhasználni a barbárokat a barbárok
ellen» 18
fénytávíró 125, 133
Ferghána, l. Farghána
Ficker tanár 20
figurinók, sírokból 192
Firdüsi 46
fogadalmi ajándékok 45, 52, 83, 147,
151, 156
fordító jegyzetei VIII, 25, 139, 154,
157, 197
Founder's Gold Medal VII
Földközi tenger 14
Francke, A. H. 80
fuvalázó muzsikás alak 170

Gabona 9, 70
Gandhára 82, 85, 162, 230
gandharvák 43, 85
Garmo patak 233
Gautama 87, 158—60
«Genius populi romani» 69
Geographical Journal, The, VIII
ghalsák 215
Ghárán és rubinja 225
Gharm 235
Ghund-völgy 227—8
Giles, L., dr. 152, 192
Gilgit 22, 27, 30
Girdan-i kaftar («galambnyak») hágó
234
gitár 59, 96
Gobi-sivatag 176
Goes Benedictus 223
görög-buddhista művészet 43, 52, 59,
69, 73, 81—2, 84—6, 100, 139—
140, 159—60, 201
Grierson, Sir George 225
Grünwedel 187, 189, 202
Gucsen 182, 185
Gulakhma falu 50

gyöngyök 97, 112
gyümölcsösök 9, 20, 48, 52, 59, 68,
71, 74, 100

Habibulláh 27
Hadrianus fala 121
hajdankori sivatagi út 10—23, 102,
104, 107, 110—136, 173, 177, 196,
202, 210—11, 217, 236
halotti lepel 107, 152
Hámi oázis 7, 18, 22
Hámun mocsarak 46
Han-kori fejedelmek és évkönyveik
12, 15—8, 24, 65, 76, 94—5, 97—8,
105, 107, 109, 113, 115, 126, 136,
172, 198, 202
Hannibal 31
haoma, szent növény 197
Harkhus hágó 237
«Három királyság» korszaka 19
Harvard egyetem V
Hasszán Ákhün tevehajcsár 51, 92, 93,
198
házi eszközök 19, 58—9, 69—71, 97,
107, 188
Hedin, Sven, 10, 39, 77, 90—3, 95,
97—9, 198
hefthaliták 21, 182
Herakles 62, 69, 73
hercegnő képe 44
«Hercegnő tornya» 33
Hermes-fej 108
«(a) hét drágakő» 158
híd maradványa 74
Htnajána 157
Hindú-kus hegylánc 2, 4, 22, 27, 31,
223
Hisszár 237
hivatali levéltár 128
Hoang-ho 6
Hoernle dr. 47, 154
Homo alpinus 23, 35, 109, 199, 215,
223, 230
«Homok városa» 121
Homokba temetett városok V
hőmérséklet 33, 41, 52, 55, 79, 95,
101, 195, 220
hszi-hszia uralom 179
Hszin-csing, «Új tartomány», vagyis
Kínai-Turkesztán 190
Hszü-ning 173, 175
hsziung-nu nép, l. húnok
Hszüan-cang kínai zarándok 32—4,
38, 44, 49, 64, 75—6, 81, 116,
143—5, 171, 219—20, 226
Hu-kuo kolostor 48

húnok 9, 12—5, 17—20, 132, 173,
177, 182, 185
Hunza 27, 222

Ibráhím kincskereső 51, 53—4, 67—8
Ibráhím Bég 67, 194
Idikut-sahri 187

ij 59

Ili folyó 7, 25

Imám Dzsáfar Szádik sirja 51, 68, 74

Imaos 2, 4, 209, 211—2, 219

Incsike-darja (folyó) 201

Indiából Kínába V, 32

Indiai óceán 19

Indiai Térképészeti Hivatal VII, 27

indo-szkhák 12, 54, 65, 75, 173, 177,
182

Indus 4, 22, 27, 54

Innermost Asia VI, VII, 94, 108, 238

Irán 16, 45, 209

Irkés-tam 209—12

író tollak 59, 70

Iskasm 224

«ismeretlen nyelvű írás» 45, 97, 179

Iszá Khán 31

iszlám 23, 186

Jadeit-kapu, végvár 11, 118, 129,
134—6, 172

Jagello, S. D. orosz ezredes 209, 213,
225, 229, 231

jakok 33

Jakúb Bég 25, 191

ja-mén romja 97

Jang sánc 124

japáni utazó Míranban 89

járdangok (agyagpadok) a Lop-siva-
tagban 93, 96

Járkand 35

Járkand folyó 4, 18

Jár-khoto 194

Járkhun folyó 29

Jar-tungaz folyó medre 74

Jaszin 22, 30

Jázgulam 231—2

jégverem 58

Jen-csi 199

Jerh öböl 217

Jesil-köl (tó) 217, 219, 227

Jing-p'an oázis 136, 198

Jonoff ezredes 219

Jótkan, Khotan régi fővárosa 39

Joyce, T. C. 230

Julduz 7, 199

Jurung-kás (folyó) 5, 36, 38—9

jüe-csi nép 9, 173, 177, 182

Jü-mén-hsien oázis 136

Jü-mén-kuan 118

Jü-ni 80

Kábul 226

káfirok 29, 223

Káfirisztán 29

Káfirnihán 236

Kaidu-gol (folyó) 199

Kajindi szurdok 214

K'á-k'á várrom 224

Kala-bar-Pandzsá 228

Kala-i Vámar 228—31

Kan-csou 6, 173, 175, 180

Kan-csou folyó 6, 11, 13, 174—7

kang, kínai kaloda 162

Kanszu 6, 23, 116, 137, 172, 173—4,
177—9

Kanthára paripa 159

Kao-csang vagy Khocso 187

Kao-hsien-csi tábornok 22, 23, 30—1,
218, 221

Kao-cung császár 22

kaptafa 58, 69

Kara-csim 214

Kara-kás (folyó) 5, 38

Kara-khodzsza oázis 184, 187, 189, 190

Kara-koram hegység 4, 5, 208

Kara-koram, a mongolok régi fővá-
rosa 179

Kara-kul (tó) 212

Karanghu-tágh 37

Kara-sahr város 7, 10, 19, 199

Kara-sahr völgy 7, 199

Kara-tágh 236

Kara-tegin 211, 231, 233—5

Karcsi 237

kárézek 185

Karlik-tágh 181

karosszék 59

Kásgar 7, 18, 25, 33—4, 194, 205,
207—9

Kásgar folyó 205—9

Kasmir VIII, 26, 206

Kászim Ákhún 9—41

Katháj 24, 76, 172, 223

katonai anyagraktár 135

Kaufmann hegy 210—1, 213

Kelpin oázis 204

képrombolók 139

Kerija 50

Kerija folyó 39, 50

kettős fatáblák 54, 57, 61

kéziratok, l.: bráhmí, kínai, kha-
rósthi, khotani, kucsai, manichae-
us, szanszkrit, szoghd, tibeti, tö-
rök, uigúr

Khaizséz falu 229

- Khara-khoto, «Fekete város» 178—9, 181
 Khara-nór 118, 129—30, 135, 173
 kharósthí írások 30, 51, 54—5, 58, 60—1, 63—5, 69, 71, 75, 83, 86, 88, 96—8, 105
 kherubim 82
 Khingáb 232—3
 Khocso vagy Kao-csang 187
 Khóruk 225—7
 Khotan 5, 8, 17—8, 34—6, 38, 48, 64, 202 ; folyó 5, 202
 khotani kéziratok 45
kīlamudra, ékalakú fatáblák 65
 kínai falak 11, 15, 33, 109—10, 121, 126, 132—6, 172—3, 177
 kínai kéziratok 12, 47, 60, 65, 70, 97—8, 105—6, 109, 122, 135, 146, 189
 kínai pénzek 42, 48, 65, 95, 97, 104—5, 112—3, 193
 kincskeresők 39, 45, 50, 77, 86
 kirgizek 5, 32, 33, 209, 211, 213—5, 235
 Kis Pámír-tó 32
 kiszáradás 20
 Kizil-art (hágó) 209, 212
 Kizil-szu, «Vörös folyó» 210
 kizili barlangtemplomok 202
 Kiz-kurghán 33
 Koh-i-khvádzsa 46
 Koko-nór (tó) 173—4
 Koncse-darjá (folyó) 10, 106, 110, 198, 201
 «kóne-sahr» (régí város) 51
 Korla oázis 199, 201
 Kos-bél hágó 209
 Kozlov ezredes 178—9, 198
 Kökan Bég 214
 Kők-jár oázis 35
 kőkori leletek 94, 105
 «Kő-torony» 212
 Kroraina (Lou-lan) 99
 Ksitigarbha bódhiszattva 162
 Ktesias 29
 Kublai khán 24, 179
 Kucsá 7, 154, 202—4, 207
 kucsái (tokhári) nyelvű iratok 154, 203
 Kuldza 25
 Kumádh 211
 Kum-kuduk kútja 115
 Kum-tágh 118
 kumturai bar angok 202
 K'un-lun hegység 2—6, 8, 37, 51, 195
 Kun-tigmaz legelő 209
 Kuruk-darjá (folyó) 10, 94, 104—6, 118, 178, 197—9
 Kuruk-tágh 6, 7, 95, 100, 116—8, 184, 194—7
 Kusána királyok 54, 64—5
 Kusztána, Khotan régi neve 64
 Kuvéra, az «Észak uralkodója» 163
 Ladák 5, 37
 Ládzsirkh 234
 Lál Szingh, Rai Bahádur 110—1, 176, 180, 187, 195—6, 201, 208
 Langar hágó 216—7
 lázadás Kinában (1914) 102
 Le Coq 187, 189, 202, 205
Legbelsőbb Ázsia VI, 238
 legrégebb kínai okmányok 122, 128
 legrégebb nyomtatott könyv 133
 legrégebb szövöttes 108
 lemezes arany 39
 Lhásza 5
 Liang-csou 13
 Liao ta-lo-je 91
 Li-kuang-li 15
limes, 1, kínai falak
 Lóczy Lajos 137
 lókapálák 163, 200
 London 66, 140, 150—1
 loplikok 76, 110
 Lop-nór (tó) 4, 6, 15, 76—7, 90, 92, 101, 109, 111, 113, 116
 Lop-sivatag 3—6, 9, 10, 76—7, 90, 92—3, 101, 106, 116—7, 195—8, 1. még Lou-lan
 Lorimer kisasszony 157
 Lou-lan romhely 5, 10, 19, 63, 65, 76, 80, 98, 102, 104—9, 197—8
 lou-lani nép 109
 Lovárai hágó 28
 lovas baleset 175, 195
 Lowell Institute VI
 lugasok 9, 59, 74
 Lumbini kert 159
 «Lu Ting-si ruhás zsákja» 120
 Macartney, Sir George 34, 103, 206
 «Macedóniai Maës, más nevén Titi-anus» 210—I
madrasza 52
 Magyar Tudományos Akadémia VI
mahájána 157, 167
 Mahásztháma bódhiszattva 167, 169
 Májá királyné 158
 Malakand hágó és erőd 28
 mandzsú győzelem 218
 Mani vallásrendszere 153—5
 manichaeusok 22, 153—5
 manichaeus szövegek 153—5
 Manydsusrí bódhiszattva 161, 165

- Mao-mei oázis 176, 178, 180
 Marakanda 237
 Maral-bási 204—5
 Marco Polo, l. Polo
 Mardzsanai hágó 214
 Marghilán 212
 Marinus (tyrusi) 88, 210, 212
 Markan-szu 209
 Maspero tanár 192
 Masztudz 29
 masztudzsi vezetők 30
 Ma-ti-szu 175
 Matraun 231
mazár 52
 Mazár-tágh 79
 Mennyei hegyek, l. T'ien-san
mesza, elszigetelt agyagmart 107, 112,
 113
 Meszcserszkij herceg 207
 Ming császár 18, 24
 Ming-sui 181
 Ming-ui, «Ezer ház» 200
 Mirán 77—89, 91, 101, 103, 104
 Mithra perzsa istenség 86
 Módzsi 208—9
 Mohand Marg VIII
 Mongolia 12, 136, 177—8, 182
 mongolok 182
mora, játék 86
 Muhammed Jakúb 201
 Muk-szu 212—3
 Mullá vadász 91, 119
 Mung-szui 181
 Murád 224
 Murgháb folyó 213—5
 Murtuk 189—90
 Muz-art (hágó) 204
 Muz-tágh-Ata 33, 208, 213, 233—4

Nádkévék 133
 Na-fu-po vagy Nob, a mai Lop 80
nagák, a vihar istennői 158, 165
 Nagar 27
 Nagy Fal, l. kínai falak
 Nagy Kara-kul (tó) 212—3
 Nagy Nob vize 80
 Nagy Pámír tó, l. Viktória-tó
 Nagy Péter hegylánc 234
 Nagy Sándor macedón fejedelem 28,
 237
 Naik Samsz-ud-din 189
 Namád-gut 224
 Nan-hu 124
 Nan-kou-cs'eng 175
 Nan-san 2, 6, 11—4, 135, 137, 171—
 178, 180
 Napoleon 31

 naptár 128
 Narin 7
 «Négy helyőrség» 12
 «Négy Látomás» 159
 New Delhi 84, 190
 Nija folyó 19, 50, 52, 65—7, 74, 98
 Nija romhely 19, 20 50—1, 66—75
nirvána 167
 Nissza-völgy 36—7
 Nob vagy Na-fu-po, a mai Lop 80
 Northumberland 121
 Nut 224
 nyílhegyek 95, 105, 113, 129, 132, 135

Oirat mongol törzsek 24
 O-po-hágó 175
 orkhoni rovásírás 81
 Orosz Pámírok 206, 208, 213
 Orosz-Turkesztán 4, 25, 208, 235
 «Orvoslás Buddhája» 169
 orvosságos doboz 129
 Os 211
 Otrughul-jégár 36
 Ovis Poli (juh) 221
 Oxford VIII, 98
 Oxus 1, 4, 13, 22, 29, 31—2, 35, 45,
 206, 220—28, 210, 212, 216,
 218—19, 221, 22, 225—32, 234
 öntözés 6, 9, 16, 48, 69, 183, 185,
 199, 202—3
 őrtornyok 119—133, 178
 őzbég gazdálkodók Hisszárban 236

Paizs 59
 pakhpo hegyi törzs 35
 Paléz 215
 Pallas Athene 62
 Pallas Promachos 73
 pálmalevél 82
 Pámír 2, 4, 22—3, 206, 208—9, 219,
 221
 Pámírszkij Poszt 214, 217, 227
 Pan Cs'ao kínai katona és államférfi 18
 P'an ta-dzsén 40, 190
 Pandzsáb 54, 64
pao-t'ai, útjelző tornyocskák 119
 «papírkosár» 60, 62, 69, 97, 128
 papíros feltalálása 62
 papíroskéziratok 45, 47, 62, 78, 96—7,
 105, 133—4
 papírpénz 179
 Paradicsom 167—170
 parszák zoroaszteri vallása 197
 Parthia 14
 parthusok 18
 Pasmghar falu 233
 Paszór falu 215

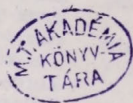
- patkányfejű isten 44
 pecsétek, pecsétnyomók 54, 57, 61—3,
 69, 70, 73, 97, 129
 Pein (Pimo) 49
 Pei-san 6, 7, 136, 176, 178, 181
 Pei-ta-ho (folyó) 177
 Pei-ting vagy Csin-man 182, 185
 Peking 150—1
 Pelliot tanár 150, 205
 pénzek, elszóródva 112—3; sírokban
 193; 1. még kínai pénzek
 persepólisi jellegű oszlopok és szob-
 rok 81
 Perzsia 24, 207, 236
 Peshawar 27, 43, 226
 Petrográd 207
 Petrucci 157
 Pi-mo (Pein) 49
 Pó 21
 Polo, Marco 24—5, 32, 49, 76, 81,
 90, 102, 116, 141, 178, 219, 222;
 idézetek 117, 179, 220, 225
 Por-döbe 209
póthi, pálmaleveles indiai könyv 154
pradaksina 43
 prákrit nyelv 55, 64
 Preobrazsenszkij, J. 216
 Ptolemaeus 4, 18, 88, 209—10, 212
 P'u-cs'ang («Sós mocsár») 113
puttók 86
- Rádzsgír (Rajgir)** 166
rajakok 217, 230
ramadán 51
 Rám Szingh, Naik 28, 69; megvakul
 89, 130
 Rám Szingh, Rai 27, 100
 Rapson, J. E. 62—3, 65, 98
 Raumédh völgy 228—9
 Régár 236
 repülőgép a kutatás szolgálatában 67
 Richthofen-hegy 174
 Rickmers, R., dr. 213, 231, 234
Romvárosok Ázsia sivatagjaiban V, 37,
 203
 Rósan 210, 215, 228
 Rósan folyó 212, 214, 229
 rósaní asszonyok 231
 rósaní hegylakók 215, 217, 229
 Royal Geographical Society VI—VIII
Ruins of Desert Cathay V, 203
 Rusztem, munkásom Nijában 72—3
 Rusztem, perzsa mondahós 46
- Sachiu (Sa-csou)** 141
 Sa-csou, a «Homok városa» (Tun-
 huang) 121, 141
- Sáhnámé* 46
 Sahr-i-Szabz 237
 Sakh-dara 226
 Samsz-ud-dín, Naik 189
Sand-buried Ruins of Khotan V
 San-san, 1. Lou-lan
 «Sárkány városa» 113
 Scythia 4, 18, 209
 Sedau-tó és völgy 216
 selyemfestmények, 1. a képjegyzéket
 selyemhernyó 45
 selyemkereskedelem 14, 19, 107, 135,
 207, 210
 selyemszalagok 83, 96
 selyemszövetek 107, 193
 selymek mérete 96—7
 Senart, E. 63
 Seres, Serike (Kína) 14—6, 88, 210
Serindia VII, 84, 94, 124, 152, 157
 Sirín Dil Khán afghán ezredes 31
 sírok 107, 109, 111, 191—3, 197, 201
 Sitam 228
 Sughnán 210, 215, 218, 225—7
 Sughnán folyó 212, 217
 sughní nép és nyelvük 226, 232
 Survey of India VII, 27
 sütemény, leletek 192
 Sykes, Miss Ella 206, 209
 Sykes, Sir Percy 206, 209
- Szaka** vándornép 9, 212
szaka (khotani) nyelv 154
 Szákjamuni 158, 166
 Szamantabhadra bódhiszattva 165
 Szamarkand 13, 98, 128, 226, 235—7
 szanszkrit kéziratok 20, 45, 64, 82,
 146, 154, 197
 szanszkrit krónika 26
 «Száraz folyó», 1. Kuruk-darjá
 «Száraz hegyek», 1. Kuruk-tágh
 Szarbuland Khán 222
 Szaréz Pámír 214, 216
 Szarhad 31, 221—2
 Szaríkol 33, 226
 szártok 232
 Szaszanidák 153, 193
 Szaunáb 215, 228
 Széchenyi Béla gróf 137
 szél vájó munkája 37, 57, 69, 81, 99,
 104, 106, 109, 172
 Szél-dara 214, 232
 Szél-tágh 213—4
 szemétdombok 60, 65, 70, 75, 78—9,
 97, 99, 105, 106, 134
 szépirás 128
 Szipéria 7
 Szingér 195

- Szíria 14, 18
 «Szirkip tornya» 188
 Szíiszt 225
 Szisztán 46, 236
 Szitargh 232—3
 szoghd nyelvelmékek 98, 105—6, 128, 133, 154
 Szoghdiana 97, 154, 232, 235—6
 szoma, indiai növény 197
 szótártöredék 128
 szövőszék 45
 sztukko 43—4, 58, 78, 81—3, 138, 179, 189, 200
 sztukko szobrok 138—9, 188—9, 192, 200
 sztúpa 53, 77, 82, 85, 105, 179
 Szu-csou 173, 174—5, 177
 Szu-csou folyó 11, 130, 173—4, 176—177
 Szu-lo-ho (folyó) 6, 10—1, 118—9, 122, 125, 129—30, 135—6, 172, 174, 180
 Szung uralkodók 23, 188
 Szurkh-áb 210, 211, 234—5
 Szurkhán 236
 Szuvarov 31
 Szü-ma-csien 126
 Szüme-tás 218—9
 Szvát 27—8
- Tádzsikok** 215, 232, 235—6
 Tágh-dumbás folyó 33
 Tágh-dumbás Pámír 27, 33, 209, 214
 takhta, fatábla 69
 Takhta-karacsa 237
 Takhta-koram hágó 213—4
 Taklamakán sivatag 3, 4, 8, 17
 Taksaszila, Taxila 64
 Taldik-hágó 210
 tamariszkusz 8, 40, 52, 71, 73—4, 93, 99, 106, 112, 119
 T'ang uralkodók és évkönyveik 21, 23—4, 30, 48, 78, 140—1, 147, 221
 Tangir 27
 T'ang-szén, «t'ang-kori szerzetes» (Hszüan-cang népszerű neve) 143
 tangutok 179
 Tanimáz folyó 213, 215, 232
 tantrák, szörnyetek a tibeti buddhizmusban 165
 Tárím folyó 3—10, 14—18, 20, 23, 35, 45, 75—6, 81, 92, 98, 101, 104, 106, 116, 118, 127, 198, 201, 204, 218
 Tárím medence 3—7, 9, 10, 13, 15—6, 48, 76, 80—1, 109, 177, 182, 212, 222
- Tarsz-agar 213, 234
 Taskend 23, 207
 Tás-kurghán 33
 Taun-murun nyereg 211
 Tauskan, folyó 204
 Tavakkél oázis 39, 40
 Tekesz-völgy 7
 temetők 107, 109, 190—3, 197; 1. még: sírok
 tempera festés 43, 58, 83, 139, 189
 Terek hágó 212
 Terméz 237
 tevék 40, 43, 77, 90, 92, 96, 100, 104, 111, 201, 208; teveborjú 110; tevék talpalása 93, 96, 113; tevétea 92
The Thousand Buddhas 152
 Thomas, F. W. 80, 115, 153
 Thomsen 81, 155
 Tibet 2, 6, 22, 36
 tibeti erőd 81
 tibeti írások 74—5, 78—80, 146, 153, 179
 tibetiek 48, 75, 78, 80, 153, 179, 185
 T'ien-san (hegység) 2—4, 7, 9, 14, 18, 22, 181—6, 200, 204, 208
 Tila Báj 91
Times VIII.
 Tímúr Khán 237
 Tirics-mir 29
 titkos levéltár Nijában 72
 Titus (Tita) festő 88
 «Tízezer Buddha» völgye, Van-fuhszia 172
 Tojuk falu és barlangjai 188, 189
 Tokhta Ákhún loplik kísérem 78, 91, 95, 100, 104
 tokhári kéziratok 154
 Tolai-san hegylánc 173
 torgut mongolok 178
 törökbetűs írások 179
 török rovásírás 81, 155
 törökök 9, 20—3, 36, 81, 173, 179, 182, 185—6, 235—6
 Trans-Álái hegység 209, 213
 Trans-Kaspi vasút 236
 Tszai tábornok 175
 Tu-csien-tu 127
 tukhárak nép 75
 tu-kuei, felemás szörnyek 192
 Tumanovics kapitány 225
 Tumsuk 204
 tungánok lázadása 24, 102
 Tun-huang 15—6, 23, 81, 102, 120—2, 137—170, 196
 Tupcsak fennsík 234
 Turdi kincskereső vezetőm 39, 41—2

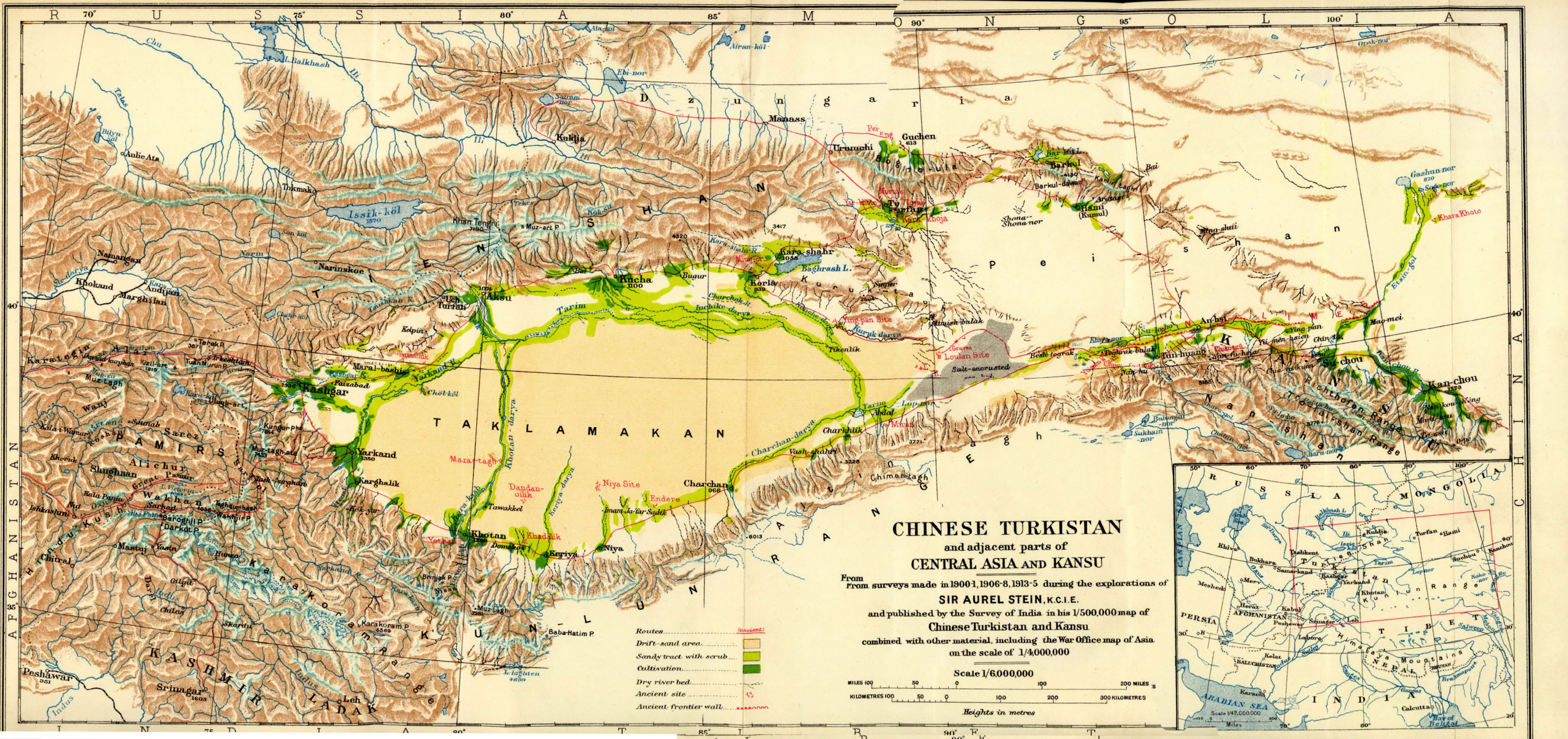
- Turfán-medence 17—8, 22, 25, 183—4,
187, 194, 197
Turfán-oázis 22, 154, 185, 187
«Tűz hegyei» 185
Tyrusi Marinus 18, 210
- U**gjúr írások 179, 189
ujgúrok 23, 185—7, 189
újjászületés, a buddhista tanítás
alapja 167
Ulugh-art (hágó) 208
uralkodók címei az okmányokon 64
Urumcsi 25, 104, 185, 188, 190
Uzun-tati 49
- V**aisravana, az «Észak uralkodója»
163
Vakhán 210, 215, 219, 222—4, 226,
235
Vakhdzsír 222
Vakhdzsír hágó 32—3
Vakhia-bálá 233—4
vakhik 30, 222, 226
Vandzs-völgy 232
Van-fu-hszia 172
Vang Mang trónbitorló 134
Vang tao-si 142—51, 156
- varga lábmérték 129
esszantara királyfi 87, 88
Viktória-tó 32, 219—22
«Világ teteje» 22, 29, 32, 206, 217
Virúdhaka, Nyugat ura 163
Virúpáksa, a Dél kormányzója 163
vízmedence Nijában 73
Vörös-tenger 19
Vu-kung zarándok 218
Vu-ti császár 12—4, 66, 98, 136
- W**aley, A. 152
Wellcome Medical Museum 129
Wiesner tanár a papírgyártásról 134
Wood, John 219, 224
- Y**abuki, K. japáni tudós 152
Yule, Sir Henry 211, 214, 221
- Z**abla 114
Zamr-i átis-paraszt, erőd 223
Zarafsán 237
Zeus 73
ziáratok, mohamedán szent sírok 38
Zor-köl (Viktória-tó) 219
Zoroaster 194
Zulum-art (hágó) 213

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

KÖNYVTÁRA 1230 /19 57 N. SZ.

CHINESE TURKISTAN
and adjacent parts of
CENTRAL ASIA AND KANSU

From
from surveys made in 1900-1, 1906-8, 1913-5 during the explorations of
SIR AUREL STEIN, K.C.I.E.
and published by the Survey of India in his 1/500,000 map of
Chinese Turkistan and Kansu
combined with other material, including the War Office map of Asia
on the scale of 1/4,000,000

Scale 1/6,000,000
MILES 100 50 0 100 200
KILOMETRES 100 50 0 100 200 300
Heights in metres

